

Bojan Bilić
& Aleksa Milanović (ur.)

Postjugoslo TRANS

avenski

životi
aktivizmi
kulture

NASLOV ORIGINALA: Bojan Bilić, Iwo Nord & Aleksa Milanović (Eds):
Transgender in the Post-Yugoslav Space: Lives, Activisms, Culture
Policy Press, imprint of Bristol University Press, Bristol, UK, 2022

PREVOD: Irina Vujičić

Multimedijalni institut
ISBN 978-953-8469-05-3

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i
sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001153904.

Prošireno i dopunjeno izdanje

Kraći deo uvoda i ranije verzije poglavlja B. Bilića, A. Milanovića
i M. Pan objavljeni su u Godišnjaku za sociologiju Filozofskog
fakulteta u Nišu.

Autori/ke su prevod Irine Vujičić na srpski prilagodili/e svojoj,
hrvatskoj odnosno bosanskoj, varijanti.

Tekst Ive Žegure je originalno napisan na hrvatskoj varijanti,
a Matee Stefanovića na srpskoj.

Tekst Hodžić et al. je prevela Ivana Mihaela Žimbrek.

Zagreb, studeni 2022.

Bojan Bilić
& Aleksa Milanović (ur.)

Postjugoslo/avenski
TRANS
životi aktivizmi
kulture

Sadržaj

- 12 *Uvod*
Bojan Bilić i Aleksa Milanović
U postjugoslovenskim trans svetovima

I ŽIVOTI

- 34 *Jovan Ulićević i Čarna Brković*
Trans otpornost u Crnoj Gori:
Medijski narativi o životima trans ljudi
- 54 *Jelena Vidić i Bojan Bilić*
Protiv rodne binarnosti:
Trans osobe i mentalno zdravlje u Srbiji
- 92 *Slavčo Dimitrov*
Trans život u Severnoj Makedoniji:
Građanstvo, nasilje i mreže podrške
- 112 *Milan Agata Đurić*
Putem od žute cigle...
Trans kvir život u Jugoslaviji i kasnije
- 122 *Iva Žegura*
Trans saveznica:
Autoetnografija jedne kliničke psihologinje iz Hrvatske

II AKTIVIZMI

- 152 *Lura Limani*
Od borbe za opstanak do aktivizma:
Istorija transrodnosti na Kosovu od sedamdesetih godina
naovamo
- 190 *Martin Gramc*
Vijugave staze trans budućnosti:
Trans pokret u Sloveniji
- 216 *Amir Hodžić, J. Poštić i Arian Kajtezović*
(Ne)vidljivo T:
Trans aktivizam u Hrvatskoj (2004.-2019.)

- 240 *Bojan Bilić*
(Post)socijalističke nevolje s rodom:
Transfobija u srpskom levom aktivizmu
- 266 *Maja Pan*
Trans-feminističke koalicije na postjugoslovenskom
prostoru:
Ka radikalnoj feminističkoj solidarnosti
- 290 *Kolektiv Talas TIRV*
Kako smo ustalasalali trans aktivizam u Srbiji

III KULTURE

- 298 *Aleksa Milanović*
Trans artivizam na postjugoslovenskom prostoru:
Strategije otpora i inkluzije
- 318 *Andrija Filipović*
Ka ne/zajedničkoj budućnosti:
Kritička istorija beogradske dreg scene
- 348 *Matea Stefanović*
Ka nebelom trans feminizmu:
Intervju sa Anom Jovanović
- 354 *Sladana Branković*
Istina je ono što je u telu:
Intervju sa Aleksom Zainom
- 366 *Tea Hadžiristić*
Sevdah na kvir način:
Rodni nekonformizam u tradicionalnoj muzici Bosne i
Hercegovine

AUTORKE I AUTORI

Bojan Bilić radi kao sociolog (Lise Meitner Fellow) na Univerzitetu u Beču, i gostujući predavač na univerzitetima u Bolonji i Sarajevu. Istražuje feministički (i) LGBTQ aktivizam, predstave neheteroseksualne seksualnosti i rodne različitosti, i inicijative za demokratizaciju psihijatrije na (post) jugoslovenskom prostoru. Osnivač je Queering YU Network – neformalne naučno-aktivističke mreže koja proučava istoriju i politiku (post)jugoslovenskog kvir angažmana.

Slađana Branković je doktorand na Odseku za sociologiju Univerziteta Justus Libig u Gisenu, stipendista Hans Bekler fondacije, i master teorije kulture i studija roda (Univerzitet u Beogradu). Istražuje procese naturalizacije Zapadnih polnih/rodnih režima, diskurzivne strategije u inter aktivizmu, i reprezentacije interpolnosti u vizuelnim umetnostima.

Čarna Brković radi kao predavačica na Institutu za kulturnu antropologiju i evropsku etnologiju Univerziteta u Getingenu. Diplomirala je etnologiju i antropologiju na Univerzitetu u Beogradu i doktorirala socijalnu antropologiju na Univerzitetu u Mančesteru. Ima stipendiju Venner Gren Engaged Research za proučavanje roda i moralnog rasuđivanja zajedno s trans osobama u Crnoj Gori.

Slavčo Dimitrov je doktorand na Odseku za multidisciplinarne studije savremene umetnosti i medija Univerziteta Singidunum u Beogradu. Magistrirao je rodne studije na Univerzitetu Kembridž i filozofiju i rod na Evro-Balkanskom institutu u Skoplju. Osnivač je međunarodne Letnje škole seksualnosti, kulture i politike i jedan od osnivača Istraživačkog centra za kulturu, politiku i identitete (IPAK Centar) u Beogradu. Kustos je Vikenda ponosa, festivala kvir umetnosti, kulture i teorije u Skoplju. U teorijskoj i istraživačkoj praksi fokusira se na političku filozofiju, kulturnu, rodnu i kvir teoriju, afekt, estetiku, socijalnu koreografiju i studije performansa. Godine 2020. dobio je nagradu "Igor Zabel".

Agatha Milan Đurić je aktivistkinja iz Beograda koja je započela bavljenje aktivizmom u Arkadiji, prvoj organizaciji za prava lezbejki i gej muškaraca u Srbiji. Osnivačica je organizacije Geten, LGBTIQ SOS telefona, i grupa podrške za trans osobe, Rome i Romkinje, i LGBTIQ osobe. Saradnica je različitih lokalnih i međunarodnih organizacija. Osim što je bila koautorka (s Dušanom Maljkovićem) i voditeljka radio emisije o LGBTIQ temama, Gayming, Agata je poznata i kao trans queer performerka Viva la Diva.

Andrija Filipović je vanredni profesor na Fakultetu za medije i komunikacije u Beogradu. Autor je knjiga *Ars ahumana: Antropocenske ontografije u umetnosti i kulturi 21. veka* (2022) i *Conditio ahumana: Imanencija i ahumano u epohi antropocena* (2019), te brojnih naučnih radova objavljenih u domaćim i međunarodnim časopisima i zbornicima u kojima se bavio istraživanjima na poljima kvir studija, ekološke humanistike i kontinentalne filozofije.

Martin Gramc je doktorand na Institutu za biomedicinsku etiku i istoriju medicine Univerziteta u Cirihu. Istražuju saradnju i etiku multidisciplinarnih zdravstvenih timova koji rade u oblasti interseksualne nege. Magistrirali su sociologiju na Fakultetu društvenih nauka Univerziteta u Ljubljani i povezani su s Mirovnim institutom iz Ljubljane. Uključeni su u različite aktivističke inicijative na postsocijalističkom jugoslovenskom prostoru.

Tea Hadžiristić je istraživačica i politička analitičarka. Pisala je o međunarodnim odnosima, istoriji i rodu u Jugoistočnoj Evropi. Magistrirala je teoriju međunarodnih odnosa na Londonskoj školi ekonomije, a diplomirala je međunarodne odnose i političke nauke na Univerzitetu u Torontu.

Amir Hodžić radi na pitanjima spolne/rodne ravnopravnosti, seksualnog i reproduktivnog zdravlja i prava, te LGBTIQ temama kroz istraživanja, edukacije, i aktivizam. Amir surađuje s različitim organizacijama i institucijama.

Arian Kajtezović radi na unapređenju ljudskih prava trans osoba u Hrvatskoj, od osnutka Trans Aid-a 2012. godine. Trans Aid je udruga koja se primarno bavi pravima trans, inter i rodno varijantnih osoba, te se Arian uključuje u većinu aspekata rada udruge. Arian je dio Koordinacijskog tima u Trans Mreži Balkan od njenog osnutka 2014. godine, a bio je i u Savjetodavnom odboru FRIDA – The Young Feminist Fund.

Lura Limani je istraživačica i aktivistkinja. Radila je kao glavna i odgovorna urednica *Prishtina Insight*, onlajn magazina u produkciji BIRN Kosova. Završila je master iz oblasti studija kulture na Univerzitetu u Frajburgu, a pre toga je studirala sociologiju i filozofiju u Prištini i Njujorku. Takođe je bila saradnica Instituta za proučavanje ljudskih prava na Univerzitetu Kolumbija. Njen rad je do sada objavljivan u *Prishtina Insight*, *Balkan Insight*, *Osservatorio Balcani e Caucaso*, *Fabrikzeitung*... Limani je jedna od osnivačica Kosovske inicijative za usmenu istoriju koja prikuplja životne priče građana i građanki Kosova, kao i nezavisnog književnog magazina *Lirindja*.

Aleksa Milanović je docent na Fakultetu za medije i komunikacije u Beogradu i autor knjiga *Reprezentacija transrodnih identiteta u vizuelnim umetnostima* (2015) i *Medijska konstrukcija drugog tela* (2019). Doktorirao je studije savremene umetnosti i medija na Univerzitetu Singidunum u Beogradu i magistrirao teoriju umetnosti i medija na Univerzitetu umetnosti u Beogradu. Bavi se naučno-istraživačkim radom u oblasti studija tela, transrodnih i kvir studija. Aktivizmom se bavi od 2008. godine, kada je volontirao u brojnim aktivističkim organizacijama i aktivističkim grupama koje rade na promociji LGBTI prava. Učestvovao je u osnivanju Trans mreže Balkan 2014, kao i Kolektiva Talas TIRV 2020. Trenutno je koordinator za umetnost i kulturu u Trans mreži Balkan.

Maja Pan je doktorica filozofije i feministička teoretičarka. Radi kao nezavisna istraživačica i neformalna edukatorica. Njena doktorska disertacija se između ostalog bavi temom čarobne promene žene u muškarca u narodnim bajkama. U regionalni i transnacionalni lezbejski kvir feministički aktivizam uključena je od 1997, u poslednje vreme prevashodno kao teoretičarka aktivizma. Nekoliko godina je na Filozofskom fakultetu u Ljubljani predavala u okviru modula za predškolsku edukaciju, i radila kao koordinatorica za područje LGBTIQ prava u Amnesty International Slovenije. Autorka je više naučnih tekstova na području feminizma, kritičkih studija kulture i poststrukturalističke filozofije.

J. Poštić se poslednjih petnaest godina bavi kvir feminizmom, edukacijom i aktivni je zagovaratelj ljudskih prava posebice onih koja se odnose na LGBTIQ zajednicu, različitog rodnog ili rodno varijantnog izražavanja. Suraduje sa nekoliko organizacija, najviše sa udrugama Zagreb Pride, TransAid i Ženskom sobom.

Matea Stefanović je diplomirao sociologiju na Filozofskom fakultetu u Nišu. Aktivista je i koordinator za istraživanja u organizaciji Kolektiv Talas TIRV koja se fokusira na zaštitu prava transrodnih, interpolnih i rodno varijantnih osoba. Bavi se sociološkim istraživanjima vezanim za stanje ljudskih prava i društveni položaj TIRV osoba u Srbiji.

Jovan Ulićević je jedan od osnivača trans aktivističke organizacije Asocijacija Spektra u Podgorici, u kojoj radi kao izvršni direktor. Započeo je svoj aktivizam 2013. godine, osnivanjem trans grupe samopodrške u okviru Kvir Montenegro, a nakon toga je 2014. godine bio jedan od osnivača regionalne organizacije Trans Mreža Balkan, gdje je angažovan kao programski koordinator. Njegov rad je fokusiran na zagovaranje za ljudska prava trans, rodno varijantnih i interpolnih osoba, fundraising, medije, edukaciju institucija, profesionalaca/ki različitih struka, aktivista/kinja, kao i drugih zainteresovanih strana, te izgradnju zajednice.

Jelena Vidić je psihološkinja i psihoterapeutkinja. Doktorirala je psihologiju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Koordinatorica je za psihološku podršku, istraživanje i obuku u okviru Getena, beogradskog centra za prava LGBTIQ+ osoba. Takođe radi kao individualna i grupna psihoterapeutkinja u privatnoj praksi. U proteklih petnaest godina radila je na različitim projektima iz domena psihosocijalne podrške i mentalnog zdravlja, uglavnom s marginalizovanim grupama, i kao predavačica. Njen rad je zasnovan na feminizmu i rodno afirmativnom pristupu.

Iva Žegura diplomirala je i specijalizirala kliničku psihologiju pri Odsjeku za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Trenutno pohađa doktorske studije. Ima status licencirane kliničke psihologinje. Polazila je edukacije iz gestalt integrativne terapije, kibernetike psihoterapije i seksualne terapije. Radi na Klinici za psihijatriju Vrapče. Članica je Nacionalne liste stručnjaka za zaštitu zdravlja transrodnih osoba pri Ministarstvu zdravstva Republike Hrvatske. Pročelnica je Sekcije za kliničku psihologiju Hrvatskog psihološkog društva te dopročelnica Sekcije za psihologiju seksualnosti i psihologiju roda. Od 2021. izabrana je za članicu Upravnog odbora European Professional Association for Transgender Health. Sudjelovala je u pokretanju udruge TransAid Hrvatska te bila članicom Izvršnog odbora. Također, bila je suosnivačicom udruge TansParent Hrvatska. Dobitnica je više profesionalnih nagrada.

UVOD

U postjugoslovenskim trans svetovima

Bojan Bilić i Aleksa Milanović

Krajem decembra 2020. pridružili smo se brojnim prijateljima/cama i kolegama/inicama u potpisivanju peticije koja osuđuje transfobiju i šalje poruku podrške trans osobama širom regije.¹ Taj dokument je bio odgovor na pismo² koje je druga skupina aktivističkih inicijativa objavila iz solidarnosti sa zagrebačkim Centrom za ženske studije. Centar je, naime, došao pod udar javnosti kada se otkrilo da je njegova novoizabrana izvršna direktorka na svom Facebook profilu podelila neke od kontroverznih komentara kojima J. K. Rowling osporava pravo trans žena da se identifikuju kao žene. Netrpeljivost prema trans osobama, ovog puta nekritički uvezena iz srednjoklasnih frakcija britanskog feminizma, brzo se spojila s konzervativnijim strujama unutar regionalne aktivističke sfere obrazujući naročito regresivan hibrid (Bilić, ovaj zbornik). Odjednom su debate o trans pravima zaličile na biološki simpozijum jer su materice, hromozomi, hormoni, geni i genitalije postali njihov neizbežni deo (Bakić, 2020). Ne samo što je ta lavina esencijalizujućih stavova nanela štetu trans osobama, već je naše feminističko i levo polje, ionako već svedeno na gotovo potpunu političku beznačajnost, presekla po novoj – trans – liniji.

Kad smo se u proleće 2019. sastali da razmislimo o tome kako sociološki/antropološki pristupiti trans aktivizmu i kulturi u našoj regiji, nismo ni slutili da ćemo se uskoro obreti usred “TERF rata” (Pearce et al., 2020). Iako smo se sreli podstaknuti potrebom za dokumentovanjem još uvek prilično raspršenih niti trans postojanja, nismo očekivali da će važnost našeg zajedničkog poduhvata rasti baš ovim tempom. Ipak, ako pažljivije pogledamo, najnovija raslojavanja aktivističke “scene” samo su još jedan simptom procesa kojim se regionalni feministički pokret udaljava od emancipatornog potencijala svoje socijalističke prošlosti i upliće sve dublje u autoritarne i patrijarhalne matrice društvene strukture.

Taj reakcionarni, antitrans cunami koji je prešao nacionalne granice nije poštedeo ni neke od naših najistaknutijih feminističkih učiteljica. Nažalost, pismo podrške zagrebačkom Centru potpisale su i aktivistkinje međunarodno priznatog pokreta Žene u crnom, koje su devedesetih godina bile čvrsto rešene da se odupru pokušaju ponovnog svođenja žena na ravan domaćinstva i reprodukcije (Bilić, 2015).³ Ako postoji ijedna feministička pouka koju smo izvukli/e iz dramatične smene vekova na našim prostorima, to je svakako čuveni osnivački princip ovog kolektiva: “ne dajmo se od svojih prevariti”. Mnogi/e od nas su politički sazreli/e trudeći se da usvoje tu moćnu devizu koja nas

je ohrabrivala da dignemo glas protiv opresivnih porodica, da se odrekemo destruktivnih nacionalističkih saveza i pokažemo odvažnost misli i delanja tako što ćemo odbaciti ono što je nabujala patrijarhalna “tradicija” zamislila da nam ponudi kao budućnost. Upravo stoga taj kritički poriv nigde ne može da bude više dostojan feminističkog imena nego u našoj spremnosti da propitujemo pozicije sopstvenih prethodnica kako bismo olabavili/e stisak u kom drže naše rodne izraze i identifikacije.

Međutim, ako je kucnuo čas da se suprotstavimo nekim od feminističkih pionirki i možda krenemo novim stazama rodne vidljivosti, to još ne znači da se možemo s lakoćom ugnezditi u suprotnom, trans-podržavajućem taboru. Kao i u brojnim drugim prilikama u kojima breme ugnjetavanja pritiska um i telo podstičući nas na odlučan protivnapad, zadatak preusmeravanja regionalnog feminizma s njegovog transfobnog kursa često ne može da priušti suptilnije verbalne kalibracije. Mislili smo da bi ovaj politički trenutak možda mogao da najavi novi jezik koji bi iskoračio iz beskonačnih spirala brisanja i pomogao da se zacele rane nastale kroz decenije rasističkog, mizoginog, homofobnog i transfobnog omalovažavanja. Nadali/e smo se da bi se novi horizonti zajedništva mogli ukazati kao alternativa stalnoj političkoj zagušenosti koja se preliiva u naše sopstvene redove smanjujući prostor zajedničkog znanja, učenja i osećanja.

U tom smislu, regionalne aktivističke napetosti često ukazuju na meru u kojoj je kontrarevolucionarna snaga razaranja Jugoslavije okovala rečnike slobode obuhvatajući i polja (navodno) progresivnog angažmana.⁴ Kao naučnici/e i kao aktivisti/kinje posvećeni/e kritičkom jačanju transnacionalnih napora za prihvatanjem rodne i seksualne različitosti, bili/e smo, stoga, obeshrabreni/e gledištem Saveza za jednaka prava LGBTI osoba na Zapadnom Balkanu i u Turskoj (ERA) po kom je izjava nove direktorke Centra za ženske studije “još jedan primer opasnog uticaja koji akademska zajednica ima u raspirivanju narativa isključivih prema trans osobama u široj javnosti, što dodatno ugrožava trans živote” (ERA, 2020, na internetu).

Ove dve pozicije, konzervativni feminizam neprijateljski nastrojen prema trans ljudima, s jedne strane, i trans-afirmativni aktivistički anti-akademizam, s druge, čine iglene uši kroz koje želimo da prođemo ovim zbornikom, odnosno svojim sociološko-antropološkim radom. Okupili/e smo se vođeni/e interesovanjem za dinamiku kojom se trans aktivizam razvija na postjugoslovenskom prostoru – geopolitičkoj poluperiferiji

obeleženoj ranama oružanih sukoba i tranzicijom od socijalizma ka društveno razarajućem neoliberalnom kapitalizmu. Nije nam namera da ovaj uvod ponudi iscrpan istorijski prikaz (post) jugoslovenskih trans inicijativa – takav tekst tek treba da bude napisan i nadamo se da će biti nadahnut našim pregnućem. Umesto toga, na ovom mestu bismo želeli/e da istaknemo neke od političkih ideja koje su u osnovi naših naučno-aktivističkih zalaganja.

U prvom uvodnom delu osvrćemo se na porast trans vidljivosti u postjugoslovenskoj javnoj sferi (Milanović, 2015, 2019; Vidić, 2021) ispitujući načine na koje se on prepliće s brisanjem progresivnog socijalističkog nasleđa, s jedne, i širenjem Evropske unije kao (između ostalog i) glavnog neokolonijalnog političkog aktera u regiji, s druge strane. Potom razmatramo razloge zbog kojih naša istraživanja obuhvataju čitav jugoslovenski prostor prilazeći mu prevashodno iz perspektive njegove socijalističke prošlosti, dakle kao političkom projektu koji je ponudio viziju modernosti drugačiju od onih koje se obično dovode u vezu s današnjom kapitalističkom globalizacijom. Kakav je bio slučaj i s našim ranijim kolektivnim istraživanjima (Bilić i Janković, 2012; Bilić, 2016; Bilić, 2019; Bilić i Radoman, 2019), i ovom prilikom “nenormativni” rodni izrazi i seksualne želje služe kao prizma kroz koju posmatramo jugoslovenski socijalistički eksperiment. Iako, naravno, ne ispuštamo iz vida slabosti i traumatičan krah jugoslovenske zajednice, vodimo se pre svega pitanjem kako bi se emancipatorni elementi tog političkog projekta danas mogli pročitati – odnosno oživetiti – na nove, kvir/trans načine. Ulazeći u koštac s nizom epistemičkih izazova koje takav poduhvat podrazumeva, otvaramo prostor za to da se kako trans ljudi, tako i postjugoslovenska “poluperiferija” preobraze u subjekte znanja i obrate svetu pod svojim uslovima i svojim rečima.

Izazovi trans vidljivosti

Kada su sociološka i antropološka istraživanja o “nenormativnim” seksualnostima u istočnoj Evropi počela da se intenziviraju, naročito nakon pionirske knjige *De-Centring Western Sexualities* (Kulpa i Mizielińska, 2011), mnogi/e od nas su se zapitali šta bi “LGBT” mogao da znači u našoj sredini. Često je bilo potrebno pribeci fusnotama kako bi se ukazalo na teškoće prevođenja i upozorilo na potencijalno varljivu prirodu tog brzoširećeg

akronima. Ne samo što je s godinama sve duži niz slova koja označavaju seksualne i rodne identitete, spojio gejeve i lezbejke čija je emancipacija, kako na postjugoslovenskom, tako i na širem, transnacionalnom planu, često išla odvojenim putanjama, već je obuhvatio i dve grupe – biseksualne⁵ i transrodne osobe – koje u to vreme gotovo da nisu bile zastupljene u aktivističkim inicijativama.

Drugim rečima, “T” je počelo da cirkuliše istočnoevropskim aktivističkim mrežama pre nego što se trans angažman usidrio u korpus političkih, društvenih, pravnih⁶ i ekonomskih zahteva. Mizielińska i Kulpa to objašnjavaju tvrdnjom da se otvorila “vremenska pukotina” između zapadnih, angloameričkih, rečnika skovanih u dugotrajnim aktivističkim borbama, s jedne strane, i istočnoevropskih neheteroseksualnih i rodnotransformativnih inicijativa, s druge. Dok je istorija emancipacije trans osoba na Zapadu zaista opravdala sažimanje ne-cisheteronormativne politike u skraćenicu “LGBT”,⁷ u istočnoevropskom kontekstu, “T” je u početku predstavljalo ne samo “puko deklarativno zazivanje pripadnosti” (str. 14), već i primer procesa kroz koji zapadne kategorije gube deo političke supstance jer se udaljavaju od mesta postanka i *prevode* u novo društveno okruženje.

Konkretnije, na postjugoslovenskom prostoru, termin “LGBT” počeo je da dobija “T” sadržaj oko 2005, iako se koristio već od početka veka, s obzirom na to da se “takvo uključivanje činilo kao ‘prava stvar’” (Hodžić, Poštić i Kajtezović, ovaj zbornik) u iščekivanju vidljivijih trans aktivista/kinja.⁸ Konferencija *Transgresija roda: spolna/rodna ravnopravnost znači više od binarnosti*, održana 2005. u Zagrebu, bila je posebno relevantna za pokretanje regionalne debate o rodnoj različitosti i dinamičnije aktivističko zagovaranje u ovoj oblasti.⁹ Razvojni put koji je “T” prevalilo u poslednje dve decenije odrazio se u i nizu naših, međusobno blisko povezanih, knjiga o postjugoslovenskom feminističkom antiratnom i LGBT aktivizmu: želja da posvetimo pažnju trans temama, umesto da ih podvodimo pod širi označivač (LGBT), rasla je od preliminarne fusnote (Bilić, 2016), preko poglavlja (Hodžić, Poštić i Kajtezović, 2019 i ovaj zbornik), do ove knjige.¹⁰

“Širenje fusnote”, odnosno (kontrahegemono) kretanje ka sve mariginalizovanim podgrupama naših sopstvenih zajednica, ukazuje na neujednačeno transnacionalno intenziviranje “nenormativne” seksualne i rodne politike. Taj proces se u velikoj meri odvija paralelno s proširenjem Evropske unije na istok i neokolonijalnom periferizacijom i etničkim rasparčavanjem

jugoslovenskog prostora. Veliki deo homofobnog i transfobnog nasilja koje se u tom periodu izlilo na nas moglo bi se dovesti u vezu sa izrazito ambivalentnim karakterom “tranzicije” regiona ka neoliberalnom kapitalizmu: dok je, s jedne strane, naglo osiromašila i demografski smanjila države naslednice, s druge je, pak, obezbedila kontekst u kom su se zahtevi LGBT populacije u javnoj sferi čuli glasnije nego ikada pre (Sears, 2005). Posebno je pojam *transrodnosti* doživeo dramatično transnacionalno širenje upravo u periodu u kom se neoliberalni kapitalizam diljem sveta učvršćivao kao režim koji podriva društvenu jednakost i ugrožava životnu sredinu (Gržinić, Kancler i Rexhepi, 2020; Kancler, 2016; Stryker, 2006; Stryker i Aizura, 2013). Ova istovremenost mogla bi navesti na pogrešan trag i dati utisak o neraskidivosti konceptualne veze između rodne različitosti i globalnog kapitalističkog pohoda na ljudske i prirodne resurse.

Kako bismo se suprotstavili/e rizicima takvog konceptualnog uparivanja, istrajni/e smo u nameri da politizujemo rod i seksualnost, pa stvaramo nišu za svoje knjige u okviru dekolonijalne tradicije društvenog mišljenja koja im pristupa pre svega kao *mestima otpora* uključenim u stalnu interakciju s drugim činiocima moći, kakvi su prevashodno rasa i klasa. U tom smislu, intelektualno sklonište pronašli/e smo u podvigu crnog feminizma kojim su generacije teoretičarki/a nastojale da se zaštite od društvene strukture ogrezle u vekove rasističkog ugnjetavanja. Kombinujući ključni uvid Anibala Kihana (Anibal Quijano, 2000, 2007) o tome da zapadna modernost počiva na kolonijalnim osnovama¹¹ obeleženim nasiljem s tradicijom interseksionalnog pristupa opresiji (npr. Crenshaw, 1989, 1991), Maria Lugones (2008) analizira fenomen koji je nazvala *savremenim/kolonijalnim rodnom sistemom*. Prema njenom mišljenju, Kihano je nekritički prigrlio (zapadno) evrocentrično, kapitalističko razumevanje roda kroz biološki dimorfizam i patrijarhalnu i heteroseksualnu organizaciju društvenih odnosa. Drugim rečima, Lugones tvrdi da je i sam sistem rodne binarnosti, u načinu na koji je nametnut kolonizovanim narodima, zajedno s praksama eksploatacije, ropstva i potčinjenosti, zadojen rasističkim evrocentrizmom. Binarna polna razlika može se smatrati kolonijalnim izumom sa izraženom funkcijom rasizacije: ona negira čovečnost kolonizovanih ljudi tako što ih isključuje iz sfere zapadne “muškosti”/“ženskosti”¹², dok istovremeno briše drugačije rodne sisteme i oblike društvenog organizovanja koji polnoj različitosti ne daju primarni značaj. S obzirom na to da su iz kognitivne

perspektive evrocentrične hegemonije svi ljudski odnosi artikulirani “fiktivno, biološkim terminima” (Lugones, 2008, str. 2), društvena klasa u okviru savremenog/kolonijalnog rodnog sistema počiva na ideji da su rod i rasa nerazdvojive kategorije (rod/rasa).

Kada se to ima u vidu, jasno je da je živote transrodnih osoba i različite forme otelovljenja roda nemoguće rekonstruisati ako u razmatranje ne uzmemo kako načine na koje je rod istorijski usađen u binarne patrijarho-kolonijalne matrice, tako i današnje brzo širenje *transrodnosti* kao pojma povezanog s belom evrocentričnom modernošću. Iako su dugoročni napori aktivista/kinja nedavno doveli do zvanične (mada još uvek neravnomerno primenjene) depatologizacije trans identiteta u Međunarodnoj klasifikaciji bolesti (ICD-11), to ne znači da su rasformirani moćni kolonijalni/rasizirajući mehanizmi rodne diferencijacije. Stalni preobražaji globalnog neoliberalnog kapitalizma pružaju privid o novim oblicima (rodne) subjektivnosti kojima se omogućava pristup javnoj sferi, ali pod uslovom da se mogu iskoristiti na tržištu, odnosno dovesti u vezu s proizvodnjom i potrošnjom orijentisanim ka stvaranju profita (Valentine, 2007). S tim u vezi, transnacionalno širenje zapadne kategorije *transrodnosti* utiče na artikulacije konceptualnih rečnika kojima se rodna različitost izražava van granica zapadnog sveta ne uzdrmajajući obavezno hijerarhije koje deluju duž linija rase/etničke pripadnosti, klase, telesne sposobnosti i drugih ukrštajućih osa društvene moći (Kancler, 2016).

Stvari se dodatno komplikuju kada u kolonijalnu jednačinu uključimo poluperiferiju i (post)socijalizam. Smeštena između “centra” i “periferije”, poluperiferija je sfera društvene hibridnosti sa sopstvenom logikom koja istovremeno prihvata i odbacuje zapadne/anglosaksonske interpretativne paradigme. Prerađujući Valerstinovu (Wallerstein) teoriju svetskih sistema u svetlu svog (post)jugoslovenskog profesionalnog i ličnog iskustva, Marina Blagojević (2009, vidi i Blagojević i Yair, 2010) tvrdi da poluperiferiju čini raskršće opozicija koje može izgledati kao “mesto diskurzivne praznine”: ona je istovremeno “bela/ne-bela, evropska/ne-evropska, postkolonijalna/ne-postkolonijalna, građanska/ne-građanska i rodna/ne-rodna”. Istrajno predstavljan kao neukrotivi homofobni Drugi, istočnoevropski/postjugoslovenski prostor je mesto geopolitičke podvojenosti: dovoljno je blizu zapadnom “jezgru” da zaslužuje “da se o njemu povede računa”, ali je i dalje predaleko da bi se smatrao pogodnim za prijem u “prvi svet” (Kulpa, 2014).

Pošto je socijalizam u izvesnoj meri predstavljao pokušaj raskida s vremenskim tokom zapadnog kapitalizma, Istočna Evropa posle 1989. (odnosno, postjugoslovenska regija posle devedesetih godina) morala je da bude (pre)usmerena na kurs zapadne modernosti. Taj proces je podrazumevao didaktički, hegemoni pristup u okviru koga je Istočna Evropa, navodno trajno zarobljena u “postkomunističkoj” tranziciji, obučavana o tome kako da se približi zapadnoevropskom liberalnom modelu prava bez mogućnosti da ga ikada dostigne (Kulpa, 2014). U našem homonacionalističkom i homonormativnom dobu u kom su aktivističke borbe znatno odstupile od svojih levih, revolucionarnih izvorišta (Puar, 2007), “nenormativne” seksualnosti i nebinarne rodne identifikacije – dakle, upravo one koje su (uglavnom) gušene tokom zapadne kolonijalne dominacije¹³ – pojavljuju se kao problematično oruđe te neoliberalne pedagogije. Uz već poznate kolonijalne metode eksploatacije resursa i radne snage, “LGBT” je još jedan u nizu *neokolonijalnih* alata kojima zapadno “jezgro” uslovljava, podučava i kolonizuje “svoj” poluperiferni Istok. Ti novi rodni i seksualni subjekti, (zlo) upotrebljeni kao nosioci (eng. agents) kolonizacije, često (mada ne i obavezno namerno) delaju u sadejstvu sa silama koje potiskuju socijalistička i feministička postignuća. U tom smislu, oni predstavljaju izazov *grassroots* antirasističkim i interseksionalno-oseljivim inicijativama, jer LGBT imaginaciju guraju u identitetski kalup zanemarujući politički potencijal lokalno proživljenog iskustva.

Trans Jugoslavija: Ka budućnosti koja se dogodila

U knjizi *Prezreni na svetu*, Franc Fanon (Frantz Fanon, 1961/2004) tvrdi da je glavna ambicija kolonijalizma da postane sveprisutan: ne zadovoljava se efektima fizičke prinude, već cilja na otimanje prošlosti potlačenih kako bi je nadvladao, izobličio i uništio. Još od devedesetih godina prošlog veka, jugoslovenska socijalistička prošlost je pod udarom amnezije. Na jednoj od njenih osovina, takozvani Zapadni Balkan¹⁴ pojavljuje se kao tvorevina koja bi trebalo da popuni prazninu nastalu nestankom Jugoslavije. Taj neologizam, koji proizlazi iz nestabilne politike širenja Evropske unije, upućuje na tehnokratsko prekrjanje Balkana koje rasparčava naš kulturni prostor, razvodnjava istorijske afinitete među jugoslovenskim narodima i udaljava nas od naših nekapitalističkih

tradicija.¹⁵ S druge strane, jugoslovenska socijalistička federacija nestaje pod pritiskom nacionalističke lavine koju je, u stvari, trebalo da drži pod kontrolom: struje revizionizma napadaju njene antifašističke temelje i brišu ideologiju zajedništva jer nije kompatibilna sa profitabilnim narativima etničke isključivosti (Milekić, 2021).

Kao i u prethodnim zbornicima, i u ovom smo rešeni da idemo protiv bujice tako dubokog zaboravljanja. Štaviše, Jugoslavija kojoj ovde kritički pristupamo predstavlja neizostavni sastojak našeg dekolonijalnog i antinacionalističkog opredeljenja.¹⁶ To nije samo zbog činjenice da se unutar njenog geografskog okvira nalaze naša zajednička, intimna sećanja i institucionalne strukture naše sopstvene prošlosti, već je Jugoslavija – ona koja je proizašla iz narodnooslobodilačke borbe, odnosno otpora fašizmu – omogućila naš do sada najbliži susret s modernošću odvojenom od kolonijalnog impulsa. Jugoslavija, socijalistički eksperiment i projekat modernizacije do tada neviđenih razmera u istoriji južnoslovenskih naroda, mogla bi se s naše današnje tačke gledišta, predstaviti u vidu krhkog *kvir* entiteta: kao država u stalnom pokretu, zasecala je (svakako deklarativno, a do izvesne mere i u praksi) u klasne hijerarhije, podsticala emancipaciju žena, zašivala duboke “rasne”/etničke i verske podele, ublažavala siromaštvo, promovisala obrazovanje, jačala mir i međunarodnu saradnju i doprinosila poništavanju posledica decenijske kolonijalne dominacije širom nezapadnog sveta (Bilić, 2019).

Ako bismo ovu logiku pogurali još dalje, mogli/e bismo čak da uočimo i neke od njenih metaforičkih *trans* dimenzija: brisanje Jugoslavije kao socijalističke ideje zasenilo je činjenicu da je ta država bila posvećena problematizaciji binarnih opozicija na svetskoj političkoj sceni. Njena složenost često se uprošćuje provlačenjem kroz hladnoratovski rečnik orijentisan na dve supersile, na isti način na koji rodna dihotomija prikriva mnoštvo rodni identifikacija i nebinarnih rodni istorija. Stoga možda nije sasvim slučajno što se naš rad na ovoj knjizi poklapa sa sve većim akademskim interesovanjem za Pokret nesvrstanih čiji je Jugoslavija bila jedan od osnivača i najvažnijih članova (Stubbs, 2023; Videkanić, 2020). Taj monumentalni projekat međunarodne saradnje, koji se odvijao na različitim političkim, društvenim, ekonomskim i kulturnim razinama, proširio je jugoslovenske horizonte ka Africi, Aziji i Latinskoj Americi ocrtavajući konture alternativnih, nekolonijalnih globalizacija i nastojeći da svetu pruži više relevantnih aktera. Jugoslavija je u tom smislu imala suštinski

značaj za naše rano iskustvo dekolonijalne političke hibridnosti, pa ovim zbornikom želimo da je dodamo raspadu Sovjetskog Saveza, hegemonijskom usponu Sjedinjenih Američkih Država, razvoju Evropske unije i novoj konfiguraciji globalnog kapitalizma, što je sve, prema mišljenju Suzan Strajker (Susan Stryker, 2006), dovelo do preispitivanja konceptualnih binarnosti krčeći put pojavi trans studija.

Međutim, nema sumnje da su elementi socijalističke emancipacije i modernosti prožeti ambivalencijom: ako se intelektualno(-)emocionalno bavimo jugoslovenskom socijalističkom državom znači da obitavamo u području protivrečnosti i neminovno se pozicioniramo u blizini razočaranja. Kao kvir osobe, dobro znamo da bi “svaka istorija postvarenih utopijskih zajednica bila puna neuspeha” (Muñoz, 2009, str. 27). Uprkos progresivnom zakonodavstvu i entuzijazmu mnogih njenih žitelja, socijalistička Jugoslavija nije uspjela da razgradi opresivne matrice koje je nasledila od svojih političkih prethodnika. Rano je postalo jasno ne samo da su društvena jednakost i uklanjanje klasnih razlika iluzija, već i da socijalistička revolucija verovatno neće uspeti da “pređe prag porodice” (Morokvašić, 1986, str. 127) i organizuje privatni život ljudi na nepatrijarhalnim i neheteronormativnim osnovama. Više od svega, diskursi razizma strujali su duž njene severno–južne ose (Bakic-Hayden i Hayden, 1992; Baker, 2018), dok je nacionalistički sentiment unutar republika često podrivao programski slogan partije o “bratstvu i jedinstvu” jugoslovenskih naroda. Različite silnice dehumanizacije ukrstiće se krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina pretvarajući socijalističku državu u ponor koji je progutao hiljade života i brojnim generacijama uskratio bolju budućnost.

Svakako imamo na umu nasleđe jugoslovenskog cis, heteronormativnog i nacionalističkog patrijarhata (vidi npr. Đurić, ovaj zbornik) kako bismo se oduprli/e primamljivom zovu Jugoslavije u naše vreme izražene obespravljenosti, osiromašenja i nesigurnosti. Iako nas privlačnost socijalističkog horizonta može odvesti stranputicom nekritičke idealizacije ili čak gurnuti u politički neproduktivan romantizam, naša prizivanja Jugoslavije ne treba odbaciti kao puku nostalgiju. Ona se, naime, podudaraju s naporima koji su nedavno širom regije urodili potpisivanjem tri otrežnjujuće deklaracije: o zajedničkom, policentričnom jeziku koji se govori u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Crnoj Gori i Srbiji, o neophodnosti istorijske nauke otporne na revizionizam

i o solidarnosti u suočavanju sa zajedničkim društvenim i ekonomskim izazovima.¹⁷ Dok se, opremljeni tim sasvim intuitivnim vrednostima, probijamo kroz ruševine Jugoslavije, ne zatvaramo oči pred njenim mnogobrojnim mračnim stranama, ali ipak pre svega želimo da na svetlo dana iznesemo njena politički najvitalnija svojstva, ona koja su sada zarobljena ispod naslaga nasilja, nacionalizma i patrijarhalnog autoritarizma. U potrazi smo, dakle, za jezgrom dekolonijalnog, antirasističkog i antifašističkog *zajedništva*, jer nam je ono preko potrebno kao ideološki kompas u mutnim vodama aktuelnog političkog trenutka. Ovom i prethodnim knjigama preobražavamo tu utopijsku srž u nasleđe koje nam pomaže da artikulišemo odgovor na toksičnost političke sadašnjosti (Muñoz, 2009) i tako se – opet iznova – posvetimo promišljanju paradigmi koje su s one strane etničkih homogenizacija.

Kako je ovo naša četvrta zajednička knjiga o LGBT temama koja pokriva zemlje bivše Jugoslavije, ne sumnjamo da “nenormativni” rodovi i seksualnosti imaju potencijal (a stoga možda i odgovornost) da političku prazninu u kojoj živimo popune novim sadržajem. Iako se u svima ne pojavljuje eksplicitno, Jugoslavija služi kao pozadina za poglavlja koja slede i omogućava nam da se oslonimo na sopstveno iskustvo dok razmatramo kako bi trebalo da izgleda produktivan susret rodne različitosti i socijalizma (Sernatinger i Echeverria, 2013). U tom smislu, razdvajamo žito emancipatornih postupaka od kukolja neispunjenih obećanja i prigušenog rasizama, provlačeći (post) socijalistički jugoslovenski prostor kroz trans prizmu. Tokom ovog novog “čitanja” koje joj daje feminističku kvir dimenziju, Jugoslaviju, izbrisanu državu, nasilno zaboravljenu, oživljavaju mnogi njeni *izbrisani*: ona tako dobija svež politički naboj, pa se kao ideja legitimise na novim temeljima. Kvir reartikulacije (post) socijalizma omogućavaju nam da uzdrmamo tišinu koja obavija socijalističke rodne putanje (Kancler, 2013) i disidentskim rodnim praksama iz prošlosti udahneemo novi život.¹⁸

Trans znanje na poluperiferiji

Kao što je to slučaj i s našim prethodnim knjigama, želimo da i ova bude buntovni poklič feminizma, oživi naše nade iscrpljene godinama nasilja i doprinese načinu postojanja u svetu – i sa svetom – koji je Munjos nazvao pripadanjem-u-različitosti (eng.

belonging-in-difference, Muñoz, 2009, str. 20). Dok smo tokom poslednje decenije prelazili/e preko abecede seksualnih i rodnih identifikacija i došli/e ovom knjigom do slova T, kretali/e smo se padinom političke, društvene i materijalne skrajnutosti posvećujući pažnju pitanjima koja se direktno tiču sve manjeg broja ljudi. Na tom smo se putu oslonili/e upravo na kvir feminističku etiku kako bi nas zaštitila od ideje da kvantitativno smanjivanje znači i opadanje društvene relevantnosti. Naprotiv, radovali smo se beleženju jedinstvenosti svakog ljudskog iskustva i bili/e iznenađeni/e sposobnošću “margine” da opstane uprkos pritiscima društvene strukture. Bavili smo se, dakle, onim što su još uvek “nenormativna” rodna otelovljenja i seksualne želje, ne pristupajući im prvenstveno kao “identitetima” kojima je potrebno pravno priznanje/uređenje, već kao prostoru neposlušnog mišljenja-osećanja, kao skladištima *znanja* o opstanku i preživljenju.

Često smo pritom nailazili/e na dileme o tome kako znanje koje stvaramo i koje nas stvara prikupiti, urediti i oglasiti iz naše poluperiferne pozicije. Tražeći odgovor na to pitanje, pošli/e smo od premise da se u kontekstu globalne (akademske) kolonijalnosti, poluperiferija ne vidi (pa joj je zbog toga teško da i samu sebe opaža) kao mesto (proizvodnje) znanja. Ako išta, njeni se uvidi na globalnom akademskom tržištu tretiraju kao delimični, ograničeni, inferiorni, možda čak i nevažni (Blagojević, 2009). Takva “kognitivna nebitnost” proizlazi iz pogleda zapadne modernosti uperenog ka poluperiferiji kao “njenom neapsolutnom drugom [sa zadatkom da] homogenizuje njenu mnogostrukost primenjujući dobro poznatu logiku ili zanemarivanja ili ukidanja njegove različitosti odnosno pogrešnog predstavljanja drugog kao da je isti” (Tlostanova, 2014, str. 1).

Težnja kolonijalnog “jezgra” da uprošćuje kompleksnost poluperiferije umesto da prigrlji njene uvide, imala je razarajuće posledice u našem regionu tokom tranzicije od socijalizma ka neoliberalnom kapitalizmu: prednost je data brzom primeni uvezenih rešenja zasnovanih na tehničkoj “stručnosti” (eng. expertise) lokalnih liberalnih kadrova nauštrb znanja, kritičkog naučnog rada i aktivističkih inicijativa vođenih istraživanjima o lokalnim potrebama (Blagojević, 2009). Dok u zemljama “centra” proizvodnja znanja obično prethodi kreiranju politika, na poluperiferiji, napola sprovedene, hibridne i ne sasvim odgovarajuće politike prethode proizvodnji znanja usled snažne marginalizacije akademske zajednice, a naročito kritičkih društvenih nauka i njihovog često autokolonijalnog udaljavanja

od sopstvenog društvenog konteksta (Blagojević, 2009). Drugim rečima, navodno emancipatorni impulsi prodiru iz “prvog sveta” u poluperifernu javnost u vidu rutinskih revizija pravnih uredbi pritom samo grebuci po površini patrijarhalnih vrednosti i reprodukujući poluperiferiju kao prostor koji je istovremeno napredan i konzervativan.

Unutar tako hijerarhizovanog sistema, i društveni/e naučnici/e i aktivisti/kinje poluperiferije uhvaćeni/e su u spiralu ponavljanja, replikacije i reprodukcije zapadnog izvornika. Pošto se retko doživljavaju kao “stvaraoci” – što je uloga uglavnom ograničena na poziciju “jezgra” – središnja funkcija poluperifernih naučnika/ca je *prevođenje/prenos* znanja koja dolaze iz “centra” (Blagojević, 2009; Clarke et al., 2015). Posebno je u oblasti studija roda znanje pretežno uvezeno sa Zapada putem obimnih *prevoda/prenosa* obavljenih od strane lokalnih naučnika/ca. Taj, kako Blagojević (2009) tvrdi, više mehanički i manje kreativan način protoka znanja od “jezgra” ka poluperiferiji, bio je posebno korisna aktivnost za poluperiferne naučnike/ce, jer je omogućio direktan kontakt sa zapadnim autorima/kama i mrežama moći kojima se moglo pristupiti razumljivim zapadnim “jezikom” kako bi se obezbedila finansijska sredstva i osigurali vidljivost i priznanje.

Imajući u vidu da je postjugoslovenska regija *dvosmisleni deo/ne-deo* zapadnog sveta – njegov ranije pomenuti neapsolutni Drugi – nacionalne i regionalne strategije trans otpora nadahnute su i oslanjaju se na veće transnacionalne poduhvate koji potiču iz kolonijalnog centra i procesima prevođenja poprimaju konkretne lokalne oblike. U skladu s tim, naša knjiga se bavi produkcijom zapadnog znanja obraćajući pažnju na to kako globalni odnosi moći utiču na način na koji trans diskursi i prakse dospevaju na naš društveni prostor. Naravno da ne možemo izbeći duboko ukorenjene stege kolonijalnog upravljanja, ali smo se trudili/e da se približimo ulozi “stvaraoca” otvarajući (posebno engleskom verzijom ove knjige) put kojim bi znanje teklo i u obrnutom smeru – od poluperiferije ka jezgru. Perspektiva transrodnih studija koja, s jedne strane, priznaje angloameričku nadmoć u proizvodnji znanja o trans pitanju dok, s druge, razotkriva procese i politike prevođenja, možda može baciti novo svetlo na to kako se rodna razlika razume i živi u našoj sredini.

U tom smislu, naša knjiga proizlazi iz saradnje trans i cis istraživača/ica i aktivista/kinja koji/e dele uverenje da su trans osobe primarni nosioci znanja o trans životu. U lokalnim miljeima u kojima patrijarhalne, hetero, cisonormativne struje i

dalje premrežuju akademske institucije, ovo otelovljeno znanje – legitimno koliko i svako drugo – istrajno narasta unutar trans aktivističkih organizacija, ali se iz njih do danas još uvek ne širi na zadovoljavajući način. Naš zbornik pristupa takvim grupama – u kojima mnogi/e od nas učestvuju – kao epistemičkim zajednicama i zajednicama prakse prepoznajući da su one otišle daleko ispred svojih zvaničnih akademskih pandana po pitanju proizvodnje trans znanja. Prevazišle su, dakle, razinu pukog “trans svedočenja” (Ashley, 2019) i razvile kritičko-analitički odmak od medicinske norme i ideje o rodu kao binarnoj kategoriji. Stoga, naša knjiga ima za cilj da započne izgradnju akademske platforme na kojoj se znanje koje takve zajednice stvaraju može sistematičnije oblikovati kako bi preobrazilo dominantne akademske diskurse i glavne tokove rodnih politika. Usklađena s transnacionalnim pokretom za rodno i seksualno oslobođenje, poglavlja koja slede otkrivaju alternativne epistemičke mogućnosti u domenu roda nastojeći da ih stave u službu pravde i poboljšaju našu kolektivnu osetljivost za potrebe i zahteve trans i rodno nebinarnih ljudi.

Štaviše, naš zajednički rad obeležen je nastojanjem da akademsku i aktivističku sferu dovedemo u politički produktivnu simbiozu kako bi te dve žile kucavice feminizma mogle da obogate jedna drugu. Uparujemo, dakle, žar aktivizma s pribraošću nauke u naporu da osnažimo vidljivost trans tela i podstaknemo praksu koju je Fuko (Foucault, 2003, str. 7) nazvao “pobunom potčinjenog znanja”.¹⁹ Prema njegovom mišljenju, rekonstrukcija društvene margine odvija se duž dve isprepletene ose: prva se oslanja na tradicionalne alate naučno-istraživačkog rada kako bi iznedrila ono što je skrivano u arhivama i drugim skladištima istorijskog materijala; druga, pak, zaranja u “jedinствена lokalna znanja” s namerom da obnovi “sirova sećanja na borbe” koja su žigovima disciplinujućih institucija utiskivana u umove i tela učutkanih, odbačenih i poniženih. Takav metodološki pristup oživljava “poništeno”, preobraća diskriminatornu “hijerarhiju erudicije” i pomaže da se osmisle nove, pravednije i inkluzivnije strategije akademsko-aktivističkog angažmana.

U tom smislu, naš cilj je da doprinesemo međunarodnim tokovima trans znanja kroz niz empirijski zasnovanih analiza o tome kako se oslobađanje trans ljudi odvija na postjugoslovenskoj/postsocijalističkoj poluperiferiji. Prilozi zasnovani na ličnim iskustvima autora/ki i/ili na dugoročnom etnografskom radu u trans zajednicama postavljaju trans aktivizam i kulturu u istoriju regionalnih feminističkih poduhvata i kritički se osvrću

na savremene napetosti unutar aktivističkih grupa. Kao i njene prethodnice u okviru našeg fluidnog kolektiva, i ova knjiga nije samo stecište već afirmisanih autora/ki: naprotiv, ona predstavlja jedinstvenu ulaznu tačku u postjugoslovenski i istočnoevropski trans pejzaž s namerom da različite niti kako postojećih tako i potencijalnih trans-relevantnih naučnih istraživanja oblikuje u novo polje regionalnih kvir i trans studija. Nadamo se da će naš delić transnacionalnog mozaika emancipacije trans osoba dodatno izoštriti alate koje koristimo kako bismo slavili/e trans vitalnost i osnažili/e društvenu promenu koja afirmiše trans život i trans budućnost.

- 1 Peticija *Protiv transfobije*, objavljena 21. decembra 2020, dostupna je na <https://trans-serbia.org/vesti/1781-protiv-transfobije>
- 2 Pismo je dostupno na <https://marks21.info/pismo-podrske-centru-za-zenske-studije-u-zagrebu/>
- 3 Tokom 2022. godine Žene u crnom su ostvarile saradnju s lokalnim i regionalnim trans aktivistima/kinjama u nameri da pruže podršku trans zajednici.
- 4 Na primer, peticija koju smo potpisali pominje “šačicu” transfobnih aktivista/kinja. Ta reč nije samo ispunjena negativnim konotacijama iz devedesetih godina prošlog veka kad ju je režim Slobodana Miloševića koristio da diskredituje svoje protivnike (npr. Istinomer, 2011) i omalovaži njihov otpor, već se oslanja i na desničarsku ideju, često upravljenu protiv LGBT populacije, da brojčana prednost direktno znači i veću političku relevantnost. S tim u vezi, jedno od ključnih pitanja u okviru našeg kolektivnog istraživačkog projekta kojim želimo da osnažimo kvir kulturu na postjugoslovenskom prostoru i jeste: kako da progresivne niti mišljenja i delanja razmrsimo od reakcionarnih diskursa u koje su se uplele.
- 5 Za poglavlje o biseksualnom životu i aktivizmu objavljeno unutar naše istraživačke mreže, vidi Hura (2019).
- 6 Marija Draškić, profesorka na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu, ponudila je pionirsku pravnu analizu odnosa između transseksualnosti i braka u Srbiji. Vidi Draškić (1994).
- 7 Ipak, po mišljenju Binija i Klesea (Binnie i Klesse, 2012, str. 445), “pojam LGBTQ označava koalicionu praksu između različitih skupina aktera. Sam pojam je kontrolisan zato što implicira kvaziprirodno susretanje interesa oko određenih rodnih i/ili seksualnih subjekata”.
- 8 Agata Milan Đurić tvrdi da je postojala inicijativa da se pruži veći prostor transrodnim osobama na prvom beogradskom Prajdu 2001. godine. Međutim, ta ideja nije naišla na odobravanje među drugim, naročito lezbejskim, strujama aktivista/kinja koje su učestvovala u organizovanju događaja (Transserbia.org, 2022).
- 9 Kasnih osamdesetih godina prošlog veka, Milan Polić (1988) objavio je tekst u časopisu *Žena*, u kojem je govorio o potencijalu transseksualnosti da preobrazi rodnu binarnost i destabilizuje patrijarhalne rodne režime. Vidi i Krznar (2021) i Rogoznica (2011).
- 10 Trans nije jedini problem koji se provlači kroz ovaj proces u našem kolektivnom radu u poslednjih deset godina. Lezbejski aktivistički angažman, na primer, imao je sličnu putanju fusnota (Bilić, 2015)-poglavlje (Mladenović, 2015)-zbornik (Bilić i Radoman, 2019)-monografija (Bilić, 2020). U svom doktorskom istraživanju, Nord piše o Beogradu kao važnom, ali nedovoljno vidljivom čvoru u mreži transnacionalnih migracija organizovanih oko hirurških operacija prilagođavanja tela rodnom identitetu (vidi i Nord, 2019; Rakić et al., 1993).
- 11 Kihano (Quijano, 2000, 2007) je tvrdio da evrocentrična kapitalistička moć funkcioniše u čitavom svetu duž dve glavne ose: kolonijalnost moći i modernost.
- 12 Povezanost rase i roda istaknuta je na naročito upečatljiv način u govoru Sojourner Truth, bivše ropkinje koja je postala borkinja za ženska prava, naknadno nazvanom *Ain't I a Woman?*.
- 13 Postoje, međutim, razlike u načinima na koje su kolonijalne sile organizovale i implementirale svoje politike u vezi s rodom i seksualnošću. Na primer, homoseksualnost nije bila smatrana prestupom u Francuskoj posle revolucije 1789. pa je stoga lakše dekriminalizovana u njenim kolonijama. S druge strane, bila je prestup u Britanskoj imperiji i još uvek ju je teško dekriminalizovati u mnogim njenim bivšim kolonijama (Akintola, 2017).

- 14 “Zapadni Balkan” je termin koji se odnosi na bivši jugoslovenski prostor, s tim što iz njega isključuje Sloveniju, a uključuje Albaniju.
- 15 Redžepi (Rexhepi, 2018) tvrdi da neki od ključnih pokušaja da se dovedu u pitanje te konfiguracije podvlače evropsku orijentalizaciju Balkana istovremeno insistirajući na tome da je “preovlađujuće hrišćanski” i bez “kolonijalnog nasleđa”.
- 16 Munjos (Muñoz, 2009, p. 29) tvrdi da “kao načini prostorne organizacije transregionalno ili globalno potencijalno istiskuju hegemoniju neimenovanog ‘ovde’ kojim uvek vlada senka nacije–države i njenih mnogostrukih korporativnih interesa”. Baveći se pojmom kvir regionalnosti, Binnie (2016) takođe pokazuje da kritički regionalni pogled na LGBT politike otkriva subnacionalne i transnacionalne političke tvorevine koje mogu biti zaklonjene fokusom na nacionalnu ravan.
- 17 Deklaracija o zajedničkom jeziku objavljena je 2017, a deklaracije o istoriji i regionalnoj solidarnosti 2020. godine.
- 18 Unutar tog okvira možemo razumeti kako današnji slovenački trans pokret podržava Ljubu Prenner, jugoslovenskog/slovenačkog advokata, na rođenju označenog ženskim polom, koji je izjavio da je, zahvaljujući socijalističkim naprecima u oblasti roda, mogao da počne da nosi mušku odeću nakon Drugog svetskog rata (Pirnar, 2006). Ovde nam, na primer, pada na um Lesli Fajnberg (Leslie Feinberg), američka radikalna aktivistkinja, članica Svetske radničke partije i autorka knjige *Transgender Liberation: A Movement Whose Time Has Come*, koja je izjavila: “Pamtite me kao revolucionarnu komunistkinju” (Narefsky, 2014).
- 19 U kontekstu istraživanja neheteronormativne seksualnosti, Plummer (2010) govori o “podzemnim tradicijama” (subterranean traditions) koje su u suprotnosti sa onima poznatim javnosti. Tvrdi da u svakodnevnom životu naših zajednica postoje podzemni svetovi koje mejnstrim sociologija pretežno ignoriše. Dok ono što je na površini može biti hegemono, “ispod leži uzavreli svet otpora i alternativa” (Plummer, 2010, na internetu).

Literatura

- Akintola H. E. (2017). Britain can't just reverse the homophobia it exported during the empire. *The Guardian*. Dostupno na www.theguardian.com/commentisfree/2017/jul/28/britain-reverse-homophobia-empire-criminisation-homosexuality-colonies
- Ashley, F. (2020). We must respect trans people's expertise beyond their personal experience. *Huffington Post*. Dostupno na https://www.huffingtonpost.ca/florance-ashley/we-must-respect-trans-peoples-expertise-beyond-their-personal-experience_a_23703871/
- Baker, C. (2018). *Race and the Yugoslav region: Postsocialist, post-conflict, postcolonial?* Manchester: Manchester University Press.
- Bakić, A. (2020). TERF: Radikalna desnica u feminističkom ruhu. Dostupno na <https://voxfeminae.net/pravednost/terf-radikalna-desnica-u-feministickom-ruhu/>
- Bakic-Hayden, M., & Hayden, R. (1992). Orientalist variations on the theme “Balkans”: Symbolic geography in recent Yugoslav cultural politics. *Slavic review*, 51(1), 1–15.
- Bilić, B. (2015). *Borile smo se za vazduh: (Post)jugoslovenskih antiradni aktivizam i njegovo nasleđe*. Zagreb: Documenta, Kuća ljudskih prava i Jesenski i Turk.
- Bilić, B. (2016). Whose pride? The ‘LGBT community’ and the organisation of Pride Parades in Serbia. U K. Sloomaeckers, H. Touquet i P. Vermeersch (ur.), *The EU Enlargement and Gay Politics: The Impact of Eastern Enlargement on Rights, Activism and Prejudice* (str. 203–220). London: Palgrave Macmillan.

- Bilić, B. (ur.) (2017). *Preko duge u Evropu: LGBT aktivizam i evropeizacija na prostoru bivše Jugoslavije*. Beograd: Centar za kvir studije.
- Bilić, B. (ur.) (2019). *U mrežama drugosti: Intersekcionalnost i LGBT aktivizam u Hrvatskoj i Srbiji*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Bilić, B. (2020). *Trauma, Violence, and Lesbian Agency in Croatia and Serbia: Building Better Times*. London: Palgrave Macmillan.
- Bilić, B., & Janković, V. (ur.) (2015). *Opiranje zlu: (Post)jugoslavenski antiratni angažman*. Zagreb: Documenta, Kuća ljudskih prava i Jesenski i Turk.
- Bilić, B., & Radoman, M. (ur.) (2019). *Sestrinstvo i jedinstvo: (Post)jugoslavenski lezbejski aktivizam*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Binnie, J. (2016). Critical queer regionality and LGBTQ politics in Europe. *Gender, Place & Culture: A Journal of Feminist Geography*, 23(11), 1631–1642.
- Binnie, J., & Klesse, C. (2012). Solidarities and tensions: Feminism and transnational LGBTQ politics in Poland. *European Journal of Women's Studies*, 19(4), 444–459.
- Blagojević, M. (2009). *Knowledge production at the semiperiphery: A gender perspective*. Belgrade: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Blagojević, M., & Yair, G. (2010). The catch 22 syndrome of social scientists in the semi-periphery: Exploratory sociological observations. *Sociologija*, 52(4), 337–464.
- Clarke, J., Bainton, D., Lendvai, N., & Stubbs, P. (2015). *Making policy move: Towards a politics of translation and assemblage*. Bristol: Policy Press.
- Crenshaw, K. W. (1991). Mapping the margins: Intersectionality, identity politics, and violence against women of color. *Stanford Law Review*, 43(6), 1241–1299.
- Draškić, M. (1994). *Transseksualitet i brak*. Belgrade: Nomos.
- Crenshaw, K. W. (1989). Demarginalizing the intersection of race and sex: A black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics. *The University of Chicago Legal Forum*, 140, 139–167.
- ERA. (2020). Statement by ERA and its member organisations regarding the rise of trans-exclusion and anti-gender narratives in the region of Western Balkans. Dostupno na <https://www.lgbti-era.org/news/statement-era-and-its-member-organisations-regarding-rise-trans-exclusion-and-anti-gender>
- Fanon, F. (1961/2004). *The Wretched of the Earth*. New York: Grove Press.
- Foucault, M. (2003). *Society must be defended: Lectures at the College de France, 1975-76*. New York: Picador.
- Gržinić, M., Kancler, T., & Rexhepi, P. (2020). Decolonial encounters and the geopolitics of racial capitalism. *Feminist Critique*. Dostupno na <https://feminist.krytyka.com/en/articles/decolonial-encounters-and-geopolitics-racial-capitalism>
- Hodžić, A., Poštić, J., & Kajtezović, A. (2019). (Ne)vidljivo T: Trans aktivizam u Hrvatskoj (2004.-2019.). U B. Bilić (ur.), *U mrežama drugosti: Intersekcionalnost i LGBT aktivizam u Srbiji i Hrvatskoj* (str. 29–53). Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Hura, R. (2019). Protiv brisanja biseksualnosti: Začeci biseksualnog aktivizma u Srbiji. U B. Bilić (ur.), *U mrežama drugosti: Intersekcionalnost i LGBT aktivizam u Srbiji i Hrvatskoj* (str. 73–94). Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Istinomer. (2011). "Šačica" izmanipulisanih ili stotine hiljada ogorčenih. Dostupno na www.istinomer.rs/amnezija/sacica-izmanipulisanih-ili-stotine-hiljada-ogorcenih-6-deo/
- Kancler, T. (2016). Body politics, trans* imaginary, and decoloniality. Paper presented at the conference "Decolonizing Transgender in North", 4th Nordic Transgender Studies Symposium, The Centre for Gender Studies, Karlstad University, Sweden.

- Kancler, T. (2013). Post-Soviet imaginary and global coloniality: A gendered perspective. An interview with Madina Tlostanova. Dostupno na <http://www.kronotop.org/texts/interview-with-madina-tlostanova/>
- Krznar, T. (2021). (Ne)mogućnosti emancipacije: Promišljanja društvenih uvjeta konstrukcija spolnosti u djelu hrvatskog filozofa Milana Polića. *Nova prisutnost*, 19(1), 77–95.
- Kulpa, R. (2014). Western leveraged pedagogy of Central and Eastern Europe: Discourses of homophobia, tolerance, and nationhood. *Gender, Place, & Culture: A Journal of Feminist Geography*, 21(4), 431–448.
- Kulpa, R. & Mizielińska, J. (ur.). *De-Centring Western Sexualities: Central and East European perspectives*. London: Ashgate.
- Lugones, M. (2008). The coloniality of gender. *Worlds & Knowledges Otherwise*, 2 (Spring), 1–17.
- Milanović, A. (2019). *Medijska konstrukcija drugog tela*. Beograd: Orion Art.
- Milanović, A. (2015). *Reprezentacije transrodnih identiteta*. Beograd: FMK.
- Milekić, S. (2021). Intentional amnesia: Croatia's attempt to erase Yugoslavia. Dostupno na <https://balkaninsight.com/2021/03/04/intentional-amnesia-croatias-attempt-to-erase-yugoslavia/>
- Mizielińska, J., & Kulpa, R. (2011). 'Contemporary peripheries': Queer studies, circulation of knowledge and East/West divide. U R. Kulpa i J. Mizielińska (ur.), *De-Centring Western sexualities: Central and East European Perspectives* (str. 11–26). London: Ashgate.
- Mladenović, L. (2015). Zapisi feminističke lezbejke u antiratnim inicijativama. U B. Bilić i V. Janković (ur.), *Opiranje zlu: (Post)jugoslavenski antiratni angažman* (str. 145–154). Zagreb: Documenta, Kuća ljudskih prava i Jesenski i Turk.
- Morokvašić, M. (1986). Being a woman in Yugoslavia: Past, present and institutional equality. U M. Gadant (ur.), *Women of the Mediterranean* (str. 120–138). London: Zed Books.
- Muñoz, J. E. (2009). *Cruising utopia: The then and there of queer futurity*. New York: New York University Press.
- Nord, I. (2019). Routes to gender-affirming surgeries: Navigation and negotiation in times of biomedicalization. U G. Griffin i M. Jordal (ur.), *Body, Migration, Re/Constructive Surgeries* (str. 209–224). London and New York: Routledge.
- Pearce, R., Erikainen, S., & Vincent, B. (2020). TERF Wars: An Introduction. *The Sociological Review Monographs*, 68(4), 677–698.
- Pirnar, M. (2006). *Tok/protitek: konstrukcija in reprezentacija homoseksualne identitete v 20. stoletju*. Ljubljana: Založba ŠKUC.
- Plummer, K. (2010). Generational sexualities, subterranean traditions and the hauntings of the sexual world: Some preliminary remarks. Dostupno na <https://kenplummer.com/publications/>
- Polić, M. (1988). Emancipacijske mogućnosti transseksualnosti. *Žena*, 46(1-2), 96–115.
- Puar, J. (2007). *Terrorist assemblages: Homonationalism in queer times*. Durham: Duke University Press.
- Quijano, A. (2000). Coloniality of power and Eurocentrism in Latin America. *Nepantla: Views from South*, 1(3), 533–580.
- Quijano, A. (2007). Coloniality and Modernity/Rationality. *Cultural Studies*, 21(2), 168–178.
- Rakić, Z., Marić, J., Slijepčević, D., Vujović, S., & Perović, S. (1993). *Polni identitet i promena pola*. Beograd: BIGZ.

- Rexhepi, P. (2018). The politics of postcolonial erasure in Sarajevo. *Interventions*, 20(6), 930–945.
- Rogoznica, N. (2011). Cijela je Hrvatska od početka jedna klerikalna namještaljka. *Zadarski list*. Dostupno na <https://www.zadarskilist.hr/clanci/09062011/cijela-je-hrvatska-od-pocetka-jedna-klerikalna-namjestaljka>
- Sears, A. (2005). Queer anti-capitalism: What's left of lesbian and gay liberation? *Science & Society*, 69(1), 92–112.
- Sernatinger, A., & Echeverria, T. (2013). Queering socialism: An interview with Alan Sears. *New Politics*. Dostupno na <http://newpol.org/content/queering-socialism-interview-alan-sears>
- Stryker, S. (2006). (De)subjugated knowledges: An introduction to transgender studies. In S. Stryker and S. Whittle (ur.), *The transgender studies reader* (str. 1–17). New York, NY: Routledge.
- Stryker, S., & Aizura, A. Z. (2013). Introduction: Transgender studies 2.0. In S. Stryker i S. Whittle (ur.), *The transgender studies reader* (str. 1–12). New York: Routledge.
- Stubbs, P. (ur.). (2023). *Socialist Yugoslavia and the Non-Aligned Movement*. Montreal: McGill-Queen's University Press.
- Tlostanova, M. (2014). Towards a decolonisation of thinking and knowledge: A few reflections from the world of imperial difference. Dostupno na https://www.academia.edu/10142502/Towards_a_Decolonization_of_Thinking_and_Knowledge_a_Few_Reflections_from_the_World_of_Imperial_Difference
- Transserbia.org. (2022). Snimak: Transkultura i umetnost u Srbiji. Dostupno na <https://transserbia.org/trans/transrodnost/1915-trans-kultura-i-umetnost-u-srbiji>
- Valentine, D. (2007). *Imagining transgender: An ethnography of a category*. Durham, NC: Duke University Press.
- Videkanić, B. (2020). *Nonaligned modernism. Socialist postcolonial aesthetics in Yugoslavia, 1945-1985*. Montreal: McGill-Queen's University Press.
- Vidić, J. (2021). Identitet i iskustva stigmatizacije transrodnih osoba u Srbiji. [Neobjavljena doktorska disertacija]. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Životi

**Trans otpornost u Crnoj Gori:
Medijski narativi o životima
trans ljudi**

Jovan Ulićević i Čarna Brković

Prije svega, ponosan sam što stojim ovdje sa vama danas. Sjećam se kao da je juče bilo kada sam kao dijete prvi put došao u zajednicu i jasno rekao da nikad neću izaći na Prajd jer mi nije jasno čemu ta šetnja. Sa ponosom govorim da i danas stojim ovdje kao dijete, na svom četvrtom Prajdu. Dijete oštećeno za djetinjstvo samo zbog toga što sam se razlikovao od drugih. Danas shvatam težinu ove šetnje i njenih koraka. Ova mi šetnja, ovaj mi Prajd, vraća djetinjstvo za koje sam uskraćen... Stojim ovdje da pokažem da me nijesu slomili; da ću svakim uzdahom, svakom prvom jutarnjom kafom, ali i svakim korakom sijati u svjetlu svoje borbe. Naše borbe!

Ove riječi izgovorio je trans aktivista Nikola Ilić na sedmom Montenegro prajdu, 21. septembra 2019. godine. Njegov govor ilustruje dug put koji je Nikola prešao otkad se, oktobra 2017, pridružio lokalnoj grupi samopodrške trans osobama. Od srednjoškolca koji je živio u domu i "osjećao ogromnu odbojnost prema... LGBT ljudima uopšte", kao što je rekao tokom našeg razgovora, Nikola je postao otvoreno trans mladić i trans aktivista koji povremeno vodi grupu samopodrške, govori na javnim okupljanjima i njeguje odnose brige i poštovanja među trans osobama u Crnoj Gori. Za njega, kao i za mnoge druge u ovom kontekstu, trans aktivizam je sredstvo da istovremeno radi na ličnom iscjeljenju i na mijenjanju crnogorskog društva. Trans aktivizam u tom smislu znači više od revizije koordinata pola i roda u javnoj sferi: on je sredstvo da osoba povрати djetinjstvo i život oštećen transfobijom.

Nikolin put odražava šire, ubrzane preobražaje trans aktivizma u zemlji. Prvi organizovani susreti trans ljudi počeli su 2013, u okviru grupe samopodrške, osnovane kao dio LGBTIQ asocijacije Queer Montenegro. Ta grupa je mjesto iscjeljenja, učenja i podučavanja, (pre)oblikovanja narativa o trans i rodno različitim ljudima, kao i mjesto na kome se njeguju otpor i otpornost. Takođe, ispostavila se kao kičma aktivističkih nastojanja u zemlji: dovela je 2015. do stvaranja nezvanične trans grupe Transovci, koja je potom, 2017, prerasla u zvanično registrovanu NVO Asocijacija Spektra.

Ovo poglavlje istražuje društvene uslove koji su omogućili trans osobama da počnu da se politički bore za veću vidljivost, prepoznavanje i poštovanje. Da bismo objasnili kako se to trans aktivizam od samog početka usredsređuje na lično iscjeljenje i na društveni preobražaj, izlažemo relativno kratku istoriju javnih

diskusija o trans ljudima i njihovim problemima koje su vođene u posljednjih dvadeset godina. U tim diskusijama, pretežno u odjeljcima za komentare na crnogorskom internetu i na portalu *Vijesti*, mapirali smo četiri diskurzivna pristupa koja nazivamo transfobnim nacionalizmom, patologizujućim sažaljenjem, liberalnim pristupom i interseksionalnim pristupom. Pojam “pristup” razumijemo kao naročit način uspostavljanja veza među idejama koji odražava i omogućava izvjesno razumijevanje svijeta – ili kao diskurs u nastajanju, u Fukoovom smislu (Foucault, 2002). Iz ugla transfobnog nacionalističkog pristupa, trans ljudi pozicionirani su kao “tuđi” crnogorskoj političkoj zajednici, to jest kao “uvoz” izazvan kontaktima sa Zapadom i evropskim integracijama. Patologizujuće sažaljenje obuhvatalo je izraz simpatije prema trans ljudima, ali na patologizujući, omalovažavajući i pasivizirajući način. S liberalne tačke gledišta, o trans ljudima govorilo se kao o pojedincima/kama kojima je potrebna i koji zaslužuju bolju zaštitu ljudskih prava, naročito bolju kulturnu vidljivost i prepoznavanje. Interseksionalno stanovište u najvećoj mjeri izražavali su sami trans ljudi, često oni koji su bili članovi/ce grupe samopodrške, a kasnije Spektre. Tu se razumjelo da je trans ljudima potrebna i materijalna podrška kao i bolje kulturno prepoznavanje, i oni su posmatrani kao ljudi čije postojanje na složene načine prepliće rod i seksualnost s drugim aspektima njihovih društvenih položaja i ličnosti, uključujući klasu, rasu, etnonacionalnost i slično. Sa interseksionalne tačke gledišta, naglasak se stavljao i na socio-ekonomske teškoće koje dijele trans i cis ljudi u Crnoj Gori.

Novinski intervju s Markom Bojanićem: Patologizujuće sažaljenje

Avgusta 2009. u *Vijestima* je objavljen intervju s Markom Bojanićem, trans muškarcem. To je bio prvi put da je neka LGBTIQ osoba ispričala svoju ličnu priču u javnosti. Taj intervju je slika i prilika pristupa koji nazivamo patologizujućim sažaljenjem, kao što ćemo objasniti u nastavku. Marko nije prva trans osoba koja je prošla kroz proces prilagođavanja pola: tvrdi da je znao tri osobe koje su prošle kroz isto prije njega. Prije 2012, kada je Zakon o zdravstvenom osiguranju izmijenjen kako bi pružio pokrivanje 80 procenata troškova medicinske tranzicije iz državnog zdravstvenog sistema, petoro ljudi iz Crne Gore prošlo je kroz

proces tranzicije. Samo jedna od tih pet osoba i dalje živi u Crnoj Gori i nikome ne otkriva svoj rodni identitet.

U trenutku objavljivanja priče, Marko Bojanić bio je tridesetsedmogodišnji trans muškarac, rođen u Podgorici s prebivalištem u Rimu. U intervjuu Marko govori čitaocima/teljicama da je napustio Podgoricu s devetnaest godina, jer ga porodica nije prihvatila. Tjerali su ga da oblači “žensku odjeću”, kako je rekao, i otac ga je tukao. Marko navodi da je imao podršku majke, ali da ona nije mogla javno da mu je pruži i da stane uz njega. Otišao je u Beograd i Sarajevo da studira ekonomiju jer, kako kaže: “Nijesam više mogao da podnesem da me gledaju kao čudaka”. Tražio je i druge trans osobe iz Podgorice. U to vrijeme, Marko je mogao da pronade informacije o njima samo u novinama i od ljekara.

U intervjuu Marko opisuje da je započeo tranziciju 1999. tako što je dvaput nedjeljno odlazio kod psihijatra na devedesetominutne seanse. Psihijatar je obavio razne analize i Marko je morao da plaća za svaku seansu između 30 i 50 eura. Posle nekog vremena, Marko je otišao u Italiju kod ljekara, koji su započeli hormonsku terapiju. I to je platio iz svog džepa: 150 eura po injekciji. Marko je sam platio sve troškove tranzicije. Novinarica koja je intervjuisala Marka uporno je pokušavala da otkrije cijenu operacija. Odbio je da joj da tu informaciju, kao što se u članku i navodi. Marko nije problematizovao dugotrajnost, visoku cijenu i rigidne kriterijume pokretanja procesa tranzicije. Rekao je da je srećan što je uopšte mogao da prođe kroz taj proces. Jednu operaciju imao je u Rimu, a drugu, rekonstrukciju genitalija, u Beogradu. Marko je pomenuo prijateljstvo s ljekarom koji je izveo drugu operaciju, dr Savom Perovićem, poznatim specijalistom za operacije prilagođavanja pola i regionalnim pionirrom u ovoj oblasti. U pričama trans ljudi iz bivših jugoslovenskih republika odnosi između trans osoba i ljekara često se opisuju kao “prijateljstva”. Takvo tumačenje profesionalnog odnosa ilustruje osjećaj zahvalnosti koju trans osobe osjećaju zbog same činjenice da su uspjele da prođu kroz tranziciju. Takođe ostavlja neproblematizovan monopolistički i kapitalistički karakter trans-specifične zdravstvene zaštite (vidi Vidić i Bilić, ovaj zbornik).

Još jedan novinski članak uslijedio je nakon Markovog intervjua. U tom drugom članku, dr Sava Perović je rekao da besplatno obavlja jednu od dve do tri operacije prilagođavanja pola – zato što su one toliko skupe i zato što je svjestan nepovoljnog ekonomskog stanja u kom se mnoge trans osobe nalaze. Doktor

Perović je dodao da je cijena operacija znatno niža u Srbiji nego u inostranstvu. Govorio je o teškoćama s kojima se suočavao trudeći se da pruži medicinske intervencije prilagođavanja pola u okviru javnog sistema zdravstvene zaštite usljed odbijanja upravnih organa bolnice. To se s vremenom promijenilo. Danas je veći problem to što je medicinski tim u Beogradu, predvođen dr Dorđevićem, monopolizovao trans-specifičnu zdravstvenu zaštitu, te izvodi operacije i u državnom sistemu zdravstvene zaštite i u privatnim klinikama. To pogađa mnoge trans ljude širom regiona bivše Jugoslavije zbog nedostatka medicinskih radnika/ca upoznatih s trans-specifičnom zdravstvenom zaštitom.

Prvi novinski intervju takođe pruža uvid u bol i nasilje koje je Marko doživio u Podgorici. Opisuje kako je bio isključen iz sahrane svoje majke i dodaje da su se rođaci prema njemu ophodili s gađenjem i bijesom, kao i da su mu jasno stavili do znanja da više nije dobrodošao u porodicu zbog onoga što jeste. Osim toga, Marko je opisao naročito nasilnu situaciju kada je otac pokušao da ga ubije tako što bi ga živog zakopao. Preživio je zahvaljujući pomoći komšije. Članak detaljno opisuje izazove i nedaće s kojima se Marko borio, a završava se u osnažujućem stilu ističući da Marko konačno živi onako kako je želio, da ne haje za mišljenja drugih i da je srećan i uspješan u ličnom i profesionalnom životu.

Iako članak očigledno ima prijateljski ton i odiše simpatijom, čini se da mu je cilj da predstavi Marka kao "bliskog normalnoj osobi", umjesto kao već običnog muškarca samog po sebi. To je odlika patologizujućeg sažaljenja. S te tačke gledišta, jasna granica između cis i trans osoba održava se tako što se trans ljudi vide kao predmet milostinje. U pozadini se nalazi pretpostavka da su trans ljudi bolesni, da im je potrebna medicinska pomoć ne bi li se oporavili i da stoga zaslužuju sažaljenje. Na primer, priča je u novinama opisana na senzacionalistički način kao "ekskluzivna" i kao "ispovijest", što ukazuje na to da su trans iskustva i nesvakidašnja i sramotna. U članku se koriste izrazi "rođen u pogrešnom tijelu" i "biološka greška", dok se pojam "transseksualci" prikazuje kao "zastareo". U članku se nalazi i podnaslov "Rođene u pogrešnom tijelu nekad su ubijali". Taj podnaslov izvučen je iz opisa razgovora koji je Marko vodio sa svojom babom, koja ga je podržavala. Prisjeća se svoje babe koja je rekla da su, u prošlosti, u crnogorskim selima *ljude poput njega* zatvarali u drvene kuće bez hrane i vode sve do smrti. To je relativno čudna izjava budući da su pastirske zajednice u planinskim krajevima Balkana pružale prostor da se artikuliše rod

koji i potvrđuje i prevazilazi heteronormativnu binarnost. Naime, rodni pejzaž balkanskih brdskih zajednica u 19. i 20. vijeku znao je za praksu “zavjetovanih virdžina/zakletih djevica” ili osoba koje su na rođenju prepoznate kao žene, ali su socijalizovane kao muškarci iz različitih razloga (Grémaux 1996, vidi i poglavlje Limani u ovom zborniku). Taj osjećaj stranosti trans ljudi i pitanja u članku je poduprt upotrebom riječi “transdžender” i “transdženderizam”, dakle transliteracijama engleskih riječi *transgender* i *transgenderism*.

Sljedeći članak o Marku, pod naslovom “Bolest se mora liječiti”, patologizuje Markov identitet u daleko većoj mjeri. Članak navodi intervju s dr Savom Perovićem i čestita Marku što “može da prođe” kao trans muškarac. I novinar i dr Perović pominju da se, po izgledu i gestovima, kod Marka ne primećuje da je trans osoba i govore o tome kao o pohvalnoj osobini. Članak predstavlja Marka kao ponositog Crnogorca čiji su preci bili čuveni po hrabrosti i vojnim uspjesima. Pozitivno komentarišu činjenicu da je Markovo vjenčanje slijedilo tradicionalne crnogorske običaje, kao pokazatelj da je njegov osjećaj nacionalne pripadnosti “na pravom mjestu”. Vjenčanju su prisustvovali muzičari, folklorni plesači i mnoge zvanice, što daje do znanja da je to bio prilično skup događaj.

Uprkos patologizaciji i normativnom stilu pisanja o Markovom rodnom identitetu i izražavanju, ovaj članak imao je uticaj na druge trans osobe u Crnoj Gori. Na primjer, Jovan Džoli Ulićević, jedan od autora ovog teksta, mnogo puta je javno pomenuo da je taj intervju s Markom bio njegov prvi susret s informacijama o trans osobama u Crnoj Gori, što ga je osnažilo da se angažuje kao aktivista i potom dovelo do osnivanja grupe samopodrške i njegovog javnog autovanja 2016. godine.

Osnivanje Spektre i performans Maske

Jedan od ciljeva grupe samopodrške Transovci bio je da se stvori prostor u kojem bi trans i rodno različiti ljudi mogli da počnu da stvaraju sopstveni narativ o sebi, bez patologizujućih gledišta na trans ljude, iz perspektive koja ističe raznolikost, samoodređenje i osnaživanje. Nakon što su organizovali nekoliko akcija s ciljem povećanja vidljivosti, Transovci su održali prvi regionalni događaj, koji je obuhvatio trans, rodno različite i interpolne ljude s čitavog postjugoslovenskog prostora – Transpozijum. Tokom tog događaja, organizovanog u martu 2017, uz logističku podršku Queer Montenegro, Transovci su najavili da osnivaju prvu

organizaciju predvođenu trans osobama koja će se baviti zaštitom i promovisanjem ljudskih prava trans, rodno različitih i interpolnih osoba pod nazivom Asocijacija Spektra.

Nakon što je Spektra zvanično registrovana, desetoro njenih članova i članica javno su podijelili svoje priče, uključujući trans muškarce (Teodor Stojanović, Nikola Ilić, Dante Ognjanović, Aleksa Radonjić i Jovan Ulićević), trans žene (Lara Mirović, Vanja i još neke trans žene) i nebinarne osobe (Katja Jovanović). Članovi i članice Spektre koji su željeli da postanu vidljivi i da otvoreno govore u javnosti veoma su različiti: to su ljudi različitih rodnih identiteta, starosnih grupa, ljudi iz seoskih područja, seksualni radnici i radnice i ljudi koji su migrirali u Crnu Goru iz drugih država u regionu (npr. Srbije). Takođe, oni/e redovno reaguju na slučajeve kršenja ljudskih prava: na primjer, Spektra je reagovala kada je trans ženi uskraćeno pravo da promijeni ime; kada je pitanje interpolnih osoba po prvi put predstavljeno javnosti; kada je Svjetska zdravstvena organizacija deopatologizovala trans identitete; kada je prekršeno pravo na privatnost trans žena u Domu zdravlja Podgorica; kada su amandmani na Zakon o zdravstvenom osiguranju omogućili potpuno besplatnu proceduru prilagođavanja pola; kada je trans muškarac napadnut u Kolašinu 2019... Bilo je mnogih sličnih prilika u kojima se Spektra oglasila u vezi sa značajnim događajima koji nijesu uvijek uključivali trans ljude.

Jedan od najvažnijih događaja koji je Spektra organizovala bio je performans *Maske*. To je bilo prvo javno i aktivističko okupljanje trans i rodno različitih ljudi u Crnoj Gori, organizovano u Podgorici, a kasnije i u drugim crnogorskih gradovima. Performans je organizovan u novembru 2018. kako bi se obilježio Dan sećanja na žrtve transfobije. Takođe je organizovan u Kolašinu, kao reakcija na nasilje koje je pretrpio trans muškarac koji tamo živi. Taj performans inspirisao je trans grupe širom regiona da ga organizuju u Beogradu i Zagrebu (vidi Milanović, ovaj zbornik). Dan sjećanja obilježen je 2019. performansom 331 u Podgorici. Iako je privukao pedesetak posetilaca/teljki, uključujući saveznike/ce i opštu javnost, nije izazvao živu diskusiju na javnim mjestima.

Međutim, u diskusiji u odjeljku s komentarima dnevnika *Vijesti*, možemo pronaći sva četiri pomenuta pristupa trans temama. Najdominantnije struje u diskusijama poslije performansa bile su transfobni nacionalizam i patologizujuće sažaljenje. Gledište transfobnog nacionalizma odražavalo se u komentarima i argumentima koji se usredsređuju na navodni

“uticaj Zapada”, veličanje Rusije, Putina i zabranu “gej propagande”. To podsjeća na transfobne nacionalističke diskurse i u drugim sredinama, koji se takođe oslanjaju na “temu” potrebe da se zaštite “tradicionalne vrijednosti” od spoljnih uplitanja (Edenborg, 2021). Isto stanovište zastupali su komentatori i komentatorke koji žale zbog novca koji “nevladine organizacije troše” kako bi “eksploatisale različitosti i manjine”, kao i oni koji negoduju zbog “prevelikog isticanja” trans ljudi:

tandrket, portal *Vijesti*

14. 11. 2018. 6.21 h

U CG ne možeš ulicom proći, a da ti neko manu ne nađe, od toga nisu zaštićene ni strejt ni gej osobe, ali vidiš ovi drugi traže neka veća prava. Podsjećaju na Bošnjake, koji su na tu kartu dobili mnogo više od svih nas jednakih. Ima nekih što iskreno ovo podržavaju, al uglavnom su u pitanju zarade na projektima raznih NVO. Što se više narod pali, više će se te “razlike” potencirati.

Patologizujuće sažaljenje bilo je prisutno među komentarima onih koji tvrde da “prihvataju” trans osobe, ali ih ipak smještaju na fiksiran položaj Drugog. Često su to činili tako što su svoje stavove predstavljali kao “zdrav razum” društva u kom su trans ljudi “strano tkivo”. Iako su ti komentari naglašavali da trans ljudi “nisu krivi” što su takvi kakvi su, prikazivali su trans osobe kao populaciju koja se stalno trudi da bude uklonjena iz “zdravog tkiva” društva.

Robespierre____, portal *Vijesti*

14. 11. 2018. 2.27 h

...na slabijega ne treba udarati, to je osnova našeg pomalo zaboravljenog čojstva. Međutim, svako od nas ima pravo da bira šta želi u svom okruženju. Društvo (većinski gledano) ne želi ovakve osobe i tu je uzalud pisanje eseja na temu humanosti, o tome govorim. Radi se kako već napisah o prepoznavanju nečega što je strano tkivo, ne kažem da su oni krivi za to što su

Robespierre____, portal *Vijesti*

14. 11. 2018. 1.48 h

Razumijem ja njihovu situaciju, odbacuju ih i porodica i društvo, često su na meti uvreda... Pogrešno si protumačila, ne uzimam na sebe da govorim u ime cijelog društva, samo sam

naveo činjenice iz tog odnosa društvo–transrodne osobe. Da ponovim, ma šta napravili nikad neće preći barijeru koja stoji između njih i društva jer zajednica osjeća njihovo ponašanje kao apsolutno izvrtnje prirodnih zakona i u skladu sa tim njihova integracija u društvo zauvijek ostaje Sizifov posao.

Liberalni pristup može se ilustrovati komentarima izvjesnog autora koji tvrdi da je angažovan u LGBTI aktivizmu. Jedna od glavnih odlika tog pristupa je poziv na toleranciju različitosti, zasnovan na jasnom pristupu ljudskim pravima i usmjeren na osporavanje argumenta da manjina oduzima prava većine.

portal *Vijesti*

14. 11. 2018. 1.37 h

Upravo ovo o čemu govoriš je diskriminacija. Ne moramo voljeti neku grupu, ali je ne smijemo omalovažavati, isključivati iz društva, moramo shvatiti da svi ljudi nisu isti i da ima toliko varijacija da niko od nas nije isti. Dakle, samo pokažimo toleranciju. A što se tiče društva, vjeruj mi, u svom društvu sigurno imaš neku lgbt osobu, samo što toga nisi svjestan jer zbog stavova koje iskazuješ ti ljudi se plaše da ti kažu ko su u stvari.

Interseksionalni pristup iznijeli su trans ljudi i aktivisti i aktivistkinje Spektre. Iako nismo obavili kvantitativno istraživanje, smatramo da je interseksionalni pristup bio najmanje zastupljen u odeljku s komentarima na portalu *Vijesti*. Pronašli smo samo nekoliko komentara koji odražavaju tu perspektivu; na primjer:

portal *Vijesti*

14. 11. 2018. 1.39 h

Svi imamo više identiteta, ne samo jedan.

Neki od odgovora na ovaj komentar ilustruju zbuđenost prisutnu među nekim članovima/cama šire javnosti kada se susretnu sa interseksionalnom perspektivom:

zbun_mali, portal *Vijesti*

14. 11. 2018. 1.22 h

...kako se boduje ako je neko Rom, a pritom je i LGBTIQ?
Poništava li jedno drugo? Ne sprdaj se.

“Bodovanje” u ovom komentaru odnosi se na ideju da manjinski identiteti i praktikovanje različitih oblika pripadnosti manjini donose “koristi” putem mehanizma zaštite prava manjina.

Pitanje ovog komentatora pokazuje zbunjenost budući da je jedna od poenti intersekcionalne analitike činjenica da se to što je neko i Rom i LGBTIQ u isto vreme razlikuje od toga da je neko ili Rom ili LGBTIQ zasebno, po tome kako doživljava diskriminaciju u društvu (cf. Crenshaw, 1991). Ovdje treba napomenuti da su Romi i balkanski Egipćani rasizovani kao “crnci” u Crnoj Gori (vidi Limani, ovo poglavlje). Budući da rasne formacije širom Evrope obuhvataju kombinacije evro-bijelosti (Euro-whiteness), istočnoevropske “tamnije” varijante “bijelosti” (koju Böröcz (2021) naziva “dirty whiteness”), i crne rase (Parvulescu 2015; Baker 2018), oblici potlačenosti i diskriminacije LGBTIQ Roma i balkanskih Egipćana specifični su i rijetko se o njima govori kroz dominantne LGBTIQ antidiskriminacione mehanizme. To ostaje važan zadatak za budućnost kako bi se jačao intersekcionalni pristup trans aktivizmu.

Ko ima pravo na puno državno zdravstveno osiguranje?

JAVNE DISKUSIJE O ZAKONU O ZDRAVSTVENOM OSIGURANJU

Ministarstvo zdravlja predložilo je 2018. amandmane na Zakon o zdravstvenom osiguranju, koji su, između ostalog, imali cilj da pokriju troškove operacije prilagođavanja pola sa 80 procenata na 100 procenata. To je izazvalo reakciju transfobnih nacionalista. U martu 2019, NVO Alternativna Crna Gora, koja je prerasla u političku partiju, poslala je Ministarstvu zdravlja zahtjev za nekoliko izmjena Zakona o zdravstvenom osiguranju. Jedan od zahtjeva bio je da se “ukloni promjena pola iz besplatnog zdravstvenog osiguranja”, a drugi da se broj “besplatnih pokušaja veštačke oplodnje” poveća s tri na pet. Ovo je bilo rezonovanje iza zahteva te NVO:

Alternativna Crna Gora smatra da besplatna zdravstvena zaštita koju finansiraju poreski obveznici Crne Gore može pokrivati samo postupke i procedure koje štite život, nastanak života i posljedice po zdravlje građana Crne Gore. Postupak promjene pola je skup poduhvat koji kao uzrok nema ugroženost nečijeg zdravlja. Takođe, promjenom pola ne omogućava se pacijentu mogućnost reprodukcije.

Ministarstvo zdravlja ignorisalo je ovaj zahtjev. Međutim, zahtjev je privukao veliku pažnju na društvenim mrežama. Ljudi su komentarisali sa sva četiri navedena pristupa. Ta diskusija takođe je kristalizovala sveobuhvatniji trend aktera krajnje desnice da zloupotrebljavaju trans ljude i trans pitanja kako bi se pozivali na pravdu iz transfobne nacionalističke perspektive. Sada ćemo pomnije pogledati neke od diskusija prouzrokovanih amandmanima Zakona o zdravstvenom osiguranju kako bismo ilustrovali taj trend.

TRANSFOBNI NACIONALIZAM:

ZAPAD VRŠI PRITISAK ZA PRAVA TRANS LJUDI

Alternativna Crna Gora: “Ovo je posljedica mnogo većeg problema, a to je da nemamo dovoljno novca za osnovnu zdravstvenu zaštitu u fondu. Uzrok tog problema je dobro poznat.”

Fejsbuk korisnik AJ: “O tome govorim. Plaćati 100 posto za promjenu pola, a za put u Beograd na liječenje treba da platiš iz svog džepa!!!”

Alternativna Crna Gora: “Pritisak sa Zapada i organizacija koje oni finansiraju”

Fejsbuk korisnik AJ: “Lezbo-feministički i gej lobi.”

Ovaj isječak razgovora na *Fejsbuk* stranici Alternativne Crne Gore ilustruje činjenicu da, iz perspektive perifernih nacionalističkih grupa, poštovanje prava trans ljudi na zdravstvenu zaštitu nije samo elitističko i dekadentno, već i fundamentalno strano. Alternativna Crna Gora tvrdi da trans (i generalno LGBT) problemi nijesu svojstveni državi, već da su ih iz Evrope i sa Zapada uvezle politička i NVO elita.

Iako su takve tvrdnje pogrešne, one obično slijede dominantan diskurzivni okvir seksualnosti i geopolitike, u kojem postoji jasna konceptualna veza između “Evrope”, “napretka” i “LGBT ljudskih prava”, s jedne strane, i “Balkana/Rusije”, “nazadnosti” i “tradicionalne porodice”, s druge. To pozicioniranje seksualnosti i geopolitike nije ograničeno samo na periferne nacionalističke grupe – odražava i diskurs proevropskih političara. Alternativna Crna Gora ovim je jedino uspjela da preokrene moralnu valencu tog prevladavajućeg diskursa o evropeizaciji protiv sebe. Iako predstavnici/e EU nikada direktno ne govore kakva je vrsta porodice poželjna u njihovim državama, EU je saučesnica u tom

diskursu pošto određene oblike LGBT aktivizma (npr. povorke ponosa) promoviše kao mjerilo “evropskog napretka” određene zemlje. Kao što navode Bilić i Stubbs (2017, str. 235), EU u Jugoistočnoj Evropi:

jasno je da taj supranacionalni entitet koristi dugotrajni proces pridruživanja kako bi u zemlje kandidate preneo diskurzivna sredstva LGBT borbe za ravnopravnost. Time se stvara veza između “evropejstva” i “gej emancipacije” koja uzdiže određene oblike gej aktivizma, a možda, uopštenije gledano, i neheteroseksualnost na nivo merila demokratije, progressa i modernosti. Istovremeno, praksa netolerancije prema gej osobama pada na razinu neevropskog primitivnog Drugog, neizbežno pozicioniranog u burnoj prošlosti koju treba ostaviti iza sebe.

Ovdje se pozivamo na dug spisak autora koji tvrde da je evropeizacija imala ambivalentne posljedice na LGBT politike u (Jugo)istočnoj Evropi: povećala je vidljivost polnih i rodničkih manjina, ali takođe ih je na veoma poseban način otuđila (Bilić, 2017; Bilić, 2019; Bilić i Radoman, 2019; Dioli, 2009; Johnson, 2012). Kao što kaže Renkin (2009, str. 25): “LGBT ljudi ovde deluju kao ‘pokazatelj’ postkolonijalnog stvaranja inkluzivnog društva – ‘normalnog’ društvenog napretka”. Naime, EU je uslovlila napredak balkanskih zemalja u pregovorima o pristupanju usvajanjem nekoliko zakona čija je svrha da unaprijede položaj LGBT osoba i održavanjem povorke ponosa. To je navelo većinu balkanskih država, uključujući i Crnu Goru, da usvoje tražene zakone i obezbijedi povorke ponosa kako bi ispunile očekivanja svojih evropskih supervizora – umjesto s ciljem da zaštite sopstvene građane/ke. To je bio opasan zaokret u rezonovanju: naime, država odlučuje da zaštiti LGBT ljude zbog pregovora sa EU i da bi mogla da se dokopa “evropejstva”, umjesto zbog konkretnih problema s kojima se LGBT ljudi suočavaju u svakodnevnom životu. Taj zaokret imao je ambivalentne posljedice: podigao je vidljivost LGBT problema, ali je i efektivno izbrisao LGBT ljude i njihovo djelovanje iz čitave priče (Renkin, 2009).

Što je bitno za naše poglavlje, Alternativna Crna Gora nije uspostavila tu diskurzivnu vezu između “Evrope” i “LGBT ljudskih prava”; samo je okrenula svoju moralnu valencu naglavačke. S njihove tačke gledišta, ono što EU smatra napredovanjem u ljudskim pravima (npr. potpuno pokrivanje procedure

prilagođavanja pola iz budžeta) zapravo je nazadnost koja se mora spriječiti. “Zapad” navodno pritiska Crnu Goru da pruži sva sredstva za operaciju prilagođavanja pola iz državnog budžeta, iako postoje grupe koje više zaslužuju javnu zdravstvenu zaštitu, kao što su djeca – i to je motivisalo nacionaliste da se organizuju i “usprotive”. Alternativna Crna Gora smatra da se bori protiv elite koja nameće određen rodni režim s više instance (Evropa, Zapad i lokalne liberalne elite).

ZLOUPOTREBA TRANS PITANJA U IME PRAVDE:
NADMETANJE OKO MORALNOG PRAVA NA DRŽAVNU
ZDRAVSTVENU ZAŠTITU

Napominjemo da su Alternativna Crna Gora i komentatori i komentatorke na društvenim mrežama koji su je podržali zloupotrijebili trans probleme i ljude kako bi artikulisali kritiku sistema državne zdravstvene zaštite i redistribucije sredstava unutar nje. Javne diskusije vrtjele su se oko pitanja ko ima moralno pravo na podršku države za medicinske zahvate koji se obavljaju u inostranstvu: zakonom usvojenim 2019. neke zdravstvene usluge dobile su državno finansiranje (npr. operacije prilagođavanja pola za trans osobe), ali nijesu pokriveni troškovi mnogih drugih koje se moraju obavljati u inostranstvu. Transfobni nacionalisti doživjeli su tu selektivnost kao pogrešnu. Populističko desno stanovište transfobnog nacionalizma koristilo je rodni jezik kako bi izrazilo nezadovoljstvo zbog ekonomske nejednakosti i brze klasne diferencijacije koja se odvila između 2006. i 2018. godine.

Govoreći s položaja transfobnog nacionalizma, komentatori i komentatorke na društvenim mrežama brzo su stvorili diskurzivnu opoziciju između “besplatne promjene pola” i “bolesne djece čije se liječenje plaća SMS porukama”:

Fejsbuk korisnik DS: “Oni koji nisu zadovoljni svojim polom treba sami sebe da finansiraju pošto stalno ponavljaju da su i oni i drugi nalik njima zdravi”

Alternativna Crna Gora: “Upravo tako. Ne sumnjamo da će, jednog dana, ako Crna Gora bude ekonomski naprijedovala, takve teme postati važne. Ali ne sada, dok plaćamo liječenje djece SMS porukama!”

Fejsbuk korisnik NH: “Tako je. Samo pogledajte koliko djece čeka donacije kako bi moglo da se liječi.”

Ovaj kratak razgovor između FB korisnika na stranici Alternativne Crne Gore ističe figuru bolesne djece koja više zaslužuju liječenje o trošku države nego trans ljudi. U hegemonim sistemima predstava roda, trans ljudi koji prolaze kroz prilagođavanje pola postavljaju se nasuprot nevinosti figure “bolesnog djeteta” koja nema ni pol ni rod. Nasuprot tome, figura “trans osobe” označena je njenom svojevoljom odlukom da medicinski interveniše na svom tijelu i u svom polu i da ih izmijeni. Obijema figurama potreban je medicinski tretman u inostranstvu, ali navodno samo jedna od njih dobija podršku državne zdravstvene zaštite za to – usljed čega je ponovo trans ljudima nemoguće da dokažu svoju nevinost.

Figura “bolesnog djeteta” postala je moćna u crnogorskoj društvenoj imaginaciji putem takozvanih “humanitarnih akcija”. Humanitarne akcije su oblik prikupljanja novčanih donacija za ljude (često djecu) kojima su potrebne medicinske intervencije u inostranstvu (Brković, 2016a; Brković, 2016b). Novac za liječenja u inostranstvu obično se prikuplja nezvanično, od prijatelja, članova porodice i lokalnih zajednica. Humanitarne donacije SMS porukama putem posebno registrovanih humanitarnih telefonskih linija naročito su uspješan način prikupljanja novčanih sredstava tokom humanitarnih akcija. Činjenica da neki ljudi moraju da finansiraju svoja liječenja humanitarnim akcijama izvor je bijesa u skoro svim bivšim jugoslovenskim republikama. Sistem zdravstvene zaštite u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (SFRJ) pružao je gotovo univerzalni pristup širokom spektru usluga, uključujući i specijalizovane medicinske tretmane u inostranstvu. Međutim, to više nije slučaj. Neoliberalni preobražaj, koji je uslijedio nakon pada socijalizma, duboko je transformisao ugovore između građana/ki i njihovih država na globalnom nivou. Kao što su politički antropolozi pokazali, država nije nestala pod neoliberalizmom; štaviše, postala je selektivno prisutna (npr. Collier, 2011; Read & Thelen, 2007; Muehlebach, 2012). Crnogorska država nije se povukla iz socijalne zaštite; učestvuje u njenoj organizaciji na selektivan način. Na primjer, država je znatno ograničila pristup liječenju u inostranstvu za većinu medicinskih tretmana za većinu građana/ki, ali uključila je operacije prilagođavanja pola (koje takođe moraju da se obavljaju u inostranstvu) u potpuno finansiranje iz budžeta. Kao posljedica te selektivnosti, neke potrebe trans ljudi su obuhvaćene (tretmani prilagođavanja pola); ali mnoge druge ostale su i dalje isključene (skoro svi medicinski tretmani koji se ne mogu obaviti u zemlji). Pošto je Crna Gora mala zemlja, sa 650 000 stanovnika, opseg

zdravstvene zaštite koji ljudi mogu dobiti u državi poprilično je ograničen. To znači da mnogi crnogorski građani/ke moraju da se liječe u inostranstvu – i često da za to plaćaju iz svog džepa. Crnogorci/ke u velikoj mjeri smatraju da imaju pravo na punu i besplatnu zdravstvenu zaštitu i vjeruju da je to što je trenutno nema nepravda.

Taj osećaj nepravde pogrešno je usmjeren na trans ljude. Na primjer, jedna osoba se založila za “pravilo trijaže”. Pitala je “da li su prava bilo koje marginalizovane grupe važnija od prava šestogodišnjaka oboljelog od raka kojem je potreban novac za operaciju u inostranstvu”. Po njenom mišljenju:

Prioriteti svuda postoje. Prioriteti su trudnice, ljudi koji imaju unutrašnje krvarenje i koji krvare. Takve odluke se moraju donijeti. Takođe mislim da Fond to treba da uzme u obzir – ako daje 11 000 eura za promjenu pola osobi čiji život nije neposredno ugrožen – onda bi trebalo da odredi prioritete i donira taj novac djetetu kom je potrebna transplantacija koštane srži koja bi mu mogla spasiti život. To je određivanje prioriteta.

Ovaj citat dobro ilustruje da se ta javna diskusija, na kraju krajeva, vodila o tome ko ima moralno pravo na podršku države. To je bila diskusija o socio-ekonomskoj redistribuciji i o tome kako da se ona organizuje na moralan način, na šta ćemo se detaljnije vratiti u zaključku. Diskusija je na transfoban način izrazila zabrinutost zbog rastuće socio-ekonomske nejednakosti i promjena u državnim ulogama i odgovornostima.

INTERSEKCIONALNI PRISTUP

Jovan Džoli Ulićević je odgovorio na ove optužbe i napade na trans ljude tako što je artikulisao intersekcionalni pristup. Podsjećajući crnogorsku javnost da je siromaštvo jedan od glavnih problema i za trans ljude – budući da se, zbog svog rodnog izražavanja, trans osobe suočavaju s diskriminacijom kada traže stan i posao – Jovan i druge trans osobe istakli su da socio-ekonomske teškoće pogađaju jednako sve rodove bez obzira na cis/trans razlike. Trans ljudi su pozvali crnogorsku javnost da prestane s kapitalistički nastrojenim takmičenjem u tome ko je veća žrtva i počne da artikuliše solidarnost bez obzira na identitetske podjele.

Spektra je, dakle, reagovala na dva načina: prvo, koristila je diskurs o ljudskim pravima kako bi objasnila zašto trans ljudi imaju prava na besplatnu zdravstvenu zaštitu; drugo, “uključila”

je trans ljude u crnogorsko društvo tako što je podsjetila da trans ljudi imaju iste ekonomske probleme kao i svi drugi crnogorski građani/ke. Na primjer, Jovan je odgovorio na napade na Fejsbuku rekavši da:

sva dok govorimo o novcu, umjesto o dobrobiti ljudi, mislimo da jedna grupa ugrožava drugu. A to nas sprečava da uvidimo da smo svi u istom problemu... Govoriću do posljednjeg dana – svi mi možemo zajedno da radimo na stvaranju boljeg društva, ili možemo da se takmičimo kome je bolje a kome je lošije, možemo da nastavimo da se svađamo i radimo jedni protiv drugih, a onda se društvo nikad neće poboljšati.

Tim riječima, Jovan je pozvao na solidarnost i zajedničku borbu različito pozicioniranih ljudi i grupa za bolje društvo. To je također bio poziv javnosti da prestane s nadmetanjem u tome ko je veća žrtva. Postavljanje pitanja “ko ima veća moralna prava” u srž ove diskusije okreće ljude kojima je potrebna podrška jedne protiv drugih. Trans aktivisti su predložili drugačiji pristup zasnovan na uzajamnoj solidarnosti i podršci. Transfobni nacionalisti su u velikoj mjeri ignorisali taj intersekcionalni pristup; međutim, on je privukao pažnju drugih NVO aktivista/kinja. Moglo bi se reći da su, zahvaljujući ovoj diskusiji, brojni borci/kinje za ljudska prava postali svjesni ograničenja liberalnog stanovišta i važnosti intersekcionalnog pristupa (Novović, 2021). Ako pitamo šta se može uraditi kako bi se izašlo iz ćorsokaka koji pozicionira LGBT pitanja kao stvar “evropejstva” (i stoga kao “tuđe” lokalnom kontekstu), naš odgovor bio bi da se nastavi sa isticanjem činjenice da redistributivne nepravde utiču i na LGBT osobe, kao i da se više istraži kako bi solidarna borba po pitanju aktivizma i politike izgledala uprkos razlikama.

Zaključak

Zbog čega su trans ljudi tako dobra meta za transfobne nacionaliste? Mislimo da postoje dva razloga, koja imaju veze sa onim što Nensi Frejzer (Nancy Fraser, 2003) naziva politikom priznavanja (recognition) i politikom redistribucije (redistribution). Po njenom mišljenju, od osamdesetih godina javlja se “promjena u gramatici političkog zagovaranja” (Fraser, 1997, str. 2) od socijalističkog političkog imaginarijuma, koji se prije svega

bavi problemom redistribucije resursa, ka politici identiteta u kojoj je središnji problem pravde kulturno priznavanje. Politika priznavanja, ili politika identiteta, postala je “paradigmatski oblik političkog konflikta u kasnom 20. vijeku” (Fraser, 1997, str. 11). Savremeni vid političke borbe koji globalno preovlađuje “nije više između ‘klasa’, već između ‘kulturnih grupa’”, koje se okupljaju “pod barjacima nacionalnosti, etničke pripadnosti, ‘rase’, roda i seksualnosti” (Fraser, 1997, str. 11). Drugim riječima, probleme redistribucije (političkog i ekonomskog restrukturiranja, reorganizacije podele rada i slično) često skrivaju problemi priznavanja (kulturnog i simboličnog predstavljanja različitih identiteta).

Ta globalna promjena u gramatici političkog zagovaranja odvila se i u bivšim jugoslovenskim republikama. Tokom devedesetih, socijalistička Jugoslavija raspala se u nizu nacionalističkih ratova koji su imali dvojako dejstvo: preobrazili su višeslojnu jugoslovensku političku zajednicu u nekoliko zasebnih etno-nacionalnih kolektiva (Bugarel, 2004; Sorabji, 1995), i doprinijeli nasilnom otimanju i privatizaciji resursa (Duijzings, 2003). Osim toga, istovremena poslijeratna i postsocijalistička transformacija, praćena procesima demokratizacije i evropeizacije, dala je prvenstvo pitanjima kulturnog priznavanja. Socio-ekonomska nezadovoljstva nijesu se mogla neposredno rješavati ni kroz jedan od tih procesa i često su se ispoljavala u jeziku rase, kulture – a ponekad i roda.

To se desilo i u Crnoj Gori. Nije izložba fotografija trans ljudi, održana 2018. u centru glavnog grada, uzrokovala otvoren napad (očigledno transfobne) Alternativne Crne Gore. Zapravo, napad je izazvan povećanjem podrške državnog zdravstva za zahvate prilagođavanja pola. Alternativna Crna Gora ignorisala je pokušaj da se poboljša način prikazivanja trans ljudi putem izložbe; transfobno je reagovala na promjenu u redistribuciji državne podrške.

Njihov napad pokazuje da socio-ekonomska nezadovoljstva u savremenoj Crnoj Gori nijesu samo etnizovana, ili rasizovana, već i orodnjena. Orodnjavanje socio-ekonomskih nejednakosti izraženo je tako što se ljudska prava LGBT populacije definišu kao “elitistički” i “dekadentni” projekat koji se razlikuje od “normalnog” rodnog režima “pristojnih”, “vrijednih i radnih” ljudi. Takođe je obuhvatalo i pritužbu što je zdravstvena zaštita trans ljudi u inostranstvu, ali ne i “bolesne djece”, obuhvaćena finansiranjem iz budžeta.

Proces orodnjavanja socio-ekonomskih teškoća pokazuje da je rod danas nelagodna kategorija. Problematizacija roda odražava šira ideološka pomeranja u savremenoj Evropi. Jačanje antitrans (TERF) feminističkih pozicija, transfobije na lijevoj strani, i sličnih kombinacija progresivnih i reakcionarnih gledišta (ili čak ultradesnih pristupa) ukazuje na širu ideološku zbunjenost koja je postala izražena posljednjih godina. Čini se da živimo u onome što je Antonio Gramši (Antonio Gramsci, 1930) opisao kao “vrijeme čudovišta”, ili u trenutku krize koja se “upravo sastoji u tome da stari svijet umire, a da se novi svijet u mukama rađa; u tom interregnumu javlja se mnoštvo morbidnih simptoma” (vidi i Fraser, 2019). Rasprave koje se vode u vezi s trans ljudima u Crnoj Gori pokazuju da živimo upravo u takvom trenutku. Jasno je, pak, da istorija nije gotova i da je trenutni oblik liberalnog kapitalizma na umoru. Međutim, ne znamo kada će se “novi svet” roditi niti kakav će ideološki oblik imati. Važno je da imamo u vidu da to zavisi i od nas. Periodi ideološke krize jesu opasni, ali su i puni mogućnosti. Ključno je da u njima artikulišemo intersekcionalni pristup i ljude koji se bore s nedaćama podržimo bez obzira na rasu, klasu, rod, etničku i nacionalnu pripadnost... Tako ćemo ići ka političkim i ekonomskim strukturama koje mogu omogućiti pristojan i dostojanstven život za sve.

- Baker, C. (2018). *Race and the Yugoslav Region. Postsocialist, Post-Conflict, Postcolonial? Race and the Yugoslav Region*. Manchester University Press.
- Bilić, B. (ur.) (2017). *Preko duge u Evropu: LGBT aktivizam i evropeizacija na prostoru bivše Jugoslavije*. Beograd: Centar za kvir studije.
- Bilić, B. (ur.) (2019). *U mrežama drugosti: Intersekcionalnost i LGBT aktivizam u Hrvatskoj i Srbiji*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Bilić, B., & Radoman, M. (ur.) (2019). *Sestrinstvo i jedinstvo: (Post)jugoslavenski lezbejski aktivizam*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Bilić, B., & Stubbs, P. (2017). Zaključak: Izvan EUtopijskih obećanja i razočaranja. U B. Bilić (ur.), *Preko duge u Evropu: LGBT aktivizam i evropeizacija na prostoru bivše Jugoslavije* (str. 233-252). Beograd: Centar za kvir studije.
- Böröcz J. (2021). 'Eurowhite' conceit, 'dirty white' resentment: 'race' in Europe. *Sociological Forum* 36(4): 1116–1134.
- Brković, Č. (2016a). Scaling humanitarianism: Humanitarian actions in a Bosnian town. *Ethnos: Journal of Anthropology*, 81(1), 99–124.
- Brković, Č. (2016b). Depoliticization 'from Below': Everyday Humanitarianism in Bosnia and Herzegovina. *Narodna Umjetnost*, 53(1), 97–116.
- Bugarel, K. (2004). *Bosna: Anatomija rata*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Collier, J. S. (2011). *Post-Soviet social. Neoliberalism, social modernity, biopolitics*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Crenshaw, K. (1991) Mapping the Margins. Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color. *Stanford Law Review*, 43(6), 1241–1299.
- Dioli, I. (2009). Back to a nostalgic future: The Queeroslav utopia. *Sextures*, 1(1), 24–42.
- Duijzings, G. (2003). Ethnic unmixing under the aegis of the West: A transnational approach to the breakup of Yugoslavia. *Bulletin of the Royal Institute for Inter-Faith Studies*, 5(2), 1–16.
- Edenborg, E. (2021). Anti-Gender Politics as Discourse Coalitions: Russia's Domestic and International Promotion of 'Traditional Values.' *Problems of Post-Communism*, online first, published on October 15, 1–10.
- Foucault, M. (2002). *The archaeology of knowledge*. London: Routledge.
- Fraser, N. (1997). *Justice Interruptus*. New York: Routledge.
- Fraser, N., & Honneth, A. (2003). *Redistribution or recognition? A political-philosophical exchange*. London: Verso.
- Fraser, N. (2019). *The old is dying and the new cannot be born*. London: Verso.
- Gramsci, A. (1930/1971). *Selections from the Prison Notebooks*. International Publishers.
- Grémaux, R. (1996). Woman becomes Man in the Balkans. In *Third Sex, Third Gender: Beyond Sexual Dimorphism in Culture and History*, Gilbert Herdt ed. New York: Zoone Books, pp. 241-284.
- Johnson, N. D. (2012). We are waiting for you: The discursive (De)construction of Belgrade Pride 2009. *Sextures*, 12(2), 6–31.
- Muehlebach, A. (2012). *The moral neoliberal. Welfare and citizenship in Italy*. Chicago, IL: The University of Chicago Press.
- Novović, A. (2021). Queer je biti svoj i imati kičmu: Intervju sa Jovanom Ulićevićem. Dostupno na <https://portalkombinat.me/queer-je-biti-svoj-i-imati-kicmu/>
- Parvulescu A. (2015). European racial triangulation. U S. Ponzanesi i G. Colpani (ur.), *Postcolonial Transitions in Europe* (pp 25-46). New York: Palgrave.

- Read, R., & Thelen, T. (2007). Introduction: Social security and care after socialism: Reconfigurations of public and private. *Focaal: European Journal of Anthropology*, 50, 3–18.
- Renkin, H. (2009). Homophobia and queer belonging in Hungary. *Focaal: European Journal of Anthropology*, 53, 20–37.
- Sorabji, C. (1995). A very modern war: Terror and territory in Bosnia-Hercegovina. U R. A. Hinde i H. E. Watson (ur.), *War: A cruel necessity?* (pp. 80–95). London: Tauris.

**Protiv rodne binarnosti:
Trans osobe i mentalno zdravlje
u Srbiji**

Jelena Vidić i Bojan Bilić

U poslednje tri decenije Srbija prolazi kroz duboke i povremeno nasilne društvene promene. U takvom političkom miljeu malo pažnje se posvećuje trans pitanjima, pa za sada nema sistematskih istraživanja koja se bave preplitanjem životnih iskustava trans i rodno nebinarnih osoba (TRNB), trans aktivizma i mentalnog zdravlja. Naše poglavlje počinje da popunjava tu prazninu kombinujući kvantitativne i kvalitativne podatke i nudeći prikaz izazova u oblasti mentalnog zdravlja s kojima se trans osobe suočavaju. Tvrdimo da je, uprkos znatnim unapređenjima položaja TRNB osoba zbog postepenog napuštanja psihijatrijske prakse “čuvanja kapije”, kao i u oblasti pravnog priznanja roda, TRNB zajednica u Srbiji i dalje marginalizovana, a da je mentalno zdravlje jedna od najteže pogođenih oblasti. S tim u vidu, zalažemo se za nebinarno razumevanje roda kao osnove rodno-afirmativne zdravstvene zaštite, posebno kada je reč o mentalnom zdravlju.

Posle tri uvodna odeljka, u kojima pružamo pregled istraživanja o mentalnom zdravlju TRNB osoba, opisujemo sučeljavanje života trans ljudi i srpskog pravnog i zdravstvenog sistema, i ukratko predstavljamo istoriju organizovanja aktivista za prava trans osoba, naša analiza razvija se u tri međusobno povezana pravca. Najpre prikazujemo deskriptivnu statistiku dobijenu istraživanjem iz 2019. o potrebama i iskustvima TRNB osoba: tu tvrdimo da se, uprkos pravnim i medicinskim pomacima, pravo na rodno samoodređenje osporava i da zavisi od visokocentralizovanog zdravstvenog sistema koji i dalje nije u stanju da odgovori na potrebe ove grupe. Drugi deo sumira višegodišnje iskustvo autorke koja kao psihoterapeutkinja radi s trans klijentima u jednoj aktivističkoj organizaciji, gde pruža psihološku podršku izvan državnog sistema zdravstvene zaštite i medicinskog tima (te stoga nema ulogu “čuvara kapije”). Istražujemo neka od pitanja koja se najčešće ponavljaju u individualnom psihoterapijskom radu s trans osobama pokazujući kako društveni položaj i geografska lokacija utiču na nenormativno rodno izražavanje i sposobnost nošenja s pratećim mentalnim tegobama. U trećem, poslednjem delu, okrećemo se grupi samopomoći za trans osobe koja deluje u okviru beogradske aktivističke organizacije Geten. Pored njene prevashodne funkcije osnaživanja, tvrdimo da ta grupa predstavlja epistemičku zajednicu i stvara znanje o trans životima koje još uvek nije prepoznato u dovoljnoj meri. Ukazujemo na potencijalne političke uticaje takvih slabo vidljivih i na zajednici zasnovanih strategija za unapređenje zdravlja trans osoba i ističemo koliko je neophodno da zvanične

ustanove koje se bave mentalnim zdravljem uvrste te strategije u svoju praksu. Iako grupa pomaže svojim članovima i članicama da se snađu u lavirintima psihijatrijske/medicinske moći, ne uspeva uvek da se izbori s normativnom rodnom binarnošću koja prožima širi socio-politički prostor.

TRNB ljudi i mentalno zdravlje

Rod je temeljna društvena kategorija koja organizuje lično i međuljudsko iskustvo tokom čitavog životnog veka i pomaže nam da shvatimo društveni svet tako što nam služi kao kriterijum za klasifikaciju ljudi (Fassinger & Arseneau, 2007). Rodni identitet TRNB osoba razlikuje se od onog koji im je dodeljen po rođenju. Takve osobe podrivaju tradicionalne rodne norme i mogu da problematizuju duboko ukorenjena binarna shvatanja roda prema kojima se ljudska bića dele na muškarce i žene. TRNB osobe nedavno su stekle globalnu vidljivost, praćenu visokim nivoom transfobne diskriminacije u različitim kontekstima, uključujući porodicu, vršnjačke grupe, obrazovne institucije, radno mesto, partnerske odnose i javni prostor (Bockting et al., 2013; Grant et al., 2011; Turner et al., 2009; Testa et al., 2012; Robles et al., 2013). Različiti oblici antitrans predrasuda onemogućavaju TRNB osobama pristup osnovnim ljudskim pravima, uključujući medicinske usluge i usluge psihološkog savetovanja (Smiley et al., 2017).

Diskriminatorni stavovi koji obezvređuju TRNB osobe vode ka različitim ispoljavanjima stigme, uključujući maltretiranje i nasilje, kao i autostigmu (u vidu internalizovane antitrans predrasude okrenute ka sebi). Sistemska predrasuda utemeljena na ideji da su rodni identiteti dodeljeni na rođenju i da nisu pitanje samoidentifikovanja može negativno uticati na mentalno zdravlje TRNB osoba. Štaviše, sve veći broj istraživanja o mentalnom zdravlju te populacije dosledno pokazuje da je, u poređenju sa opštom populacijom, kod njih prisutan neproporcionalno visok rizik od psihičkih tegoba (White & Fontenot, 2019; Bockting et al., 2013; Grant et al., 2011; Smith et al., 2014; McNeil et al., 2012; Smiley et al., 2017; Budges et al., 2013). TRNB osobe češće bivaju otuđene od svojih porodica, vršnjaci i šire društveno okruženje češće ih odbacuju, što zauzvrat ugrožava njihovo emocionalno blagostanje (Aylagas-Crespillo, Garcia-Barbero, & Rodriguez-Martin, 2018; McCann & Sharek, 2016; White & Fontenot, 2019).

Visok nivo stigme i diskriminacije, udružen s materijalnim teškoćama, može dovesti do anksioznosti, depresije, suicidalnih ideja i pokušaja samoubistva, kao i raznih oblika ponašanja opasnih po život (npr. zloupotrebe psihoaktivnih supstanci), posebno među mladim trans osobama bez dovoljne podrške roditelja (McConnell, Birkett & Mustanski, 2016; Simons et al., 2013; Taliaferro, McMorris, & Eisenberg, 2018; Valentine & Shipherd, 2018; Veale et al., 2017; Robles et al., 2016). Tako je, na primer, istraživanje u Irskoj (Transgender Equality Network Ireland, 2013) pokazalo da je 78 procenata trans ljudi razmišljalo o samoubistvu. Situaciju dodatno pogoršava činjenica da zdravstvene ustanove često nisu senzibilisane za probleme trans osoba i da psihoterapeutima nedostaju veštine potrebne za efikasniji rad s trans klijentima (Ho & Mussap, 2017; McCann & Sharek, 2016; Valentine & Shipherd, 2018).

Osim toga, TRNB ljudi mogu oklevati da potraže psihijatrijsku pomoć iz straha od diskriminacije i odbijanja, pošto medicinski kontekst ima dugu istoriju patologizacije trans osoba. Sve do 2019, Međunarodna klasifikacija bolesti (MKB) kategorizovala je trans i nebinarne identitete pod šifrom F64 (Poremećaji rodnog identiteta u okviru šire kategorije Poremećaji ličnosti i ponašanja kod odraslih). Kod poremećaja rodnog identiteta prisutna je “želja osobe da živi i bude prihvaćena kao osoba suprotnog pola, što je obično praćeno doživljajem nelagodnosti i neadekvatnosti u vezi sa sopstvenim anatomskim polom, sa željom da se ostvari hormonski tretman i hirurški zahvat, da bi se telo što više uskladilo s preferiranim polom” (MKB, 1992, str. 193). Takvo psihopatologizujuće viđenje transrodnosti pridaje veliku važnost ulozi psihijatra, koji je odgovoran za postavljanje dijagnoze i praćenje pacijenata najmanje godinu dana pre nego što im da saglasnost da započnu endokrinološki, a zatim i hirurški tretman. Ovakva uloga psihijatra za cilj ima smanjenje verovatnoće kajanja nakon (i/reverzibilnih) intervencija, ali predstavlja i vid društvene kontrole s ciljem da se održi rodna binarnost. To obuhvata i takozvano iskustvo stvarnog života ili test stvarnog života – period tokom kojeg trans osobe moraju da žive u željenoj rodnoj ulozi (shvaćenoj na normativan i binaran način) i tako pokažu da su sigurne u svoj doživljeni rod i da u njemu mogu da budu društveno funkcionalne (WPATH Standards of care, od prvog do petog izdanja, npr. Berger et al., 1979; Levine et al., 1998). Tokom tog perioda TRNB osobe često ne mogu da promene dokumenta, odnosno ostvare pravno priznanje

svog roda, bez obzira na teškoće s kojima se, upravo zbog neodgovarajućih dokumenata, suočavaju u svakodnevnom životu.

Jedanaesta revizija Međunarodne klasifikacije bolesti, koja je stupila na snagu 1. januara 2022. depsihiopatologizovala je trans identitete tako što ih je uklonila iz poglavlja o mentalnim poremećajima i poremećajima ponašanja. Nakon decenija intenzivnih aktivističkih napora i naučnih istraživanja koja ukazuju na to da veću učestalost mentalnih teškoća među TRNB osobama treba shvatiti kao posledicu nepovoljnih životnih iskustava usled preovlađujuće stigme (Robles et al., 2016), MKB-11 je redefinisala shvatanje zdravlja u vezi s rodnim identitetom tako što je uklonila dijagnostičke osnove za društvenu i institucionalnu stigmu transrodnosti kao mentalnog poremećaja i time promenila paradigmu: model utemeljen na bolesti zamenio je model utemeljen na identitetu (Reisner et al., 2016a). Prema novoj klasifikaciji, neusklađenost roda premeštena je u poglavlje koje se bavi stanjima koja su u vezi s polnim zdravljem. To je učinjeno kako bi trans-specifična zdravstvena zaštita i dalje mogla da bude uključena u zdravstveno osiguranje. Takve emancipatorne mere mogu dodatno da podstaknu učešće trans osoba u svim fazama rada na trans-relevantnim merama (Reisner et al., 2016b²), što bi vodilo intervencijama usklađenim s potrebama TRNB osoba i povećalo njihovu zastupljenost među pružaocima zdravstvene i mentalne zaštite.

TRNB ljudi u Srbiji: zakoni, zdravlje i diskriminacija

Do januara 2019. u Srbiji nije postojala zvanična procedura koja bi omogućila pravno prepoznavanje rodnog identiteta i dozvolila promenu imena, pola i ličnih podataka (uključujući jedinstveni matični broj građana koji sadrži informaciju o polu). Usled dugogodišnje prakse, koja nije bila jasno zakonski definisana, promena dokumenata u potpunosti je zavisila od hirurških intervencija koje su obuhvatale i obaveznu sterilizaciju. Zakon o porodici, koji je trenutno na snazi, omogućava promenu imena za osobe starije od 15 godina, ali matičari obično odbijaju da izvrše promenu imena u onim slučajevima kada izabrano ime ne odgovara polu registrovanom u pravnim dokumentima. Iz tog razloga se TRNB osobe odlučuju za rodno neutralna imena (kao što su Vanja ili Saša) kao privremeno rešenje dok ne ispune uslove za puno zakonsko priznanje roda. Do januara 2019. bilo je moguće

promeniti ime i matični broj u pravnim evidencijama samo uz lekarsko uverenje da je osoba prošla kroz “potpunu operaciju prilagođavanja pola”. Međutim, budući da nije bilo pravno obavezujućih protokola, procedure i uslovi koji su se morali ispuniti nisu bili standardizovani i razlikovali su se od slučaja do slučaja i od opštine do opštine. Raspon takvih administrativnih teškoća i problematičnih postupanja (npr. traženje potvrde sudskog patologa da su genitalije osobe “adekvatne”) prikazan u istraživanju koje je sprovela Jelena Zulević ukazao je da TRNB osobe u Srbiji upravo ove administrativne probleme doživljavaju kao najveću teškoću (Zulević, 2012).

Korak napred učinjen je u martu 2012. kada je Ustavni sud odlučio da su matičari jedini nadležni za registrovanje, i samim tim i za promenu podataka o rodu u pravnim evidencijama (Už-3238/2011). Odlukom je propisano da matičari moraju priznati nalaz bolnice o operaciji prilagođavanja pola kao dovoljan dokaz za promenu podataka u evidenciji. Međutim, ta odluka nije uspela da standardizuje pravnu praksu i ljudi su se i dalje suočavali s raznim preprekama prilikom pravnog priznavanja roda (Vidić, 2015). Stoga je 2018. godine revidiran Zakon o matičnim knjigama (Službeni glasnik, 2018), a u januaru 2019. donet je novi pravilnik koji reguliše pitanje promene imena i oznake pola u dokumentima.³ Pravilnikom je predviđeno da evidenciju treba promeniti na osnovu uverenja koje su izdali lekari zaposleni u relevantnim bolnicama (što u suštini znači samo članovi beogradskog tima koji radi s TRNB populacijom, o čemu govorimo u nastavku). Da bi se izdalo takvo uverenje, osoba mora ili da bude na hormonskoj terapiji najmanje godinu dana ili da je prošla kroz operaciju prilagođavanja pola. Obe opcije pretpostavljaju psihijatrijsko–psihološku procenu i praćenje kao polaznu tačku medicinski potpomognute tranzicije. Iako je bolje od zakonski neregulisane prakse koja je zahtevala prinudnu (hiruršku) sterilizaciju, sadašnje zakonsko rešenje ima ozbiljne mane: medikalizuje pravna pitanja, gura osobu u zdravstveni sistem putem poseta psihijatru i psihijatrijske dijagnoze (što stigmati u vezi s rodom pridružuje i stigmatu mentalnog poremećaja) i zahteva uzimanje hormonske terapije (koja posle nekog vremena takođe vodi sterilnosti, ili podvrgavanje hirurškim intervencijama) što dovodi do promena u funkcionisanju i izgledu tela.

Bez obzira na to što se operacije prilagođavanja pola u Srbiji izvode više od tri decenije (Vujović et al., 2009), rad beogradskog tima za rodni identitet zvanično je regulisan tek 2012. godine. Pre

toga, osobe zainteresovane za hirurški tretman prilagođavanja pola zavisile su od uskog kruga medicinskih stručnjaka koji su se bavili rodnom disforijom (Zulević, 2012). To ne samo što je često značilo da hirurzi proizvoljno određuju cene operacija, koje su bile previsoke za većinu TRNB osoba (kada ta usluga još uvek nije bila delimično pokrivena državnim sistemom zdravstvenog osiguranja), već su se medicinske intervencije obavljale u neprimerenim uslovima, ponekad van redovnog radnog vremena, bez potrebnih dozvola i znanja drugih zaposlenih i bez odgovarajuće dokumentacije i postoperativne nege (Đurić, 2013; Zulević, 2012).⁴ U studiji o problemima s kojima se TRNB osobe u Srbiji suočavaju u različitim sferama života, Zulević (2012, str. 41) iznosi iskustvo hirurškog pacijenta:

Moja operacija bila je zakazana za petak u 21h... Već sam bio legao na operacioni sto kada se lekar vratio i rekao mi da moramo da odložimo operaciju i da se vratim za tri dana... Stekao sam utisak kao da niko ne treba da zna da kakvu će operaciju da izvede...

Posebno su tokom devedesetih, obeleženih galopirajućom inflacijom, međunarodnom izolacijom i rasprostranjenim siromaštvom, lekari zaposleni u državnim zdravstvenim institucijama rutinski preusmeravali pacijente u privatni sektor, u kom su takođe radili. To se činilo i u onim slučajevima u kojima je potrebne usluge mogao da ponudi i državni sistem, pa su TRNB klijenti neopravdano trpeli mnogo veći finansijski pritisak (Đurić, 2013).

Još jedan skup problema uzrokovala je i činjenica da su operacije prilagođavanja pola relativno retke, tako da se tretiraju kao jedinstvene prilike za obuku studenata medicine i mlađih hirurga. Usled toga, operacione sale mogu postati pretrpane, što pacijentu ugrožava privatnost i sigurnost. Kao što je jedan učesnik u istraživanju rekao Zulević (2012, str. 41):

...atmosfera u operacionoj sali je bila kao za vreme fudbalske utakmice. Nisu me nikad pitali za dozvolu i imao sam utisak da i nemam izbora. Toliko studenata je bilo nagnuto [nad operacionim stolom na kome je ležao] da bi gledalo, da mi se jedan naslonio skoro na glavu pa sam morao da ga zamolim da se malo pomeri da bih mogao da dišem. U opštem guranju oko toga gde će ko da stane, jedan mi je "zakačio" glavu... Osećao

Vremenom se situacija popravila i istraživanja pokazuju viši nivo zadovoljstva TRNB osoba zdravstvenim uslugama (Zulević, 2012). Ministarstvo zdravlja je 2012. osnovalo Republičku stručnu komisiju za lečenje trans poremećaja, koja je 2017. preimenovana u Republičku stručnu komisiju za transrodna stanja, kao odgovor na zahtev Getena poslat republičkom ombudsmanu. Na jednom od prvih sastanaka, Komisija je usvojila Poslovnik i odlučila o svojoj oblasti nadležnosti propisujući sledeće uslove za hirurško prilagođavanje pola: prvo, osoba mora da bude starija od 18 godina; drugo, da poseduje potvrdu o poremećaju polnog identiteta od najmanje dva psihijatra nakon psihijatrijskog praćenja ne kraćeg od godinu dana; i treće, treba da bude na supresivno-supstitutivnoj hormonskoj terapiji barem godinu dana. Pravilnikom o zdravstvenom osiguranju Komisiji je poveren zadatak da odredi da li su ispunjeni uslovi. Pošto dobije pozitivnu odluku Komisije, pacijent/pacijentkinja upućuje se u odgovarajuću bolničku ustanovu, a 65 procenata troškova hirurškog prilagođavanja pola pokriva osiguranje, a 35 procenata pacijent/pacijentkinja. Za razliku od hirurških intervencija, troškovi hormonske terapije, njena dostupnost ili kvalitet još uvek nisu zakonski regulisani iako ih trans osobe često uzimaju do kraja života. Dok su ranija zakonska rešenja uzimala u obzir samo one osobe koje su zainteresovane za "potpunu" tranziciju iz jedne binarne rodne kategorije (muškarac ili žena) u drugu, beogradski medicinski tim za rodni identitet u prethodnih nekoliko godina primenjuje individualizovaniji pristup. Do pre nekoliko godina od psihijatra nije bilo moguće dobiti pismo preporuke za hormonski tretman osim ako osoba ne izjavi da želi kompletnu genitalnu operaciju i ako svoj identitet ne određuje u binarnim kategorijama, dok je danas hormonski tretman sve dostupniji i osobama nebinarnih rodni identiteta.

Uslovljavanje pravnog priznanja roda potpunim medicinskim prilagođavanjem pola ne uzima u obzir društvene aspekte života TRNB osoba koje prolaze kroz taj proces. Mnoge TRNB osobe koji se odluče za parcijalno ili celokupno prilagođavanje pola uzimaju hormone, koji dovode do telesnih promena, tako da njihovo rodno izražavanje može godinama biti nekompatibilno sa rodnom koji je naveden u njihovim ličnim dokumentima. Zbog te prolongirane nekompatibilnosti u kontekstu u kojem je široko

rasprostranjeno gledište da bi trebalo da postoji bliska veza između tela, identiteta i dokumenata, TRNB osobe posebno su ranjive na različite oblike nasilja i diskriminacije koji podrivaju njihovu fizičku i mentalnu dobrobit. S tim u vezi, prema istraživanju Transgender Europe u saradnji s Gayten – LGBT (kasnije nazvanim Geten) iz 2014. i 2015. (Fedorko, 2015; Vidić, 2015), četvrtina svih prijavljenih incidenata kategorisana je kao slučaj diskriminacije (od kojih je 66 procenata bilo na ovaj ili onaj način u vezi sa zakonskim priznavanjem pola), 37 procenata odnosilo se na fizičko nasilje, 21 procenat na verbalne pretnje, a 8 procenata na seksualno uznemiravanje. Slično kao i u drugim zemljama, trans žene u Srbiji bile su izložene nasilju više nego trans muškarci jer su bile žrtve u 79 procenata svih transfobnih incidenata. Počinioci takođe pripadaju različitim grupama i obuhvataju: administrativne radnike i radnice (16 procenata), zdravstvene radnike i radnice (8 procenata), policajce (25 procenata), a u 29 procenata slučajeva počinioci su nepoznati. Kao i u drugim državama koje su učestvovalе u istraživanju, procenat prijavljivanja incidenata veoma je nizak zbog nepoverenja u institucije i očekivanih transfobnih reakcija onih koji bi trebalo da pruže podršku i zaštitu.

Trans aktivizam u Srbiji

Autonomni feministički aktivizam na jugoslovenskom prostoru razvija se sve intenzivnije od kasnih sedamdesetih, dok su se prve LGBT inicijative pojavile tokom osamdesetih, uglavnom na relaciji Ljubljana–Zagreb–Beograd (Bilić, 2012, 2020). Početkom devedesetih aktivistički rad postao je težak i sporadičan pošto je u Jugoslaviji došlo do ozbiljne političke i ekonomske krize, da bi se država na kraju raspala u nizu oružanih sukoba koji su trajali čitavu deceniju. Prva srpska inicijativa za prava homoseksualaca i lezbejki, Arkadija, osnovana je u Beogradu 1991. (organizacija je zvanično registrovana tek 1994, nakon revizije Krivičnog zakona kojom je homoseksualnost dekriminalizovana) kao rezultat panjugoslovenske aktivističke saradnje koja je postajala sve slabija. Iako se Arkadija nije eksplicitno bavila pitanjima TRNB osoba, uz druge antiratne i mirovne poduhvate predstavljala je utočište za seksualno i rodno različite osobe i njihove saveznike i saveznice, ozbiljno marginalizovane u to doba snažnog militarističkog i patrijarhalnog naboja.

Tek nakon oktobra 2000. i smene autoritarnog režima Slobodana Miloševića, pojavio se novi impuls u domenu pravne i socijalne emancipacije LGBT osoba. U tom kontekstu je – na inicijativu Agate Milana Đurić (vidi Đurić, ovaj zbornik), pionirke trans pokreta na jugoslovenskom prostoru i jedne od prvih članica Arkadije – u Beogradu 2001. osnovan Gayten – LGBT kao prva aktivistička organizacija koja pažnju posvećuje pravima i kulturi trans, interpolnih i kvir osoba čije seksualne, rodne, etničke, “rasne”, starosne, zdravstvene i klasne različitosti nisu adekvatno prepoznate.

Poslednjih godina, Geten je aktivan u izradi nacrtu zakona koji bi regulisao oblast rodnog identiteta i prava interpolnih osoba počevši od prava na samoodređenje kao osnovnog principa.⁵ Zasnovan na savremenim trendovima u domenu ljudskih prava i zdravlja TRNB osoba, taj zakon predviđa zakonsko priznanje roda u potpunosti zasnovano na samoodređenju i jednostavnu proceduru promene imena i oznake pola u pravnim evidencijama, uvodeći i opciju “drugi” za nebinarne osobe. Takođe, nacrtom se predlaže i regulisanje u sferi pravnog kontinuiteta trans osoba, kao i njihovih prava i obaveza pre, tokom i posle hormonsko-hirurškog prilagođavanja. Zabranjuju se svi oblici diskriminacije na osnovu pola ili roda i predviđa se psihosocijalna podrška trans i interseks osobama i njihovim porodicama. Uzima se u obzir i mogućnost da trans i interseks osobe pristupe tehnologijama medicinski potpomognute oplodnje.

Pored svog zakonodavnog rada i drugih interseksionalno osetljivih aktivnosti, Geten nudi okvir za funkcionisanje TRNB grupe (samo)podrške (vidi Đurić, ovaj zbornik). Ta grupa je pokrenuta u avgustu 2006. kao prva inicijativa samopomoći za TRNB osobe u jugoslovenskom regionu. Procenjuje se da je do 2019. više od 120 osoba, iz raznih zemalja, na ovaj ili onaj način stupilo u dodir s njom. To je otvorena grupa koja se u proseku okuplja dva puta mesečno i prima članove s različitim stepenom posvećenosti grupnim sastancima. Rad grupe temelji se na principima podrške, samopouzdanja, sigurnosti i samoostvarenja. Teme o kojima se obično razgovara na grupnim sastancima uključuju, ali nisu ograničene na sferu prava i administracije, transfobnu diskriminaciju, partnerske odnose, seksualnost i porodični život. Neke aspekte rada grupe detaljnije ćemo razmotriti u narednim odeljcima poglavlja.

U ovom poglavlju se oslanjamo na tri vrste empirijskih podataka: istraživanje s TRNB osobama, zapažanja iz jednogodišnje kliničke prakse s TRNB klijentima i klijentkinjama (koja se odvijaju nezavisno od rada Tima za rodni identitet i psihološko-psihijatrijske procene u okviru medicinske tranzicije), i polustrukturisane razgovore s članovima i članicama grupe samopomoći. U nastavku ćemo detaljnije prikazati svaku od ovih dimenzija. Najpre, tim Getena je 2019. godine sastavio upitnik o potrebama TRNB osoba u Srbiji (Vidić, 2020a), koji je koordinisala autorka ovog poglavlja. Cilj tog istraživanja bio je da se stekne uvid u status TRNB osoba u Srbiji u oblastima obrazovanja, zapošljavanja, zdravstvene zaštite i zakonskog priznanja pola. Onlajn anketa je podeljena putem Getenovih društvenih mreža i trans-afirmativnih mejling lista između 15. avgusta i 30. oktobra 2019. godine. Upitnik je predstavljao kombinaciju pitanja otvorenog i zatvorenog tipa: sedam pitanja odnosilo se na opšte lične podatke (rod, godište, prebivalište, pripadnost manjinskim grupama, invaliditet, državljanstvo), tri pitanja na materijalnu situaciju, šest pitanja na obrazovanje (najviši nivo obrazovanja, trenutni obrazovni status, rodno izražavanje tokom školovanja, potencijalna diskriminacija i nasilje tokom školovanja, i potencijalno napuštanje škole), osam pitanja na zapošljavanje (trenutni radni status, rodno izražavanje kao i potencijalna diskriminacija i nasilje na poslu), četiri pitanja na potrebu za pravnom, psihološkom i vršnjačkom podrškom i dva pitanja na percepciju sigurnosti kod kuće i u javnom prostoru. Poseban odeljak posvećen je trans specifičnoj zdravstvenoj zaštiti, gde ispitanici i ispitanice dele iskustva i stepen zadovoljstva zdravstvenim uslugama, govore o diskriminaciji i nasilju u zdravstvenim sredinama i svojim opaženim prioritetima u domenu trans zdravstvene zaštite. Na kraju upitnika, svi ispitanici i ispitanice imali su priliku da dodaju svoja iskustva, zapažanja i komentare koji nisu bili obuhvaćeni upitnikom. Upitnik je popunilo 90 ispitanika i ispitanica iz cele Srbije, ali je njih 18 na kraju isključeno iz uzorka zato što nisu ispunjavali kriterijume za učešće u upitniku (nisu dali saglasnost, identifikovali su se kao cisrodni ili su davali pogrdne i podrugljive odgovore). U analizi nudimo sažetke rezultata (deskriptivnu statistiku) o celokupnom uzorku i najrelevantnijim ispitivanim oblastima.

Drugo, kada je u pitanju klinički rad, oslanjamo se na iskustvo autorke, koja je psihološkinja i sertifikovana psihoterapeutkinja i u tom svojstvu radi u Getenu. TRNB klijenti uglavnom su mladi odrasli ljudi (do 30 godina) u procesu školovanja ili s nepotpunom fakultetskom diplomom i bez finansijske nezavisnosti od porodice. Oni čine heterogenu grupu u pogledu rodnog identiteta (trans muškarci, trans žene i nebinarne osobe), potreba i/ili planova u vezi s medicinskim prilagođavanjem pola, a neki od njih su u različitim fazama tog procesa. Seanse se obično održavaju jednom nedeljno i traju pedeset minuta, dok povremene konsultacije traju između 50 minuta i sat vremena. Terapijski rad je psihodinamski orijentisan i zasnovan na rodno-afirmativnom pristupu. U ovom poglavlju usredsredićemo se na rad s deset TRNB klijenata u periodu od tri godine.

Treće, da bismo stekli uvid u to kako TRNB osobe govore o svojim iskustvima i kako ih razumeju, koristimo deset polustrukturisanih intervjua s članovima i članicama Getenove grupe samopomoći za TRNB osobe. Razgovore je u decembru 2019. autor ovog poglavlja vodio s članovima i članicama grupe, koji su u trenutku ispitivanja živeli u Beogradu. Učesnici i učesnice regrutovani su putem uzorkovanja tipa *snowballing*. Intervjui su trajali između 45 minuta i dva sata i snimani su mp3 diktafonom. Svaki intervju je počinjao pozivom da govore o učešću u grupi samopomoći, što je zatim istraživano uz pomoć smernica za intervju (interview guide). Svi ispitanici i ispitanice dobili su usmene informacije u vezi s procedurom istraživanja i dali su informisani pristanak. Intervjui su naknadno transkribovani i analizirani korišćenjem induktivne tematske analize s ciljem identifikovanja prevlađujućih tema.

Rezultati

UPITNIK

Ispitani uzorak (N=72) sastojao se od 31 procenta trans žena, 35,2 procenata trans muškaraca, 29,6 procenata nebinarnih osoba i 4,2 procenta onih koji svoj rod doživljavaju na drugačiji način. Velika većina ispitanika je mlađa od 35 godina (82 procenta) i živi u gradu s više od 100.000 stanovnika (60,6 procenta); skoro petina ispitanika (18,3 procenata) pripada etničkoj, "rasnoj" ili verskoj manjini (uključujući ateiste, Rome itd), a 4,2 procenta je izjavilo da ima neku vrstu invaliditeta.⁶ Većina ispitanika i ispitanica

suočava se s različitim finansijskim teškoćama: više od trećine starijih od 18 godina nemaju nikakva redovna mesečna primanja, a samo desetero njih ima platu veću od nacionalnog proseka; polovina uzorka je nezaposlena, 31 procenat ima (privremeni) posao, 11,3 procenta ima sopstveni biznis, a dve trećine navodi da njihova domaćinstva teško sastavljaju kraj s krajem. Što se tiče obrazovanja, većina ispitanika i ispitanica završila je srednju školu (50,7 procenta) ili fakultet (31 procenat), dok je polovina u trenutku ispitivanja bila u procesu školovanja.

Ispitanici i ispitanice nailazili su na različite oblike diskriminacije i nasilja u brojnim područjima svakodnevnog života. Skoro polovina (45,1 procenat) navodi da se nikada nisu osećali bezbedno da izraze svoj rodni identitet u školi, dok svega četvrtina nikada nije bila diskriminisana ili izložena nasilju vršnjaka, nastavnika ili drugog školskog osoblja. Među najčešćim oblicima nasilja navode se zahtevi za normativnim rodnim izražavanjem (npr. “direktor me je stalno terao da se šišam i više puta me je verbalno napao zbog stila oblačenja ili izgleda”), ismevanje, fizičko ili seksualno zlostavljanje i pretnje smrću koje uglavnom potiču od ostalih đaka ili studenata. S tim u vezi, nije iznenađujuće što je 33,8 procenta uzorka razmišljalo o napuštanju škole, dok je 12,7 procenata to i učinilo. Strah od nasilja je glavni razlog napuštanja škole, dok je odluka da istraju podržana unutrašnjom motivacijom (“ništa na svetu me neće sprečiti da radim ono što volim”), ali i egzistencijalnim brigama (“šta mogu da radim bez diplome?”).

Rodna stigma ima negativan uticaj i na njihov profesionalni život. Opažena/očekivana stigma evidentna je na radnom mestu: čak 62 procenta ispitanika i ispitanica smatra da nemaju jednake šanse da nađu posao u poređenju s članovima i članicama većinske populacije sa istim kvalifikacijama. Manje od polovine ispitanika i ispitanica otvoreno izražava svoj rod na poslu tako da “svi znaju” (20,4 procenta) ili da “većina zna” (22,7 procenta), dok 36,3 procenta navodi da “niko ne zna” ili da “samo nekoliko osoba od poverenja zna”. Među onima s radnim iskustvom (trenutno zaposleni ili nezaposleni), 38,4 procenta bilo je izloženo rodno zasnovanom nasilju ili diskriminaciji na radnom mestu, a 21,7 procenata odlučilo je da napusti posao zbog toga. Jedna ispitanica izjavila je da je napustila posao jer nije želela da je tretiraju kao muškarca, a jednom ispitaniku su rekli da se vrati “kada postane muškarac”.

Četvoro od deset ispitanika i ispitanica (39,4 procenta) tvrdi da su imali teškoća u svakodnevnom životu zbog dokumenata koji nisu u skladu s njihovim sadašnjim rodnim identitetom,

a četvrtina (25,4 procenta) je zbog toga trpela diskriminaciju ili nasilje. Diskriminativni postupci uglavnom se odnose na manje teškoće i nesporazume (recimo, kada policija ili administrativno osoblje ne veruju da lični dokumenti zaista pripadaju ispitanici ili ispitaniku), međutim, ozbiljniji problem je to što zbog neodgovarajućih dokumenata TRNB osobe unapred očekuju negativne reakcije i stoga izbegavaju društvene situacije u kojima bi morale da pokažu dokumenta. Mnogi ispitanici i ispitanice pomenuli su da su neodlučni da se obrate lekaru jer pretpostavljaju da lekar neće imati dovoljno znanja o radu s trans osobama ili da će se susresti s transfobijom.

Većina ispitanika i ispitanica je u godini koja je prethodila istraživanju osetila potrebu za pravnim savetovanjem (57,7 procenata) ili psihoterapijskom pomoći (63,4 procenta). Devet od deset ispitanika i ispitanica (90,1 procenat) izjavilo je da im je važno da čuju iskustva drugih TRNB ljudi ili da se povere drugoj TRNB osobi (85,9 procenata). Manje od polovine uzorka (45,1 procenat) već je koristilo neki oblik trans specifične (psihijatrijske, endokrinološke ili hirurške) zdravstvene zaštite (31 procenat do sada nije, ali planira da to učini; 23,9 procenata nije i ne namerava), a polovina njih (48 procenta) bili su ili veoma nezadovoljni (22,6 procenta) ili nezadovoljni (25,4 procenta). Što se tiče psihijatrijske/ psihološke podrške kao dela trans specifične zdravstvene zaštite, 36,6 procenata ispitanika i ispitanica je nezadovoljno, dok je 31 procenat zadovoljan ili veoma zadovoljan, a 32,4 procenta izjavilo je da se to pitanje ne može primeniti na njih. Tako visok nivo nezadovoljstva psihološkom podrškom posebno je zabrinjavajući s obzirom na evropsko istraživanje, gde je Geten bio nacionalni koordinator za Srbiju, a koje je pokazalo da TRNB osobe iz Srbije⁷ imaju najveću učestalost suicidalne ideacije među pet ispitanih država (Gruzija, Poljska, Srbija, Španija i Švedska; Smiley et al., 2017): čak 85,9 procenata ispitanika i ispitanica izjavilo je da su ozbiljno razmišljali da sebi oduzmu život, od čega je 73,7 procenta o tome razmišljalo više puta (Smiley et al., 2017). U godini koja je prethodila istraživanju, 39,4 procenta ispitanika i ispitanica izjavilo je da ozbiljno razmišlja o samoubistvu. Isto istraživanje takođe je pokazalo da 57,6 procenata trans osoba koje razmišljaju o samoubistvu se nije nikome obratilo za pomoć. Među onima koji su pak potražili pomoć, 21,2 procenta to je učinilo među svojim vršnjacima, prijateljima ili porodicom, a samo 12,1 procenat je tražilo podršku od stručnjaka za mentalno zdravlje.

Oba upitnika (2017. i 2019) pokazuju da TRNB osobe u Srbiji dele probleme opšte populacije u vezi sa siromaštvom i nestabilnim i loše plaćenim poslom. Međutim, te parametre društvenog statusa dodatno pogoršava visok nivo transfobne marginalizacije i diskriminacije u praktično svim sferama života, uključujući kako privatne tako i javne prostore. Život u centralizovanoj državi u kojoj su sve relevantne (zdravstvene) ustanove smeštene u glavnom gradu, mnoge TRNB osobe lišene su prava na stručnu zdravstvenu zaštitu. Posebno je pogođena oblast mentalnog zdravlja jer velika većina TRNB ljudi nije dovoljno upoznata s takvim uslugama ili im je otežan pristup. Taj problem nije uzrokovan samo nedostatkom kvalifikovanih stručnjaka za mentalno zdravlje upoznatih s rodno-afirmativnim pristupom i praktičnim odsustvom stručnjaka za mentalno zdravlje TRNB osoba izvan medicinskog tima za rodni identitet, već i šire rasprostranjenim predrasudama prema ljudima koji traže pomoć zbog psihičkih tegoba. U sledećem odeljku razmatramo neke od najčešćih tema koje se javljaju u individualnom psihoterapijskom radu s TRNB klijentima.

PSIHOTERAPIJSKI RAD S TRNB KLIJENTIMA

U ovom odeljku fokusiraćemo se na podršku koju pružaju stručnjaci za mentalno zdravlje. U proteklih šest godina sve više LGBTIQ osoba počelo je da se javlja organizaciji Geten tražeći savetovanje, a 2014. autorka ovog poglavlja, uz podršku ostatka tima, počela je da pruža psihološku podršku na sistematičniji način u okviru svog angažmana u organizaciji. Zbog sve većih zahteva za tom vrstom podrške, timu se 2019. pridružila još jedna psihoterapeutkinja. Te godine je održano 310 individualnih seansi. Podrška se uglavnom nudi u vidu psihoterapije, u trajanju od nekoliko meseci do nekoliko godina. Zbog ograničenih resursa, stalna podrška ubrzo se morala ograničiti samo na đake, studente i nezaposlene LGBTIQ osobe, a LGBTIQ osobe boljeg materijalnog stanja mogu zakazati jednu konsultaciju ili tražiti preporuku za nekog od LGBTIQ-afirmativnih psihoterapeuta i psihoterapeutkinja koji rade u privatnoj praksi po sniženim cenama.

Tegobe koje klijenti i klijentkinje pominju na terapiji u izvesnoj meri su slične onima koje iznose i cisrodne osobe; međutim, različita ispoljavanja stigme, a posebno autostigma, boje interakcije sa okruženjem kao i sliku o sebi. S obzirom na to da su većina klijenata i klijentkinja koji traže psihoterapijsku pomoć

adolescenti ili mlade odrasle osobe, ne iznenađuje činjenica da su najzastupljenije teme one koje se odnose na njihovu porodicu i rodni identitet. Osobe koje nisu saopštile svoj (trans)rodni identitet roditeljima istražuju temu autovanja i potencijalnih posledica; oni koji su se autovali pitaju se da li ih roditelji zaista prihvataju. Imajući u vidu ili odsustvo trans tema u široj javnosti ili njihovo predstavljanje na senzacionalistički i patologizujuć način i dominantno tradicionalno patrijarhalno vaspitanje, mnogi klijenti i klijentkinje zaokupljeni su stvarnim i očekivanim reakcijama roditelja i pomno motre na znake odbacivanja. S tim u vezi, u terapijskom okruženju, stalno se susrećemo s preovlađujućim osećanjem krivice (proisteklim uglavnom iz internalizovane antitrans predrasude) koju klijenti i klijentkinje imaju pre svega u odnosu prema roditelju/ima. Razmišljaju o posledicama svog (trans)rodnog identiteta, a neki i o posledicama započinjanja i nastavljanja procesa medicinskog prilagođavanja pola, ne samo za sebe, već i za svakodnevni život i osećanja svojih roditelja i bliskih članova porodice. U tim razmatranjima oni saosećaju s neprijatnostima koju očekuju da će njihove porodice imati u interakciji sa širim društvenim okruženjem.

U isto vreme, mlade odrasle TRNB osobe često su ljute na svoje roditelje zbog nedostatka razumevanja i podrške za nedaće kroz koje prolaze, ali im je obično teško da u potpunosti prihvate i izraze tu ljutnju. Iskustva se mogu razlikovati od porodice do porodice: neki roditelji reaguju otvorenim odbacivanjem i patologizacijom njihovog identiteta; drugi nude finansijsku i logističku podršku, ali se izmiču i izbegavaju da pruže emocionalnu podršku i prihvatanje, ostavljajući tako svoje dete da se bori samo; neki roditelji pokušavaju da se distanciraju od procesa i izbegavaju svaki razgovor o operacijama prilagođavanja pola, dok drugi pružaju podršku na razne načine, ali nikada prvi ne postavljaju pitanja. S obzirom na to, ne iznenađuje što TRNB osobe često sumnjaju u iskrenost podrške svojih roditelja, ne samo zbog očekivane stigme, već i zbog sopstvenih iskustava i interakcija s njima. Ćutanje o (trans)rodnom identitetu deteta i izostajanje inicijative roditelja da započnu razgovor na tu temu posebno su izazovni i često se tumače kao nedostatak istinskog prihvatanja i podrške. Borba između krivice i ljutnje neretko rezultira tišinom i osećanjem bespomoćnosti. Ta osećanja često se generalizuju na oba roditelja, iako je – kao i kod cisrodnih osoba – odnos sa svakim roditeljem različit, baš kao što se razlikuju i očekivanja, strahovi, nade i reakcije na rodni identitet deteta.

Psihoterapijski rad s trans klijentima i klijentkinjama u okolnostima intenzivne i dugotrajne psihopatologizacije trans osoba ulazuje i na (u određenoj meri) pozitivnu stranu dijagnoze: dobijanje (psihijatrijske) dijagnoze za mnoge klijente i klijentkinje znači da su njihov rodni identitet i izražavanje konačno prepoznati i uvaženi. S obzirom na snagu medicinskog/psihijatrijskog diskursa, dijagnoza često daje legitimitet i pruža okvir unutar kojeg trans iskustvo može da dobije smisao i da kod klijenta ili klijentkinju podstakne osećaj kontrole nad svojim životom. Psihijatrijska dijagnoza premešta uznemirujuće trans iskustvo iz područja greha, zločina ili hira, gde je ono tradicionalno smeštano, u domen medicine. Ta promena može ublažiti osećaj krivice kod nekih TRNB osoba jer njihovo stanje postaje stvar naučnog znanja u okviru kojeg će, kako očekuju, biti profesionalno “tretirano”, a ne ismevano, kažnjavano ili izopšteno. Sve dok je osoba voljna da se prepusti ulozi pacijenta, medicinski diskurs “obećava” da je neće smatrati odgovornom za njeno “stanje”, kao i da će joj omogućiti da se reintegriše u binarni rodni svet nakon hirurških intervencija. Neke TRNB osobe su izjavile da zdravstveni radnici dodatno podstiču taj stav govoreći im da “više neće imati” psihijatrijsku dijagnozu nakon poslednje operacije prilagođavanja pola.

Period pre, tokom i neposredno nakon operacija prilagođavanja pola zasićen je različitim značenjima, kako za trans osobe, tako i za njihove roditelje. Neki klijenti i klijentkinje pominju da njihovi roditelji odbijaju da koriste ispravno ime i zamenicu sve do operacije, kao da je ta konačna modifikacija tela jedina i prava odrednica njihovog identiteta. To se može razumeti na različite načine: kao potreba roditelja da što duže zadrže ono za šta su verovali da je identitet njihovog deteta; kao nada da će se njihovo dete predomisli u poslednjem trenutku pred nepovratnu hiruršku intervenciju; ali i kao pokazatelj njihovog razumevanja da je rod određen genitalijama i potrebe da identitet njihovog deteta potvrde spoljni autoriteti (medicinski i/ili pravni).

To se poklapa i s važnošću genitalne operacije za (neke) trans osobe: čekanje na operaciju često je iscrpljujuće, ispunjeno neizvesnošću i strahom da bi se nešto moglo dogoditi i još više odložiti proces. U tom periodu često je teško usredsrediti se na bilo šta drugo i praviti bilo kakve dugoročne planove – u njihovom životu je trenutak operacije presudan, prekretnica nakon koje će (kako to osoba doživljava) sve biti drugačije i lakše. Taj san o “novom životu” često dovodi do razočaranja – iako je dugo očekivani proces medicinskog potvrđivanja pola konačno završen,

dani i meseci koji slede vraćaju ista nerešena pitanja s kojima se osoba mora suočiti i nositi. Važno je razumeti da trenutak operacije kao tačke nakon koje se sve menja zavisi od nekog drugog: određuju ga različiti medicinski autoriteti (za operaciju je potrebna saglasnost dva psihijatra i jednog endokrinologa), raspored hirurga koji će izvesti operaciju i broj operacija koji određuje Ministarstvo zdravlja. Administrativne procedure stavljaju osobu u pasivnu ulogu, pa je ponekad teško zadržati osećaj kontrole u tom procesu.

Pitanje dis/kontinuiteta života takođe je bitno za neke TRNB osobe: ono što se dogodilo pre nego što su počeli da žive u svom sadašnjem rodu zauvek je izgubljeno u prošlosti koju treba zaboraviti. Taj trenutak – početak autentičnog života – može biti različit za različite osobe, ali je često je u vezi s percepcijom bliskih osoba koje vide i odražavaju njihovo sadašnje sopstvo (Fraser, 2009). Osećaj dis/kontinuiteta, koji bliske osobe mogu ojačati, ali i narušiti, predstavlja veliki izazov za osobu koja se trudi da pronađe svoj narativ i da bude u stanju da ispriča svoju životnu priču s dubljim nivoom integracije.

Važno je još jednom naglasiti da se psihoterapijska podrška pruža u okviru nevladine organizacije, besplatno i bez povezanosti sa zvaničnim zdravstvenim sistemom. Takvo okruženje omogućava ljudima da otvoreno govore o različitim pitanjima i dilemama u vezi sa mentalnim zdravljem i trans identitetom, bez straha da će njihove misli biti protumačene kao pokazatelji da nisu “dovoljno trans” ili da nisu “dovoljno psihički stabilni” (da počnu s medicinskim tretmanom), što bi moglo dovesti do odlaganja hormonske terapije ili hirurške intervencije. Nažalost, TRNB osobe često kažu da upravo zbog tog straha odbijaju da razgovaraju o svojim psihičkim teškoćama (npr. teškoj anksioznosti, depresiji, suicidalnoj ideaciji) ili izvesnim sumnjama u vezi sa identitetom ili predstojećim procedurama sa psihijatrima iz Tima za rodni identitet i stoga ne dobijaju adekvatnu psihijatrijsku podršku (uključujući i farmakoterapiju) koja bi mogla da im ublaži patnju, poboljša mentalno zdravlje i pruži smernice u procesu medicinske tranzicije.

GRUPA SAMOPOMOĆI

Geten nudi psihološku podršku TRNB osobama u vidu individualnog savetovanja/psihoterapije, telefonske i mejl konsultacije, kao i kroz rad grupe samopomoći. Pošto smo istražili neke od glavnih problema s kojima se susrećemo u individualnom kliničkom radu s TRNB osobama u Srbiji, u ovom

odeljku osvrćemo se na Getenovu grupu samopomoći, najstariju te vrste na postjugoslovenskom prostoru. Grupa, koja se okuplja dvaput mesečno, predstavlja fluidnu inicijativu i njeno članstvo varira: na primer, neki ljudi dođu samo na nekoliko sastanaka pre i posle hirurške tranzicije, a neki su uključeni više godina bez obzira na bilo kakve medicinske procedure. Na osnovu materijala prikupljenog putem polustrukturisanih intervju, kao i u medijima objavljenih razgovora s članovima i članicama grupe, identifikovali smo tri međusobno povezana elementa rada grupe: 1) informacije, podrška i zajednica, 2) snalaženje u medicinskom/psihijatrijskom sistemu i 3) suočavanje s rodnom binarnošću.

Informacije, podrška i zajednica

Pridruživanje grupi samopomoći⁸ može se odvijati različitim kanalima, ali najčešće ide na prepouku članova jer to osigurava da grupa ostane bezbedno mesto za sve svoje učesnike i učesnice. Kada neko želi da se pridruži, koordinatori obavljaju inicijalni razgovor sa zainteresovanom osobom kako bi procenili njenu motivaciju. Novi član ili članica tada se često predstavi ostalim članovima i članicama grupe i podeli svoja iskustva i očekivanja. U skladu s vodećim principom “Podrška, samopouzdanje, sigurnost i samoostvarenje”, grupa istražuje teme koje se kreću od tela, identiteta, porodičnih odnosa, obrazovanja i zaposlenja, transfobije i diskriminacije, do iskustva tranzicije, seksualnosti, partnerskih odnosa i relevantnog zakonodavstva. Na taj način, grupa deluje kao utočište za TRNB ljude kako iz Srbije tako i iz drugih zemalja i pokušava da uspostavi saradnju sa sličnim inicijativama širom regiona i sveta. Jedna od najvažnijih, ili barem najeksplicitnijih funkcija grupe jeste pružanje podrške i informacija o pitanjima koja se tiču TRNB ljudi. Kao što kaže jedan ispitanik (lična komunikacija, decembar 2019):

Osećaj zajedništva koji grupa pruža bio je važan kada sam odlučio da se pridružim... Osećaj pripadnosti... Mogućnost da razmenim iskustava... Lakše je da se požališ na loša iskustva, poput onih s lekarima, kada postoji neko ko je prošao kroz iste stvari kao i ti... Zato je grupa prilika da saznamo kako se drugi nose sa svojim problemima... Ponekad čuješ nešto pozitivno, nekad nešto negativno, ali bez obzira na to, postoji neko s kim se možeš poistovetiti i ko može da te razume... Za moje učešće u grupi bila je presudna činjenica da je ona mesto na kom mogu da upoznam više trans ljudi nego bilo gde drugde... Različite trans

ljude... Postoji ta dimenzija sigurnog prostora... Posebno kad ne poznaješ nikoga... Odjednom tu imaš prostoriju punu trans osoba...

Međutim, neki ispitanici i ispitanice pominjali su da je ono šta se zapravo može podeliti među učesnicima i učesnicama grupe ipak ograničeno. Na primer, poteškoće u vezi s mentalnim zdravljem se ne pominju često u grupi i zbog toga što neki članovi i članice možda nisu sigurni kako da imenuju svoja emocionalna stanja. Čini se da neki učesnici i učesnice izbegavaju da se suoče sa psihičkim teretom jer im je teško da uspostave odnos poverenja sa svojim psihijatrima ili žele da o tome razgovaraju na individualnoj psihoterapiji ili parnjačkom savetovanju, poput onih koje smo istraživali u prethodnom odeljku.

Moj je utisak da ljudi veoma malo razmišljaju o psihologiji i svemu što ima veze s njom... Šta mi se dešava, shvatila sam tek kada mi je psihijatar rekao 'Vidi, to je napad panike', pa ako ljudi imaju emocionalne probleme, možda pričaju o tome kod psihijataru... Ali kad bolje razmislim, sumnjam da se neko poverava psihijatru... Ljudi više idu da kažu 'molim vas dajte mi hormone, dajte mi nešto za depresiju' (lična komunikacija, decembar 2019).

Činjenica da se psihičke teškoće retko pominju u diskusijama unutar grupe, ili se uopšte ne pominju u razgovorima sa psihijatrom, odražava šire društvene obrasce stigme koja je još uvek vezana za mentalne teškoće, pogotovo u Srbiji, snažno osiromašenoj i repatrijarhalizovanoj u poslednje tri decenije. Po rečima jednog člana grupe:

Mislim da smo daleko od toga da imamo grupu podrške koja bi se zaista bavila psihičkim problemima ljudi u vezi sa transseksualnošću... Ali to važi za Srbiju, generalno govoreći, bez obzira na to da li ste trans ili ne... Na primer, imam iskustva s depresijom i kada odem kod svoje lekarke opšte prakse da tražim lek, ona mi kaže: "Ali ti si premlad da bi bio depresivan... zašto ovo tražiš?" Mislim... šta kog đavola... kao da mi je samo dosadno, pa hajde da uzmem malo antidepressiva... kao zemlja smo još uvek daleko od toga da znamo koliko je važno zaštititi mentalno zdravlje... (lična komunikacija, decembar 2019)

S obzirom na to da je ova grupa samopodrške, što znači da je ne vode profesionalni psihoterapeuti i da se ne insistira na redovnom prisustvovanju, po mišljenju nekih sagovornika i sagovornica, mnogi njeni članovi i članice možda nisu odmah svesni potencijalno terapeutskog dejstva grupnih sastanaka po njihovo duševno zdravlje. S tim u vezi, jedan ispitanik je izjavio da je tu dimenziju grupe primetio tek kasnije, kada se “osvrnuo na svoje učešće” (lična komunikacija, decembar 2019).

Snalaženje u medicinskom/psihijatrijskom sistemu

Iako pokretanje ličnih pitanja u vezi s mentalnim zdravljem unutar same grupe može biti sporno, postoji mnogo veći konsenzus o sposobnosti grupe da pomogne svojim članovima i članicama da se pripreme za suočavanje s medicinskim sistemom, pre svega psihijatrima i endokrinolozima. Bez obzira na to da li su mu pristupali u svojstvu pacijenata ili aktiviste (ili oba), smatraju da je njihovo znanje nedovoljno cenjeno i da medicinska moć nadjačava njihovo životno (trans) iskustvo. Po rečima jednog člana grupe:

Ministarstvo zdravlja je potpuno konzervativno, ne samo kod nas nego uopšte u regionu... vrata su skroz zatvorena... postoje komisije koje pišu zakone o nama, ali nas ništa ne pitaju... nijedna trans osoba ne učestvuje u tome... pa ljudi misle da nemaju nikakva prava i nisu navikli da reaguju ili da se žale... (lična komunikacija, decembar 2019)

Problem moći i njene zloupotrebe takođe se ogleda u interakciji sa trans specifičnim pružaocima zdravstvenih usluga.

Postoji samo jedan endokrinolog, jedna doktorka... ako se žalite na nju, kako ćete onda dobiti svoj hormonski tretman? Dakle, doktori su zaista gospodari straha... stalno postoji rizik da ostanete i bez tog jednog doktora, a onda kažete “Okej, daj da pretprim ovo, izdrži, čuti, onda ću barem uspeti da uradim ono što sam želeo ”... dokle god imaju toliku moć, nemaju nikakav podsticaj da bilo šta menjaju... tako da mora doći do promene odnosa moći... oni stalno fragmentiraju zajednicu jer imaju toliku moć... govore stalno u medijima o trans problemima... mnogo je veći fokus na doktorima nego na aktivistima... ako dođeš kod njih i kažeš: “čekaj, u mom životu nije tako”, doktori kažu: “kako možeš ti mene da učiš o tome kad ja znam bolje, ja sam lekar”... na primer, ako idete kod endokrinologa, a ne

oslovljavate je sa “profesorka”, ona vas ne gleda... ne smete da kažete “doktorica”, već “profesorka”... takve neverovatne komplekse imaju...

Imajući to na umu, priprema za susret s psihijatrom i sam susret (posebno do 2019. i najnovijih politika Svetske zdravstvene organizacije) mogu biti iskustvo puno strepnje, tim pre što su psihijatrijska procena i dijagnoza ključni za dobijanje hormonske terapije, a zatim i saglasnosti za operacije. Psihijatri su zaduženi da odluče kada je “pravi” trenutak za početak hormonske terapije: usled toga, oni mogu nepotrebno da odlažu taj proces i pojačaju anksioznost bez pružanja dovoljno informacija. S tim u vezi, Đura Đuričić (citirano u Jeremić, 2017, na internetu), jedan od aktuelnih koordinatora grupe samopomoći, navodi:

[...] krenuo sam kod psihijatra u jednoj od zdravstvenih institucija kako bih započeo proces tranzicije. Tu je već usledilo razočaranje jer sam očekivao neku vrstu psihoterapije, što nisam dobio.

Ceo taj proces pre započinjanja hormonske terapije trajao je čitavih šest godina, što je atipično i što je kod mene dovelo do pojave anksioznosti i još izraženije rodne disforije, kao i depresije. To mi je još više odmoglo kada mi je bilo neophodno da što pre nastavim s procesom.

[...] Kod procesa tranzicije, viđanja sa psihijatrom su jednom mesečno i ređe, a smatram da je to premalo za ovakvu vrstu problema kada treba da dobijemo pomoć i savete oko toga kako da se snađemo.

Takođe smatram da treba da postoji posebno odeljenje koje se bavi isključivo trans zdravljem kako bismo mogli da dobijemo dovoljno termina i razgovora sa psihijatrom, umesto što se otimamo za termine sa ostalim pacijentima.

Grupa samopomoći služi kao platforma za razmenu znanja o medicinskim procedurama, “poželjnom” ponašanju ljudi koji su saterani u ulogu pacijenta i očekivanom ponašanju pružalaca zdravstvenih usluga. Dok razmišljaju o operaciji prilagođavanja pola, članovi grupe obraćaju se drugim članovima koji su prošli kroz proces kako bi saznali više o njihovim iskustvima preskakanja psihijatrijske “prepone”. To često znači da, kao što je slučaj s TRNB ljudima širom sveta, članovi grupe učestvuju u procesu

potvrđivanja pola kao svojevrsnom performansu u kojem igraju ulogu za koju veruju da se od njih očekuje da bi uspešno “prošli test” i dobili pristup hirurškim procedurama. Kao što kaže jedan ispitanik opisujući svoj prvi susret s psihijatrom:

[...] moraš da govoriš prave reči, moraš da se ponašaš po pravilima... jedan lik u grupi pričao je kako mu je psihijatar rekao 'treba da se ošišaš, da ideš na pecanje'... neverovatno je koliko su njihovi protokoli stereotipni... U grupi razgovaramo o tome i cilj nam je da kažemo ljudima kako stvari stoje... onda je na njima da odluče da li žele da lažu ili ne... ne podstičemo nikoga da laže, ali ljudi treba da znaju kakvo je stanje stvari... treba da znaju da prihvataju taj rizik... neki su veoma slabog mentalnog zdravlja baš zato što ne uzimaju hormone pa se čitav proces odlaže... tako čekaju i ne mogu da nađu posao... (lična komunikacija, decembar 2019)

Imajući u vidu dugu istoriju psihijatrijskog čuvanja kapije i “jednog-pristupa-za-sve”, koji se odlikuje nedostatkom osetljivosti na individualne potrebe različitih ljudi, članovi grupe često su voljni da učestvuju u tom performansu. Kao posledica takve “veštačke” interakcije, u zvaničnom medicinskom sistemu znanje o mentalnom zdravlju ne dobija se na osnovu stvarnih iskustava i potreba trans osoba, već na osnovu njihovog pokušaja da se prilagode opaženim i internalizovanim očekivanjima lekara, što dovodi do daljeg otuđivanja od pružalaca zdravstvenih usluga. To je posebno problematično s obzirom na činjenicu da članovi grupe takođe govore da imaju osećaj da ih neki zdravstveni radnici “koriste” kako bi zadovoljili svoju radoznalost prema TRNB osobama. Đura Đuričić (citirano kod Jeremić, 2017, na internetu):

[Kada sam išao kod psihijatra] moj utisak je bio kao da sam tu zbog lekara, kako bi on što više saznao o transpolnosti, a ne da bih dobio pomoć koja je preko potrebna svakoj trans osobi. Od samog početka sam znao šta želim i ko sam, i nije mi bila potrebna potvrda lekara, nisam se nijednog trenutka dvoumio oko operacije.

Ideja da se TRNB osobe “koriste” kao izvori informacija koje se potom obrađuju bez njihovog direktnog učešća ili koristi, javlja se i u vezi s drugom TRNB grupom koju vodi psihijatrica zaposlena u državnoj klinici. Jedan učesnik grupe samopomoći uključio se u

nekoliko sastanaka te druge grupe i primetio da je koordinatorica previše distancirana i da dozvoljava da se sukobi među članovima i članicama ispoljavaju na agresivan način. Taj sagovornik kaže:

Imao sam osećaj kao da smo zamorčici tamo... kao, eto tu si, treba da govoriš, a ja ću posmatrati i na osnovu tvog ponašanja saznati kako trans osoba treba da izgleda, kako se ponaša... njeno razumevanje trans pitanja može se svesti na binarnost... to je jedino što je naučila iz knjige koju koriste... tamo radi još jedna psihijatrica, ona malo više zna, ali je i ona prilično konzervativna... Čuo sam da se ti psihijatri žale da ljudi prosto nestanu posle svojih operacija i da se više nikad ne pojave ostavljajući ih bez povratnih informacija... a te povratne informacije su im potrebne zbog Ministarstva... da, baš se čudim što nestaju... (lična komunikacija, decembar 2019)

Na pitanje o razlikama između te dve grupe, grupe samopomoći i one u klinici, ovaj sagovornik koji je kratko učestvovao u obe, kaže da grupu koju vodi psihijatrica više posećuju ljudi koji medicinskom modelu ne pristupaju kritički ili je mnogo manje verovatno da će ga dovesti u pitanje. Na taj način, taj sagovornik takođe ukazuje na sve veću kritičku svest trans osoba prema zdravstvenoj zaštiti, koja se razvija u aktivističkom kontekstu, tj. u kontekstu grupe. On kaže:

oni koji idu u tu drugu grupu imaju “medicinske” gledište... i neki od onih koji dolaze ovde takođe imaju to gledište, ali su otvoreni za komunikaciju i može im se objasniti da taj način posmatranja stvari nije jedini... ne mislim samo na rodnu binarnost, već na ideju da je transrodnost mentalni poremećaj... Sreo sam mnogo trans ljudi koji su se navikli na tu ideju da oni imaju mentalni poremećaj... Sećam se lika koji je ležao pored mene u bolnici gde smo operisani i on je isto imao takav stav... bio sam šokiran... Došla je jedna trans devojka i rekla: “Ja sam lezbejka, nemam nikakvih problema sa svojim genitalijama i ne želim operaciju”... nakon što je to rekla, odmah su reagovala tri osobe: “Onda nisi trans, nego imaš problema”, govorili su takve omalovažavajuće gluposti... a koordinatorica grupe uopšte nije reagovala... iako je ta devojka došla prvi put... tad sam jedini put video da članovi grupe pokušavaju da nametnu nekome kako treba da se oseća i posle toga sam prestao da odlazim tamo... činilo mi se kao da je uloga koordinatora grupe samo da posmatra i da uči... (lična komunikacija, decembar 2019)

Suočavanje s rodnom binarnošću

Kao što je očigledno iz navedenog, tokom intervjua se rodna binarnost javljala kao dominantan problem s kojim članovi grupe moraju da se bore kako u ličnom životu tako i na grupnim sastancima. Već u istraživanju u kome je učestvovalo 28 članova grupe samopomoći, objavljenom 2012, Zulević je primetila da je većina onih koji su joj se priključili prošla kroz kompletan proces hirurškog potvrđivanja pola, iako grupa prima i one koji nisu zainteresovani za medicinske intervencije ili bar ne za potpunu fizičku tranziciju. Međutim, “nepotpune” telesne modifikacije nisu bile zakonom dozvoljene u Srbiji u vreme istraživanja Zulević, a parcijalne operacije⁹ bile su više posledica nedostatka finansijskih sredstava za pokrivanje svih neophodnih intervencija. Zakonska regulativa odražavala je duboko ukorenjene percepcije o podeljenosti društvenog sveta na dva pola, koje su se u velikoj meri zadržale i do danas utičući na delovanje grupe. Kako kaže Aleksa Milanović (navedeno u Galić, 2018, na internetu), dugogodišnji član grupe:

Veliki broj trans osoba, posebno u Srbiji, teži da što pre uđe u proces tranzicije, da što pre dobije dijagnozu, da krene na hormone, uradi operacije i uklopi se u društvo, da bi zaštitili sebe i umanjili diskriminaciju. Na Zapadu isto veliki broj ljudi želi da uđe u proces rekonstrukcije pola, međutim postoji i veliki broj ljudi koji ne žele da menjaju svoje telo ali žele da menjaju svoj rodni identitet. Ja nisam radio nikakve medicinske intervencije, moja transrodnost se sastoji u tome što ja govorim u muškom rodu i koristim ime koje se u ovoj sredini smatra muškim imenom.

Odanost ideji rodne binarnosti možda ne bi bila toliko jaka unutar grupe da nije potkrepljena dominantnim psihijatrijskim diskursom s kojim se, u ovom ili onom obliku, susreću mnoge TRNB osobe širom regiona. Kako kaže jedna od njih:

u principu, psihijatri promovišu sledeći stav: imaš rodnu disforiju, imaš takozvanu dijagnozu F64 i lek za to ti je operacija... kada se operacija obavi, dijagnoza će nestati, što znači da više nisi trans... onda si muškarac ili žena... ali nije tako samo u Srbiji... (lična komunikacija, decembar 2019)

Rodna binarnost se odražava u prototipu idealnog kandidata za hormonsko-hirurški tretman koji psihijatri grade: to je osoba koja pronalazi svoj identitet u rodno binarnim i tradicionalnim rodnim ulogama, uključujući i heteroseksualnu orijentaciju.

Nedavno smo imali regionalni sastanak i mnogi ljudi su rekli da oni koji priznaju psihijatrima da su nebinarni samo nepotrebno prolongiraju svoj hormonski tretman i čitavu proceduru... slično je i s informacijama o neheteroseksualnosti... možda je sada malo bolje nego što je pre bilo, ali i dalje je tako... zanimljivo, ali psihijatri vas i dalje pitaju o vašoj seksualnoj orijentaciji... na primer, s kim izlazite... iako je to potpuno nebitno...

Činjenica da mnogi ljudi ne samo što prekidaju veze s psihijatrima, kao što je jedan član grupe istakao, već prestaju da dolaze i na grupne sastanke¹⁰ nakon što se završi njihova operacija prilagođavanja pola, svedoči o moći binarnih rodnih koncepata. Članovi postepeno gube interesovanje za vezu s beogradskom trans zajednicom kada počnu da se osećaju sigurnije kao muškarac ili žena (npr. trenutno postoji samo jedna osoba koja je nastavila da dolazi na sastanke nakon operacije). Pritisak da se prilagode rodnoj normi – koji je temelj (internalizovane) transfobije – manifestuje se tokom ili oko sastanaka grupe, čime se marginalizuju nebinarne osobe. Po rečima jednog ispitanika:

transfobija se u grupi javlja u vidu hipermuškosti ili hiperženskosti... kao kad jedna trans žena kaže drugoj da “ne izgleda dovoljno kao žena”... da nije dovoljno našminkana ili da ne vodi računa o svom izgledu... argument je da time što se ne šminka ili ne brine o izgledu, olakšava drugima da shvate da je ona zapravo trans... međutim, trebalo bi da dodam da ljudi retko iznose takve primedbe na grupnim diskusijama, to se više pominje “sa strane” i individualno, ali ne kada sedimo u krugu... Nesumnjivo je da u grupi nema dovoljno prostora za nebinarne ljude, verovatno i zato što ih je tako malo... i zato, kada u 90 posto slučajeva razgovor u grupi sklizne ka medicinskim pitanjima... nebinarnim ljudima koji nisu zainteresovani za bilo kakvu operaciju može da bude malo dosadno... (lična komunikacija, decembar 2019)

Na pitanje da li postoje generacijske razlike kada je u pitanju potreba za usklađivanjem s rodnim normama, posebno imajući

u vidu nedavno intenziviranje trans aktivističkog angažmana na globalnom nivou (lična komunikacija, decembar 2019), jedna članica grupe kaže:

U grupi ima ljudi u rasponu od 18 do 50 godina... postoji generacijska razlika u smislu da mlađi ne doživljavaju lekare kao baš toliki autoritet, ali stariji ih još uvek tako posmatraju... u velikoj meri su lekari autoritet za njih... tako da su mladi generalno informisaniji i otvoreniji... posebno su otvoreniji za zabavljanje s drugim trans osobama kao i za eksperimentisanje različitim načinima izražavanja rodnog identiteta... to nije bilo tako s mojom generacijom...

Iako možda još uvek nije sigurna kako da se suoči sa izazovom reprodukcija rodnih normi koje se nalaze u korenu rodno zasnovane opresije, Getenova grupa samopomoći predstavlja ključnu tačku konvergencije za TRNB ljude u Srbiji i regionu. U lokalnom miljeu koji se i dalje odlikuje visokim nivoom transfobije, teško da postoji drugo mesto s takvom koncentracijom znanja o transrodnosti. Grupa ide dalje od neposrednog osnaživanja i obrazuje epistemičku zajednicu koja se bavi razvojem kritičke i analitičke perspektive u odnosu na norme medicine, kao i stalnim pregovaranjem i priznavanjem utelovljenog trans iskustva. Iako grupi za sada nedostaje šira društvena vidljivost, na iskustvu njenih članova i članica počivaju zakonska rešenja koja je Geten predložio za destabilizaciju rodne norme i unapređenje društvenog statusa TRNB osoba u zemlji. Kako zakonska rešenja budu podrazumevala slabljenje uloge psihijatrije u u životima TRNB ljudi, može se očekivati da će se zvanične institucije koje pružaju zaštitu (mentalnog) zdravlja trans osobama sve više obraćati inicijativama poteklim iz zajednice radi informacija i saveta.

Ka trans-afirmativnim uslugama za poboljšanje mentalnog zdravlja

Oblast zdravlja trans ljudi nedavno je prošla kroz jedinstvenu promenu do koje je dovelo višedecenijsko angažovanje trans aktivista. Kako model zdravlja trans osoba zasnovan na poremećaju biva zamenjen modelom zasnovanim na identitetu, tako se iskustva TRNB osoba sa zdravstvenim uslugama poboljšavaju. To je uočljivo u dinamičnom političkom kontekstu današnje Srbije,

gde se u prethodne tri decenije problemi s kojima se susreću TRNB pojedinci umnogome razlikuju u zavisnosti od perioda u kom su počeli da društveno i/ili medicinski afirmišu svoj rod. Međutim, uprkos napredovanju na polju hirurških intervencija i većoj vidljivosti trans tema u medijima, mentalno zdravlje trans osoba ostalo je oblast koja zahteva dalju pažnju. Naš trostruki pristup, koji obuhvata upitnik s TRNB osobama, zapažanja iz kliničkog rada i intervju s članovima grupe samopomoći, ukazuje na rasprostranjenost negativnih iskustava sa službama mentalnog zdravlja i ističe neophodnost njihovog unapređenja. Pokazali smo da je medicinski/patologizujući pogled na živote trans osoba, utemeljen na ideji rodne binarnosti, i dalje iznenađujuće otporan i da sprečava TRNB osobe da zatraže pomoć u oblasti mentalnog zdravlja.

Hegemonija medicinskog modela u Srbiji, za razliku od nekih drugih postjugoslovenskih država,¹¹ ne može se odvojiti od činjenice da se od osamdesetih operacije prilagođavanja pola redovno obavljaju u Beogradu. S obzirom na to da su pionirske hirurške intervencije počele godinama pre trans aktivizma, sve veće medicinsko znanje brzo je dobilo prednost nad glasovima samih trans osoba.¹² Prve diferenciranije, kao i javno i kolektivno artikulisani zahtevi trans osoba pojavili su se tek u jeku demokratskih promena započetih padom režima Slobodana Miloševića u oktobru 2000. godine. Do tada je medicinski diskurs o "transrodnom stanju" već bio čvrsto ukorenjen ne samo u psihopatologiji, već i u ideji da su pol i rod binarne kategorije.

Sava Perović, profesor urologije na Medicinskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, bio je na čelu tima koji je počeo da izvodi operacije prilagođavanja pola. U intervjuu iz 2003, nakon što je svojim radom već stekao međunarodnu reputaciju, dr Perović govorio je o pacijentu koji mu se početkom osamdesetih obratio sa zahtevom za genitalnu hiruršku intervenciju prilagođavanja pola. Doktor Perović je izjavio:

Tog prvog pacijenta vraćao sam tri puta, ali onda mi je primarijus doktor Zoran Rakić, koji se bavio problemima transeksualizma, uputio pismo u kojem je obrazložio da je u pitanju prava medicinska bolest i da se radi o poremećaju polnog identiteta. Radilo se o muškoj osobi sa ženskim mozgom i promene su se nalazile u kori mozga. Tražio sam rešenja u literaturi i kako ništa nisam našao, odlučio sam da na osnovu svog znanja, uradim tu operaciju. Bila je uspešna, a potom

krećem u seriju takvih operacija kod nas i u vodećem svetskom časopisu za plasičnu i rekonstruktivnu hirurgiju objavljujem novu operativnu tehniku. Od tada na našu kliniku dolaze stranci da ih operišem i slede pozivi na svetske klinike. U to vreme kod nas izbijaju ratovi, dolazi do izolacije i svega što nam se dešavalo, ali ipak sam nalazio način da dobijem vize i da nastavim sa operacijama (Kovačević, 2003, na internetu).

Doktor Perović razumeo je da nemogućnost potpunog afirmisanja roda usled društvenih ograničenja predstavlja izvor duševne patnje¹³ i da je multidisciplinarni pristup jedina održiva strategija za efikasnu zdravstvenu zaštitu trans osoba (Kovačević, 2003).¹⁴ Međutim, iako je bio veoma prisutan u medijima i na osnovu svojih hirurških inovacija postao član Srpske akademije nauka i umetnosti, nastavio je – u skladu s tadašnjim svetskim trendovima – da pozicionira trans osobe u patologizujući kontekst ne osvrćući se na diskriminaciju i ne problematizujući način na koji društveno okruženje opaža rodnu raznolikost. Nije zahtevao donošenje pravnih akata koji bi poboljšali društveni status trans osoba ili barem način na koji ih njegove kolege doživljavaju (Đurić, 2012). Doktor Perović je bio poznat po insistiranju da ljudima koji žele operaciju prilagođavanja pola to ne bi trebalo dozvoliti u slučaju da priznaju da će nakon tranzicije biti homoseksualni. Na predavanju za širu javnost, održanom u Narodnoj biblioteci Srbije 2005, izneo je takav stav rekavši da su neki zaposleni na njegovoj klinici odbili da uđu u sobu s trans pacijentima jer ih smatraju homoseksualcima (Đurić, ovaj zbornik; Đurić, 2012; Deve, 2005). Budući da je dr Perović bio vodeća ličnost u oblasti transrodnosti u Srbiji i jedna od vodećih u svetu, kao i glavni mentor urogenitalnih hirurga na Medicinskom fakultetu u Beogradu, njegove konzervativne ideje o rodnoj različitosti uticale su na domaću medicinu skoro tri decenije. U zemlji još uvek radi samo jedan medicinski tim za rodni identitet, što odražava visok nivo centralizacije srpske države i pojačava rasep u pristupu zdravstvenoj zaštiti koja postoji između glavnog grada i unutrašnjosti.¹⁵ S druge strane, važno je imati u vidu i položaj članova medicinskog tima za rodni identitet u široj medicinskoj zajednici. Sama činjenica da je rad tima zvanično priznat od strane stručne organizacije tek 2012, kada je Komisija i osnovana, primer je stigme s kojom su se njeni članovi suočavali među svojim kolegama.

Najaktivniji period profesionalnog života dr Perovića u velikoj meri poklopio se sa intenzivnim procesom

repatrijarhalizacije koji je prethodio ratovima za jugoslovensko nasleđe i padu jugoslovenskog socijalizma i pratio ih u stopu. Krajem osamdesetih i početkom devedesetih došlo je do kraha emancipatornih tekovina socijalističkog režima, koji je posebno pogodio oblast reprodukcije i rodni odnosa. Nakon održivih mera politike koje su imale za cilj poboljšanje društvenog statusa žena i dekriminalizaciju homoseksualnosti u drugoj polovini 20. veka, sve (bivše) republike prošle su kroz "otvrđjavanje" rodni uloga, poduprto senzacionalistički propagiranim demografskim problemima. Budući da do tad nezabeleženi modernizacijski impuls socijalističkog režima nikada nije uspeo da destabilizuje duboke korene patrijarhata, nacionalistička politika koja je kulminirala oružanim sukobom manifestovala se i u vidu "rodni ratova" (Slapšak, 2013, str. 255) nabijenim mizoginijom, homofobijom i transfobijom. U tako izazovnim okolnostima, neki od ionako krhkih tokova jugoslovenskog feminističkog angažovanja nisu mogli u potpunosti da se odupru patrijarhalnom napadu i na kraju su zauzeli radikalne feminističke pozicije koje ne podržavaju ciljeve trans osoba (vidi Bilić, ovaj zbornik). To je dodatno pogoršano snažnim neoliberalnim tendencijama aktivističke profesionalizacije, koja je radikalno suzila i rasparčala polje političke borbe koncentrišući se na određene identitete i sve više isključujući mogućnosti interseksionalno osetljivih inicijativa.

Kada je, krajem devedesetih i početkom prve decenije ovog veka, nacionalizam splasnulo kao osovina zvaničnog političkog života, neki od njegovih najjačih elemenata opstali su tako što su se povukli u oblasti psihijatrije i psihologije. Sfera mentalnog zdravlja, oduvek i uronjena u politička osporavanja, postala je novo diskurzivno poprište na kom su se konzervativne/tradicionalne perspektive o tome šta je "normalan" rod i izraz seksualnosti sukobile s mnogo prigušenijim, ali žilavim liberalnim strujama. Stručnjaci za mentalno zdravlje više nisu bili presudni samo za "upravljanje" ličnim sudbinama, već su se praktično pretvorili u "bedem" protiv "dekadentnog uticaja Zapada", koje je tobože odlučan u nameri da zada konačni udarac već oslabljenoj "tradicionalnoj" srpskoj porodici. S tim u vezi, profesionalne medicinske/psihijatrijske organizacije mogu ozbiljno kasniti u usvajanju emancipatornih LGBT pravnih normi usled moći koju heteronormativni (muški) psihijatri srednje klase obično poseduju u patrijarhalnim okruženjima.¹⁶ S obzirom na to da se generalno doživljavaju kao "objektivni" naučnici bez neposredno vidljivog političkog angažmana, konzervativni stručnjaci za mentalno

zdravlje mogu javne debate o LGBT pitanjima oblikovati na način koji osujećuje progresivno zakonodavstvo i njegov potencijal da zaživi u društvenom polju. Mentalne tegobe se, stoga, teško mogu odvojiti od slojeva društvene stigme koji su se zgušnjavali tokom decenija okarakterisanih nasiljem, izolacijom i autoritarnošću.

U takvim okolnostima, mali broj pouzdanih informacija o transrodnosti ili o rodno i polno nenormativnim identitetima uopšte, cirkuliše u kliničkom ili akademskom okruženju. LGBT teme dugo su bile nedovoljno ili neadekvatno zastupljene u visokoškolskim ustanovama u Srbiji,¹⁷ uglavnom u drugim predmetima, a ne onim koji se bave mentalnim zdravljem (kao što su biološka psihologija, studije roda, istorija psihologije) i to na patologizujući i uvredljiv način (na primer, u udžbeniku psihijatrije (Jašović Gašić i Lečić Toševski, 2007) koji koriste studenti psihologije i medicine, između ostalog, pominje se da trans osobe pokušavaju da “simuliraju fenotip suprotnog pola”). Stoga nije iznenađujuće što je nedavno istraživanje o zdravlju trans osoba, koje je obuhvatilo Gruziju, Poljsku, Srbiju, Španiju i Švedsku (Smiley, 2017), pokazalo da je Srbija jedina zemlja u kojoj se nijedan zdravstveni radnik koji je učestvovao u istraživanju ne identifikuje kao trans. Tako upečatljiv nedostatak ukazuje na istoriju zatvorenosti zdravstvenog sistema prema TRNB pojedincima i nastavlja da ometa njihovo angažovanje u zdravstvenim i službama mentalnog zdravlja.

Međutim, premda je oklevanje da se traži stručna psihološka pomoć prilično uobičajeno, u slučaju TRNB osoba ono je dodatno pojačano dvostrukom ulogom stručnjaka za mentalno zdravlje koji rade u sferi trans-specifične zdravstvene zaštite. Za sada, isti oni koji odlučuju o pristupu hormonskom lečenju i hirurškim intervencijama zaduženi su i za pružanje psihološke pomoći, pogotovo s obzirom na manjak stručnjaka za mentalno zdravlje i činjenicu da mnoge TRNB osobe ne mogu sebi da priušte privatnu/individualnu psihoterapiju. Takva situacija može ozbiljno uticati na savez između terapeuta i klijenta i može odbiti TRNB osobe od korišćenja usluga terapeuta iz straha da ne ugroze svoj tretman (Smiley et al., 2017). Zato je nužno da se poveća broj pružalaca usluga iz oblasti mentalnog zdravlja i da se organizuje dalja obuka u domenu mentalnog zdravlja trans osoba. Pri tome, i državne institucije i privatna praksa mogu imati koristi od znanja koje se u poslednjih dvadeset godina sakupilo u LGBT aktivističkim organizacijama, a posebno u grupama samopomoći.

Osavremenjivanje usluga iz domena mentalnog zdravlja važno je u periodu u kojem je transrodnost zvanično prestala da bude klinička kategorija. U “Smernicama za psihološku praksu s trans i osobama koje se rodno ne konformiraju” (*Guidelines for Psychological Practice with Transgender and Gender Nonconforming People*), Američko udruženje psihologa (2015) navodi da je nebinarno shvatanje roda fundamentalno za pružanje afirmativne nege TRNB osobama. Udruženje poziva psihologe i druge stručnjake za mentalno zdravlje da preuzmu vodeću ulogu u okončanju transfobne diskriminacije. Iako je tokom poslednjih godina ostvaren znatan napredak u tom pravcu, Srbija, kao i njeni susedi, ima strukturne poteškoće s vladavinom prava. Nova nediskriminatorska zakonska rešenja su, ipak, ključna i može se očekivati da će predlog zakona o rodnom identitetu i pravima interpolnih osoba, koji je predložio Geten, biti usvojen u bliskoj budućnosti. On će predstavljati platformu na kojoj se znanje koje generiše zajednica može podeliti među svim zainteresovanim stranama. Alternativni oblici zaštite i podrške mentalnom zdravlju koje nude aktivističke organizacije, u skladu s globalnim pokretom za osobođenje trans i neheteroseksualnih osoba, svakako mogu doprineti promeni politike u vezi s mentalnim zdravljem i učiniti je osetljivijom na potrebe TRNB populacije.

- 1 Termin "gatekeeping" se odnosi na problem odlaganja ili uskraćivanja pristupa hormonskom i hirurškom tretmanu, što je uloga koju su u prošlosti imali stručnjaci za mentalno zdravlje.
- 2 Po mišljenju Reisner et al. (2016a), tzv. "participatory population perspective podrazumeva saradnju s lokalnim, nacionalnim i globalnim organizacijama predvođenim trans osobama – umesto da se one zaobilaze ili da se traži rešenje za njih – u sprovođenju istraživanja i evaluaciji, pružanju rodno afirmativne kliničke nege, edukaciji i obukama, politici i zastupanju".
- 3 Zakon i podzakonski akt usvojeni su u okviru procesa pristupanja Evropskoj uniji. Međutim, relevantne nevladine organizacije nisu pozvane da učestvuju u radnim grupama, a prvobitna verzija pravilnika predviđala je hormonsko lečenje i hirurške intervencije kao uslov za zakonsko priznanje pola. Promena iz 'i' u 'ili' obavljena je u poslednjem trenutku pre zvaničnog usvajanja nakon što je Geten pozvao evropske nevladine organizacije i institucije da izvrše pritisak na radnu grupu da odustane od hirurških intervencija (u suštini, sterilizacije) kao uslova za pravno priznanje roda.
- 4 Zulević (2012) napominje da TRNB osobe koje su prošle kroz operaciju prilagođavanja pola pre 2000. govore da je medicinsko osoblje ponekad od njih tražilo poklone u vidu nakita i drugih predmeta od vrednosti kako bi intervencija protekla bez problema.
- 5 Taj zakon dostupan je na Getenovom sajtu Transserbia (2019).
- 6 Uzorak ne odražava opštu populaciju.
- 7 Upitnik je popunilo 55 osoba, a odgovori 38 osoba uključeni su u analizu.
- 8 Učesnici/e shvataju da je jedan od problema trans organizovanja i to što je usredsređeno na Beograd. Kao što kaže jedan član: "U grupu dolaze uglavnom ljudi iz Beograda... ili oni koji su se doselili u Beograd... tako da ne možemo zapravo da dopremo do onih koji žive u Nišu ili drugim delovima Srbije... ne možemo to da izvedemo... kako bismo mogli? Trebalo bi nam mnogo više resursa, sredstava, vremena. Zato je, u tom pogledu, naša situacija ovde [u Srbiji] složenija nego, recimo, u Crnoj Gori, koja je manja i lakše je dospeti do glavnog grada... Sve je komplikovanije što si dalje od Beograda..." (lična komunikacija, decembar 2019).
- 9 Mogućnost parcijalne tranzicije uvedena je petom verzijom standarda medicinske nege Svetskog stručnog udruženja za transrodno zdravlje (WPATH) iz 1998. godine. Vidi Levine et al. (1998).
- 10 Jedan član grupe (lična komunikacija, decembar 2019) kaže: "Do sada je uglavnom bio slučaj da ljudi, kada završe sa operacijom, takođe žele da završe s tom fazom svog života, ne zanima ih da je više ikad pominju, misle da bi bilo najbolje da niko ne zna za nju".
- 11 Pošto u drugim glavnim gradovima jugoslovenskih republika osamdesetih godina nisu bile moguće operacije prilagođavanja pola, a i danas su nedostupne u nekim od njih.
- 12 Slično s činjenicom da dekriminalizacija homoseksualnosti u Srbiji 1994. takođe nije potekla iz aktivističkih nastojanja, već je sprovedena rutinskom revizijom Krivičnog zakonika. Takav zakonski akt koji je prethodio vidljivijim oblicima aktivizma imao je snažan uticaj na razvoj zagovaranja gej prava u godinama koje su usledile: iako je zvanično dozvolio homoseksualnost, onemogućio je aktiviste da prođu kroz javnu fazu "legitimizacije" i ostavio naslage homofobije netaknutim.
- 13 U istom članku se kaže (Kovačević, 2003, na internetu): "Uz promenu pola svakako treba izvršiti i kompletnu promenu ličnosti. Zato se promena pola najpre radi dok je pacijent novorođenče, dok okolina ne sazna kog je pola. Ali kada su u pitanju odrasle osobe, psihičke traume nisu zanemarljive. Videli smo da se fizički izgled, odnosno spoljašnjost može uspešno promeniti. Postoji li, međutim, način da se promeni duša jer je i ona sastavni deo jedne ličnosti?" Čak i posle skoro trideset godina provedenih

u operacionim salama, dr Perović taj način nije pronašao. "To je skoro nemoguće. Na sadašnjem nivou medicine neka biohemijska istraživanja pokušavaju da pronađu uzrok i da se na taj [psihički, BB] deo ljudskog bića deluje, ali se još uvek u tome ne uspeva".

- 14 U istom intervjuu je rekao (Kovačević, 2003, na internetu): "Na poslednjem svet-skom sastanku na kojem sam bio, a koji je bio posvećen transseksualizmu, odnosno poremećaju polnog identiteta, učestvovao je čitav niz stručnjaka od psihijatarata i psihologa, hirurga do socijalnih radnika. Bez multidisciplinarnog pristupa nema lečenja takvih pacijenata i to funkcioniše na Zapadu, kod nas nažalost ne."
- 15 Takav aranžman ostavlja mnogo prostora da svega nekoliko specijalizovanih lekara drži monopol nad poljem transrodnog zdravlja u Srbiji. U vezi s tim, Jelena Simić (on-off, 2019, na internetu), članica Getenovog pravnog tima, kaže: "U poslednjih trideset godina glavni problem trans osoba u Srbiji bio je pravna praznina... Niste imali nijedan jedini pravni propis koji se bavio trans osobama. To se promenilo 2011. godine i to je bio veliki bum za nas pravnike kada je izmenjen Zakon o zdravstvenom osiguranju... [...] Nakon toga su pravnici počeli da bivaju fleksibilni i počeli su da postavljaju pitanja lekarima kako to da se reši... Moram da kažem da su upravo naši lekari, a njihov broj ionako nije visok, iako su bili prvi u ovom delu sveta koji su se bavili ovim pitanjem i dostigli vrhunske rezultate... Nažalost, moram da kažem da je etika tih naših vrhunskih stručnjaka u ovom slučaju zakazala, zato što ni na koji način nisu doprineli tome da se poboljša položaj trans osoba. Upravo su naši psihijatri i endokrinolozi te osobe koje koče postupak dobijanja pravnog priznanja trans osoba. Postoji određena vrsta monopola pojedinih lekara koji se bave ovom temom... Da biste vi uopšte mogli da kontrolišete ili da se bavite ovom temom transrodnosti, vi morate da imate posebno specijalizovano znanje [...] Kod nas nema veliki broj tih lekara i oni su upravo ti čuvari, oni sebe prepoznaju kao čuvere društva, društvenih vrednosti... Uprkos tome što su članovi istaknutih međunarodnih organizacija koje se bave transrodnosti... I zaista je licemerno, ako tako mogu da kažem, da su tamo istaknuti članovi tih međunarodnih organizacija gde se u poslednjih više od 30 godina zaista promovise i menja praksa pristupa trans osobama... To sigurno nije neznanje... Mogu jedino da izrazim sumnju u to da je prisutan neki lukrativni deo i jako izražen među našim lekarima... Jer ako vi imate jednog endokrinologa u celoj državi, iako broj trans osoba nije toliko veliki, probajte da zakažete bilo koji pregled u nekoj državnoj ustanovi... Svi se oni upućuju na privatno lečenje".
- 16 Na primer, lezbejska aktivistička organizacija Labris, sa sedištem u Beogradu, tek je nakon višegodišnjeg zalaganja 2008. uspeła da postigne da Srpsko lekarsko društvo prizna da se homoseksualnost od 1990. godine ne klasifikuje kao seksualna devijacija.
- 17 Postoje dva istraživanja koje je sproveo tim Gayten – LGBT, a koordinisala autorka ovog poglavlja: 2015. Ispitali su 65 medicinskih radnika (lekara opšte prakse, specijalista i medicinskih sestara I tehničara) o njihovim stavovima, iskustvima i znanju o radu s trans osobama putem onlajn upitnika (Vidić, 2020b). To istraživanje pokazalo je da je nivo upoznatosti s trans pitanjima prilično nizak – učesnici i učesnice tačno su odgovorili na otprilike polovinu od 12 trans-relevantnih pitanja, dok nijedan učesnik ili učesnica nije tačno odgovorio na sva pitanja. Više od polovine reklo je da transrodna osoba koja nije obavila hiruršku tranziciju treba da se oslovljava imenom i u rodu koji se nalazi u dokumentima. Iako je uzorak prigodan, više od polovine je reklo da nikada nisu naišli na teme homoseksualnosti ili rodnog identiteta tokom svoje opšte ili specijalističke medicinske obuke. U drugom, neobjavljenom istraživanju iz 2017, 195 učesnika i učesnica, uključujući studente psihologije (70,3 procenta), socijalnog rada (22,6 procenta), medicine (3,1 procenat) i prava (4,1 procenat) odgovaralo je na skup pitanja u vezi sa uključivanjem LGBT tema u silabus. Velika većina studenata (73,8 procenta) odgovorila je da se susreće sa LGBT temama na fakultetu. Konkretnije, što se tiče rodnog identiteta, ispitanici su rekli da

da se to pitanje obrađuje na afirmativan način (32,3 procenta), neutralan način (33,3 procenta) i patologizujući način (6,7 procenta), dok je 22,1 procenat odgovorio da ta tema uopšte nije pokrivena. Kada su ih pitali da li njihova predavanja obuhvataju teme rada s trans osobama, 56,9 procenta dalo je negativan odgovor, 12,3 procenta izjavilo je da su obuhvaćene na afirmativan način, na neutralan način (10,8 procenta) i na negativan način (8,2 procenta). Jedan student psihologije naveo je da se neheteroseksualne i trans osobe pominju “samo usput”, ali da nisu zvanično obuhvaćeni silabusom nijednog predmeta. Isti učesnik naglasio je da pitanja u vezi sa LGBT populacijom više postavljaju studenti nego profesori.

Literatura

- American Psychological Association. (2015). Guidelines for psychological practice with transgender and gender nonconforming people. *American Psychologist*, 70 (9), 832–864.
- Ayagas-Crespillo, M., García-Barbero, Ó., & Rodríguez-Martín, B. (2018). Barriers in the social and healthcare assistance for transgender persons: A systematic review of qualitative studies. *Enfermería Clínica*, 28 (4), 247–259.
- Bilić, B. (2020). *Trauma, violence and lesbian agency in Croatia and Serbia: Building Better Times*. London: Palgrave Macmillan.
- Bockting, W. O., Miner, M. H., Swinburne Romine, R. E., Hamilton, A., & Coleman, E. (2013). Stigma, mental health, and resilience in an online sample of the US transgender population. *American Journal of Public Health*, 103, 943–951.
- Breger, J., Green, R., Laub, D., Reynolds, C., Walker, P. and Wollman, L. (1979). *Standards of care. The hormonal and surgical sex reassignment of gender dysphoric persons, First edition*. Harry Benjamin International Gender Dysphoria Association.
- Budge, S. L., Adelson, J. L., & Howard, K. A. S. (2013). Anxiety and depression in transgender individuals: The roles of transition status, loss, social support, and coping. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 81, 545–557.
- Deve. (2005). Razumevanje, predavanje u Narodnoj biblioteci Srbije. Beograd: Deve.
- Đurić, M. (2012). Transpolnost u Srbiji. *Optimist*. Dostupno na www.optimist.rs/transpolnost-u-srbiji/
- Fraser, L. (2009). Depth psychotherapy with transgender people, *Sexual and Relationship Therapy*, 24 (2), 126–142
- Galić, N. (2018). Intervju sa Aleksom Milanovićem, aktivistom Trans mreže Balkan. Dostupno na www.transbalkan.org/intervju-sa-aleksom-milanovicem-aktivistom-trans-mreze-balkan/
- Grant, J. M., Mottet, L.A., Tanis, J., Harrison, J., Herman, J. & Kesiling, M. (2011). Injustice at every turn. A report of the national transgender discrimination survey. Washington: National Center for Transgender Equality & National Gay and Lesbian Task Force. Dostupno na www.thetaskforce.org/wp-content/uploads/2019/07/ntds_full.pdf
- Ho, F., & Mussap, A. J. (2017). Transgender mental health in Australia: Satisfaction with practitioners and the standards of care. *Australian Psychologist*, 52, 209–218.
- Jeremić, M. (2017). Superheroj Đura: Budite svoji i ne odustajte. Dostupno na www.transserbia.org/trans/transrodnost/1203-superheroj-djura-budite-svoji-i-ne-odustajte

- Levine, S., Brown, G., Coleman, E., Cohen-Kettenis, P., Maasdam, J., Pfafflin, F., Schaefer, E. (1998). *The standards of care for gender identity disorders. Fifth Edition*. Dusseldorf: Harry Benjamin International Gender Dysphoria Association.
- Kovačević, Lj. (2003). Skalpelo kroz svet. Interview with Dr Sava Perović. *Planeta: Magazin za nauku, istraživanja i otkrića*. Dostupno na www.planeta.rs/05/5naukakaozivot.htm
- Marković Žigić, D., Zulević, J. & Maksimović, K. (2015). Rad sa transseksualnim klijentima – specifičnosti tranzicije i izazovi nakon nje. U V. Miletić i A. Milenković (ur.), *Priručnik za LGBT psihoterapiju* (str. 172–188). Beograd: Udruženje za unapređenje mentalnog zdravlja.
- McCann, E., & Sharek, D. (2016). Mental health needs of people who identify as transgender: A review of the literature. *Archives of Psychiatric Nursing*, 30, 280–285.
- McConnell, E. A., Birkett, M., & Mustanski, B. (2016). Families matter: Social support and mental health trajectories among lesbian, gay, bisexual, and transgender youth. *Journal of Adolescent Health*, 59, 674–680.
- McNeil, J., Bailey, L., Ellis, S., Morton, J. & Regan, M. (2012). *Trans mental health and emotional wellbeing study 2012*. Scottish Transgender Alliance; TREC, Traverse; Sheffield Hallam University, TransBareAll.
- On-Off. (2019). Biti transrodan u Srbiji. Dostupno na www.youtube.com/watch?v=aDZj-Z6ZNVU
- Reisner, S. L., et al., (2016a). Global health burden and needs of transgender populations: a review. *Lancet*, 388, 412–436.
- Reisner, S. L., Keatley, J., & Baral, S. (2016b). Transgender community voices: A participatory population perspective. *The Lancet*, 388, 10042.
- Robles, R., Fresan, A., Vega-Ramirez, H., Cruz-Islas, J, Rodrigues-Perez, V., Dominguez-Martinez, T., & Reed, G. (2016). Removing transgender identity from the classification of mental disorders: a Mexican field study for ICD-11, *Lancet Psychiatry*, 3, 850–859.
- Simons, L., et al., (2013). Parental support and mental health among transgender adolescents. *Journal of Adolescent Health*, 53, 791–793.
- Slapšak, S. (2013). Žene, Jugoslavija, antikomunistička narkoza i novi kolonijalizam: Mape, putevi, izlazi. *Poznańskie Studia Slawistyczne*, 5, 249–263.
- Službeni glasnik RS. (2018). Pravilnik o načinu izdavanja i obrascu potvrde nadležne zdravstvene ustanove o promeni pola (br. 103). Dostupno na www.pravno-informacioni-sistem.rs/SIGlasnikPortal/
- Smiley, A., Burgwal, A., Orre, C., Summanen, E., Garcia Niento, I., Vidić, J., Motmans, J., Kata, J., Gvianishvilli, N., Hard, V., & Kohner, R. (2017). *Overdiagnosed but underserved. Trans healthcare in Georgia, Poland, Serbia, Spain, and Sweden: Trans health survey*. TGEU
- Smith, E., Jones, T., Ward, T., Dixon, J., Mitchel, A., & Hilier, L. (2014) *From blues to rainbows. The mental health and well-being of gender diverse and transgender young people in Australia*. Australian Reserach Centre in Sex, Health and Society, La Trobe University and University of New England.
- Taliaferro, L. A., McMorris, B. J., & Eisenberg, M. E. (2018). Connections that moderate risk of non-suicidal self-injury among transgender and gender non-conforming youth. *Psychiatry Research*, 268, 65–67.
- Testa, R., Sciacca, L., Wang, F., Hendricks, M., Goldblum, P., Bradford, J., & Bognar, B. (2012). Effects of violence on transgender people. *Professional Psychology: Research and Practice*. 43 (5), 452–459.

- Transgender Equality Network Ireland. (2013). *Speaking from the margins: Trans mental health and wellbeing in Ireland*. Dublin: Teni.
- Transserbia. (2019). Model zakona: Zakon o rodnom identitetu i pravima interseks osoba. Dostupno na <https://www.transserbia.org>
- Turner, L., Whittle, S., & Combs, R. (2009). *Transphobic hate crimes in the European Union*. London: Press For Change.
- Valentine, S. E., & Shipherd, J. C. (2018). A systematic review of social stress and mental health among transgender and gender non-conforming people in the United States. *Clinical Psychology Review*, 66, 24–38.
- Veale, J. F., Watson, R. J., Peter, T., & Saewyc, E. M. (2017). Mental health disparities among Canadian transgender youth. *Journal of Adolescent Health*, 60, 44–49.
- Vidić, J. (2020a). Položaj i potrebe transh i rodno nebinarnih osoba u Srbiji. *Psihološka istraživanja*, 24 (1), 75–99.
- Vidić, J. (2020b). Transrodnost u Srbiji u 21. Veku – pilot studija o informisanosti i iskustvima zdravstvenih radnika u procesu prilagođavanja pola. *Engrami*, 42 (2), 6–22.
- Vidić, J., & Bilić, B. (2021). TGNB Persons, mental health, and gender binarism in Serbia. *Journal of Gay and Lesbian Mental Health*, 25 (2), 155–174.
- Vujović, S., et al. (2009). Transsexualism in Serbia: A twenty-year follow-up study. *Journal of Sexual Medicine*, 6, 1018–1023.
- White, B. P., & Fontenot, H. B. (2019). Transgender and non-conforming persons' mental healthcare experiences: An integrative review. *Archives of Psychiatric Nursing*, 33, 203–210.
- Zulević, J. (2012). Istraživanje problema transeksualnih osoba u sferama školstva, rada i zapošljavanja, zdravstvene zaštite i državne administracije. U S. Gajin (ur.), *Model zakona o priznavanju pravnih posledica promene pola i utvrđivanja transeksualizma. Prava trans osoba: Od nepostojanja do stvaranja zakonskog okvira* (str. 27–49). Beograd: Centar za unapređenje pravnih studija.

Zahvalnost

Istraživanje o potrebama TRNB osoba u Srbiji zajedno su sproveli aktivisti Dimitrije Đurić i Saša D. Lazić, uz podršku autorke ovog poglavlja i komentare ostalih članica Getenovog tima.

**Trans život u Severnoj
Makedoniji:
Građanstvo, nasilje i mreže
podrške**

Slavčo Dimitrov

Teško da je moguće posetiti Skoplje, prošetati se centrom grada i ne primetiti – verovatno s pomešanim osećanjima – brojne spomenike nastale u okviru projekta urbane obnove, *Skopje 2014*, koji je predvodila populistička vlada VMRO-DPMNE. U toj zbrci novih građevina koja oponaša kolonijalnu grandioznost zapadnoevropskih prestonica, nalazi se i *Kapija Makedonija*, trijumfalni luk završen 2012. godine. Na njegovom vrhu su skulpture dečaka i devojčice koji pokazuju ispred i iza sebe, u budućnost i u prošlost Severne Makedonije, i izražavaju heteroseksualne forme binarnog rodnog okvira uronjenog u reprodukciju.

Ovakva arhitektonska rešenja ne mogu se razumeti bez razmatranja složenog spektra dimenzija koje čine sadašnji politički trenutak zemlje: multikulturalni etnički sastav obeležen afektivnom politikom neizvesnosti u vezi s nacionalnim identitetom, relativno nedavna nezavisnost (1991), etnički motivisani oružani sukob 2001. i tekući sporovi sa susednim zemljama, kao što su Bugarska i Grčka, u koje je uključena i politički uticajna pravoslavna crkva. U takvom miljeu, rod i seksualnost služe kao mesta za izmeštanje društvenih anksioznosti i nejednakosti, izazvanih kapitalističkim prilagođavanjima i ekonomskom devastacijom, koja je promenila i rodnu podelu porodičnog rada i destabilizovala tradicionalnu ulogu muškaraca kao “hranitelja”.

Imajući na umu tu sliku, ne iznenađuje da se trans osobe u Severnoj Makedoniji suočavaju s visokim stepenom nevidljivosti. Uzroci za to ne kriju se samo u rodnim odnosima moći i nejednakoј raspodeli resursa, već i u proizvodnji znanja/ moći i kontinuiranog brisanja “transrodnog fenomena” (Stryker & Aizura, 2013) kao predmeta istraživanja. Trans osobe su “odsutni drugi”, konstitutivna nemogućnost unutar društvene i kulturne proizvodnje ljudskog, normativno definisana kroz univerzalizovane i naturalizovane rodne binarne kategorije. S tim u vezi, pojavljivanje trans osoba u javnoj sferi i medijima u Severnoj Makedoniji je retko, površno ili senzacionalističko. One propadaju kroz pukotine tradicionalne podele rodnih uloga i nejednakosti između muškaraca i žena jer se preispitivanje i kršenje tih društvenih pozicija kažnjava stigmom i nasiljem.

Štaviše, takvi tradicionalni kulturni registri i prakse reprodukuju se u zakonskom okviru. Do 2018. nije postojao zakon koji reguliše zaštitu od nasilja i diskriminacije na osnovu rodnog identiteta. U protekle tri godine uloženi su ograničeni, ali značajni napori da se rodni identitet zakonski zaštiti od diskriminacije i

postane kategorija koja bi mogla da mobilise nacionalne politike i akcije. Međutim, još ne postoji zakonski okvir za prepoznavanje roda, koji bi omogućio trans osobama da usklade podatke u svojoj ličnoj dokumentaciji i matičnim knjigama s rodom s kojim se identifikuju.

Situacija u akademskoj zajednici nije drugačija. Tamo gde su prisutni u akademskim radovima, udžbenicima i literaturi, trans ljudi su ili patologizovani ili kriminalizovani (Koalicija Margine, 2019; Koalicija Margine, 2020). Nedostaje kvalitativno istraživanje u kojem bi se trans osobe i same pojavljivale kao eksperti i nudile analitički uvid u svakodnevne prakse, identitete, kao i svoja životna iskustva i potrebe.

Već dugi niz godina izveštaji i analize koje rade (ne isključivo LGBT orijentisane) nevladine organizacije za ljudska prava ukazuju na visok nivo nasilja i diskriminacije nad LGBT osobama, kao i na nedostatak političke volje da im/nam se obezbedi zaštita (Cvetkovich & Dimitrov, 2015; Dimitrov & Koložova, 2012; Dimitrov, 2015). Međutim, čak i letimičan pogled na taj materijal pokazuje da ono T ili nedostaje u akronimu ili se nalazi na marginama. Zbog toga su prve pokušaje povećanja trans vidljivosti izvodile LGBT aktivističke organizacije koje su ponudile analizu postojećeg zakonskog okvira i preprekama na koje nailaze u zdravstvenom sistemu (Boshkova & Raiden, 2016, 2017).¹ Podaci dobijeni iz tih analiza zabrinjavaju jer pokazuju da su trans osobe prinuđene da daju lažne informacije iz straha od osude: suočavaju se sa zastarelim i nametljivim psihijatrijskim pristupima jer im mnogi psihijatri "savetuju" da se naviknu na život s rodom koji im je dodeljen pri rođenju. Umesto da afirmišu svoj rodni identitet, trans osobe teško dolaze do medicinskih tretmana, naročito im je otežan pristup hormonskoj terapiji i izložene su ponižavajućem ophođenju zbog nekompatibilnosti dokumenata i fizičkog izgleda. Naravno, ima i pozitivnih primera, ali oni ostaju u senci višestrukih negativnih iskustava, kako s javnošću tako i sa ustanovama zdravstvenog sistema (Boshkova & Raiden, 2016).

S obzirom na tu situaciju, 2017/2018. Koalicija Margine podstakla me je da se upustim u istraživački projekat koji bi ponudio uvid u iskustvo trans osoba u Severnoj Makedoniji. S jedne strane, istraživao sam glavne linije formiranja trans identiteta imajući u vidu složeni društveni kontekst. S druge strane, ispitivao sam intimna, ali društveno određena, iskustva građanstva (eng. citizenship²) trans osoba. Ta iskustva nisu posmatrana isključivo u smislu pravnog statusa i regulisanja prava i dužnosti

(državljanstvo), već kao svakodnevna afektivna i otelotvorena iskustva u društvenom i javnom prostoru, konstituisana i regulisana državnim politikama i svakodnevnim operacijama moći. Takođe, bavio sam se pitanjem kako trans osobe formiraju mreže nege i podrške u nepovoljnim okolnostima. Ovo poglavlje se fokusira na poslednja dva aspekta originalnog istraživačkog projekta i takođe daje prikaz načina na koje je interseksionalno osetljiv aktivizam nedavno počeo da se razvija najavljujući bolju budućnost za trans populaciju u zemlji.

Građanstvo, afektivna iskustva i socijalizacija

Građanstvo je, dakle, (i) performativna i afektivna praksa (Joseph, 1999) prožeta simboličnim, reprezentativnim, kulturnim i normativnim pojmovima koji određuju “dobrog građanina” i stvaraju uslove za nacionalnu pripadnost. Ono je “kategorija osećanja”, performativna praksa “nacionalne sentimentalnosti” (Berlant, 1997) koja je, dok izbegava politiku u ime idealizovanog privatnog života maskirajući na taj način društvene nejednakosti, sukobe, lomove, hijerarhije i nasilje, regulisana i artikulisana oko normativnih osovina roda i seksualnosti krojeći logiku nacionalne budućnosti. Normativno rodno određene nacionalne fantazije i predstave o građanstvu obezbeđuju “procesе valorizacije usled kojih su različite populacije različito društveno legitimne i u skladu sa zakonom” i koriste “okrutne i svakodnevne strategije da promovišu sramotu za nenormativne populacije i da im uskrate državnu, saveznu, i pravnu podršku jer ih smatraju moralno nesposobnim za pripadnost zajednici” (Berlant, 1997, str. 8).

U tom kontekstu, istraživao sam kako istrajni, ali ne uvek vidljivi niti priznati, mehanizmi moći funkcionišu na društvenom polju, u administrativnom sistemu i institucijama, kao i u svakodnevnim interakcijama, koji se ne mogu obuhvatiti tradicionalnim shvatanjem moći, posmatrani isključivo kao vlada ili kao kazneni, negirajući, represivni pravni sistem. Iskustva nejednakog tretmana, isključivanja, straha i opasnosti svedoče o tome da mreže moći deluju regulatorno i disciplinujuće na živote trans osoba, kao i da se ta moć primenjuje i reprodukuje u celom društvenom polju (Spade, 2011). Takva iskustva smeštam u interpretativni okvir rodne discipline (Foucault, 1990, 1991, 2017), kao skupa normi i tehnika pomoću kojih pojedinci tumače svoja i tuđa ponašanja, tela i subjektivnosti postavljanjem roda kao

regulatorne optike ili, da upotrebimo terminologiju Tereze Loretis, različite rodne tehnologije (Lauretis, 1987).

U drugom empirijskom odeljku usredsređujem se na biopolitičke aspekte rodnog nasilja i različite strategije kojima se u javnom prostoru markiraju rodne identifikacije, kao i na pristup trans osoba zdravstvenim uslugama. Polazim od teze da različite tehnologije moći pretpostavljaju *a priori* postojanje prirodnih kategorija, koje su izvor ili uslov za performanse, dozvoljene radnje i postupke, mogućnosti za promenu tela, različita ponašanja i administrativne kategorizacije. Tvrdim da takve pretpostavke stvaraju kategorije koje navodno slede, dakle, rodnu binarnost, i na osnovu toga različitim, rodno obeleženim telima nude različite mogućnosti. Strategije upravljanja stanovništvom, ili bezbednosni aparat, prema Fukou, funkcionišu na nivou efektivne stvarnosti (Foucault, 2007). Takav pristup omogućava nam da sagledamo kako administracija i regulisanje roda šteti trans osobama, organizuje njihovu ranjivost, koristi zakone kao taktiku u ime svojih ciljeva i preusmerava nam pažnju na različite administrativno-pravne procedure koje često zanemarujemo u široj perspektivi antidiskriminacionog zakonodavstva i zakonodavstva koje reguliše zločine iz mržnje.

Situacija se dodatno komplikuje kada imamo u vidu postojeću podelu na procedure koje su rekonstruktivne prirode i procedure koje pripadaju estetskoj hirurgiji. Prema toj podeli status zahvata i prateće troškove utvrđuje Fond zdravstvenog osiguranja. Kao što tvrdi Presiado (2013, str. 116), takve podelu svedoče da dva

različita režima moći/znanja prolaze kroz telo i da konstruišu nos i genitalije prema različitim somatopolitičkim tehnologijama. Dok nos reguliše farmakopornografska moć u kojoj se organ smatra privatnom svojinom i robom, genitalije su i dalje zarobljene u predmodernom, suverenom i skoro teokratskom režimu moći, koji ih smatra vlasništvom države, zavisnim od nepromenljivog transcendentnog zakona.

S druge strane, takva fragmentacija tela i njegovo ponovno ujedinjenje u totalitetu u vidu biopolitičke fikcije svedoči o značenju heteroseksističke imaginacije, oličene u vrhuncu zvanom reprodukcija, kao određujućeg okvira za razumevanje, podelu i regulaciju tela na muška i ženska, nepromenljiva ili podložna dozvoljenoj promeni samo kada je svrha promene potvrđivanje

ideala pola ili rekonstruisanje tela u skladu s tim idealom. I konačno, produktivna funkcija takvih podela, isključivanjem pojedinih tela, kao što su trans i polno ambivalentna, iz sistema distribucije telesnih biotehnologija, na račun navedenih tela, omogućava održavanje fikcije biološke, predtehnološke, predkulturne i pretpolitičke čistote polno i rodno normativnih tela (Preciado, 2013).

Metodološka razmatranja

Podatke sam prikupio kroz polustrukturirane intervju s dvadeset troje učesnika iz cele zemlje: od četrnaest učesnika muškog pola na rođenju, sedam se identifikuju kao žene, tri kao drugi objašnjavajući da se ponekad osećaju i kao muškarac i kao žena, dve osobe izjašnjavaju se kao trans žene, jedna kao krosdreser, i jedna kao muškarac koji iz želje za eksperimentisanjem preuzima ulogu dreg kraljice. Od devet intervjuisanih osoba kojima je pri rođenju dodeljen ženski pol, pet se identifikuju kao muškarci, jedna kao drugi, “i kao muškarac i kao žena”, dve osobe se identifikuju kao trans muškarci, a jedna se identifikuje kao rodno nebinarna. Za potrebe ovog teksta prikupio sam dodatne podatke tako što sam podelio upitnik predstavnicama tri feminističke aktivističke organizacije, jednoj grupi seksualnih radnica i prvoj i jedinoj neformalnoj trans grupi *TransForma*.

Rodna policija, disciplina i nasilje

Svi ispitanici i ispitanice doživeli su prinudu da ispunjavaju rodne norme, verbalno ili psihičko nasilje zbog kršenja tih normi, uključujući i fizičko nasilje. Prostori disciplinarnih tehnologija roda obuhvataju različite segmente društvenog polja, počevši od a) naizgled privatnog prostora porodice, gde su moji ispitanici često izloženi nasilju, uglavnom od svojih očeva; b) škole, kao disciplinski uređene. strukture u skladu s disciplinskim normativima, gde su prostori socijalizacije i metode odnosa nastavnik–učenik organizovani u skladu s rodnom binarnošću i segregacijom; c) ulice i javnih mesta na kojima svako nadzire sve druge, a pogledi, primedbe i poniženja su sredstva kažnjavanja i korekcije; d) bolnica i javnih objekata; e) šire porodice zabrinute za “normalnu” reprodukciju potomstva i nasleđa; pa sve do f)

Ljudi su me ogovarali i podsmevali mi se celog života. Nepoznati ljudi... Godinama nisam smeo da sedim u zadnjem delu autobusa jer bi me ismevali klinci mojih godina, koji su se tu vozili. Možda su primećivali moju nesigurnost, ne znam i ne zanima me, ali bez obzira na to da li sam prolazio pored škole, da li sam u autobusu ili... kad god sam išao po hranu, nisu mi se čak ni obraćali kao muškarcu u to vreme, ali čim bih izašao iz radnje, čuo bih kako mi se smeju: "Aha, znači to je žensko!" Na razgovorima za posao odmeravali su me od glave do pete, kao da sam vanzemaljac. Poslednji doživljaj imao sam kad sam tražio stan za iznajmljivanje... išao sam prema autobusu, slušao sam muziku, a neki dečaci srednjoškolci su sedeli u blizini, prozivali su me... smejali su mi se... (F, lična komunikacija)

Od malih nogu bila sam izložena fizičkom nasilju. Prvo nasilju u porodici, od strane mog oca, koji je bio veoma nasilan. Ovo je bio samo početak svega što je usledilo, nasilja s kojim sam se suočila na ulicama. Kako sam rasla, bilo je sve više nasilja. Kada sam imala 11 godina, doživela sam neka zaista traumatična iskustva, pojurila me je grupa momaka, oko dvadeset do dvadeset pet momaka hteli su da me prebiju. Plašila sam se da idem u školu jer sam dobijala batine. Koračala sam sa strahom, svuda sam išla sa strahom, trčala, jurila... I kuda god da odem, izbio bi neki problem. Uvek sam nekome bila trn u oku. Uvek bi se našao neko kome se ne sviđam, kome smetam, ko jedva čeka da me prebije. (Š, lična komunikacija).

Te "korektivne" mere, koje ukazuju na "pravi smer" za postizanje "normalnog" rodnog izraza, imaju dugoročne posledice i po mentalno zdravlje i po prilike za razvoj i društvenu ostvarenost. Ovakve nasilne tehnologije rodne normalizacije ne obeležavaju telo samo pretnjom kaznom, već ga i polako isključuju ne koristeći direktno vidljive mere, i na taj način ga izbacuju iz jednake raspodele mogućnosti. Mnogi ispitanici i ispitanice potvrđuju da su se zbog izloženosti ponižavanjima, kao i anksioznosti, depresiji i samoubilačkim mislima, povukli iz grupa u kojima su učestvovali. Neki učesnici i učesnice u anketi ističu da su napustili školu, bežali s časova ili da su se prebacili u drugu školu.

Najveću diskriminaciju doživela sam u školi. I u osnovnoj i u srednjoj. Najviše u osnovnoj, ipak. Srednju školu nisam ni završila. Mislim, jesam, ali vanredno, nisam više mogla da podnesem. (A, lična komunikacija)

U dugoročnoj perspektivi, ta iskustva poniženja, srama i pretnji zbog identiteta pokreću “samoispunjavajuća proročanstva” u kojima se pretpostavke i stereotipi, ili traumatična iskustva stigmatizovanih grupa odražavaju u njihovim budućim dostignućima (Major & O’Brien, 2005). Osim istorije oskudnog finansijskog i kulturnog kapitala u porodici, možemo pretpostaviti da upravo ta iskustva predstavljaju osnovu niskog nivoa obrazovanja kod mnogih učesnika i učesnica, što vodi niskoj zaposlenosti među njima. Većina ispitanih je nezaposlena, dok je mali deo angažovan na određeno vreme, uglavnom u nevladinim organizacijama. U slučajevima ispitanika i ispitanica s fakultetskim obrazovanjem, postoji korelacija između obrazovnog uspeha i podrške porodice, kao i postojanja mreža podrške, koliko god retke bile ili možda stečene posle mnogo godina borbe. Kod jedne ispitanice, nagomilana trauma iz detinjstva postaje razlog višegodišnje borbe protiv zavisnosti od droge:

Ranije je osećaj opasnosti bio mnogo intenzivniji, pa sam ga potiskivala opijanima. Moja borba sa zavisnošću je, naravno, posledica toga što sam trans. Koristila sam opijate deset godina. Petnaest, mislim. Skoro petnaest godina, ceo život, takoreći. To ne sme ostati sakriveno. (A, lična komunikacija).

Ovde je važno ukazati na to da je nasilje kontinuirano u njenoj životnoj putanji, a slojevi traume se prepliću i organizuju celokupni doživljaj trans identiteta.

Dvoje ispitanika koji su i seksualni radnici, pomenuli su i silovanje, traumatičan doživljaj o kojem nisu želeli dalje da govore, što je bio i razlog zašto su se oklevali ili odbijali da odgovaraju na pitanja u vezi sa intimom i seksualnošću. Pokazalo se da su izloženost nasilju i ranjivost na nasilje trans seksualnih radnika/radnica znatno veći, kao rezultat preplitanja oba statusa – statusa trans osobe i statusa seksualnog radnika/radnice.

Posebno su uznemirujuća iskustva osoba koje izražavaju svoj rodni identitet, ali se i dalje lažno percipiraju, odnosno ne prolaze kao “nedvosmisleno” muškarci ili žene. Jedan ispitanik iz malog grada, govorio je o nizu iskustava nasilja na javnom mestu:

Samo sam otišao kući za vikend i doživio sam neprijatno iskustvo. Napalo me je desetak ljudi, starosti oko trideset godina. Poznajemo se... Stvarno ne znam zašto su to učinili. Ništa nisam uradio. Nisam im uzvratilo, ništa. Nisam se čak ni branio jer protiv desetoro ljudi... Počeli su da nešto da mi dobacuju, udarali su me pesnicama i pajserom po nozi, a onda su na mene bacali upaljene petarde. Stvarno su me izbezumili. Morao sam da pobeegnem (...) Imao sam i drugih strašnih situacija, koje su završile tako što su dobili šest meseci uslovne, bio sam teško pretučen, a oni nisu odgovarali. Koristili su i hladno oružje. Strašno su me pretukli. Imam medicinsku dokumentaciju... Povrede nisu bile lake, bile su ozbiljne. Imao sam frakture lica. Otišao sam u policiju i bilo je još gore. Policija je rekla: "Dešava se, to su deca." Dobili su šest meseci uslovne kazne. To je bilo to. (T, lična komunikacija)

Mnogi učesnici i učesnice istraživanja osećali su se ugroženo u svakodnevnim situacijama, primorano da se osećaju ranjivo, da smišljaju i kontinuirano organizuju svoje dnevne rutine, smerove i prostore kretanja tako da izbegnu potencijalno nasilje ili poniženje, da biraju svoje društvene krugove ili okruženje s kojim komuniciraju, pred kojim izražavaju svoj rodni identitet, ili u kojem se izražavaju i kreću itd. Upravo zbog te nepredvidivosti svakodnevnih situacija ne moraju samo neprekidno da upravljaju svojim rodnim identitetom i informacijama koje prikazuju javnosti, već i da stalno motre i procenjuju okolnosti do najsitnijih detalja u potrazi za znacima potencijalnog ponižavajućeg napada, istovremeno pazeći na eventualne nekontrolisane signale koje bi mogli poslati u vezi sa svojim rodnim identitetom. I konačno, trans učesnici i učesnice, kao stigmatizovana tela, često biraju povlačenje kao način suočavanja sa identitetskom i egzistencijalnom pretnjom i odustaju od društvenih situacija i profesionalnih angažmana u kojima su negativno stereotipizirani ili u kojima strahuju da bi mogli postati meta diskriminacije, ponižavanja ili nasilja.

Rodna administracija i nejednak pristup biotehnologijama

U ovom odeljku skrećem pažnju na aspekte života mojih ispitanika i ispitanica u pogledu pristupa toaletima i biotehnologiji. "Problem toaleta" prisutan je u različitim narativima o trans iskustvima i

nenormativnim rodnom entitetima. Odnosi se na kažnjavajući, ponižavajući, korektivni i nasilni tretman trans osoba, kada koriste javne toalete odvojene po polovima. Iskustva, rodne identifikacije i telesni projekti trans osoba narušavaju te normativne i regulativne pretpostavke, što ima svoju cenu. Mnogi učesnici i učesnice, koji svoj rodni identitet izražavaju i u javnim prostorima, govorili su o negativnim iskustvima korišćenja toaleta u skladu sa svojom rodnom identifikacijom i istakli da ih tretiraju kao bezbednosnu pretnju. U takvim iskustvima, trans muškarci percipiraju se kao nedovoljno muškarci, ali istovremeno i kao previše muževni i nedovoljno žene, u zavisnosti od vrste toaleta za koju se odluče. T. je govorio o sledećoj situaciji:

Nedavno su me izbacili iz muškog toaleta u tržnom centru. Morao sam da odem u ženski. Otišao sam da operem ruke... Čak nisam ni hteo da koristim kabinu, samo sam hteo da operem ruke. U muškom toaletu zamalo da me prebiju: "Šta ćeš ovde! Napolje!" Pa sam izašao. Ušao sam u ženski, jedna žena je izašla iz kabine i počela da vrišti iz petnih žila. Bila je histerična, svi iz tržnog centra su se okrenuli i slušali je. Ulazili su da me vide. "Manijak, manijak, manijak!" Vikala je "manijak" i udarila me je tašnom. Rekao sam joj: "Gospođo, smirite se, objasniću vam. Ja sam žensko." "Nemoj da lažeš, napasniče!" Nastavila je da vrišti "manijak" i da me udara tašnom. Nisam mogao da izađem, gurala me je. Bila je to starija žena, bilo mi je neprijatno i da se branim od nje. Na kraju je došao neki tip i pitao: "Šta tražiš ovde?" Imao je pedesetak godina. "Daj da ti vidim ličnu kartu!" Pokazao sam mu dokument i video je da sam žensko. "Bože blagi, ovako nešto se stvarno rađa", rekao je to ili nešto slično. Otišao sam, ali celo to iskustvo je bilo strašno (T, lična komunikacija).

Jedan od najčešćih problema odnosio se na ličnu dokumentaciju i pogrešno prepoznavanje, proizvod neusklađenosti podataka o polu u ličnim dokumentima, rodnog izražavanja i predstavljanja u javnosti. Ti problemi nastaju u situacijama i institucijama gde je potrebna lična dokumentacija za identifikaciju korisnika usluge. Učesnici i učesnice ukazali su na banke, javni prevoz, medicinske ustanove, komunikaciju s policijskim službenicima itd. Gotovo bez izuzetka, te situacije su stresne i ponižavajuće jer se identitet mora neprekidno objašnjavati i braniti pred službenicima i ljudima koji se zateknu u ustanovi u tom trenutku. Neki od učesnika i

učesnica, koji nisu neposredno doživeli takve situacije, govorili su o strahu od te mogućnosti, naročito ako bi se tako nešto dogodilo u razgovoru s policijskim službenikom.

S obzirom na nedostatak zakonskog okvira za zaštitu trans osoba ili prepoznavanje roda, trans osobe se nalaze u limbu koji produžava njihovu neizvesnost. Praksa pokazuje nedosledan i neravnopravan tretman (Boshkova & Raiden, 2017): dok je promena imena u ličnoj dokumentaciji relativno laka, te čak i u MUP-u objašnjavaju da je ta promena dozvoljena kako bi se potvrdio rod osobe koja podnosi zahteva, promena oznake pola u okviru jedinstvenog matičnog broja građana naročito je teška, a odluke Matične službe međusobno kontradiktorne. U jednom slučaju služba je dozvolila promenu oznake pola, dok u identičnom slučaju drugoj osobi to nije dozvoljeno, uz objašnjenje da nije operisana. U još dva slučaja, gde su podnosioci zahteva priložili adekvatnu medicinsku dokumentaciju, služba se izjasnila da nema nadležnost i odbila im zahteve. Za te dve negativne odluke Matične službe, Upravni sud doneo je pozitivne presude u korist podnosilaca i naložio službi da zavede promenu oznake pola. Uprkos uspehu ta dva slučaja, te osobe su morale da se bore nekoliko godina kako bi ostvarile svoja osnovna prava i živele dostojanstveno i bezbedno (Boshkova & Raiden, 2017).

Još jedan domen kojim upravljaju biopolitički regulatorni mehanizmi za održavanje razdvajanja ženskosti i muškosti je domen zdravstvenih usluga i zdravstvenog osiguranja. Osim nedostatka dovoljno obučenog kadra i razvijenih mehanizama koordinacije među različitim sektorima i specijalistima za izvođenje operacija prilagođavanja pola, biopolitičko regulisanje pola čini se kao jedna od ključnih prepreka u pružanju adekvatne i neophodne zdravstvene zaštite. Naime, ako izuzmemo slučajeve u kojima nedostaju ili biotehnologija ili ljudski resursi, želimo da istaknemo problem što, i pored nepostojanja razlike u biotehnologijama u odnosu na cis i trans tela, raspoloživi administrativni aparat i regulacija diferenciraju pristup i dostupnost tih istih biotehnologija duž ose normalizacije roda, što će reći u skladu s početnim pretpostavkama i imperativima koji su istorijski specifični, društveno organizovani i mnogo složeniji od redukcionističkog bilateralnog okvira njihove normativne analize (Fausto-Sterling, 2000; Preciado, 2013).

Mnogo primera ukazuje na to. Možemo pomenuti nekoliko preciznih pokazatelja problema, kao što je raspoloživost estrogena i testosterona, kao i varijacija hormonskih proizvoda, dostupnih

biološki “normalnim” muškim i ženskim telima, u skladu s dijagnozama MKB, i pokrivenih od strane Fonda zdravstvenog osiguranja u skladu sa sistemom dijagnostičke grupe (DRG), s numeričkim šiframa. Ti hormonski proizvodi često se prepisuju cisrodnim osobama za lečenje različitih zdravstvenih stanja, ali se ne nalaze na spisku koji bi omogućio njihovu dostupnost trans osobama. Mnogi ginekološki hirurški zahvati, koji se obavljaju na Klinici za ginekologiju i akušerstvo, na osnovu prethodno utvrđenih medicinskih indikacija, izvode se i tokom procesa prilagođavanja pola, ali ipak, te procedure nisu dostupne trans osobama, niti ih pokriva Fond zdravstvenog osiguranja. Čak i u situacijama kada pacijenti nemaju zdravstveno osiguranje, ne postoje administrativne prepreke za cisrodne žene, pod uslovom da mogu da ih priušte. Međutim, i ta opcija je nedostupna trans osobama jer ne mogu da dobiju dijagnozu na osnovu koje bi lekar izveo zahvat na zahtev trans pacijenta. Štaviše, “umetanje silikonskih proteza kod trans žena, na primer, postupak koji je tehnički moguć, DRG sistem odbija kao nevažeci postupak jer sâm sistem ne sadrži transseksualna stanja i rodnu disforiju kao dijagnozu” (Peev u Boshkova & Raiden, 2016). Očigledno na polu zasnovano biopolitičko mešanje u administrativno regulisanje dostupnosti biotehnologija za različita tela ogleda se u činjenici da su mnoge od hirurških intervencija raspoložive na spisku dijagnoza i pokrivena od strane Fonda zdravstvenog osiguranja u slučajevima odojčadi sa hermafroditizmom i bez njega, u skladu s klasifikacijom, odnosno u slučajevima kada su polno ambivalentna tela podvrgnuta prinudnoj fizičkoj intervenciji radi usklađivanja sa idealizovanim i normalizujućim okvirima muškosti i ženskosti.

Sve navedeno pokazuje da za pružanje većine intervencija trans osobama postoji administrativna prepreka jer ih Fond zdravstvenog osiguranja ne identifikuje kao osnovne zdravstvene usluge. Na taj način, čak i bez neposredne primene nasilja i isključivanja, trans osobe postaju žrtve nejednake raspodele mogućnosti i prilika za dostojanstven život, odnosno podela na one koji zaslužuju negu, bezbednost i beneficije i na one ostavljene na margini.

Mreže podrške

S obzirom sve aspekte svakodnevnog nasilja, ponižavanja i telesne regulacije, pitam se kako i gde trans osobe pronalaze

snagu i strategije, energiju i negu, podršku i kako održavaju svoj društveni i privatni život? Sudeći prema izjavama i pričama koje su trans osobe ponudile u ovom istraživanju, malo je verovatno da bi odgovor upućivao na državne institucije, uključujući škole, stručne kadrove u školama ili druge predstavnike državnog aparata. Ponajmanje na policiju. Gotovo bez izuzetka, sve ispitanice i ispitanici potvrdili su da nemaju poverenja u policiju, pa stoga i ne prijavljuju svoja iskustva nasilja ili diskriminacije. Navode da je njihovo nepoverenje u policiju posledica ličnog iskustva ili iskustva njihovih bliskih prijatelja ili poznanika. Mnogi od njih potvrđuju da su bili suočeni s dodatnim ismevanjem i ponižavanjem od strane policije u situacijama kada su pokušavali da prijave nasilje ili pretnje. U tim okolnostima policija nije preduzimala nikakve mere ili ako jeste, tolerisala je nasilno ponašanje i nasilnicima su izrečene minimalne kazne čak i u slučajevima brutalnog nasilja. Ta iskustva još su očiglednija kod trans seksualnih radnika i radnica.

Osim malog broja učesnika i učesnica koji su dobili podršku roditelja i bliskih osoba u procesu određivanja ili potvrđivanja roda, skoro svi su naveli da su im glavni izvor podrške druge trans osobe, ili ponekad prijatelji gejevi ili lezbejke. Za moje ispitanike i ispitanice, druženje i kontinuirana komunikacija s drugim trans osobama izvor je podrške, razumevanja proživljenog iskustva, siguran prostor gde mogu otvoreno da razgovaraju o svojim problemima i gde mogu da izraze svoj rodni identitet. Prijateljstva i komunikacija s drugim trans osobama stvaraju neformalne mreže podrške u kojima se razmenjuju informacije i stiče rodni kapital, ali i dobijaju informacije o svim aspektima procesa tranzicije. To je posebno važno ako se uzme u obzir nedostatak informacija o trans pitanjima u obrazovnom procesu ili u oblasti medija (s retkim izuzecima). S obzirom na prisilnu samoizolaciju s kojom se, barem u jednoj fazi svog života, suočavaju mnoge trans osobe, ta prijateljstva i odnosi predstavljaju bekstvo iz "mentalnog geta" gde ih zatvaraju nosioci rodnog kapitala, koji uživaju iz toga proistekle privilegije. Mnogi učesnici i učesnice izjavili su da svoju aktivističku ulogu vide upravo u povezivanju i pomaganju drugim trans osobama koje još nemaju hrabrosti da prihvate svoj trans identitet, koje se plaše slobodnog izražavanja ili sumnjaju u svoje mentalno zdravlje.

Konačno razumem te ljude i mogu da razgovaram s njima, a da ne moram da im objašnjavam sve o sebi, ko sam, šta sam i sve to. Od prvog trenutka osećam da podržavamo jedni druge,

svesrdno. Razmenjujemo savete i sve ostalo. Kad sam počeo da se sastajem sa ostalim trans ljudima, moj prijatelj i ja već smo započeli hormonsku terapiju. Krenuli smo istog dana i već smo prevazišli mnoge teškoće. Bili smo prilično oslobođeni pa smo... Bolje da pričam u svoje ime... Bio sam podrška drugima. Tako da... super. Sjajno! Vrlo pozitivno, vrlo oslobađajuće (S, lična komunikacija)

S obzirom na prosečan ili ispodprosečan društveni status većine učesnika i učesnica, kao i na činjenicu da mnogi od njih žive van glavnog grada, veliki deo komunikacionih mreža i mreža podrške ostvaruje se putem interneta i raznih društvenih mreža, zbog nedostatka mogućnosti da se često sastaju ili druže. Kada se druže, to podrazumeva razne aktivnosti, od okupljanja kod kuće, do odlaska na žurke, razgovora, šetnje, druženja u kafićima, itd.

Sva ta iskustva su i razlog za identifikaciju s trans zajednicom, odnosno samopercepciju kao dela te zajednice. Uočena je primetna deidentifikacija mnogih učesnika sa LGB zajednicom, uglavnom zbog različitih oblika isključenosti, nerazumevanja i ismevanja njihovog identiteta od strane cisrodnih gej muškaraca. Na taj problem ukazivao je veliki broj učesnika i učesnica, dok su neki trans muškarci govorili o neprijatnim iskustvima s lezbejkama.

Mislim da nas LGB teraju iz zajednice. Izbacuju nas i više ne osećate da je to zajednička borba ako se borimo međusobno. Ne osećate da ste deo toga. Realno gledano, u smislu LGBT, svi aktivisti za ljudska prava bore se i za trans prava. Ja to uopšte ne dovodim u pitanje. Ipak, LGB ljudi se ne bore za nas, čak nas i diskriminišu, i to često (T, lična komunikacija).

Među učesnicima i učenicama koji su izrazili osećaj pripadnosti trans ili LGBT zajednici kao i intenzivna iskustva umrežavanja, solidarnosti i prijateljstva s drugim trans osobama, vidljiva je korelacija s višim stepenom samopouzdanja, odlučnosti i znanja o procesima rodne transformacije i identifikacije, kao i o postupcima potvrđivanja pola. Takođe je bila vidljiva korelacija u pogledu konkretnih odgovora na ključna pitanja i prioritete trans osoba.

Neki ispitanici i ispitanice rekli su da čak i nakon nekoliko godina imaju poteškoća u komunikaciji sa svojim prijateljima u vezi s rodom s kojim se identifikuju. Taj problem predstavlja okosnicu svakodnevnih borbi i u njihovim širim porodicama. Naravno, to ne isključuje neosporna prijateljstva sa strejt ili cisrodnim

ljudima, prijateljstva koja nekim učesnicima i učesnicama pružaju ogromnu podršku na životnoj putanji. Naveli su da ih uglavnom žene podržavaju. Iskustva većine ispitanika i ispitanica sa strejt cisrodnom muškarcima obeležena su diskriminacijom, stidom, ponižavanjem i nepoštovanjem rodnog identiteta. Samo je jedan trans muškarac izjavio da održava prijateljstva sa strejt cisrodnom muškarcima, ali važno je naglasiti da u tim prijateljstvima ne govori otvoreno o svom trans identitetu jer uspešno “prolazi” kao muškarac. Jedna ispitanica, trans žena koja negira svoju trans istoriju, govorila je o češćim druženjima s cis ženama, pred kojima krije svoj trans i identitet.

U susret interseksionalnom trans aktivizmu

U poređenju s drugim zemljama u postjugoslovenskom regionu, posebno sa Srbijom, Hrvatskom i Slovenijom, LGBT aktivizam u Makedoniji je mlađi. Počinje od 2006. formiranjem Udruženja za slobodnu seksualnu orijentaciju – MASSO. Nakon 2008. pokrenuto je nekoliko drugih LGBT i kvir OCD i grupa, uključujući Koaliciju Margine Skoplje, LGBTI centar za podršku, LGBT Ujedinjeno Tetovo, Subverzivni front, LEZFEM i Nacionalnu mrežu za borbu protiv homofobije i transfobije (Miškovska Kajevska, 2017). Za vreme tog kratkog puta, kao i u drugim zemljama centralne i istočne Evrope, “biseksualne i transrodne osobe prethodno su bile priključene lezbejskoj i gej politici, diskurzivno, bez ikakvih naznaka da traže i svoja prava” (Mizielińska, 2011, str. 92–93; vidi Bilić i Milanović, ovaj zbornik). Od početka LGBT organizovanja, Koalicija Margine Skoplje i LGBTI centar za podršku posvetili su pažnju trans pitanjima i vidljivosti, iako je izostalo direktno učešće, javna vidljivost i pojava trans osoba. Te organizacije, a kasnije i ostale koje su se formirale, zalagale su se za uključivanje rodnog identiteta u nediskriminatorno zakonodavstvo, organizovale su debate, projekcije filmova, javne rasprave, medijske razgovore, umetničke i kulturne programe s trans umetnicima i umetnicama i temama obezbeđujući pravnu i psiho-socijalnu pomoć trans osobama. Neki od učesnika i učesnica mog istraživačkog projekta potvrdili su da je podrška koju su dobili od aktivističkih organizacija izuzetno važna. Ti kolektivi bili su im prva prilika da upoznaju druge trans osobe, razreše svoju “rodnu nesigurnost”, sagledaju sebe unutar pozicije trans identiteta i oslobode se osećanja da su “sami na svetu”.

Počevši od 2011. Koalicija Margine stvorila je prostor i omogućila pojavu prve trans grupe koja će 2018. postati aktivistički kolektiv TransForma. Uz podršku postojećih nevladinih organizacija i individualnih podržavalaca, trans grupa je od svog početka pravila video-snimke, priručnike i pomoćnu literaturu za trans osobe, organizovala grupe podrške za trans osobe i njihove roditelje. Kao trans grupa podrške koju vodi trans aktivista Igor Raiden, ta grupa je jedno vreme delovala u okviru LGBTI centra za podršku inicirajući kontakte i obuke za psihologe, psihijatre i predstavnike različitih medicinskih profesija, timova i aktivista iz Beograda. Ta prvobitno uspostavljena saradnja s medicinskim radnicima održava se do danas i uspela je da okupi grupu pristalica u okviru Kliničkog centra pomažući trans osobama da se snađu u lavirintima zdravstvenog sistema kako bi dobili potrebne zdravstvene usluge bez diskriminacije i predrasuda.

Neformalna grupa je od 2018. počela da se bavi publicističkim aktivnostima stavljajući svoj rad i napore u žižu javnosti i tako što se prozvala TransForma. Iako je grupa još uvek nezvanična i neregistrovana, pokrenula je i organizovala niz aktivnosti u protekle dve godine fokusirajući se uglavnom na jačanje kapaciteta i znanja trans osoba za aktivizam, zalaganje, umetničke inicijative. Pored toga, putem društvenih mreža grupa je 2019. organizovala javnu video-kampanju o trans vidljivosti, u kojoj su po prvi put tri trans osobe i aktivisti i aktivistkinje govorili javno u prvom licu. Od velike je važnosti napomenuti da je TransForma 2019. organizovala prvi Marš trans vidljivost u Skoplju, nekoliko meseci pre prve Parade ponosa iste godine.³

U poslednjih nekoliko godina, trans aktivizam spaja svoje borbe kroz interseksionalne saveze, ne samo s lezbejskim i gej pokretom, već i s borbom za ravnopravnost seksualnih radnika i radnica, ravnopravnost žena i rodnu ravnopravnost. STAR STAR je kolektiv seksualnih radnika i radnica koji pruža različite usluge i zalaže se za prava seksualnih radnika i radnica dopirujući i do trans žena koje rade kao seksualne radnice, ali što je još važnije inicirajući različite aktivnosti i projekte koji se odnose na ukrštanje vidljivosti, prava, zdravlja trans osoba i HIV-a. Lila Milik, jedna od osnivačica TransForme i jedna od retkih javno otvorenih i vidljivih trans osoba, takođe je i seksualna radnica i deo kolektiva STAR STAR, govori javno o obema temama – pravima trans osoba i pravima seksualnih radnika i radnica. Iako je većina starijih ženskih organizacija za ravnopravnost stavljena na marginu, ako ne i potpuno zanemarena, nekoliko mlađih feminističkih organizacija

i grupa nedvosmisleno je podržalo borbu trans ljudi i uključilo trans žene kao komponentu svog rada. ТИИИИТ! Инк. organizacija koja je pokrenula prvi feministički kulturni festival, na primer, redovno uključuje trans teme u svoje festivalske programe, dok su trans prava i kritika rodnog sistema deo njihove feminističke pozicije koja “predstavlja zajedničku platformu za sve rodno marginalizovane identitete i suprotstavlja se patrijarhalnom društvu i njegovim negativnim dejstvima na žene, trans žene i LGBT zajednicu uopšte”.⁴ Zajedno s timom PeachPreach, koji je stekao veliku popularnost, pozvali su trans osobe da učestvuju i podele svoje priče, dok je PeachPreach organizovao i prvi trans slem u februaru 2020. godine. Reaktor – Istraživanje na delu je još jedna organizacija usredsređena na rodnu ravnopravnost koja podržava iste principe ulažući napore u istraživanje i zagovaranje kako bi rasvetlila nebinarnost i borbu najmarginalizovanijih žena (uglavnom trans žena).⁵ Medusa, samodefinisana kao platforma za devojke, žene i rodne i seksualne manjine, još jedna je feministička grupa koja shvata borbu za ravnopravnost žena kao isprepletenu s bitkom trans žena, a u svom radu i na svojoj platformi bavi se i pitanjima inkluzije i nediskriminacije trans osoba.⁶

S obzirom na to da su trans vidljivost i trans aktivizam novijeg datuma, buduća istraživanja mogla bi da posvete više pažnje pitanjima u vezi s identitetom iz perspektive strateške izgradnje političkog i kulturnog otpora, kako kolektivno tako i pojedinačno. Politička borba stvara uslove da određena društveno potlačena populacija razume istoriju i strategije sopstvenog ugnjetavanja, razvije svest o sebi kao grupi i uspostavi sopstvenu subjektivnost u odnosu na istoriju i znanje. Kao i politički identitet, rodni identitet predstavlja i kreativni odgovor na strukturalne uslove koji uslovljavaju trans iskustvo, ali i izvor procesa rasta i razvoja. Učesnici i učesnice mog istraživanja potvrdili su da su grupa podrške i društveno i političko organizovanje trans osoba dragocena potpora i mreža za cirkulaciju i proizvodnju znanja. Uzimajući u obzir porast aktivizma u proteklih nekoliko godina, ostaje da se vidi kako će se taj pokret organizovati, koje će interpretativne alate za samoidentifikovanje proizvesti i koje će linije otpora osmisliti iz proživljenog iskustva i strukturalnog položaja trans osoba.

- 1 Godinama zaredom, skopski Vikend ponosa je jedina kulturno-umetnička platforma na kojoj se makedonska publika može susresti s kulturnom produkcijom trans osoba i upoznati neke od najistaknutijih svetskih trans umetnika. Za više informacija o konceptu i programu festivala posetite Facebook stranicu skopskog Vikenda ponosa na: <https://www.facebook.com/skopjeprieweekend/> ili veb-sajt Koalicije Margine, organizatora festivala, na: <http://coalition.org.mk/?lang=en>
- 2 O problemima prevođenja engleskog pojma *citizenship* na srpski jezik, vidi Vasiljević (2016), prim. ur.
- 3 Hteo bih da zahvalim Lili Milik što mi je prepričala ovu kratku istoriju TransForme. Razgovor smo vodili u Skoplju, 20. juna 2020.
- 4 Jana Kocavska, ТИИТ!Inc. Razgovor vođen u Skoplju, 22. juna 2020.
- 5 Marija Baševska, REAKTOR-Research in Action. Razgovor vođen u Skoplju, 21. juna 2020.
- 6 Kalia Dimitrova i Ena Bendevska, MEDUSA. Razgovor vođen u Skoplju, 22. juna 2020.

Literatura

- Berlant, L. (1997). *The queen of America goes to Washington City: Essays on sex and citizenship*. Durham and London: Duke University Press.
- Berlant, L. (1999). The subject of true feeling: Pain, privacy, and politics. U A. Sarat i T. Kearns (ur.), *Cultural pluralism, identity politics, and the law* (49–84). Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Boshkova, N., & Raiden, I. (2016). *Analiza na zdravstvenite potrebi i dostapnosta na zdravstveni uslugi za trans lugeto vo Makedonija*. Skopje: Koalicija Margini.
- Boshkova, N., & Raiden, I. (2017). *Analiza na pozitivni praktiki na pravno priznavanje na rodot*. Skopje: Koalicija Margini.
- Coalition Margins/Коалиција МАРГИНИ. (2019). Годишен извештај за состојбата со човековите права на маргинализираните заедници. Скопје: Коалиција МАРГИНИ.
- Coalition Margins/Коалиција МАРГИНИ. (2020). Годишен извештај за состојбата со човековите права на маргинализираните заедници. Скопје: Коалиција МАРГИНИ.
- Cvetkovich, I., & Dimitrov, S. (2015). Heteronormative agnotology: The performative of silence and ignorance in Macedonian media. U T. Rosić, J. Koteska, i J. Ljumović (ur.), *Representations of gender minorities in media: Serbia, Macedonia and Montenegro* (93–110). Beograd: FMK.
- Dimitrov, S., & Kolozova, K. (2012). Sexualities in transition: Discourses, power and sexual minorities in transitional Macedonia. U K. Daskalova, C. Hornstein Tomić, K. Kaser, i F. Radunović (ur.), *Gendering post-socialist transition: Studies of changing gender perspectives* (str. 151–182). Beč: Erste Foundation.
- Dimitrov, S. (2015). The triumphant distribution of the heteronormative sensible: The case of sexual minorities in transitional Macedonia, 1991-2012. U Ch. Hassentab i S. P. Ramet (ur.), *Gender (in)equality and gender politics in South-Eastern Europe* (str. 231–254). London: Palgrave Macmillan.
- Foucault, M. (1990). *History of sexuality. Volume one: An introduction*. Harmondsworth: Penguin.

- Foucault, M. (1991). *Discipline and punish: The birth of the prison*. London: Penguin Books.
- Foucault, M. (2007). *Security, territory, population: Lectures at the Collège de France 1977–1978*. Basingstoke: Palgrave.
- Joseph, M. (1999). *Nomadic identities: The performance of citizenship*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press.
- Lauretis de, T. (1987). *Technologies of gender: Essays on theory, film, and fiction*. Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Miškovska Kajevska, A. (2017). Jača represija, jači otpor: LGBT aktivizam i evropeizacija u Makedoniji. U B. Bilić (ur.), *Preko duge u Evropu: LGBT aktivizam i evropeizacija na prostoru bivše Jugoslavije* (str. 85–118). Beograd: Centar za kvir studije.
- Mizielnińska, J. (2011). Travelling ideas, travelling times: On the temporalities of LGBT and queer politics in Poland and the 'West'. U J. Mizielnińska i R. Kulpa (ur.), *De-centering Western sexualities: Central and Eastern European perspectives* (str. 85–106). Farnham: Ashgate.
- Muñoz, J. E. (2020). *The sense of brown*. Durham and London: Duke University Press.
- Preciado, B. P. (2013). *Testo junkie: Sex, drugs, and biopolitics in the pharmacopornographic era*. New York: Feminist Press.
- Spade, D. (2011). *Normal life: Administrative violence, critical trans politics and the limits of law*. Durham: Duke University Press.
- Stryker, S., & Aizura, A. Z. (2013). Introduction: Transgender studies 2.0. U S. Stryker i S. Whittle (ur.), *The transgender studies reader* (str. 1–12). New York: Routledge.
- Vasiljević, J. (2016). *Antropologija građanstva*. Novi Sad: Mediterran Publishing.

Zahvalnost

Želeo bih da zahvalim svim učesnicima i učesnicama koji su podelili svoje intimne priče u svrhu ovog istraživanja. Takođe, zahvalan sam Igoru Raidenu za pomoć u uređivanju intervjua – njegova borba i posvećenost veliki su izvor inspiracije.

**Putem od žute cigle...
Trans kvir život u Jugoslaviji i
kasnije**

Milan Agata Đurić

*Uvek je najbolje da počneš od početka –
treba samo da pratiš put od žute cigle.*

— Glinda, dobra veštica iz Oza

Urednici ovog pionirskog zbornika zamolili su me da napišem tekst u kojem bih se osvrnula na svoj život. Zato ovde nudim nekoliko kontura njegove razvojne putanje: počinjem od detinjstva koje sam provela živeći kao Doroti iz *Čarobnjaka iz Oza* u svetu bez imena, jezika ili mogućnosti da razumem sebe, i s utiskom da sam zarobljena u traumi. Zatim se okrećem aktivističkom radu tokom ratom zahvaćenih devedesetih i raspada Jugoslavije, a završavam osećanjem izolovanosti i višestrukog ugnjetavanja u savremenoj Srbiji i širem regionu koji je još uvek u velikoj meri obeležen autoritarnom političkom kulturom.

Pišem ovaj tekst s ciljem da artikulišem svoju želju za trans kvir životom, koji živim uprkos moćnoj matrici cis-heteronormativne hegemonije, koja me je primorala da istražujem i povezujem seksualne i rodne supkulture, da se posvetim studijama roda i odlučno tražim ljude s kojima bih mogla da podelim svoja politička opredeljenja. To podrazumeva otvaranje prostora za one – trans, interseks, kvir – čiji su zamršeni i bolni životi bili gotovo potpuno nepoznati, jer je njihovo postojanje remetilo ukorenjene binarne kategorije rodnog identiteta, na kojima je društveni život dugo počivao.

Od najranijeg detinjstva osećala sam da sam “drugačija” od većine dece iz okruženja, da nešto u meni nije “kako treba”, ali da se to ne može lako dočarati rečima. Nije to bilo samo pitanje da li me više privlače lutke (iako jesu i uglavnom sam ih koristila za svoje malo lutkarsko pozorište, koje mi je pomoglo da transformišem i zaobiđem realnost većitog porodičnog nasilja) nego lopte ili plastični pištolji, koji su tada smatrani tipičnim igračkama za dečake. Prošle su godine pre nego što sam shvatila da taj osećaj da sam “jedina na svetu” pogađa brojnu decu, a ne samo onu koja pripadaju LGBTIQ spektru. Odrastanje osamdesetih godina u socijalističkoj Jugoslaviji za mene nije bilo mnogo više od niza traumatičnih epizoda, koje sam normalizovala govoreći sebi da “zaslužujem sve to, jer sam nešto potpuno pogrešno”.

Pošto nisam uspela da se prilagodim očekivanim rodnim ulogama, nasilje je bilo sveprisutan element mog života – u porodici i u školi bojilo je sve oblike društvene interakcije. Izlazak iz kuće podrazumevao je suočavanje sa fizičkim i psihičkim maltretiranjem, ali ni ostanak kod kuće nije uskraćivao dozu

okrutnosti. Polazak u školu za mene je bio isto što i izlaganje pretnji i uznemiravanju, neizbežno praćenim krivicom, stidom i strahom koji su me paralizovali potpirujući moju ideju da sam samo ja kriva za nesreću koja mi se svalila na glavu. Moć destruktivnih poruka, toliko duboko urezanih u naša tela i psihi, razorna je i može se sažeti u jednu ključnu izjavu koja odzvanja: “Ne smem i ne treba da postojim!”. Preplavilo me je ubeđenje da je sve što jesam, sve što radim ili izražavam duboko pogrešno – svaki pokret, pogled, reč ili misao...

Ipak, uprkos nasilnom okruženju, u meni je živela snaga otpora koja je nastavila da se razvija i traži načine da se pokaže svetu. S nekoliko školskih drugarica napravila sam pozorište gde smo izvodili predstave i koncerte (imali smo, na primer, svoju Evroviziju) i u kojem sam uvek pevala, glumila ili imitirala ženske likove. Kada razmišljam o tome sada, posle toliko godina, nameće mi se jedno pitanje – kako sam uopšte mogla da pomislim na tako nešto s obzirom na sva maltretiranja kojima sam bila izložena i koja su naši nastupi samo podsticali i umnožavali. Tokom osamdesetih u Jugoslaviji je bilo praktično nemoguće videti ili čak poverovati da ljudi poput mene postoje, tako da je bilo izuzetno važno naići na prve uzore za poistovećivanje. Kada sam se bolje upoznala sa zapadnom popularnom kulturom, ličnosti poput Dejvida Bouvija, Boja Džordža, Eni Lenoks, pank bendovi, određeni filmski stvaraoci, pisci i knjige umnogome su me ohrabрили da prihvatim sebe i nastavim život bez obzira na patrijarhalne dihotomije i ugnjetavanja.

U srednjoj školi sam počela da otkrivam literaturu o kvir supkulturi i nabasala na knjigu i film o trans ženi, *Second Serve*, koji su poslužili kao fundamentalni elementi u procesu širenja moje samosvesti (Richards & Ames, 1983). Zatim su usledile priče Kristin Jorgensen, Lili Elbe i drugih, zahvaljujući kojima sam pristupila svetovima za čije postojanje nisam ni znala. U kasnijim godinama ovog perioda na mene je uticala moja nastavnica psihologije, Maja Kandido Jakšić (1995), i njena doktorska teza *Androginija kao model mentalnog zdravlja*, u kojoj je istraživala istorijske i socio-psihološke aspekte kulturom propisanih i rigidno nametnutih binarnih rodni uloga i ubedljivo izložila argumente o njihovom negativnom uticaju na mentalno zdravlje.

Tokom studija na Fakultetu dramskih umetnosti i Filozofskom fakultetu u Beogradu čitala sam časopis *Potkulture*, u kom su objavljeni neki od prvih tekstova o homoseksualnosti, ali i o delu Magnusa Hiršfelda, i tako je nastalo još jedno ostrvo smisla u nečemu nalik na rasprostranjenu zaveru ćutanja o seksualnoj i rodnoj nenormativnosti. Početkom devedesetih Maja Kandido Jakšić upoznala me je s poznatim hirurgom Savom Perovićem i njegovim timom, koji je već izvodio operacije prilagođavanja pola (ili – kako su ih oni zvali – operacije promene pola). Jednom prilikom, kada je dr Perović primao nagradu, Maja je javno govorila o obaveznoj cis-heteronormativnosti, nepriznavanju roda kao spektra i prinuđivanju trans osoba da se podvrgnu hirurškim intervencijama, čak i ako to ne žele (vidi Vidić & Bilić, ovaj zbornik). Bode oči činjenica da je taj poznati hirurg otvoreno govorio o svojoj homofobiji, a ja sam, iako u kasnijim fazama svog aktivističkog angažovanja, često pisala o njegovom eksploatatorskom radu i o načinima na koje je njegov tim zloupotrebljavao trans osobe.

Raspad Jugoslavije i ratovi na tlu naše zajedničke zemlje, praćeni snažnim usponom nacionalizma i militarizma, bili su pogubna iskustva. Pomisao da služim vojsku i da potencijalno budem regrutovana bila mi je nepodnošljiva, pa sam odlučila da se priključim mirovnim organizacijama s kojima sam učestvovala u mnogim protestima protiv Miloševićevog režima (Bilić, 2015). U to vreme radila sam u školi za slepu i slabovidu decu i u Romskom kulturnom centru i često sam se pitala da li bih imala pristup deci i izbeglicama da sam bila otvorena po pitanju svog rodnog identiteta. Takve dileme postepeno su stvarale bolnu pukotinu u meni: mehanizme iscrpljenosti, odustajanja od sebe i sopstvenih osećanja zarad prihvatanja pretežno cis-heteroseksualne sredine. Ideja Sare Ahmed (2014) o “znojnim konceptima” (sweaty concepts) odlično odslikava takvu teškoću, koja uglavnom ostaje nevidljiva pripadnicima dominantne grupe.

Tokom godina obeleženih oružanim sukobom, koji je rasparčavao jugoslovensku teritoriju, Vjeran Miladinović Merlinka, koji se identifikovao i kao gej i kao krosdreser, postao je vidljiviji u javnosti, posebno kroz film Želimira Žilnika iz 1995. *Dupe od mramora*. U dokumentarnom maniru, taj film, u kome Merlinka igra glavnu ulogu, prikazuje homoseksualnu i trans egzistenciju u Srbiji u to vreme ukazujući na probleme nasilja, marginalizacije,

odbacivanja i nedostatka izbora. U takvim okolnostima, seksualni rad često je bio jedina opcija za preživljavanje i izvor prihoda, ali je i, kako se podvlači u filmu, doveo do novih ciklusa stigmatizacije i nasilja. Ne treba zaboraviti da je Merlinka bila jedan od učesnika prve javne debate o homoseksualnosti, održane u beogradskom Domu omladine 1986. godine (Živković, 2005).

Jedan od prelomnih trenutaka u mom aktivističkom životu bio je otkrivanje intervjua s Dejanom Nebrigićem, koji je objavljen početkom devedesetih. Tu je Dejan otvoreno govorio o sebi kao o gej muškarcu, kao i o svom aktivističkom radu u raznim sferama, posebno u Arkadiji, prvoj srpskoj organizaciji posvećenoj afirmaciji gej i lezbejske kulture. Upoznala sam neke članove i članice te grupe 1993. i stidljivo im se pridružila dok sam istovremeno pohađala program Centra za ženske studije. Ciljevi, debate i publikacije Arkadije bili su prvenstveno orijentisani ka pravima homoseksualaca i lezbejki, dekriminalizaciji i depatologizaciji homoseksualnosti. Bilo je jasno da fokus organizacije ima veze s neheteroseksualnošću, ali ipak sam osećala snažnu potrebu za većom inkluzivnošću ljudi koji sebe ne vide u rodno binarnoj matrici i kojima seksualnost nije primarni fokus. Nažalost, to je ponekad podrazumevalo novi niz izazovnih i bolnih trenutaka, mikroagresija i sukoba vrednosti i političkih stavova, koji su isplivali na površinu kada sam postavila pitanje uključivanja trans osoba u naš rad. Kada sam izrazila potrebu za trans inkluzijom, jedna poznata lezbejska aktivistkinja pitala me je: "A šta će nam oni?". Kad kažem da se identifikujem kao džender kvir osoba, ponekad mi odgovore: "Šta sad to treba da znači? Ne možeš imati identitet mrava!". Mnogi od nas su na svojoj koži osetili težak teret unutar-LGBTIQ+ stigme, te složene dinamike koja često usmerava rad "zajednice" premrežene osama podele i moći.

Iako nije formalno ugašena, Arkadija je prestala da postoji 2000, ali je poslužila kao platforma za dalje aktivističko angažovanje dovodeći do stvaranja dve organizacije: Labris, posvećena unapređenju lezbejskih prava, i Gayten – LGBT, danas poznatu kao Geten. Naziv organizacije je inspirisan Getenom, planetom opisanom u feminističkom naučnofantastičnom romanu Ursule Le Gvin, *Leva ruka tame*. Stanovnici Getena su ambiseksualna bića, koja usvajaju seksualne atribute samo jednom mesečno i seksualno mogu postati muško ili žensko. Kako nema fiksnih rodni uloga, nema rodne nejednakosti, diskriminacije niti nasilja, a Geten je predstavljen kao društvo koje nikada nije videlo ratove. Uz dozvolu Ursule Le Gvin, 2019. smo zvanično

preimenovali svoju organizaciju u Geten. Osnovana je kao prva sveobuhvatna organizacija LGBTIQ osoba u Srbiji koja nastoji da ceni posebnost svakog pojedinca i veruje u ideju da nas različitost i solidarnost obogaćuju, da nam omogućavaju da učimo i otvaraju nam nove platforme na kojima ćemo biti zajedno posebno imajući u vidu da se mnogi naši identiteti ukrštaju.

Jedna od prvih akcija Getena, izvedena u saradnji s Labrisom, bila je organizovanje prvog beogradskog Prajda 2001. godine. Vođeni entuzijazmom rasplamsanim nakon političkih promena, smatrali smo da je sazeo trenutak da pokažemo da smo tu, da živimo u društvu koje tvrdoglavo odbija da nas vidi. O tom događaju već je napisano mnogo, ali pored brutalnog nasilja koje se dogodilo tog dana, želim da istaknem i da su neke lezbejske aktivistkinje organizatorke smatrale da ni biseksualni ni transrodni identiteti ne bi trebalo da budu zastupljeni u programu Prajda, niti u bilo kom objavljenom materijalu koji je pratio njegovu organizaciju. Isto se desilo i 2005. kada je slavljena petnaestogodišnjica srpskog LGBT aktivizma, ali su se neke/i od nas pobunili protiv politike koja nam negira identitete i vrednosti.

Za mene kao aktivistkinju bio je veliki izazov kada je 2001. godine urednik Radija 202 pozvao Dušana Maljkovića i mene da produciramo i vodimo emisiju posvećenu LGBTIQ osobama, koju smo nazvali *Gejming*. Bila je to ekskluzivna prilika da se dopre do neheteroseksualnih i transrodnih osoba širom Srbije, uključujući i one u ruralnim sredinama, koji žive u strahu, izolaciji i ugnjetavanju. Konačno su se naši glasovi mogli čuti u javnoj sferi, uključujući i glasove transrodnih seksualnih radnica, čiji je status bio i ostao prilično kontroverzno pitanje u širem pravnom i političkom okviru, ali i u feminističkim krugovima, konkretnije. Smatram da je ovaj tekst pravo mesto da se podsetim svog zalaganja za solidarnost, destigmatizaciju i dekriminalizaciju seksualnog rada i insistiranja na tome da o tom pitanju moraju da razgovaraju pre svega oni koji se sami bave seksualnim radom i da seksualne radnice u potpunosti treba da budu uključene u celokupan raspon političkog aktivizma, posebno imajući na umu presek naših identiteta (mnoge moje trans prijateljice su seksualni rad smatrale jedinim izvorom preživljavanja).

Krajem devedesetih počela sam da radim kao dreg kraljica, verovatno zato što sam pokušavala da se izborim sa onim ranim traumatičnim iskustvima u kojima su i deca i odrasli reagovali s gađenjem i agresijom na moje nastupe. Moj prvi “zvanični” nastup održan je u okviru programa Ženskih studija koji je, između ostalih, vodila i Žarana Papić, poznata aktivistkinja i profesorka antropologije, koja je na tom događaju izjavila da je iskorak iz propisanih rodnih uloga jedan od najozbiljnijih kulturnih “prekršaja” i podstakla nas da razmislimo zašto bi se takav čin smatrao pretnjom po čitav društveni poredak. Viva la Diva – moje dreg ime – jeste način da tu dilemu razrešim umetničkim sredstvima... Pojava Beogradskog kvir kolektiva neizmerno je obogatila moj umetnički i aktivistički rad jer smo inovativno težili konvergenciji umetničkog, aktivističkog i političkog angažmana i smatrali takvu sintezu najadekvatnijim okvirom za istraživanje zapleta između homo-bi-trans-fobije, seksualnog rada, klasizma, rasizma, klerikalizma, nacionalizma i srodnih pitanja pripadnosti i različitosti, koje je intenzivirajući neoliberalni kapitalizam zaoštravao do nepodnošljivosti.

Štaviše, pokretanje LGBTIQ SOS linije i Geten grupe samopodrške za trans osobe 2006. godine bili su važni trenuci u mom ličnom i aktivističkom razvoju (Vidić & Bilić, ovaj zbornik). Rad na SOS liniji omogućio mi je da razgovaram s ljudima iz cele Srbije i da često budem prva osoba kojoj poveravaju svoja najintimnija iskustva u vezi sa identitetom, koja su ponekad obuhvatala i samoubilačke misli. Najvažnija dimenzija tog rada bila je mogućnost da se pruži psihološka i pravna pomoć onima koji žive van velikih urbanih centara, gde su homo-bi-transfobne opresije snažnije.

Još od osnivanja Getena, bilo je upadljivo odsustvo trans ljudi sa uobičajenih “mesta susreta” (uključujući i virtuelne) “zajednice”, tako da je postojala jasna potreba za stvaranjem platforme koja bi nam omogućila da se okupimo i delujemo zajedno. Nakon što sam dobila otvoreno transfobne i rasističke primedbe od ljudi koji vode gej i lezbejske klubove, koji su me pozvali da nastupim kao dreg kraljica, smatrala sam to još hitnijim zadatkom. Naša grupa samopodrške nastala je sa idejom da ponudimo utočište u okviru kojeg bismo mogli da se umrežimo, osnažimo jedni druge, da razmenjujemo informacije i planiramo političke, pravne, institucionalne i druge aktivnosti. Grupa je

takođe pružila priliku za istraživanje na osnovu kojeg bismo mogli da unapredimo kvalitet svojih života u različitim sferama. Izazovi s kojima smo se tamo suočili bili su brojni – od rada na traumi koja nam je obeležila živote, preko medicinskog tima koji je dugo delovao praktično bez zakonske regulative, pa sve do monopolizovanih i eksploatisanih trans osoba, dehumanizacije zakonodavnih i administrativnih procedura, siromaštva, nezaposlenosti, interseksionalne diskriminacije i nasilja. Za mnoge od nas bilo je veoma važno da registrujemo i razgovaramo o raznim temama kao što su internalizovana homofobija i transfobija, patrijarhat, rodna binarnost i konformizam, kao i svim drugim vrednostima i izazovima kojima nas izlaže beli cis-hetero-patrijarhalni sistem.

Umesto zaključka

Put od žute cigle, u čijoj sam izgradnji učestvovala, u poslednje četiri decenije još nas nije odveo u Smaragdni grad prihvatanja i ljubavi, ali je svakako unapredio zakonska rešenja, povećao vidljivost i uključivanje trans-interseks-kvir egzistencije i kulture i doveo pod kontrolu – barem delimično – poriv medicinskog diskursa da daje konačnu reč o našim telima. Zajedničkim zalaganjima upoznali smo javnost s heterogenošću i bogatstvom trans zajednice, pomogli u edukaciji sindikata i poslodavaca o nediskriminatornim praksama na radnom mestu, i inicirali zakonske i institucionalne (uključujući i medicinsku sferu) promene, od kojih je najskorija naš model zakona o rodnom identitetu i pravima interseks osoba, u potpunosti zasnovan na principu samoidentifikacije i depatologizacije trans identiteta (Đurić, Jeremić & Vidić, 2016; Đurić, 2012).

Bez obzira na sve to, i posle svih ovih godina, kao i mnogi od nas, još nisam prepoznata u aktuelnom srpskom pravnom sistemu i još sam – upotrebiću reči Kejt Bornštajn (Kate Bornstein, 2016) – “rodna odmetnica”, koja zauzima granični status, što se vidi i po mom imenu. Takođe, ne postojim (kao što ne postoje ni mnogi drugi ljudi iz trans i kvir spektra), tačnije, ne priznaj me grupa radikalnih feministkinja, poznatih kao TERF, kao ni neki desničarski i levičarski pojedinci i kolektivi (vidi Bilić, ovaj zbornik)... Zbog toga mislim da je svaki trans život, svaki napor koji ulažemo da živimo u svetu koji nam govori da ne treba da budemo tu – revolucija. Razumem da je mnogima teško,

zbunjujuće, pa možda ponekad čak i užasavajuće, da otkrivaju prirodu normativnih postulata koji su usmeravali čovečanstvo kroz istoriju – nametnutu rodnu dihotomiju i čitav sistem struktura i hijerarhija koje su tako čvrsto izgrađene na njemu. Ali čak i ako nije zaista moguće razumom *shvatiti* sve ono što naizgled dovodi u pitanje i “prekoračuje” naš rodni *status quo*, još postoji, ili se barem nadam da postoji, ona sposobnost svojstvena ljudskim bićima – empatija – koja nam omogućava da *osetimo* kako je toj drugoj osobi da živi u složenom preseku stigmatizovanih identiteta.

- Ahmed, S. (2014). *The wilfull subjects*. Durham and London: Duke University Press.
- Bilić, B. (2015). *Borile smo se za vazduh: (Post)jugoslovenskih antiratni aktivizam i njegovo nasleđe*. Zagreb: Documenta, Kuća ljudskih prava i Jesenski i Turk.
- Bornstein, K. (2016). *Gender outlaw: On men, women and the rest of us*. New York: Vintage Books.
- Kandido Jakšić, M. (1995). Polne uloge i zdravlje. *Psihologija*, 3–4, str. 315–338.
- K. Le Guin, U. (1969). *The left hand of darkness*. New York, NY: Ace Books.
- Richards, R., & Ames, J. (1983). *Second serve: The Renee Richards story*. New York, NY: Stein and Day.
- Đurić, M., Jeremić, M., i Vidić, J. (ur.). (2016). *Trans, interseks, kvir: Osvrti i novi horizonti*. Beograd: Gayten-LGBT.
- Đurić, M. (2012). Od nevidljivog do vidljivog T. U S. Gajin (ur.), *Model zakona o priznavanju pravnih posledica promene pola i utvrđivanja transseksualizma: Prava trans osoba – od nepostojanja do stvaranja zakonskog okvira*. Belgrade: CUPS & Gayten-LGBT.
- Živković, Lj. (2005). *Prvo je stiglo jedno pismo: Petnaest godina lezbejskog i gej aktivizma u Srbiji i Crnoj Gori*. Beograd: Labris.

**Trans saveznica:
Autoetnografija jedne kliničke
psihologinje iz Hrvatske**

Iva Žegura

*Otpor ne počinje velikim riječima
nego malim djelima [...] time da sebi postaviš pitanje
tako počinje otpor
i onda to pitanje postaviš nekome drugom.*

— Iz pjesme *Netko je postavio pitanje*, Remco Campert, 1970

Riječi pjesme “Netko je postavio pitanje” nizozemskog pjesnika Remca Camperta najbolje odražavaju moj profesionalni rast i razvoj u polju kliničke psihologije te posebno u području skrbi o mentalnom zdravlju osoba različitih seksualnih i rodni identiteta. U mome slučaju¹ “otpor” se odnosio na preispitivanje razloga šutnje i tabuiziranosti tema seksualnih orijentacija i rodni identiteta s kojom sam se suočila studirajući psihologiju te na početku svoje profesionalne karijere kliničke psihologinje koju sam započela 2004. godine pri Klinici za psihijatriju Vrapče (Žegura, 2015a). Od 1991. nije bilo posebnog priručnika, udžbenika niti istraživanja koji su tematizirali rodnu disforiju i istospolnu seksualnu orijentaciju na afirmativni, ili bolje rečeno, odgovarajući znanstveno-stručni način. Izdvaja se knjiga “U okviru vlastitoga spola” (1986) u izdanju Mladosti autora prvog hrvatskog/jugoslavenskog seksologa i neuropsihijatra Marijana Košičeka u kojoj se obrađuje isključivo homoseksualnost i ne spominje transseksualnost. Tek nove generacije seksologa, koje je prvi puta okupio i tako pokrenuo edukaciju iz seksualnog zdravlja, seksualnog savjetovanja i terapije (prva generacija od 2004. do 2012.), sociolog Aleksandar Štulhofer, posvetit će se u svom kliničkom radu i istraživanju cijelom dijapazonu ljudske seksualnosti i ljudskih iskustava roda i seksualnih orijentacija na sveobuhvatniji i odgovarajući način.

O seksualnoj orijentaciji moja generacija kolegica i kolega saznavala je na kolegiju Biologijska psihologija, gdje je bilo riječi o biološkim korelatima istospolne privlačnosti. Opisano je LeVayevu (1991) istraživanje INAH₃ jezgri za koje se kasnije ispostavilo da, što se tiče seksualnog identiteta, više ukazuju na jedan od potencijalnih bioloških korelata rodni identiteta (Garcia-Falgueras i Swaab, 2008; Bao i Swaab, 2011). Drugi kolegij gdje su studenti psihologije učili o seksualnim orijentacijama bila je Socijalna psihologija, kada se, ovisno o generaciji, na vježbama konstruirao upitnik za mjerenje stavova i predrasuda o pojedinim manjinskim skupinama. Kolegij kliničke psihologinje bio je jedini gdje je na vježbama bila pozvana transrodna osoba. Sjećam se prvotnog

ushíćenja jer je obrađena tema transseksualnosti, koju je brzo zamijenio osjećaj nelagode i srama. Godinama kasnije, u sličnim situacijama “prikazivanja” transrodnih osoba i/ili profesionalnim situacijama koje su imale upitni predznak poštivanja autonomije te su patologizirale i diskriminirale transrodne osobe, a kojima sam nažalost svjedočila, evocirale su i dodano mi pojasnile emocije koje sam osjetila još kao studentica te moj “otpor” učinile još smislenijim u nastojanju da se sustavno implementiraju i usustave Standardi skrbi (WPATH, 2012) u kliničkoj, edukativnoj i znanstvenoj praksi u radu s transspolnim, transrodnim i rodno nebinarnim osobama.

Moj “otpor” sastojao se u potrazi za odgovorima na pitanja koja su mi postavljena od strane starijih kolegica i kolega kada sam tek pokušala zakoračiti u područje mentalnog zdravlja LGBTIQ+ osoba. Jedno od prvih pitanja bilo je “Kolegice, razmislite dobro želite li upravo tu temu za svoj diplomski rad, zar mislite da ćete naći dovoljno velik broj LGBTIQ+ sudionika i sudionica za svoje istraživanje?”, a što je na mene djelovalo demotivirajuće te budilo strah te me tada pokolebalo u naumu da kao temu odaberem istraživanje o povezanosti razine u kojoj su LGBTIQ+ osobe out, razine percipirane podršku od svoje socijalne sredine s varijablama mentalnog zdravlja kao što su anksioznost, depresivnost i kvaliteta života. Idućih nekoliko pitanja s kojim su mi pristupili nekolicina uglednih kolega i kolegica psihijatara i psihologa glasila su: “Jeste li razmišljali kako će to čime se bavite utjecati na vašu karijeru? Sigurno niste, jer ne biste toliko pažnje pridavali tome. Zar doista ne smatrate da si time nećete zapečatiti karijeru?”; “Znaš što je naša poznata psihijatrica rekla mladim specijalizantima i specijalizanticama koji su se dotaknuli teme seksa i tih tvojih LGBTQ? Rekla im je da nikada neće uspjeti postići ništa u struci i da ih nikada neće shvatiti ozbiljno! Eto, samo da znaš pa da malo porazmisliš, treba li ti to?”; “Pa, kolegice, a što ti je to trebalo da napišeš tu knjigu?” “Jeste li sigurni kolegice u metodologiju tog rada na koji se pozivate?” - pitanje je koje mi je redovito postavljano na različitim stručnim i znanstvenim konferencijama, kongresima, predavanjima. Tu je bila i zabrinutost mojih roditelja koji su medicinske struke: “Jesi li svjesna da ti neće biti lako ako se kreneš time baviti? Želiš li si doista to? Ako je to tvoja odluka, mi smo tu za tebe, bez obzira na sve.“

Ova pitanja su mobilizirala moju energiju i odluku da je to upravo put kojim profesionalno želim ići. A na tom putu, sljedeća faza moga “otpora” sastojala se u aktivnom traženju postojećih

inozemnih znanstvenih istraživanja o mentalnom zdravlju LGBTIQ+ osoba, priručnika, udžbenika, ali i dostupnih načina za edukaciju. Postavila sam si pitanje: Tko se uopće u Hrvatskog bavi mentalnim zdravljem LGBTIQ+ osoba, a da ih ne patologizira? Bavi li se itko istraživanjima? Gdje se nalaze inozemni centri za mentalno zdravlje LGBTIQ+ osoba?; Tko su i kako se povezati s inozemnim kolegicama i kolegama koji rade s LGBTIQ+ osobama? Postavivši ta pitanja, počela sam akumulirati vrijednu literaturu u području te stvarati prve profesionalne kontakte koji su mi otvorili vrata predivnoj životnoj i profesionalnoj avanturi i podarili mnoge profesionalne suradnje od kojih su neke prerasle u trajne profesionalne i prijateljske sponje. Veliku podršku na tome putu značila mi je edukacija iz gestalt integrativne terapije pri Gestalt centru Homa pod voditeljstvom Jasenke Pregrad, posebice podrška individualne terapeutkinje i supervizorice iz Centra IGW Zagreb Irene Bezić, kao i nekoliko inozemnih kolegica i kolega koji su stvorili polje prihvaćanja, povjerenja koje je bilo iznimno i kao takvo osnažujuće za sve ono što je uslijedilo na mome putu.

Otkrila sam da i u Hrvatskoj postoje kolegice i kolege koji se bave praksom i istraživanjima u području seksualnih orijentacija i rodni identiteta te da dijelimo iskustvo "otpora", premda i ne dijelimo isto iskustvo života vezano za vlastite seksualne i rodne identitete, kao i da su u zemljama Zapadne i Sjeverne Europe te u SAD-u mnogi stručnjaci i stručnjakinje postavljali pitanja slična mojima te usprkos različitim preprekama u društvenom i profesionalnom polju, uspjeli razviti niz standarda, smjernica i preporuka za rad s LGBTIQ+ osobama. Iskustva mojih starijih kolegica i kolega koji su imali dovoljno osobnog i profesionalnog integriteta i širine da traže znanja, stvaraju izvore znanja, preispituju i istražuju postojeće teorijske koncepte i vlastita uvjerenja, dala su mi nade i podrške te postala standard profesionalnog modela kada bih se, kasnije u karijeri, susrela s pitanjima poput: "Kolegice, radi čega ste toliko stranica napisali o skrbi za osobe s rodnom disforijom? To je vrlo rijetka pojava u odnosu na druge poremećaje o kojima se govori u knjizi, te sukladno tome, valjalo bi proporcionalno reducirati i broj stranica, zar ne?"; "Što vam to znači konverzivna ili reparativna terapije? Nikada nisam čuo za takvu terapiju. Što vam je to? Treba li o tome pisati u ovom tekstu?"; "Postoje neka psihodinamska istraživanja koja ukazuju na to da se osobe koje pripadaju pojedinim skupinama, primjerice manjinskim, ne bi trebale baviti tom populacijom jer su i same traumatizirane pa mogu

biti pristrane. E, pa tako i ja mislim, ne znam je li ti to poznato?” Kod ovog posljednjeg pitanja, dopuštajući sebi mogućnost da su mi promakla ‘neka psihodinamska istraživanja’, obratila sam se iskusnom kolegi specijalisti psihijatrije iz SAD-a koji je svoju karijeru posvetio skrbi za transrodne osobe, a njegov odgovor bio je vrlo jasan: “Šaljem ti nekoliko tekstova i pregleda istraživanja koja određuju jasni stav profesija u području mentalnog zdravlja na temu za koju si me zamolila. Prije svega, poznato je kako djeluju transfer i kontratransfer. I na kraju, žao mi je što si bila primorana slušati te netrpeljive heteroseksističke gluposti!”

90-te i sredina dvijetisućitih

Podrška mom profesionalnom razvoju, a samim time i razvoju skrbi za transrodne osobe u sustavu mentalnog zdravlja konstantno je dolazila od Uprave Klinike za psihijatriju Vrapče. Imala sam priliku redovitih odlazaka na inozemna usavršavanja, stručne skupove, simpozije i kongrese te su pokojni prof. Vlado Jukić jednako kao i aktualna ravnateljica prof. Petrana Brečić podupirali moja istraživanja, organiziranje edukacija, sastanaka, implementaciju znanja koja sam stjecala u inozemstvu te općenito svih zalaganja kako bi se razvio odgovarajući sustav interdisciplinarne skrbi za zdravlje transrodnih osoba (Žegura, 2014a; Jukić i sur., 2015; Žegura, 2015a). A sustav se kroz protekle godine ovim promjenama otvarao sporo i uz prilične otpore svemu što je odstupalo od rigidnih obrazaca poimanja i prakse.

Prva inozemna edukacija koju sam pohađala bila je jednodnevna studijska posjeta u sklopu projekta COC Netherlands u Amsterdamu tijekom studenog 2005. g. Studijska posjeta imala je za cilj povećati kompetencije za savjetodavni rad s različitim populacijama LGBTIQ+ osoba. Otvorila mi je oči koliko je još toga potrebno učiniti unutar profesije, konsolidiranja nevladinih organizacija, ali i na razini društva u cjelini. Koliko je ova studijska posjeta djelovala na mene pozitivno i motivirajuće spoznajom kako ne toliko daleko postoje društva svjesna kako njihova snaga počiva upravo na skrbi o njihovim najranjivijim skupinama, društva u kojima profesija čuva svoj dignitet i ne koketira s različitim centrima moći, društva gdje postoje profesionalni zakoni i državni zakoni, paralelno s time se u meni javila i sumnja “Hoćemo li to ikada uspjjeti dostići u Hrvatskoj?” Kombinacija ove svjesnosti, motivacije i sumnje samo su učvrstile moju odluku da ne iseljavam

te da svoj osobni i profesionalni život usmjerim djelovanju prema osvještavanju potrebe za uvažavanjem razlika i različitosti u društvu, izgradnju sustava skrbi koji podjednakog računa o svima, društva temeljenog na znanju i humanističkim vrijednostima.

Tada sam već surađivala s Lezbijskom udrugom Kontra, Ženskom sobom i otpočinjala s razvojem programa savjetovališta za LGBTQ+ osobe. U Hrvatskoj, kao i u svijetu, prvi sigurni prostori za LGBTQ+ osobe bila su savjetovališta te grupe za osobni rast i razvoj unutar feminističke zajednice (Žegura i sur., 2022). Početkom devedesetih su nastajale LGB udruge koje su sredinom dvijetisućitih postajale inkluzivne za pripadnike i pripadnice trans zajednice te su akronimu dodana slova TTIQ+ (transspolne, transrodne, interspolne, kvir osobe te “+” koji označava ostale identitete povezane sa seksualnim orijentacijama i rodnim identitetima). Zajedno s voditeljima udruge, smatrale smo kako je važno početi stvarati siguran prostor za trans žene te smo poslale poziv na web stranici i forumu za chat udruge Kontra. U grupi za podršku ženama lezbijkama koju sam vodila u Savjetovalištu Lezbijske organizacije Kontra počele su se javljati trans žene. Ispočetka je postojalo nepovjerenje i otpor cisrodnih žena lezbijki prema trans ženama koje su se identificirale kao lezbijke ili kao biseksualne ili kao heteroseksualne.

No, vodeći grupni proces, nepovjerenje i otpor prerasli su u mogućnost za učenje o vlastitim predrasudama, razlikama, inkluzivnosti, što su članice grupe počele vrlo cijeniti. Kako trans muškarci nisu imali svoj siguran prostor, formirana je nova grupa- grupa podrške za trans osobe. Kao čest gost, dolazio je peer savjetnik Kristijan Randelović iz Beograda koji je mnogo pomagao vlastitim iskustvom. Tada su se na savjetovanje, podršku i psihološku edukaciju počeli javljati i prvi roditelji transrodne djece i adolescenata. Naručivanje u ambulantne termine pri Klinici za psihijatriju Vrapčiče išlo je nešto sporije jer su se osobe načelno bojale institucija za mentalno zdravlje s obzirom na nedostatak educiranog kadra i dugu povijest patologiziranja homoseksualnih i transrodnih osoba (Drescher, 2015a; Drescher, 2015b; Inch, 2016). Na uputnicama često nije stajala odgovarajuća dijagnoza. Upravo zbog straha na reakciju od strane liječnika obiteljske medicine i općenito straha od stigme razotkrivanja unutar zdravstvenog sustava (primjerice, vrlo često je uputna dijagnoza za psihologijsku obradu kod transrodnih osoba bila anksiozno-depresivno stanje ili poremećaj prilagodbe). Trans osobe se ne bi povjeravale svojim liječnicima i liječnicama obiteljske medicine vezano za svoj rodni

identitet sve dokle to ne bi bilo potrebno radi nastavka procesa tranzicije.

Ženska soba 2006. objavljuje prijevod Standarda skrbi za poremećaj rodnog identiteta, 6. verzija (Meyer i sur., 2001/HBIGDA, 2006) te Smjernice za psihoterapijski rad s LGBT klijentima i klijenticama (APA, 2000/2006). Iste godine događa se i moj iskorak u profesionalni svijet knjigom *Coming out: razumjeti vrs./feat. prihvatiti* (Žegura, 2006a) čiji su recenzenti bili Maja Mamula i Aleksandar Štulhofer. Osim što je knjiga otvorila prostor za stručnu raspravu o seksualnim orijentacijama pa posljedično i transrodnim osobama, potaknula je i svjesnost o tome da i profesionalci mogu biti različitih seksualnih orijentacija od heteroseksualne i različitih rodnih identiteta od cisrodnog. Iste godine u suradnji s kolegicom Majom Mamulom inicirale smo pokretanje Sekcije za psihologiju seksualnosti i psihologiju roda pri Hrvatskom psihološkom društvu. Uzor su nam bila profesionalna udruženja (Američko psihološko udruženje, Britansko psihološko društvo) koja imaju bogatu tradiciju djelovanja u etabliranju kako profesije, tako i u svome organiziranom djelovanju razvoja standarda i smjernica, naročito kada su u pitanju osjetljive i marginalizirane društvene skupine. Na 14. godišnjoj konferenciji hrvatskih psihologa Sekcija za psihologiju seksualnosti i psihologiju roda organizirala je simpozij i okrugli stol na temu seksualnosti, seksualnih i rodnih identiteta (Žegura, 2006b; Žegura, 2006c). Sasvim suprotno očekivanom, okrugli stol je bio vrlo posjećen, a diskusija započeta u dijelu namijenjenom za pitanja i odgovore iz publike, nastavila se tijekom cijele konferencije.

Udruga LORI (Lezbijska organizacija Rijeka) počinje izgrađivati kapacitete za inkluziju trans osoba u LBG zajednicu te počinje surađivati sa stručnjakinjama i stručnjacima u provođenju istraživanja, edukaciji, radionicama i tribinama. Tako je na 15. danima psihologije u Zadru prezentirano istraživanje Žegure i sur. (2006) "Promocija mentalnog zdravlja LGBT populacije". Na 16. Danima psihologije u Zadru prikazani su rezultati "Iskustva LGBT osoba sa psiholozima i psihoterapeutima (Žegura i sur., 2008) Rezultati ovog istraživanja ukazuju na to da nedostatak edukacije profesionalaca ostavlja prostora za neetičnu praksu temeljenu na vlastitim uvjerenjima i pristranosti te stvara mogućnost za kršenje klijentovih ljudskih prava, osobnog integriteta, što se može odraziti negativno na mentalno zdravlje. Nadalje, u istraživanju je dobiveno kako 82% psihologa ne

smatra da su istospolne veze ujedno i manje vrijedni odnosi od heteroseksualnih, dokle je 13% psihologa i psihologinja neodlučno vezano za ovu tvrdnju. 40% sudionika smatra da su rodne uloge varijabilne, a 80% njih smatra da postoje isključivo dva spola. 50% sudionika nisu sigurni imaju li homoseksualne i biseksualne osobe ujedno i problema sa svojom rodnom ulogom. Oko 24% sudionika ne zna jesu li ili smatra da su homoseksualnost i biseksualnost nezreli oblici seksualnih identiteta. 75% uzorka smatra da društvo i okolina stvaraju probleme oko različitosti seksualnih i rodničkih ekspresija. Oko 40% uzorka smatra da LGBTIQ osobe ne znaju kako pristupiti socijalnoj klimi vezano za svoj proces coming outa, a 34% smatra da je su okolina i društvo LGBTIQ osoba homofobni/bifobni/transfobni. Oko 80% uzorka ispitanih psihologa i psihologinja nikad nije imalo iskustvo rada interspolnim/transspolnim/transrodnim osobama, dok je postotak nešto veći za iskustvo rada s homoseksualnim osobama (42.5%) i biseksualnim osobama (52.2%).

Na 16. godišnjoj konferenciji hrvatskih psihologa- “Psihologija, mediji, etika” predstavila sam hrvatski prijevod Standarda skrbi za poremećaje rodnoeg identiteta Međunarodnog udruženja za rodnu disforiju Harry Benjamin u izdanju Ženske sobe (Međunarodno udruženje za rodnu disforiju Harry Benjamin, 2006; Žegura, 2008). Na narednoj, 17. godišnjoj konferenciji hrvatskih psihologa- “Odgovornost: osobna, profesionalna, društvena” održala sam predavanje “Rodna disforija u djece”. U diskusiji se javljaju komentari koji ukazuju na prethodno nepoznavanje činjenice o postojanju Standarda, hodograma tranzicije, pitanja koja pokazuju bojazan od uključivanja u rad s trans djecom i adolescentima pa i odraslima do bojazni o eventualnim štetnim posljedicama pojedine faze tranzicije. Nakon ove konferencije počinju mi stizati e-mail poruke nekih “zabrinutih” kolegica i kolega koji me upućuju na izvore informacija i metodološki upitne radove nastale u okviru vrlo ideološki pristranih organizacija i instituta kojima pokušavaju oduzeti kredibilitet desecima istraživanja koja su proveli vodeći stručnjaci i stručnjakinje u području seksualnosti. Za istim će se radovima posezati u vrijeme ratifikacije Istanbulske konvencije.

U profesionalnim krugovima počinje se koristiti i popularizirati pojam tolerancije koji je vrlo diskutabilan. Čim govorimo o toleranciji, zapravo smatramo kako se osoba za koju podrazumijevamo da tolerira drugu osobu nalazi hijerarhijski na višoj razini vezano za moć i dominantnost koju ima u odnosu

na osobu koja se tolerira. Obično čujemo od skupina osoba koje pripadaju većini kako “toleriraju” manjinu i samim činom tog “toleriranja” smatraju se inkluzivnim, tj. impliciraju poštivanje ljudskih prava i društvene pravednosti i jednakosti i očekuju da ih se zbog toga treba uvažiti ili čak razumjeti jer ulažu napor da bi nekoga ili nešto tolerirali. Čim imamo ovaj diferencijal moći tada više ne govorimo o ravnopravnom odnosu između dva ljudska bića. Valja se zapitati: Tko sam ja da sam bolja, vrijednija, da moj život i moje životno iskustvo vrijedi više ili je bolje u odnosu na nečije drugo? Odakle mi to pravo? Tko mi je to pravo dao? Tko sam ja da određujem kako bi netko drugi trebao živjeti? Da “toleriram” nečiju frizuru, stil oblačenja, rodni identitet, vjersko opredjeljenje, nacionalnosti? Kada govorimo o toleranciji, nesvjesno i prešutno prihvaćamo sasvim pogrešnu dinamiku odnosa koja zapravo podržava dijeljenje na bolje i loše, jače i slabije, vrijedne i manje vrijedne, zaslužne i nezaslužne, važne i nevažne, ispravne i pogrešne.

Važno je napomenuti da su jednaka prava LGBT osoba navedena u Ustavu Republike Hrvatske (56/1990, 135/1997, 8/1998, 113/2000, 124/2000, 28/2001, 41/2001, 55/2001, 76/2010, 85/2010, 5/2014). Od 2008. do 2012. godine implementiraju se Zakon o suzbijanju diskriminacije te zakon definira zločin iz mržnje prema manjinskim skupinama (NN 85/08; NN 112/12). Izrađen je i protokol za postupanje u slučajevima zločina iz mržnje (Ured za ljudska prava Vlade Republike Hrvatske Radna skupina za praćenje zločina iz mržnje, 2011).

Iako u području mentalnog zdravlja tema seksualnih orijentacija i rodni identiteta počinje zauzimati sve više mjesta sredinom dvijetisućitih, rodna disforija se i dalje promatra isključivo kroz medicinski model temeljen na transrodnom identitetu kao poremećaju. Medicinski model zahtijeva dijagnozu koja omogućava ulazak u zdravstveni sustav te liječenje transseksualnosti, odnosno “transseksualizma” kako ga klasificira MKB-10 (1994) koji je još uvijek u uporabi u zdravstvenom sustavu. Liječenje podrazumijeva potpunu tranziciju, tj. potpunu kiruršku prilagodbu spola rodnom identitetu osobe, što u konačnici podrazumijeva i pravno priznanje rodnog identiteta osobe. To zorno prikazuju dva rada (Jokić-Begić, 2008; Jokić-Begić i sur, 2008).

Marković Žigić i sur. (2015) u poglavlju “Rad sa transseksualnim klijentima – specifičnosti tranzicije i izazovi nakon nje” spominju kako arhiva *Politike* sadrži članak iz 1937. godine koji pokazuje da je doktor V. Božović u Beogradu izveo prvu operaciju promjene spola u Jugoslaviji, ali spekuliraju kako se vjerojatno

radilo ne o transspolnoj već o interspolnoj osobi. Beograd je bio i ostao najveći centar za skrb trans osoba u regiji koji ima interdisciplinarni tim i u kojemu se provode rodno afirmirajući kirurški postupci. Od sredine devedesetih pa do odlaska u privatnu praksu sredinom dvijetisućitih ove je zahvate pri KBC Zagreb provodio plastični kirurg dr. Ivo Džepina koji je operirao 28 transspolnih osoba (“HZZO platio promjenu spola”, 2008).² No, tada još nije postojala zakonska regulativa promjene spola. Ministarstvo zdravlja 2008. objavljuje “Pravilnik o prikladnom načinu prikupljanja medicinske dokumentacije za promjenu spola” koji omogućava promjenu oznake spola u osobnim dokumentima isključivo transseksualnim osobama koje su obavile potpunu tranziciju (uključujući i kiruršku afirmaciju rodnog identiteta, tj. potpunu tranziciju ili promjenu spola). Osobe koje bi prošle potpuni proces tranzicije i time “promijenile spol”, mijenjale bi osobne dokumenta, ali ono što je sporno odnosilo se na činjenicu da nisu mogle promijeniti rodni list, nego je u njemu dodavana napomena o promjeni spola.

Razdoblje neposredno prije uspostavljanja zakonske regulative promjene spola i rodnih identiteta trans osoba (2010.-2015.)

Nakon što su nevladine organizacije, nekolicina stručnjaka i stručnjakinja i rijetke profesionalne organizacije učinile iskorak u javnom i profesionalnom prostoru vezano za teme seksualnosti te pitanja mentalnog zdravlja LGBTQ+ osoba, nakon 2010. počinje veći profesionalni interes za ovu temu. Slijedom polarizacije društva tijekom Referenduma o braku (2013) i donošenja Zakona o istospolnom partnerstvu (2014), raste svjesnost o potrebi uključivanja struke putem znanstveno utemeljenih argumenata o seksualnim orijentacijama i rodnim identitetima, štoviše istraživanja mentalnog zdravlja LGBTQ+ postaju popularna u akademskim krugovima i struci. 2012. godine nekolicina transrodnih osoba uz pomoć kolege Arbanasa i mene osnovala su udrugu TransAid Hrvatska koja djeluje i danas pod imenom KolekTIRV. Od 2012. do 2013. godine supredsjednica sam udruge kolekTIRV. Zbog straha od stigme nije se javilo dovoljno transrodnih osoba koje bi dale svoje podatke potrebne radi osnivanja udruge te smo kolega i ja na ovaj način pomogli osnivanje udruge kojoj je primarni zadatak promocija i zaštita prava trans, interspolnih i rodno varijantnih osoba.

Profesionalnoj javnosti sam na 19. godišnjoj konferenciji hrvatskih psihologa 2011. – “Vrijeme sličnosti i razlika: izazov psihologiji i psiholozima” u Osijeku, predstavila Smjernice u radu s rodno disforičnom djecom i adolescentima- nizozemski pristup (Žegura, 2011). Iste godine Hrvatsko psihološko društvo prepoznaje moja zalaganja te mi dodjeljuje nagradu za poseban doprinos primijenjenoj psihologiji u Hrvatskoj “Fiat Psychologia: Marko Marulić“.

Okrugli stol u organizaciji Sekcije za psihologiju seksualnosti i psihologiju roda na 20. godišnjoj konferenciji hrvatskih psihologa – Psihološki aspekti suvremene obitelji, braka i partnerstva održanoj u Dubrovnik otvara temu oko koje se još uvijek polarizira javnost “Drugačiji oblici partnerskih zajednica” (Žegura i sur., 2012). A nakon konferencije nastaje sveučilišni priručnik “Psihološki aspekti suvremene obitelji, braka i partnerstva” u izdanju Naklade Slap i Hrvatskog psihološkog društva u kojemu sudjelujem kao autorica poglavlja “Drugačiji oblici partnerskih zajednica- psihološki aspekti LGBT partnerstva i roditeljstva”, u kojem je po prvi puta u Hrvatskoj obrađena tema partnerskih zajednica LGBTQ+ osoba (Žegura, 2014b). Sve aktivnosti sekcije vrlo su posjećene. Kolegice i kolege izražavaju podršku i ističu potrebu otvaranja ovih tema u profesionalnoj i akademskoj zajednici. No, neke kolegice i kolege ne skrivaju svoja uvjerenja, naročito u pauzama između predavanja: “Što će nama ta Zapadnjačka istraživanja? Zar toga ima u Hrvatskoj?! Pa tko im je dao djecu? Možeš si misliti kakva je to zajednica! Tko je tu muž, a tko žena? Idemo poslušati tu ideologiju o tim IQ osobama.” Često moj profesionalni rad biva izjednačen s aktivizmom. Vrlo je upadljiva činjenica da praktički nema područja psihologije u kojemu psiholozi i psihologinje nisu aktivni (npr. onkologija, zlostavljana i zanemarena djeca, neurorazličita djeca, osobe starije životne dobi, itd.) na identičan način mome u području zaštite mentalnog zdravlja. Osnivali su udruge, pokretali inicijative, stvarali i prevodili smjernice, osnivali stručne sekcije, neki su i sami pripadaju skupini ili im je životno relevantna tema kojom se bave, no kategorija aktivista i aktivizma rezervirana je za nas koji djelujemo u području seksualnog zdravlja te zaštititi mentalnog zdravlja osoba različitih seksualnih orijentacija i rodnih identiteta. Pri tome je atribut “aktivistički” redovito korišten kako bi se omalovažilo profesionalni rad u području ljudske seksualnosti i zaštite mentalnog zdravlja LGBTIQ+ osoba te kako bi se postojećim spoznajama oduzela snaga koju daje znanstveni pristup i profesionalni pristup.

Nekoliko važnih edukacija koje pohađam u tom razdoblju jesu 2012. simpozij i radionice “Clinical Management of Gender Dysphoria in Children and Adolescents: The Dutch Approach” i 2013. “The Amsterdam Gender Identity Meeting” pri VU University Medical Centre Amsterdam; 2013. g. simpozij s radionicama. 2014. g. pohađam konferenciju i ciklus tematskih radionica o rodnoj disforiji u djece i adolescenata “A stranger in my own body” i A conference on gender dysphoria in children and adolescents” pri Tavistock i Portman NHS Centre u Londonu. Ove edukacije omogućile su mi važnu profesionalnu osnovu i sigurnost za unaprjeđenje rada s trans osobama.

Prof. Nataša Jokić-Begić, klinička psihologinja i prof. Dražen Begić, specijalist psihijatrije 2013. pri Medicinskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu organiziraju Poslijediplomski tečaj stalnog medicinskog usavršavanja I. kategorije pod nazivom “Suvremeni pristup transseksualnosti” prilikom čega su u izdanju Medicinske naklade objavili i istoimeni priručnik (Jokić-Begić i Begić, 2013).

U suradnji s udrugom LORI nastaje priručnik *Put u prostranstvo* 2013. u kojemu participiram u tri tematske cjeline: “Transrodnost kod djece i adolescenata”, “Psihološki aspekti rada s rodno disforičnim osobama” i “Samopoiimanje i coming out vezan za rodnu disforiju/ transseksualnost (Žegura, 2013a). 21. godišnja konferencija hrvatskih psihologa- “Suvremeni izazovi psihologije rada i organizacijske psihologije donosi temu “Rod i tržište rada” (Žegura i Pintarić, 2013) gdje uz stručnjake sudjeluju i predstavnici trans zajednice. Iste godine (Žegura, 2013b) držim pozvano predavanje “Osobni i profesionalni identitet psihoterapeuta u kontekstu seksualne tematike” na 2. međunarodnoj konferenciji Saveza psihoterapijskih udruga Hrvatske (SPUH) – “Nijanse psihoterapije”. Ministarstvo uprave 2013. donosi Zakon o državnim maticama (NN 96/93; 76/13; 98/19) koji između ostalog omogućava promjenu imena i prezimena, ali i promjenu oznake roda u osobnim dokumentima.

Uz pomoć pravobraniteljice za ravnopravnost spolova, Višnje Ljubičić, 2014. održana je tematska sjednica u Saboru radi iniciranja rasprave o stvaranju zakonske regulative za zaštitu transrodnih osoba i pravno priznavanje rodnih identiteta transrodnih osoba. Bila mi je iznimna čast što se na moj poziv odazvala prof. Peggy Cohen-Kettenis, klinička psihologinja, koja je bila šeficom Rodne klinike za djecu i adolescente pri Vrije Universiteit Medical Center Amsterdam te jedno od najzvučnijih imena u svijetu u oblasti mentalnog zdravlja transrodnih osoba. Profesorica Cohen-Kettenis

objasnila je rizike nepostojanja regulirane pravne i zdravstvene skrbi za transrodne osobe, posebice djece i adolescenata te približila takozvani “Nizozemski pristup” skrbi za transrodne osobe. Kada bi me netko pitao imam li profesionalni uzor u području rada s trans osobama za mene bi to bila prof. Cohen-Kettenis. Također, sjednici je nazočio renomirani kirurg za kiruršku afirmaciju rodnih identiteta prof. Miroslav Đorđević koji je ponudio suradnju za educiranje hrvatskih kirurga kako bi se upotpunio tim Nacionalne liste stručnjaka i stručnjakinja za zaštitu zdravlja transrodnih osoba. Ovu otvorenu ponudu za suradnju i edukaciju naših stručnjaka i stručnjakinja vezano za kiruršku afirmaciju rodnog identiteta, nadležne institucije nažalost nisu prihvatile. Na ovoj tematskoj sjednici održala sam predavanje “Pravna i zdravstvena zaštita transseksualnih, transrodnih i rodno nekonformnih osoba u Republici Hrvatskoj- trenutno stanje“. Sjednica je pomogla kako bi se 2014. godine donio “Pravilnik o načinu prikupljanja medicinske dokumentacije te utvrđivanju uvjeta i pretpostavki za promjenu spola ili o životu u drugom rodnom identitetu” (NN, 132/2014). Time je po prvi puta stvoren protokol koji prati zakonski okvir za postupak rodne tranzicije i pravnu zaštitu rodno nebinarnih, transrodnih i transspolnih osoba. 23. travnja, 2014. u dobi od 19 godina te živeći u muškom rodnom identitetu, nakon učinjene mastektomije, ali bez učinjene tzv. ‘donje’ operacije, Ustavni sud dopustio je prvoj transrodnoj osobi promjenu oznake roda u osobnim dokumentima (Žegura i Arbanas, 2015a). Time je ovoj osobi pružena nova mogućnost za bolju kvalitetu života, slobodu od stigme i predrasuda u svakodnevnim situacijama kada je potrebno provjeriti osobne dokumente. No, i dalje je ostalo pitanje educiranje plastičnih kirurga te pokrivanje svih postupaka u procesu rodne tranzicije od strane zdravstvenog osiguranja onim trans osobama koje su zdravstveno osigurane.

U tome periodu često koristim platforme simpozija, stručnih skupova i konferencija kako bih održala edukacije o potrebama te zaštitu mentalnog zdravlja trans osoba, kao i o definiranim koracima obrade trans osoba od strane interdisciplinarnog tima s naglaskom na kliničke psihologe u sklopu procesa tranzicije (primjerice skup studenta psihologije Hrvatskih studija Psihologija u praksi- PUP, znanstveno-stručni skup Dani seksualnosti studenata Filozofskog fakulteta, godišnja konferencija hrvatskih psihologa, CroMSIC podružnice studenata Medicinskog fakulteta u Rijeci i Zagrebu, Stručna predavanja za udruge socijalnih radnika

i medicinskih sestara, stručne sekcije Hrvatskog psihološkog društva, Psihijatrijski dani, Simpozij Hrvatskog društva za seksualnu terapiju, Europski kongres psihologije i slično) (Žegura, 2014a, Žegura, 2015b; Žegura i Arbanas, 2015; Žegura i Arbanas, 2016; Žegura, 2017b; Žegura, 2022). Različite profesije prepoznaju potrebu educiranja i otvaranja tema o zaštiti zdravlja trans osoba te je, uz izostanak formalne i obavezne edukacije od strane nadležnih fakulteta i instituta, ovo postao način stjecanja znanja i kompetencija u području seksualnosti te zdravstvene skrbi o LGBTIQ+ osobama.

Profesionalni angažman širim i izvan granica Hrvatske te ostvarujem suradnju s nevladinom organizacijom Sarajevski otvoreni centar u Bosni i Hercegovini od 2014. g. na ovamo na način da sudjelujem u edukaciji bosanskohercegovačkih stručnjaka i stručnjakinja različitih profesija u području zdravstvenog sustava, socijale i pravnog sustava kroz radionice i predavanja. Suradnja na implementaciji afirmativnih praksi u sustavu zdravstvene zaštite za LGBTIQ+ osobe u BiH traje i danas.

Od zakonske regulative do pandemije COVID-19 (2015.-2019.)

Nakon donošenja zakonske regulative proces tranzicije (NN 132/2014), uslijedilo je formiranje Nacionalne liste stručnjaka i stručnjakinja u području zdravlja i mentalnog zdravlja za zaštitu zdravlja transrodnih osoba (NN 59/2015) te su nastale "Stručne smjernice za izradu mišljenja zdravstvenih radnika i psihologa o promjeni spola ili života u drugom rodnom identitetu" (Ministarstvo zdravlja Republike Hrvatske, 2015) pri Ministarstvu zdravlja. No, iako Republika Hrvatska izgleda kao vrlo poželjna zemlja što se tiče prava seksualnih i rodnih manjina (ILGA, 2022; TGEU, 2022), realnost je daleko od savršenosti.

Potaknuti inicijativom majke transrodnog djeteta i uz pomoć udruge TransAid Hrvatska pokrećemo sekciju TransParent Hrvatska. Ova je inicijativa okupljala roditelje transrodne djece i mladih. Početkom 2016. Transparent - inicijativa roditelja transrodne djece i mladih registrala se i postala samostalna nevladina udruga. S obzirom na nepostojanje takvih roditeljskih inicijativa na području regije, TransParent je bio usmjeren na djelovanje na području cijele regije te su održavani sastanci i skupovi kako bi se roditelji transrodne djece u regiji osnažili kako bi mogli razumjeti i biti podrška svojoj djeci te da bi se organizirali

i izborili za prava i zdravstvenu zaštitu svoje djece. Inicijativa je, nažalost, prestala s radom, 2018., a podršku roditeljima trans djece i samoj trans djeci i adolescentima uz onu profesionalnu danas pruža KolekTIRV.

Europska podružnica Svjetske asocijacije stručnjaka za zaštitu zdravlja transrodnih osoba- EPATH osnovana je 2015. g.. Iste je godine održana i prva bienalna konferencija o zdravlju transrodnih osoba u Ghentu, Belgija. Na konferenciji je prof. Jokić-Begić u koautorstvu s kolegicama Tanjom Jurin i Anitom Lauri Korajlijom održala predavanje "Being transsexual in Croatia" (Jokić- Begić i sur., 2015), a u koautorstvu s kolegom Arbanasom sudjelovala sam s poster prezentacijom "Quality of life and other mental health variables of transgender patients from the perspective of the current level of available health and legal care of transgender patients in Croatia" (Žegura i Arbanas, 2015b).

Kako i dalje ne postoji cjelovit medicinski tim, 2016. godine zajedno s udrugom TransParent te uz pomoć Ureda pravobraniteljice za ravnopravnost spolova te Veleposlanstva Ujedinjenog Kraljevstva i Veleposlanstva SAD-a organiziram simpozij u Klinici za Psihijatriju Vrapče na kojemu su bili pozvani predstavnici i predstavnice nadležnih institucija (Ministarstvo zdravstva, Ministarstvo socijale, Ministarstvo unutarnjih poslova, Ured pravobraniteljice za ravnopravnost spolova, Ured pravobraniteljice za djecu, Hrvatski zavod za zdravstveno osiguranje, stručnjaci s Nacionalne liste stručnjaka za zaštitu zdravlja transrodnih osoba, te svi koji su željeli proširiti svoja znanja vezano za rad s transrodnim osobama. Iako je skup bio vrlo posjećen, nažalost nije došlo do uspostavljanja edukacije te kompletiranja stručnog tima, ali i pokrivanja troškova kirurških postupaka namijenjenih afirmaciji rodni identiteta. U časopisu Archives of Sexual Behavior stručnjaci s Nacionalne liste stručnjaka za zaštitu zdravlja transrodnih osoba objavili su članak s argumentima za zadržavanje rodne nekongruencije za prepubertetsku djecu s rodnom disforijom unutar nove verzije Međunarodne klasifikacije bolesti- ICD- 11, "Croatia needs a gender incongruence diagnosis for prepubertal children. Archives of Sexual Behavior" (Jokić-Begić i sur, 2016).

U izdanju Medicinske naklade objavljen je priručnik Transseksualizam (2016) u autorstvu dr. Ivana Buzova koji je za svog radnog vijeka pri Kliničkom bolničkom centru "Zagreb" radio s transseksualnim osobama. Priručnik je pisan kao pregled njegova profesionalnog iskustva te se u njemu navode i primjeri

iz prakse. Autor se koristi i primjerima iz povijesti, kulture i lijepe književnosti kako bi ilustrirao fenomen transseksualnosti. No, iako autor nastoji zauzeti afirmativan stav prema transseksualnim osobama, tekst odražava medicinski model pristupa tretmana transspolnih osoba. Pri tome koristi zastarjelu terminologiju koja patologizira, te koja ne prepoznaje različite rodne identitete i daje usku perspektivu rodne disforije kao stanja isključivo transspolnih osoba, kako je vidljivo iz samog naslova (npr. transseskualizam, homoseksualizam). Autor pristupa isključivo iz psihodinamske perspektive te čak daje primjere liječenja putem psihoterapije transspolnih osoba (djece i odraslih), ne navodeći suvremeno stajalište o neetičnosti i štetnosti takozvanih intervencija namijenjenih promjeni seksualnih orijentacija i rodni identiteta (APA, 2000; APA, 2012; APA, 2021; EAP, 2017; WPATH, 2012) niti se pri tome poziva na Standarde skrbi- 7. vezija (WPATH, 2012).

U suradnji s nevladinom organizacijom Iuventus iz Podgorice, 2015. i 2017. održala sam niz radionica, predavanja za stručnjake i stručnjakinje u području mentalnog zdravlja, uglavnom psihologe, vezano za LGBT mentalno zdravlje, standarde skrbi u radu s transrodnim osobama te s osobama različitih seksualnih orijentacija, te zasebnu grupu za podršku roditeljima koji imaju LGBTQ+ djecu.

Razdoblje od 2017. do 2018. godine karakterizirano je kampanjom protiv ratifikacije Istanbulske konvencije. Ključni slogan ove kampanje bio je usmjeren protiv LGB osoba te ponajviše transrodnih osoba. Inicijatori kampanje protiv ratifikacije Istanbulske konvencije pozivali su se na tzv. "rodnu ideologiju" te bi, prema njima, ratifikacija npr. omogućila učiteljima u osnovnim školama da uče djecu kako moraju promijeniti svoj spol te da dopuštanje roditeljstva LGBT osobama predstavlja prijetnju prirodnom poretku i urušavanje tradicionalnog hrvatskog društva. Tijekom karnevalske sezone u Splitu, kampanja je eskalirala paljenjem transparenta na kojemu su prikazane dvije žene majke kako se drže za ruku te je pored njih otisnuta slika naslovne stranice slikovnice o istospolnom roditeljstvu udruge Duginih obitelji.

S kolegicom Natašom Mrduljaš-Đujić uređujem prvi priručnik o ljudskoj seksualnosti u Republici Hrvatskoj "Osnove seksualne medicine" (Mrduljaš-Đujić i Žegura, 2018). u izdanju Naklade Redak u kojemu pišem poglavlje "Rodna disforija".

Istraživanje sa studentima (N=36) jednog od diplomskih studija psihologije u Zagrebu o klasifikaciji rodne disforije (Žegura

i Vrbat, 2016; Žegura i Vrbat, 2017a) pokazalo je kako većina njih smatra da je rodna disforija “zasebna dijagnostička kategorija koja odražava stanja povezana s različitim rodnim identitetima“. No, ono što je zabrinjavajuće jeste da postoje studenti i studentice diplomskog studija psihologije koji su položili kolegij iz psihopatologije, a koji smatraju rodnu disforiju: psihičkim poremećajem, seksualnim poremećajem i poremećajem ličnosti. Transrodne osobe koje još uvijek nemaju u osobnim dokumentima promijenjenu činjenicu roda, no žive u svom rodnom identitetu, prema uzorku studenata diplomskih studija ovog istraživanja trebali bi unutar zdravstvenog sustava: 1) biti oslovljavani preferiranim imenom (pozitivno se izražava 24 studenta i studentice od njih 36); 2) biti oslovljavani preferiranim rodom (pozitivno se izražava 27 od 36 studenata); 3) biti hospitalizirani u sobi sukladno svom rodu (23 studenta smatra to potrebnim, a 13 ih to ne bi dopustilo transrodnim osobama).

Istraživanje Žegure i Vrbat (2017b) na uzorku psihologa i psihologinja ukazuje da 20,5% sudionika smatra kako nisu dobili dovoljno znanja i vještina u području ljudskih prava i zaštite ljudskih prava tijekom dodiplomskog studija. 24,5% sudionika istraživanja smatra da im poslije-diplomski studiji nisu omogućili dovoljno znanja i vještina u području ljudskih prava, a 19,1% psihologa izvještava kako im edukacija iz psihoterapije nije dala dovoljno znanja i vještina za rad u području ljudskih prava. 33,5% psihologa i psihologinja iznosi da vrlo rijetko sudjeluju u promociji i zaštiti ljudskih prava u sklopu svog profesionalnog rada. Rezultati su objavljeni na 25. godišnjoj konferenciji hrvatskih psihologa “Psihologija u promociji i zaštiti ljudskih prava i društvene pravednosti”, gdje na okruglome stolu o istospolnim partnerskim zajednicama te potrebi angažmana struke kako bi se artikulirali profesionalni stavovi o LGBTIQ+ osobama uz stručnjake i stručjakinje sudjeluju i članovi Duginih obitelji.

U susjednoj BiH sve je veća svijest o potrebi educiranja stručnjaka za zaštitu zdravlja trans osoba te reguliranja zdravstvene skrbi za trans osobe. 2018. g. suradnjom stručnjaka i stručjakinja iz regije nastao je priručnik Sarajevskog otvorenog centra “Medicinski aspekti prilagodbe spola” koji je namijenjen zdravstvenim djelatnicima BiH, a za koji pišem poglavlje “Proces tranzicije rodno nenormativnih, transrodnih i transspolnih osoba-perspektiva kliničke psihologije” (Žegura, 2018a). U odnosu na prvi posjet BiH 2014. g., sve je više sluha za temu. Udruge rade predano na ostvarivanju zaštite ljudskih prava osoba različitih seksualnih

i rodni identiteta. Pitanje transrodnosti i dalje predstavlja društveno vrlo osjetljivu temu oko koje se polariziraju struka i društvo.

Svjesna binarnog poimanja postupka rodne tranzicije, ili bolje rečeno, rodne afirmacije unutar datosti medicinskog modela koji nije osjetljiv na istančane razlike i poimanje rodni identiteta, autonomije samoodređivanja unutar društvenog polja koje u različitom stupnju prihvaća različite identitete, što se onda odražava i narazličiti stupanj rodne disforije kod trans osoba, počinjem stvarati prostor za preispitivanje postojećih koncepata roda, rodni identiteta, klasifikacijskih sustava i mogućnosti ispitivanja ovih konstrukata unutar psihodijagnostičke obrade. Istaknula bih i otvaranje teme o varijabli roda i rodni uloga u kontekstu psihodijagnostičke obrade i tretmana na sažetaka 26. godišnjoj konferenciji hrvatskih psihologa- “Kvaliteta života kroz životni vijek: izazovi i preporuke” u Sv. Martinu na Muri (Žegura, 2018b). Na razini profesionalnih udruženja (WPATH/ EPATH) također se sve više diskutira o postojećem klasifikacijskom sustavu (DSM 5 i ICD 11) te Standardima skrbi 7., provode se istraživanja i priprema nova 8. verzija Standarda skrbi WPATH. 2019. održana je 3. konferencija EPATH-a u Rimu gdje sudjelujem s poster-prezentacijom “Counselling transgender clients-specific cultural and ethnic issues from the Croatian perspective” (Žegura, 2019), a kolegice Jokić-Begić, Lauri Korajlija i Grubić (2019) s poster prezentacijom “My menstruation is not female“. 2019. g. ostala mi je u sjećanju po vrlo neugodnom događaju. Naime, tada se održavalo skup 3rd OII Europe Intersex Community Event & Conference in Zagreb- “Conference on physical and psychological needs and human rights of intersex people within the health care system” na kojemu sam trebala održati online predavanje “Psychological needs and psychological aspects of working with intersex people“. Skup je prekinut zbog situacije korištenja neprikladne terminologije od strane prethodnih izlagača.

Zdravstvena skrbi trans osoba za vrijeme pandemije COVID-19

Pandemija COVID-19 dodatno je naglasila nejednakosti s kojima se svakodnevno susreću marginalizirane populacije (Žegura, u tisku). Ujedinjeni narodi pozvali su svjetske države da se hitno usmjere na negativne posljedice COVID- 19 na lezbijke, gejeve, biseksualne, rodno različite osobe kod planiranja, provođenja

i evaluacije mjera usmjerenih na borbu protiv pandemije (UNHR, 2020). Mnogi izvještavaju o diskriminaciji temeljenoj na homofobiji i transfobiji, predrasudama i odbijanju kada potraže zdravstvenu zaštitu (Koehler i sur., 2021). Diskriminacija, stigma ili financijska ograničenja u ostvarivanju zdravstvene zaštite za vrijeme pandemije COVID- 19 mogu dovesti do toga da LGBTIQ+ osobe izbjegavaju tražiti zdravstvenu zaštitu (Skinta, Sun i Ryu, 2020).

Potreba za razvojem politika javnog zdravstva koje omogućavaju prioritetnu dostupnost zdravstvene zaštite i rodno-afirmativnih praksi prema Standardima Skrbi WPATH (2012) pokazala se važnom općenito, a naročito za vrijeme pandemije COVID- 19 (Žegura, 2021; Žegura, u tisku). Preporučuje se osigurati izdavanje digitalnih uputnica, recepata, fleksibilnih intervencija (tele-zdravlje i tele-mentalnozdravlje) te zadržavanje postojećih službi za zaštitu zdravlja transrodnih osoba raspoloživim i funkcionalnim (Žegura, u tisku). Klinika za psihijatriju Vrapče praktički je jedina zdravstvena ustanova gdje transspolne, transrodne i rodno nebinarne osobe putem zdravstvenog osiguranja mogu dobiti skrb u okviru praksi za mentalno zdravlje te potrebne specijalističke nalaze i mišljenja (klinički psiholog i psihijatar) koji su specijalizirani za pružanje trans afirmativne zaštite mentalnog zdravlja (Žegura, u tisku). Ova medicinska dokumentacija koju im izdaju stručnjaci s Liste stručnjaka Ministarstva zdravstva neophodna je trans osobama kako bi ostvarili pravno priznanje činjenice života sukladno svom rodnom identitetu te kako bi nastavili potrebne djelomično reverzibilne i ireverzibilne medicinske tretmane putem kojih se postiže afirmacija njihova rodnog identiteta (Žegura, u tisku). Stoga smo u sklopu Klinike za psihijatriju Vrapče uspostavljanjem jedinice tele-psihijatrijske i tele-psihologijske skrbi omogućili dostupnost psihologijskih tretmana, psiho-edukacije, pa čak i u jednome dijelu, koji je bio moguć s obzirom na tehničke uvjete i profesionalne zakonske regulative, dijagnostičku obradu trans osoba za vrijeme karantene zbog pandemije COVID- 19 i potresa koji su se paralelno dogodili (Žegura, 2021). Iz istraživanja (Žegura, 2021) primjetno je kako u ambulanti kliničke psihologinje nije došlo do pada u broju ostvarenih dijagnostičkih obrada i tretmana tijekom 2020. i 2021. u odnosu na 2019.g., iako stručnjaci i stručnjakinje s Nacionalne liste stručnjaka smatraju kako se pandemija COVID-19 značajno odrazila na dostupnost usluga unutar zdravstvenog sustava za transrodne osobe i da je zbog

pandemije došlo do usporavanja cijelog procesa tranzicije (Žegura, 2021). Ovo je uvelike pomoglo smanjenju distresa kod trans osoba te im je pružilo osjećaj sigurnosti i povjerenja u sustav koji je prepoznao izazove i probleme s kojima su tijekom pandemije, uz rodnu disforiju, bili dodatno izloženi (Žegura, 2021). Stručnjaci i stručnjakinje s Nacionalne liste stručnjaka, prema dobivenim rezultatima, procjenjuju razinu transfobije unutar zdravstvenog sustava na Likertovoj skali od 0 do 10 nešto iznad medijana (6.3). Dostupnost online terapije i savjetovanja omogućila je LGBTIQ+ osobama da se uključe u individualne i grupne tretmane te održe kontinuitet tretmana tijekom pandemije COVID-19 (Žegura, 2021). Nadalje, prebacivanje na online način rada olakšala je omogućavanje sustavne i redovite edukacije u području seksualnog zdravlja te rada s LGBTIQ+ osobama, organizacije simpozija i konferencija, provođenje supervizije, suradnju s relevantnim institucijama, provođenje istraživanja i komunikaciju s kolegama u inozemstvu.

Iako razvoj skrbi za trans osobe unutar javnog zdravstva općenito u ovom periodu stagnira i nazaduje uz činjenicu odlaska jedinog plastičnog kirurga u privatnu praksu, uspostavljanje tzv. “prikaza” transrodnih osoba u sklopu psihijatrijske procjene te na kraju i istupanja kolege psihijatra iz Nacionalne liste stručnjaka za zaštitu zdravlja transrodnih osoba, dolazi i do povećane svijesti o potrebi implementacija prakse temeljene na istraživanjima i iskustvima klinika s dugogodišnjom tradicijom i istraživačkim radom, koja vodi računa o etičkim načelima, ljudskim pravima i društvenoj pravednosti te koja počiva na Standardima skrbi WPATH (2012).

U ovom periodu tako raste broj projekata i istraživanja koji se primarno provode online uslijed pandemije vezano za različite potrebe LGBTQ+ osoba te dodatno povećanje kompetencija stručnjaka i stručnjakinja vezano za rad s LGBTIQ+ osobama. Razvijaju se online platforme s edukativnim materijalima kao što je primjer “E-learning platform on LGBTIQ+ topics for mental health professionals” udruge LORI². 2020. ostvarujem suradnju s nevladinom organizacijom Kvart iz Prijedora te održavam dvodnevnu radionicu za stručnjake različitih profesija u području zdravlja i socijale.

Na 4. hibridnoj konferenciji EPATH-a u Göthenburgu pod nazivom “Reconnecting and Redefining Transgender Care” sudjelujem kao pozvana predavačica u sklopu presjeka situacije skrbi o transrodnim osobama u Europi, The Year in Review:

“Transgender health care in Croatia- Are we ready for the next step?”. Postajem članicom Upravnog odbora EPATH-a, što mi omogućava snaženje profesionalne suradnje te bivanje na izvoru znanstveno-stručnog rada i procesa promjena koje se odnose na poboljšanje zdravstvene skrbi trans osoba u Europi te omogućavanja sustavne edukacije stručnjaka na europskom tlu. Ova mi pozicija daje uvid i u probleme s kojima se suočava struka te trans zajednica uslijed globalnog jačanja tzv. anti rodnog pokreta koji se poziva na tzv. “rodnu ideologiju” s ciljem ukidanja prava i zdravstvene skrbi za trans osobe. Također, sudjelujem u radu prve ljetne škole EPATH-a “Transgender health: Interdisciplinary approaches” održanoj u Ghentu. Mogućnost suradnje s izvanrednim stručnjacima i stručnjakinjama u Upravnom odboru EPATH-a pravo je osvježenje što se tiče profesionalne, kolegijalne i organizacijske klime. Stvara mi podršku i inspiraciju za generiranje prijedloga, ali i energije onda kada je u teškim poslovnim okolnostima najpotrebnija. Aktivno se uključujem i u rad WPATH-a te postajem članicom Diversity, Inclusion and Community Engagement Committee pri WPATH Global Education Institute na poziv kolege Rena Massey.

Krajem 2021. Sekcija za psihologiju seksualnosti i psihologiju roda Hrvatskog psihološkog društva postaje članicom APA-inog IpsyNet-a te bivam prvom predstavnicom HPD-a u ovoj organizaciji. IpsyNet je pokrenuta kao globalna platforma stručnjaka koji diljem svijeta nastoje doprinijeti povećanju razumijevanja seksualnih orijentacija i rodno različitih osoba te promicati njihova ljudska prava i dobrobit. Suradnja s IpsyNet-om započela je poznanstvom sa Sharon Horne, jednom od vodećih APA-inih psihologinja u području ljudskih prava, društvene pravednost, mentalnog zdravlja LGBTIQ+ osoba, rodno uvjetovanog nasilja te uvođenja kulturalnih kompetencija u savjetodavne edukacije psihologa, još u ljeto 2019. za vrijeme 16. godišnjeg kongresa psihologije koji se održao u Moskvi.

Zaslugom aktualne predsjednice Sekcije za psihologiju seksualnosti i psihologiju roda Hrvatskog psihološkog društva Jasminke Jelčić koja je aplicirala moju kandidaturu, 2022. g. Američka psihološka asocijacija (APA Division 52 International Psychology) dodijelila mi je godišnju nagradu Global Citizen Psychologist Citation 2022 za izniman volonterski profesionalni angažman i doprinos u povećanju vidljivosti i osnaživanju dostupnosti psihologijskih znanstvenih i praktičnih spoznaja ponajviše o seksualnosti te seksualnim orijentacijama i rodnim

identitetima kako u lokalnoj tako i u internacionalnoj zajednici. Nadam se iskoristiti ovo priznanje kao mogućnost nastavka otvaranja diskusije o razvoju zdravstvene skrbi, uključujući i skrbi za mentalno zdravlje LGBTIQ+ osoba u Hrvatskoj i regiji.

Zaključak: razmišljanja za budućnost

Značajne političke i društvene promjene za trans osobe u Hrvatskoj tijekom posljednjih nekoliko godina pridonijele su većoj javnoj vidljivosti LGBTIQ+ osoba te podizanju zdravstvene skrbi i edukacije o seksualnosti, seksualnim orijentacijama i rodnim identitetima na veću razinu. No, i dalje postoje mnogi problemi.

Iako zdravstvena skrb za trans osobe postoji već godinama te su u međuvremenu nastala mnoga istraživanja o trans populaciji i dalje ne postoji potpuni interdisciplinarni tim stručnjaka i stručnjakinja za zaštitu zdravlja trans osoba. Malo je novih stručnjaka koji se uključuju u područje. Nacionalna lista stručnjaka za zaštitu zdravlja trans osoba nije nadopunjavana. Primarno, nedostaju kirurzi koji su specijalizirani za tzv. donje operacije: metoidioplastike, faloplastike i vaginoplastike. Ne postoji zasebna organizacija ili udruga koja bi povezivala stručnjake i stručnjakinje koji rade s trans osobama i koji su uključeni u LGBTIQ+ afirmativnu skrb općenito. Nedostaje redovita i sustavna edukacija za mlade kolegice i kolege. Manjka redovita edukacija studenata različitih profesija kako bi stekli barem osnovne kompetencije za rad s trans osobama. Edukacija je potrebna i ostalim profesijama koje na nivou institucija odlučuju o kreiranju javnih i zdravstvenih politika, primjerice o promjenama zakona, pravilnika, proširivanju socijalnih prava, dobrobiti djece i mladih, reguliraju refundaciju troškova zdravstvene skrbi, odlučuju o dodjeli projektnih sredstava, stipendija, sudjeluju u stvaranju obrazovnih kurikuluma. Zdravstvena skrb je lokalizirana u Zagrebu. Troškovi medicinskih intervencija nisu u potpunosti pokriveni zdravstvenim osiguranjem.

Pojavljuje se i problem različitih praksi primjerne legislative povezane s rodnom afirmacijom. Pružanje dobro prikladne zdravstvene skrbi i podrške maloljetnim trans osobama i dalje ovisi o dopuštenju roditelja ili staratelja ili skrbnika, što u nekim situacijama čini dodatnu barijeru i rizik za zdravlje malodobnih trans osoba kada roditeljska suglasnost izostaje.

Postoje i različiti kriteriji za pravno priznanje rodnog identiteta, ali i za nastavak procesa tranzicije u smjeru djelomično

reverzibilnih i ireverzibilnih intervencija, usprkos postojećim Standardima skrbi (WPATH, 2012). Pandemija COVID-19 dodatno je otežala pristup zdravstvenim uslugama. Unutar zdravstvenog sustava koristi se starija verzija MKB-10 (1994) koja sadrži davno napuštenu patologizirajuću terminologiju i ne prepoznaje različite rodne identitete, tj. nije dovoljno osjetljiva za cijeli dijapazon rodnih identiteta trans osoba s različitom razinom rodne disforije. Zastarjela terminologija koja je u profesionalnim krugovima odavno prepoznata kao stigmatizirajuća, patologizirajuća i neodgovarajuća podržava predrasude te ostavlja prostor za neosjetljivost na koncept roda koji nadilazi binarne kategorije, a samim time i proces tranzicije koji ne mora imati za ishod binarnu normativnost. Time postojanje sustava koji koristi zastarjele koncepte podržava prostor u kojemu se može pojaviti praksa u kojoj stručnjaci djeluju iz pozicije vlastitih uvjerenja i "autoriteta" te ugrožavaju autonomiju i pravo na samoodređenje i autonomiju i ne uzimaju u obzir različite mogućnosti i razine ishoda procesa tranzicije. Iako je činjenica potrebe dijagnoze za uključivanje u proces tranzicije poražavajuća, pozitivna strana toga jest to da ona ipak omogućava dobivanje potrebne skrbi trans osobama unutar zdravstvenog sustava i postoji opravdana bojazan da bi uklanjanje dijagnoze moglo dovesti do ograničavanja ove skrbi, ali i potpuni izostanak ikakvog spominjanja fenomena transrodnosti u formalnoj edukaciji stručnjaka

Potreba za prepoznavanjem i prihvaćanjem postojećih Standarda skrbi, 7. verzija (WPATH, 2012) i uskoro nove, 8. verzije dokumenta Standarda skrbi, kao temelja za pružanje ujednačene, sustavne, standardizirane i kvalitetne prakse temeljene na dokazima u Hrvatskoj koja je po tome usklađena s praksama svjetskih centara sigurno još uvijek nije u potpunosti prepoznata.

Kao saveznici LGBTIQ+ osoba, pa čak i kao pripadnici LGBTIQ+ populacije, stručnjaci i stručnjakinje za mentalno zdravlje imaju vodeću ulogu u osiguravanju da rezultati njihovih znanstvenih otkrića i stručnog korpusa znanja imaju etičku i praktičnu primjenu te blagotvoran učinak na korisnike njihovih usluga i društvo, jer je osnovni preduvjet zdravog psihoseksualnog i psihološkog razvoja svih osoba, uključujući i transrodne, optimalni razvoj seksualne orijentacije i rodnog identiteta te njihova integracija.

- 1 Prikaz razvoja skrbi za transseksualne, transrodne i rodno nebinarne osobe u Hrvatskoj prikazat ću oslanjajući se uvelike na autoetnografski pristup. Autoetnografija jest pristup istraživanju i pisanju koji zahtijeva sistematsku analizu osobnog iskustva kako bi se razumjelo kulturalno iskustvo te je prema tome i proces i proizvod (Ellis i sur., 2011). Osobni narativi ukazuju na potrebu razumijevanja sebe ili nekog aspekta života koji se presijeca s kulturnim kontekstom, povezuje se s drugim sudionicima kao suistraživačima te na taj način pozivaju čitatelje da uđu u autorov ili autoričin svijet i iskoriste ono što tamo nauče za razmišljanje, razumijevanje, ali i za suočavanje s profesionalnim i osobnim životnim izazovima (Ellis, 2004).
- 2 <http://lori.hr/en/common-point-innovative-approaches-to-training-mental-health-service-providers-for-the-quality-support-of-lgbtqi-people>

Literatura

- Adams, T. E. i Holman Jones, S. (2008). Autoethnography is queer. U N. K. Denzin, Y. S. Lincoln i L. T. Smith (ur.), *Handbook of critical and indigenous methodologies* (str. 373–390). Thousand Oaks, CA: Sage.
- APA (2000). Guidelines for psychotherapy with lesbian, gay, and bisexual clients. *American Psychologist*, 55 (12), 1440–1451.
- APA (2006). *Smjernice za psihoterapijski rad s lezbijkama, gejevima i biseksualnim klijentima i klijenticama*. Zagreb: Ženska soba. Dostupno na http://zenskasoba.hr/wp-content/uploads/2013/05/APA_smjernice.pdf
- APA (2012). Guidelines for psychological practice with lesbian, gay, and bisexual clients. *American Psychologist*, 67 (1), 10–42.
- APA (2015). Guidelines for Psychological Practice with Transgender and Gender Non-conforming People. *American Psychologist*, 70 (9), 832–864.
- APA (2021). *APA Guidelines for Psychological Practice with Sexual Minority Persons*. Dostupno na https://www.apa.org/about/policy/psychological-sexual-minority-persons.pdf?_ga=2.225224986.1604437787.1660717271-2116385923.1660717271
- Bao, A.-M. i Swaab, D. F. (2011). Sexual differentiation of the human brain: Relation to gender identity, sexual orientation and neuropsychiatric disorders. *Frontiers in Neuroendocrinology*, 32 (2), 214–226.
- Berry, K. (2007). Embracing the catastrophe: Gay body seeks acceptance. *Qualitative Inquiry*, 13 (2), 259–281.
- Buzov, I. (2016). *Transseksualizam*. Zagreb: Medicinska naklada.
- Drescher J. (2015a). Out of DSM: Depathologizing Homosexuality. *Behavioral sciences*, 5 (4), 565–575.
- Drescher, J. (2015b). Queer diagnoses revisited: The past and future of homosexuality and gender diagnoses in DSM and ICD. *International Review of Psychiatry*, 25 (5), 386–395.
- EAP (2017). *EAP statement on conversion therapy*. Dostupno na <https://www.europsyche.org/quality-standards/eap-guidelines/eap-statement-on-conversion-therapy/>
- Ellis, C. (2004). *The ethnographic I: A methodological novel about autoethnography*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press.
- Ellis, C., Adams, T. E. I Bochner, A. P. (2011). Autoethnography: An Overview. *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research*, 12 (1). <https://doi.org/10.17169/fqs-12.1.1589>

- Garcia-Falgueras, A. i Swaab, D. F. (2008). A sex difference in the hypothalamic uncinate nucleus: relationship to gender identity. *Brain*, 131 (12), 3132–3146.
- Goodall, B. H.L. (2006). *A need to know: The clandestine history of a CIA family*. Walnut Creek, CA: Left Coast Press.
- Holman Jones, S. (2005). *Autoethnography: Making the personal political*. U N. K. Denzin i Y. S. Lincoln (ur.), *Handbook of qualitative research* (str. 763–791). Thousand Oaks, CA: Sage.
- HZZO *platio promjenu spola za 28 pacijenata*. (2008, 17. veljače). Dostupno na <https://www.jutarnji.hr/naslovnica/hzzo-platio-promjenu-spola-za-28-pacijenata-3867936>
- ILGA (2022). *Rainbow Europe Map and Index*. Dostupno na <https://www.ilga-europe.org/report/rainbow-europe-2022/>
- Inch, E. (2016). Changing Minds: The Psycho-Pathologization of Trans People. *International Journal of Mental Health*, 45 (3), 193–204.
- Jokić-Begić, N. (2008). Psihosocijalne karakteristike transseksualnih osoba u Hrvatskoj. *Socijalna psihijatrija*, 36 (3), 116–124.
- Jokić-Begić, N., et al. (2008). Transseksualnost: život u krivom tijelu? *Liječnički vjesnik*, 130, 237–247.
- Jokić-Begić, N. i Begić, D. (2013). *Suvremeni pristup transseksualnosti*. Zagreb: Medicinska naklada.
- Jokic-Begic, N., Jurin, T. i Lauri Korajlija, A. (2015). Being Transsexual in Croatia. Oral presentation on 1st European biennial conference on transgender health. *Book of Abstracts*. European Professional Association for Transgender Health, str. 29.
- Jokić Begić, N., et al. (2016). Croatia needs a gender incongruence diagnosis for prepubertal children. *Archives of Sexual Behavior*, 46, 2507–2508.
- Jokić-Begić, N., Lauri Korajlija, A. i Grubić, M. (2019). *My menstruation is not female*. *Book of Abstracts*. 3rd biennial EPATH Conference- Inside Matters. On Law, Ethics, and Religion. str. 157.
- Jukić, V., et al. (2015). *Klinika za psihijatriju Vrapče kao znanstvena ustanova u kojoj se 135 godina provode najzahtjevniji psihijatrijski postupci*. U M. Šitum (Ur.) *Zdravstvene ustanove Grada Zagreba u praksi i znanosti*. Nastavni zavod za hitnu medicinu Grada Zagreba, Zagreb, str. 353–371.
- Koehler, A., et al. (2021). How the COVID-19 pandemic affects transgender health care - A cross-sectional online survey in 63 upper-middle-income and high-income countries. *International Journal of Transgender Health*.
- LeVay, S. (1991). A difference in hypothalamic structure between heterosexual and homosexual men. *Science*, 253 (5023), 1034–1037.
- Lista stručnjaka koji imaju iskustva u radu s transseksualnim osobama*. (59/2015). *Narodne novine*.
- Marković Žigić, D., Zulević, J. i Maksimović, K. (2015). Rad s transseksualnim klijentima – specifičnosti tranzicije i izazovi nakon nje. U V. Miletić i A. Milenković (ur.). *Priručnik za LGBT psihoterapiju* (str. 172–188). Beograd: udruženje za unapređenje mentalnog zdravlja.
- Međunarodna klasifikacija bolesti i srodnih zdravstvenih problema: MKB-10 - deseta revizija* (1994). Zagreb: Medicinska naklada.
- Međunarodno udruženje za rodnu disforiju Harry Benjamin. (2006). *Standardi skrbi za poremećaj rodne identiteta, šesta verzija*. Dostupno na <http://zenskasoba.hr/wp-content/uploads/2013/05/HarryBenjaminHR.pdf>
- Meyer, W., et al. (2001). Harry Benjamin International Gender Dysphoria Association's: The standards of care for gender identity disorders - Sixth version. *International Journal of Transgenderism*, 5 (1).

- Ministarstvo zdravlja Republike Hrvatske (2015). *Stručne smjernice za izradu mišljenja zdravstvenih radnika i psihologa o promjeni spola ili života u drugom rodnom identitetu*. Dostupno na <https://zdravlje.gov.hr>
- Poulos, C. N. (2008). *Accidental ethnography: An inquiry into family secrecy*. Walnut Creek, CA: Left Coast Press.
- Pravilnik o načinu prikupljanja medicinske dokumentacije te utvrđivanju uvjeta i pretpostavki za promjenu spola ili o životu u drugom rodnom identitetu (132/2014). *Narodne novine*.
- Skinta, M. D, Sun, A. H. i Ryu, D. M. (2020). The impact of COVID- 19 on the lives of sexual and gender minority people. U M. Ryan (ur.), *COVID- 19: Social Consequences and Cultural Adaptations*. London: Routledge.
- Spry, T. (2001). Performing autoethnography: An embodied methodological praxis. *Qualitative Inquiry*, 7 (6), 706–732.
- TGEU (2022). *Trans rights map*. Dostupno na <https://transrightsmat.tgeu.org/home/>
- Tillmann, L. M. (2009). Body and bulimia revisited: Reflections on “A Secret Life.” *Journal of Applied Communication Research*, 37 (1), 98–112.
- United Nations of Human Rights (2020). *COVID-19 and the Human Rights of LGBTI People*. UNHR. <https://www.ohchr.org/Documents/Issues/LGBT/LGBTIpeople.pdf>
- Ured za ljudska prava Vlade Republike Hrvatske Radna skupina za praćenje zločina iz mržnje. (ožujak, 2011). *Protokol o postupanju u slučaju zločina iz mržnje*. Dostupno na <https://pravamanjina.gov.hr>
- Ustav Republike Hrvatske (56/1990, 135/1997, 8/1998, 113/2000, 124/2000, 28/2001, 41/2001, 55/2001, 76/2010, 85/2010, 5/2014). *Narodne novine*.
- WPATH (2012). *Standards of care for Health of Transsexual, Transgender, and Gender-Nonconforming People, 7th version*. The World Professional Association for Transgender Health. Dostupno na <https://www.wpath.org>
- WPATH (2012). *Standardi skrbi za zdravlje transpolnih, transrodnih i rodno nenormativnih osoba, 7. verzija- Svjetska strukovna organizacija za zdravlje transrodnih osoba*. Zagreb: Ženska soba. Dostupno na <https://www.wpath.org>
- Zakon o suzbijanju diskriminacije* (85/08; 112/12). *Narodne novine*.
- Zakon o državnim maticama* (96/93; 76/13; 98/19). *Narodne novine*.
- Žegura, I. (2006a). *Coming Out: razumjeti vs./ feat. Prihvatiti*. Naklada MD, Zagreb.
- Žegura, I. (2006b). Smjernice za psihoterapijski rad s LGBT klijentima i klijenticama. Usmeno izlaganje. *Knjiga sažetaka*, 14. godišnja konferencija hrvatskih psihologa. Hrvatsko psihološko društvo, str. 85.
- Žegura, I. (2006c). Psihologija seksualnosti. *Knjiga sažetaka*, 14. godišnja konferencija hrvatskih psihologa. Hrvatsko psihološko društvo, str. 108.
- Žegura, I, Poštić, J., i Đurković, S. (2006). Promocija mentalnog zdravlja LGBT populacije. Usmeno izlaganje rezultata istraživanja. 15. dani psihologije u Zadru. *Knjiga sažetaka*. Odsjek za psihologiju, Filozofski fakultet Sveučilište u Zadru, str. 111.
- Žegura, I. (2008). Standardi skrbi za poremećaje rodno identiteta međunarodnog udruženja za rodnu disforiju Harry Benjamin. Usmeno izlaganje. *Knjiga sažetaka*, 16. godišnja konferencija hrvatskih psihologa. Hrvatsko psihološko društvo, str. 121.
- Žegura, I. (2009). Rodna disforija u djece. Usmeno izlaganje. *Knjiga sažetaka*, 17. godišnja konferencija hrvatskih psihologa. Hrvatsko psihološko društvo, str. 158.
- Žegura, I, Poštić, J., Đurković, S. (2008). Iskustva LGBT osoba sa psiholozima i psihoterapeutima. Usmeno izlaganje rezultata istraživanja 16. dani psihologije u Zadru. *Knjiga sažetaka*. Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zadru.

- Žegura, I. (2011). Smjernice u radu s rodno disforičnom djecom i adolescentima-nizozemski pristup. Usmeno izlaganje. 19. godišnja konferencija hrvatskih psihologa. *Program i sažeci priopćenja*. Hrvatsko psihološko društvo, str. 120.
- Žegura, I., Mamula, M. i Ljubičić, V. (2012). Drugačiji oblici partnerskih zajednica. *Knjiga sažetaka*. 20. godišnja konferencija hrvatskih psihologa. Hrvatsko psihološko društvo, str. 321.
- Žegura, I. (2013a). Transrodnost kod djece i adolescenata. Psihološki aspekti rada s rodno disforičnim osobama. & Samopojmanje i coming out vezan za rodnu disforiju/ transseksualnost. U *Transrodnost, Transseksualnost, Rodna nenormativnost: Put u prostranstvo* (str. 27-31 i str. 48-52). Rijeka: LORI.
- Žegura, I. (2013b). Osobni i profesionalni identitet psihoterapeuta u kontekstu seksualne tematike. Pozvano predavanje na 2. međunarodnoj konferenciji Saveza psihoterapijskih udruga Hrvatske. *Knjiga sažetaka*.
- Žegura, I. i Pintarić, N. (2013). Rodno različiti i tržište rada. Usmeno izlaganje rezultata istraživanja na simpoziju: "Rod i tržište rada". *Knjiga sažetaka*, Hrvatsko psihološko društvo, str. 63.
- Žegura, I. (2014a). Skrb o rodno disforičnim osobama u Republici Hrvatskoj – ususret standardima svjetskih smjernica. *Knjiga sažetaka*. Hrvatsko psihijatrijsko društvo, str. 128.
- Žegura, I. (2014b). Drugačiji oblici partnerskih zajednica- psihološki aspekti LGBT partnerstva i roditeljstva. U A. Brajša-Žganec, J. Lopžić i Z. Penezić, (ur.). *Psihološki aspekti suvremene obitelji, braka i partnerstva* (str. 297-239). Jastrebarsko: Naklada Slap i Hrvatsko psihološko društvo.
- Žegura, I. (2015a). Uloga psihologije kao struke u stvaranju i provođenju zdravstvenog odgoja i edukacije iz područja seksualnog zdravlja. *Psiholog*, 1-2 (44-45), 17-18.
- Žegura, I. (2015b). Rad kliničkog psihologa s rodno varijantnim, transrodnim i transspolnim osobama u Republici Hrvatskoj: U susret standardima svjetskih smjernica. *Knjiga sažetaka*, Dani seksualnosti u Zadru, str. 9-10.
- Žegura, I. i Arbanas, G. (2015a). Prvi veliki korak u priznavanju prava i skrbi o mentalnom zdravlju transrodnih osoba u Hrvatskoj: slučaj "Maksa". Poster prezentacija. *Zbornik sažetaka*. 12. hrvatski psihijatrijski dani. Hrvatsko psihijatrijsko društvo, str. 52-54.
- Žegura, I. i Arbanas, G. (2015b). Quality of life and other mental health variables of transgender patients from the perspective of the current level of available health and legal care of transgender patients in Croatia. *Book of Abstracts*. Centre for Sexology and Gender, Ghent University Hospital, str. 91.
- Žegura, I. (2016). Transsexuality. Croatian and Slovenian Steps in Sexual Medicine and Sexual Therapy. *Book of Abstracts*, 13th congress of the European Federation of Sexology, Dubrovnik, str. 18.
- Žegura, I. i Arbanas, G. (2016). Pregled razvoja dijagnostičkih kategorija rodne disforije u DSM 5. *Knjiga sažetaka*, 13. hrvatski psihijatrijski dani, str. 38.
- Žegura, I., Arbanas, G., i Vrbat, I. (2016). Quality of health and mental health care of gender dysphoric persons in Croatia. *Book of Abstracts*. 24th WPATH Scientific Symposium, Amsterdam, str. 53.
- Žegura, I. i Vrbat, I. (2016). Afirmativni dijagnostički i tretmanski rad kliničkih psihologa i psihologinja s osobama različitih seksualnih orijentacija i rodni identiteta kroz prizmu svjetskih standarda, smjernica i primjera iz prakse. Usmeno izlaganje. U A. Pokrajac-Bulian et al. (ur.), *Knjiga sažetaka* (str. 379-380). Zagreb: Hrvatsko psihološko društvo.
- Žegura, I. (2017a). Rodna disforija. U N. Mrduljaš- Đujić i I. Žegura (ur.), *Osnove seksualne medicine* (str. 41-56). Split: Naklada Redak.

- Žegura, I. (2017b). Korisni savjeti za rad s rodno nenormativnim, transrodnim i transpolnim osobama. U G. Arbanas (ur.), *Seksualno zdravlje u 21. stoljeću. Zbornik sažetaka*. Zagreb: Hrvatsko društvo za seksualnu terapiju, str. 35.
- Žegura, I. i Vrbat, I. (2017a). Level of knowledge and attitudes toward mental and medical care of transgender persons among psychology students. U *Book of Abstracts, 19th Congress of the European Society for Sexual Medicine. Journal of Sexual Medicine, 14* (4), 89.
- Žegura, I. i Vrbat, I. (2017b). Prepoznavanje potrebe i uključenost psihologa u zaštitu ljudskih prava u Hrvatskoj. Usmeno izlaganje rezultata istraživanja. U V. Čubela Adorić et al. (ur.), *Knjiga sažetaka, 25. godišnja konferencija hrvatskih psihologa*. Hrvatsko psihološko društvo, str. 174.
- Žegura, I. (2018a). The process of transition of gender non-normative, transgender, and transsexual people: A perspective of clinical psychology. U D. Hasanbegović (ur.), *Medical Aspects of Gender Adjustment: A Handbook for Medical Professionals and Healthcare Professionals on the Provision of Services and Support to Trans people in the Transition Process* (str. 48–69). Sarajevo: Sarajevo Open Center.
- Žegura, I. (2018b). Rod u kontekstu psihodijagnostičke obrade i tretmana. Usmeno izlaganje. U A. Brajša-Žganec, Z. Penezić i M. Tadić Vujić (ur.), *Knjiga sažetaka 26. godišnje konferencije hrvatskih psihologa*, str. 268.
- Žegura, I. (2019). Psychological needs and psychological aspects of working with intersex people. 3rd OII Europe Intersex Community Event & Conference in Zagreb- “Conference on physical and psychological needs and human rights of intersex people within the health care system. Zagreb, 27. rujna 2019.
- Žegura, I. (2019). Counselling transgender clients- specific cultural and ethnic issues from the Croatian perspective. U *Book of Abstracts, 3rd biennial EPATH Conference – Inside Matters. On Law, Ethics, and Religion*, str. 178.
- Žegura, I. (2021). Keynote Lecture. The Year in Review: “Transgender health care in Croatia- Are we ready for the next step”. U *Book of Abstracts, 4th EPATH Hybrid Conference: Reconnecting and Redefining Transgender Care*, str. 16.
- Žegura, I., Juretić, J. i Mamula, M. (2022). Professional Experiences and Research in the Field of Psychology of Sexualities and Psychology of Gender. U *Book of Abstracts, 17th European Congress of Psychology: “Psychology as a Hub Science: Opportunities and Responsibilities”*. *Psihološka obzorja, 31*, str. 111.
- Žegura, I. (2022). Importance of Cultural Competencies for Psychologists Who Work with Transgender People. U *Book of Abstracts, 17th European Congress of Psychology: “Psychology as a Hub Science: Opportunities and Responsibilities”*. *Psihološka obzorja, 31*, str. 89.
- Žegura, I. (u tisku). Rad s manjinskim i društveno ranjivim skupinama online. U P. Brečić, T. Jendričko i I. Žegura (ur.), *Mentalno zdravlje online: dijagnostika, terapija, edukacija*. Zagreb: Medicinska naklada.

Aktivizmi

**Od borbe za opstanak do
aktivizma:
Istorija transrodnosti na
Kosovu od sedamdesetih
godina naovamo**

Lura Limani

Bljert Morina (alb. Blert Morina) je 31. decembra 2019. na *Instagram* profilu objavio fotografiju odluke Osnovnog suda po kojoj je lokalni matičar u Đakovici obavezan da mu promeni ime i oznaku pola kako bi ih uskladio s njegovim rodnim identitetom. Morina, trans aktivista koji živi na Kosovu, vodio je pravnu borbu s vlastima skoro dve godine. Objavljujući odluku suda u njegovu korist, napisao je:

Dugo sam se osećao veoma neprijatno u svojoj koži, u društvu devojaka bio sam muškobanjast, dok u društvu momaka nisam bio dovoljno muževan... Stalno sam morao da se pravdam ljudima, što me je veoma rastuživalo. Da ne pominjem koliko su me mučile misli o tome ko me zna kao Blertu, a ko me zna kao Blerta... Koliko god da smo bili svesni toga da čitav proces zahteva mnogo truda i energije, tokom njega često sam se pitao da li treba da nastavim jer mi je ponekad bilo ekstremno teško da balansiram između posla, tranzicije i sudske borbe... Ali uspeli smo! (Blert Morina, 2019).

Morinin slučaj lokalni i regionalni mediji slavili su kao istorijski: bio je to *prvi* javni slučaj da je trans osoba tražila i dobila pravo na priznanje roda. Štaviše, u početku je pominjan kao “prvi ikada poznati zahtev” na Kosovu za zvaničnu promenu imena i oznake pola (Halili, 2018a). U avgustu iste godine, Apelacioni sud potvrdio je presudu Osnovnog suda kojom je lokalnoj matičnoj službi u Prizrenu naloženo da promeni ime i oznaku pola anonimnog podnosioca zahteva (kasnije poznatog samo kao M. P.), nakon što je Ministarstvo unutrašnjih poslova uložilo žalbu na odluku Osnovnog suda (Travers, 2019). I taj slučaj je kanal nacionalne televizije, koji je prvi objavio priču (Klan Kosova, 2019), nazvao “istorijski prvim”.

Ali da li je bilo koji od tih slučajeva zaista *prvi* za Kosovo? Šta uopšte možemo smatrati *prvim*, ili šta bi se smatralo *istorijskim* u kontekstu u kom je istorija LGBTI pojedinaca i zajednica najvećim delom zakopana, nepoznata? Štaviše, kako da objasnimo istoričnost izgrađenu na “istorijskim trenucima” koji su ponekad nasilna autovanja kvir ljudi?

Spisateljica i istoričarka Morgan M. Page (2021) problematizuje stalno otkrivanje trans osoba, od bivšeg vojnika, slučaj koji je *New York Daily News* pogrešno nazvao “prvom promenom pola na svetu”, do nedavnih reakcija na roman Torrey Peters *Detransition, Baby*, veličan kao prvi trans roman koji je

Taj istorijski narcizam je tako opojan, kao MDMA koji pada u naše kolektivne stomake u klubu, o čemu trenutno možemo samo da sanjamo, i donosi nalet uzbuđenja od kojeg se dižu sve dlake na telu, kao i ogromnu medijsku pažnju, ali je njegovo sporedno dejstvo, nažalost, neka vrsta kulturne amnezije. Da bi se trans ljudi stalno iznova otkrivali, moramo uvek i odmah biti odbaćeni, zaboravljeni (Page, 2021).

U kosovskom kontekstu, “istorijski narcizam” buja: u zemlji koja je proglasila nezavisnost od Srbije 2008, svako može biti prvi Kosovar u nečemu. Sama nezavisnost obeležena je otkrivanjem tipografskog spomenika “Newborn” u centru Prištine, koji je učvrstio stvaranje mita o državi Kosovo kao nečem sasvim novom, odvojenom od njene složene istorije.¹ Kada je reč o LGBTI, naročito trans, osobama i njihovoj istoriji, kojima se ovo poglavlje bavi, čini se da je sve potpuno novo. Povremeno će se pojaviti neki dokumentarac, članak ili intervju sa LGBTI osobama, ponekad i protivno njihovoj volji. U početku će privući pažnju medija, pokrenuti javnu debatu i izazvati ogorčene kritike koje negiraju postojanje kvir osoba i odriču ih se kao nečeg drugog, stranog. Neizbežno, priča će pasti u drugi plan, povući će se i ne uspevši da uđe u naše kolektivno pamćenje, da bi je zamenio samo još jedan senzacionalan naslov i pompa o sledećoj lezbejki, gej, biseksualnoj, trans ili interseks osobi koja se usudi da izađe u javnost. Iako se ne može od novinara očekivati da obavljaju posao istoričara, takođe se često kaže da je novinarstvo “prvi grubi nacrt istorije”.² Međutim, taj nacrt ostaje i dalje prilično grub i načelan.

LGBTI priče često se pričaju u strukturalno doslednim narativima koji koriste elemente bajke kao što je srećan kraj, pa čak i upućuju na samu bajku — albanski mit o “prelasku duge” (*kapërcimi i ylberit*), prema kojem devojka, kada pređe dugu, postaje dečak. Taj motiv je toliko popularan da se uvek iznova pojavljuje u medijskim pričama o LGBTI na Kosovu barem od 1978. godine, kada ga srećemo u dosad najranijem zabeleženom izveštavanju o trans osobi s Kosova, iako se taj trop takođe koristi da simbolizuje autovanje uopšte.³ Ipak, premda je taj lajtmotiv decenijama odjekivao u pričama i medijima, same priče se gotovo nikada ne predstavljaju kao međusobno povezane.

Kulturna amnezija o kojoj Page piše i koja je ovde prisutna, oblik je epistemičke nepravde, odnosno hermeneutičke nepravde “...da je neka značajna oblast nečijeg društvenog iskustva skrivena od kolektivnog razumevanja usled predrasude o strukturalnom identitetu u kolektivnom hermeneutičkom resursu” (Fricker, 2011, str. 211). Takva epistemička nepravda onemogućava kvir ljudima i da znaju svoju istoriju i da imaju hermeneutičke resurse kako bi tumačili svoje društveno iskustvo. Ovo poglavlje je pokušaj da se ispravi ta epistemička nepravda intervenisanjem u historiografiju LGBTI osoba na Kosovu i u širem regionu uopšte. Prati najraniji medijski izveštaj o tranziciji trans osobe s Kosova, Misina Krasnića, 1978. godine. Takođe, poglavlje analizira ponovnu pojavu trans narativa u nacionalnim kosovskim medijima s javnim autovanjem aktivista Lendija Mustafe (alb. Lendi Mustafa) i Blerta Morine 2016. i 2017. i kako je to uticalo na metode borbe za prava LGBTI ljudi u zemlji. Kroz diskurzivnu analizu medijskih izveštaja i polustrukturisanih intervjua s tri trans osobe čije priče obeležavaju uglavnom nepisanu istoriju trans ljudi na Kosovu, ovo poglavlje interveniše u LGBTI historiografiju tako što lične priče koristi za pisanje istorije odozdo.

Kontekstualizovanje LGBTI pokreta na Kosovu

Istorija LGBTI pojedinaca i zajednica na Kosovu i dalje predstavlja slepu tačku u akademskim istraživanjima, uprkos velikom broju medijskih članaka i dokumentarnih filmova u poslednjih nekoliko godina. Postojeći kritični doprinosi usredsređuju se na to kako su diskursi o LGBTI pravima na Kosovu i o ljudskim pravima korišćeni za izgradnju muslimanskog evropskog identiteta u kosovskim i bosanskim narativima; ili na to kako je američka inostrana politika prihvatila LGBT borbu na Balkanu ne bi li opravdala intervencije u inostranstvu (Rexhepi 2016; 2017). Manje se pisalo o tome kako se priče o LGBTI osobama pojavljuju u mejnstrim medijima na Kosovu i kako se te pojave prikazuju kao nove i jedinstvene, odsečene od bilo kakvog pokušaja genealogije kvira na Kosovu kao istorije osporavanja konzervativnih ideja o seksualnosti i rodu.

Jedan od glavnih razloga za ovaj manjak je teškoća da se sprovede empirijsko istraživanje u nesigurnoj i izolovanoj zajednici koja mora da brine o opstanku u patrijarhalnom društvu zadojenom netrpeljivim stavovima prema kvir osobama. Prema

anketi Nacionalnog instituta za demokratiju, 81 procenat LGBTI osoba intervjuisanih na Kosovu doživelo je psihičko zlostavljanje ili verbalno uznemiravanje, a 29 procenata pretrpelo je fizičko nasilje (2015). U intervjuiima za televizijske programe, vesti i dokumentarne filmove, većina LGBTI osoba odlučuje da ispriča svoje priče izmenjenim glasovima i licima kako bi zaštitila svoj identitet.

Prekretnicu predstavlja pojava nove generacije LGBTI aktivista, a posebno trans aktivista, koji su sopstvene tranzicije pretvorili u bojno polje za pravno priznanje i u kampanje za podizanje svesti. Aktivisti Mustafa i Morina, koji su se autovali otprilike u isto vreme, obojica su trans muškarci koji su dali bezbroj intervjua, gostovali u dokumentarcima, pa čak i napravili hroniku svojih tranzicija na *Jutjubu*. Njihov javni aktivizam predstavlja radikalno odstupanje od postojećih prikaza kvir ljudi kao bestelesnih glasova koji nam se obraćaju iz mraka, u strahu za svoje živote. Fokus njihovog aktivnog učešća u pokretu takođe se pomerio pošto su njih dvojica uspeli da usmere organizacionu pažnju i resurse ka rešavanju konkretnih trans pitanja kao što su nedostatak medicinske stručnosti i regulative za lečenje rodne disforije u zemlji, kao i nedostatak zakonskih odredbi da se trans osobama zvanično prizna rodni identitet.

Patrijarhalnom i patrilinealnom tradicionalnom albanskom društvu nije strano menjanje roda: putnici, antropolozi i novinari detaljno su dokumentovali fenomen “zakletih devica” (na albanskom: *virgijëshat e përbetueme*; ili *burrneshat*) – žena koje preuzimaju društvenu ulogu muškaraca, što takođe zahteva od njih da se zakunu na doživotni celibat pred starišinama sela ili plemena (Durham, [1908] 2013; Dickemann, 1997; Young, 2000). Međutim, dok neki antropolozi ili opisuju zaklete device kao žene koje se oblače kao muškarci ili kao transrodne osobe koje su postale “društveni muškarci” (Dickemann u Young, 2000, str. 117), drugi tvrde da su zaklete device “prepoznate u svojim zajednicama u ulozi posebnog rodnog statusa, sličnog onome koji savremeni antropolozi opisuju kao ‘treći rod’” (Tarifa, 2007, str. 88). Ipak, kako Young, koja je i sama uspela da intervjuiše nekoliko zakletih devica, primećuje: ni Albanci uopšte, a ni same device, ne bi opisali *burrneshat* kao transseksualce, transrodne osobe ili krosdresere (Young, 2000, str. 124). I antropolozi i novinari koji su izveštavali o tom fenomenu takođe su primetili da on izumire – 2008. godine najmlađa intervjuisana zakleta devica imala je 54 godine (Tarifa, 2007, str. 90; Bilefsky, 2008).

Međutim, prelaženje granica rodnog izražavanja u slučaju zakletih devica je ograničeno jer se kreće samo u jednom pravcu. U patrijarhalnom društvu, ženi ide u korist da napusti svoju potlačenu društvenu ulogu i status, dok ne postoje folklorne anegdote o tome da muškarci rade suprotno. Mit o “prelasku duge” – folklornog porekla i nastao pre zastave u bojama duge koju su američki LGBT aktivisti odabrali kasnih sedamdesetih – funkcioniše u velikoj meri u okviru iste logike: poslovična devojka želi da postane mladić da bi pobegla od svojih nedaća. U tradicionalnom *valle* iz Tropoje, snimljenom 1988. i izvedenom uz pesmu *O ylberi me shtatë lara* (“Oj dugo sa sedam boja”), vide se igrači i igračice kako se vrte s maramicama u rukama, dok pevačica peva “Oj dugo sa sedam boja, bele si planine prevalila/oj dugo nad planinom/devojkju si našu u momka pretvorila” (Dylberizm, 2019). Dok igračice sužavaju krug, ples kulminira tako što jedna od igračica izlazi obučena u tradicionalnu mušku odeću kao mladić (Dylberizm, 2019).

Uprkos ovoj latentnoj fascinaciji i kulturi mešanja rodova, teško je mapirati savremenu LGBTI istoriju na Kosovu jer ne postoji jedinstveni sveobuhvatni prikaz bilo kvir izraza i praksi, bilo LGBTI pokreta kao proizvoda individualnog aktivizma, nezvaničnih grupa i ustanovljenih organizacija. Nedavno, 2017. godine, Centar za jednakost i slobodu (CEL), objavio je knjigu *Lëvizja LGBT* (“LGBT pokret”), ali ona je daleko od iscrpne. Akademski krugovi, kao i publikacije koje objavljuju organizacije, uglavnom ignorišu LGBTI pojedince ili aktivizam pre rata na Kosovu. Najraniji izveštaj o trans osobi koji sam pronašla potiče iz dnevnih nacionalnih novina *Rilindja*, koje su u vidu serijala pisale o tranziciji trans osobe iz Peći 1978. godine. Taj slučaj biće detaljnije analiziran u nastavku budući da je od suštinskog značaja za kontekstualizaciju trans istorije Kosova.

Nema mnogo dokumentacije o organizovanju LGBTI osoba pre rata na Kosovu, iako aktivisti i aktivistkinje pominju društvena okupljanja i organizovanje nezvaničnih zajednica što se, kao i većina aktivnosti albanskog življa tokom devedesetih, odvijalo u privatnim kućama. Primereno je posmatrati takva neformalna okupljanja kao organizovanje zajednice, jer se istorija LGBTI pokreta na Kosovu često podvodi pod istoriju zvaničnih organizacija. Aktivistkinja za ženska prava Igballe Rogova govori kako su sredinom devedesetih ona i njena partnerka ugostile malu grupu lezbejki u svom domu u Prištini kako bi organizovale zabave, projekcije filmova i diskusije (lična komunikacija, 5. januar

2021). Grupa je imala veze sa srpskom organizacijom za lezbejska ljudska prava, Labris, koja ih je, između ostalog, snabdevala filmovima o gej pravima (Igballe Rogova, lična komunikacija, 5. januar 2021).

Inače, “prvi” istopolni “brak” u Jugoslaviji sklopljen je između Rogove i njene tadašnje partnerke Rejčel Vorhem, britanske državljanke. Iako istopolni brakovi i građanske zajednice nisu bili legalizovani u Jugoslaviji, par je u avgustu 1996. održao simboličnu svadbu u Beogradu kako bi ozvaničio svoju vezu pred prijateljima. Iako je taj događaj bio privatn, informacije o njemu procurile su u štampu, a prištinski nedeljnik *Koha* izvestio je o njemu autujući Rogovu (Igballe Rogova, lična komunikacija, 25. januar 2021). Rogova, koja je u to vreme radila na organizovanju žena u selima na Kosovu, razmišljala je o odlasku iz zemlje strahujući od progona. Rogovina priča pokazuje koliko je zapravo teško mapirati LGBTI istoriju na Kosovu. Genealogija LGBTI zajednica i aktivizma za njihova prava delimično se može pratiti i kroz nasilna autovanja kvir osoba, koja onda služe kao istorijski trenuci za koje se usidri linearni narativ “situacija se poboljšava”. U međuvremenu, kvir ljudi čije istorije izmiču toj genealogiji ostaju u senci i pružaju nam iluziju neprekidne potrebe da iznova otkrivamo neheteronormativna, ne-cis tela.

Istorija LGBTI organizacija na Kosovu nešto je bolje dokumentovana. Prva zvanična LGBTI organizacija na Kosovu, Centar za društveni i grupni razvoj (CSGD) osnovana je 2003. i aktivna je i danas. Od tada se pojavilo nekoliko organizacija, od kojih su neke osnovali i lokalni i međunarodni aktivisti. Centar za društvenu emancipaciju, QESh, osnovan je 2008, a Libertas 2011, međutim, oni više nisu aktivni. Jedina druga istaknuta organizacija koja je trenutno aktivna je Centar za jednakost i slobodu (CEL), osnovan 2013. godine. Te pionirske organizacije bile su usredsređene na pružanje neposredne podrške i bezbednog prostora za, u početku, uglavnom gej zajednicu. Za razliku od danas, kada je većina aktivnosti koncentrisana u Prištini, prvo svratište otvoreno je u Prizrenu 2004. godine (CEL, 2017). Međutim, u to vreme aktivisti i aktivistkinje imali su ograničen domet i većina aktivnosti zajednice nije uključivala lezbejsku zajednicu (CEL, 2017, str. 27). Postepeno se to promenilo, posebno kada su lezbejske aktivistkinje preuzele lidarske pozicije u dve organizacije, QESh i CEL.

Danas i CSGD i CEL upravljaju svratištima u Prištini i planiraju da zajedno organizuju prostor kada im opština obezbedi

lokaciju. U oktobru 2020, opština je obećala 300.000 evra za izgradnju prvog skloništa za LGBTI osobe koje žele da umaknu od nasilja i uznemiravanja. Sklonište će voditi dve organizacije koje godinama sarađuju na unapređenju LGBTI prava i rade na većini projekata zajedno ili u bliskoj saradnji (Arbër Nuhiu, lična komunikacija, 14. januar 2021). I CSGD i CEL takođe su deo mreže ERA - Savez za jednaka prava LGBTI osoba na Zapadnom Balkanu i u Turskoj, i blisko sarađuju u organizovanju povorke ponosa u Prištini. U protekle dve decenije intervencije i akcije za LGBTI prava, od onlajn platformi do dreg performansa, organizovale su i nezvanične grupe i zasebni aktivisti. Nedavno, 2020. godine, nezvanični i anonimni kolektiv poznat kao Dylberizm, pokrenuo je onlajn platformu dylberizm.com za izveštavanje o LGBTI pitanjima na albanskom jeziku kao deo svojih napora usmerenih na obrazovanje i zagovaranje.

Pored rada sa institucijama, organizacije su uspele i da povećaju vidljivost zajednice, uprkos burnim reakcijama i ponekad nasilnom protivljenju. Kada je 2012. pokrenut časopis *Kosovo 2.0*, koji se fokusirao na seks i seksualnost, grupa od tridesetak ljudi upala je u prostorije u kojima se događaj odvijao, prebila osoblje i uništila binu (Demolli, 2012). Događaj je dodatno ometan protestom stotinjak ljudi okupljenih ispred zgrade, od kojih su neki uzvikivali “Napolje, pederi” i “Alahu akbar” (Demolli, 2012). Usled toga, policija je morala da evakuise prisutne, dok je fudbalska navijačka grupa *Plisat* preuzela odgovornost na svojoj *Fejsbuk* stranici tvrdeći da su preduzeli mere protiv “degeneričnih karakteristika” (Demolli, 2012). Dva dana kasnije, 16. decembra, kancelariju LGBTI organizacije *Libertas* napalo je sedmoro ljudi koji su bacili suzavac kroz otvoreni prozor (Civil Rights Defenders, 2012). Jednog od aktivista koji je napustio kancelariju teško su pretukla trojica ili četvorica napadača (Civil Rights Defenders, 2012).

Od 2007. organizacije obeležavaju Međunarodni dan borbe protiv homofobije, transfobije i bifobije (IDAHOBIT) intervencijama u javnom prostoru (postavljanjem postera i nalepnica), organizovanjem diskusija i slanjem javnih pisama institucijama i medijima (Halili, 2020b). Premda su isprva zahtevi da IDAHOBIT dobije zvaničnu podršku naišli na mlak prijem kosovskih institucija, 2014. su tri LGBTI organizacije – CSGD, CEL i QESH – uspele da organizuju prvi javni marš u pešačkoj zoni u centru Prištine (Halili, 2020b). Događaj je dobio podršku međunarodnih predstavnika, ali nije okupio veliku publiku jer nije bio unapred najavljen. U koordinaciji s Kancelarijom premijera

Kosova, glavna zgrada vlade iste noći je osvetljena u duginim bojama – što je do sada već postala godišnja tradicija. Aktivisti su, međutim, primetili da se mnogi iz LGBTI zajednice još ne usuđuju da marširaju u javnosti – umesto toga nosili su maske i kostime (Halili, 2020b).

Marševi su pružili priliku aktivistima i aktivistkinjama da pokažu LGBTI pojedincima koji strahuju od autovanja da nisu sami i prokrčili su put za organizovanje većih i javno najavljenih parada ponosa (Halili, 2020b). Prva povorka je organizovana u Prištini 2017. pod sloganom “U ime ljubavi”, sa stotinama okupljenih. Organizacija prvog Prajda, dokumentovana kratkim filmom u četiri epizode, *The sky is turning*, predstavlja prekretnicu u LGBTI pokretu. Organizatori namerno nisu izabrali političku poruku ili zahtev, već su se opredelili za univerzalni poziv na ljubav (Bulent, 2018, ep. 3). Iako je sama Parada održana u slavljeničkom raspoloženju, nakon događaja prijavljena su dva incidenta – jedna osoba je verbalno uznemiravana, a druga fizički napadnuta (Ahmeti, 2017). Od tada je Parada ponosa organizovana još četiri puta, poslednji put u julu 2021, a pre toga, u oktobru 2020. tako što su učesnici i učesnice “marširali” u koloni automobila u centru Prištine zbog pandemije koronavirusa.

Uprkos javnom negodovanju nekih muslimanskih sveštenika i male verske stranke *Fjala* (Morina, 2017; Duffy, 2018), povorke ponosa na Kosovu organizuju se bez većih incidenata i kontraprotesta. Takođe se sprovode uz eksplicitno odobrenje i podršku lokalnih institucija i međunarodnih predstavnika, uz redovno prisustvo premijera i predsednika Kosova, kao i ambasadora SAD, Francuske, Nemačke, Velike Britanije i Italije. Takva mirna okupljanja su u suprotnosti sa opozicijom koja je prisutna u drugim zemljama u regionu. Na primer, Sarajevo je bilo domaćin prvog Prajda 2019. sa 1.000 policajaca koji su štitali prisutne od kontraprotesta (Wood, 2019), dok su samo nekoliko dana nakon što je Beograd proglašen za domaćina Evroprajda 2022, beogradski Prajd centar napali sportski huligani (Breue, 2020).

Iako su praznični ukrasi i muzika pratili prajdove, ti događaji ipak su služili kao protesti za prava LGBTI, na kojima aktivisti zahtevaju institucionalno priznanje i uključivanje. U početku su prajdovi korišćeni kao platforme za postavljanje opštih zahteva, utemeljenih na aktivističkom zalaganju da država prizna LGBTI pojedince kao *građane* jednakih prava. Na drugom Prajdu, aktivisti su zahtevali od državnih institucija “da ne poriču [njihov] identitet, da nude jednake mogućnosti i da ispune svoju odgovornost

prema ljudskim pravima” (Lendi Mustafa, citirano u Gashi & Travers, 2018). Tek u četvrtom Prajdu aktivisti su precizirali svoje zahteve. Na Paradi ponosa 2020, aktivisti su se vozili gradom pod sloganom “Da” i zahtevali da se istopolni brakovi unesu u novi građanski zakonik Kosova. Iako su povorke ponosa nesumnjivo povećale vidljivost zajednice i veoma su popularne među LGBTI pojedincima (prema anketi NDI, 71 procenat ispitanih LGBTI osoba na Kosovu smatra da je Prajd poboljšao položaj zajednice), one takođe služe kao neka vrsta dimne zavese. Kako kaže Arbër Nuhiu, direktor CSGD, povorke stvaraju iluziju da ima velikih skokova i napretka u LGBTI pravima na Kosovu, dok se u stvarnosti LGBTI osobe i dalje suočavaju s predrasudama i diskriminacijom (lična komunikacija, 14. januar 2021).

Kako sam postala Aleksandra Krasnić

Najraniji novinski izveštaj o transrodnoj osobi s Kosova koji sam mogla da pronađem je članak objavljen novembra 1978. u devet delova u dnevnom nacionalnom listu *Rilindja*. Napisao ga je Sadri Morina, novinar Radio-televizije Priština i specijalni dopisnik lista za ovu “ekskluzivnu” priču. Serijal beleži tranziciju Misina Krasnića,⁴ kosovskog Roma iz Peći, u Aleksandru, i kroz njegovu priču uvodi novinu operacije prilagođavanja pola. Krasnić, koji je srednju stručnu školu, smer za ekonomiju, završio u Peći, preselio se 1976. u Sloveniju zbog posla, a tranziciju u ženu započeo je dve godine kasnije. Danas Krasnić, slovenački državljanin, živi kao gej u Austriji, nakon što se vratio u muški rod.⁵ U odeljku ispod analiziram članak koji je “najavio”, kako on kaže, njegovu tranziciju jugoslovenskoj javnosti i kroz odlomke polustrukturisanog intervjua nudim alternativno tumačenje događaja (Misin Krasnić, lična komunikacija, 1. februar 2021).⁶

Krasnićeva priča je sve samo ne opštepoznata. Zapravo, moje početno istraživanje i intervjui s LGBTI aktivistima na Kosovu doveli su me do zaključka da je najranije izveštavanje o trans osobi s Kosova televizijska reportaža o Edoni Džejms (alb. Edona James), kosovsko–nemačkoj trans zvezdi rijalitija. James, koja je rođena na Kosovu, ali je veći deo života provela u Nemačkoj, kosovskoj publici predstavila se 2014. u emisiji o poznatim ličnostima *Privé* kao “Alбанка koja je prešla dugu” (*Privé*, 2014). Prvi put sam čula za Krasnića dok sam večerala sa svojom majkom i tetkom, Myzafere Limani i Hazbije Krasniqi, koje su, kao i on, iz Peći. Ispričale su

mi da je, u vreme kada su one završile srednju školu, mladić iz njihovog kraja podvrgnut operaciji potvrđivanja pola. Priča mi nije delovala toliko neobično ili nerealno budući da sam tokom istraživanja čula o ljudima koji su, dalje od očiju javnosti, prolazili kroz tranziciju ili živeli kao trans osobe mnogo pre Mustafe ili Morine. Međutim, zaintrigiralo me je insistiranje moje tetke na tome da se priča pojavila u dnevnom listu *Rilindja*. Razgovor me je podstakao da kopam po arhivi *Rilindje* – koja datira od 1945. kada je list osnovan – gde se ispostavilo da je Krasnićeva priča najraniji zabeleženi izveštaj o tranziciji trans osobe u kosovskim medijima.

Objavljen pod naslovom “Postao je ona – ne prešavši dugu”, serijal u novinama *Rilindja* napisan je u maniru detektivske priče. Novinar preskače mnoge pravne i etičke prepreke u svojoj “avanturi” da otkrije identitet kosovskog pacijenta koji menja pol u Kliničkom centru u Ljubljani. Priča je bila od javnog interesa jer se taj medicinski postupak smatrao novim naučnim dostignućem, a u Jugoslaviji nije bilo zakonskih odredbi koje su regulisale terapiju i intervenciju prilagođavanja pola. U članku, autor Sadri Morina (koji nije u rodbinskoj vezi s trans aktivistom Blertom Morinom) priznaje da je zavirio u dokumentaciju i “slučajno” video Aleksandrino ime u Sekretarijatu unutrašnjih poslova u Mariboru; da je dobio privatne informacije od opštinskih i prosvetnih službenika na Kosovu; da se pretvarao da je Krasnićev brat ne bi li saznao Aleksandrinu kućnu adresu i ušao u njegov stan, gde je preturao po stvarima tražeći fotografije (Morina, 1978b, 1978c, 1978d, 1978e). Opisujući kako je slučajno otkrio Aleksandrino ime dok je njuškao u potrazi za dokumentima, Morina kaže: “Znao sam da to što radim nije dozvoljeno, čak i da je nepošteno” (Morina, 1978b). Članak prikazuje više fotografija Krasnića kao dečaka i onako kako se on predstavljao u vreme intervjua, pa čak i više dokumenata, uključujući fotografiju njegove ažurirane lične karte. U serijalu, Morina otkriva i Krasnićevu adresu (doduše, ne otkriva grad u kojem živi), njegov matični broj i datum rođenja, pa čak i opširno navodi njegovu medicinsku dijagnozu kao trans osobe (Morina, 1978e; 1978h). U samom članku nije jasno da li je intervju vođen dobrovoljno i štampan uz dozvolu ispitanice. Dok sam vodila intervju s Krasnićem, uveravao me je da je potpisao citate i da je dao novinaru dozvolu da objavi članak nakon što mu je Morina obećao da će mu platiti 3000 austrijskih šilinga, što bi danas iznosilo oko 700 evra (MK, 2021). Krasnić kaže da nikada nije dobio tu naknadu.

Prvi deo serijala je uvod u fenomen prilagođavanja pola i njegov istorijat, uz tvrdnju da je takav postupak prvi put izveden u Jugoslaviji (Morina, 1978a). Kontemplirajući o “modernim vremenima” i demistifikaciji mnogih mitova, autor primećuje da je ipak “čovjek ostao najkomplikovaniji... mnoge misterije tek treba da se otkriju, a posebno one o samom sebi” (Morina 1978a). Te misterije uključuju “posebne želje”, kao što je želja da se bude “nešto drugo u odnosu na ono kako te je priroda stvorila, ukratko: da se promeni pol” (Morina 1978a). Napominjući da taj fenomen nije “ni redak ni nov” i pokazujući kao dokaz legendu o prelasku duge, Morina iznosi podatke o brojnosti populacije trans osoba u svetu i daje istorijski pregled operacije prilagođavanja pola, koji počinje operacijom američkog vojnika u Danskoj (Morina, 1978a).⁷ Članak s radoznalošću i otvorenošću pristupa “fenomenu prilagođavanja pola”, ali često ne pokazuje empatiju i ophodi se s podsmehom. Iako Morina piše: “Shvatio sam pitanje [prilagođavanja roda] kao epohalno dostignuće medicine” (1978b), nehajan je po pitanju rodnog identiteta. Osim što narušava njenu privatnost, pogrešno određuje Aleksandrin rod i na metafiktivan način nudi kobajagi izvinjenje čitaocu pretvarajući se da zaboravlja da je Aleksandra sada žena (Morina, 1978e).

Zanimljivo je da se u tom prvom delu čitalac upoznaje s novim rečima u albanskom jeziku: *gjinindërrimi* (doslovno: “promeniti pol”), kao glagol za menjanje roda, i *gjinindërrues* (osoba koja je promenila pol) za trans osobu (Morina, 1978a). Bitno je to napomenuti, jer ukazuje na činjenicu kako se pojam “rod” u to vreme koristio za označavanje pola, a u izvesnoj meri nedostatak razlike između pola i roda u albanskom jeziku opstaje do danas, što je jasno iz upotrebe pojma “rod” umesto “pol” u zvaničnim dokumentima. Nama koji danas istražujemo, Morinina upotreba te nove kovanice na albanskom, koja dodatno zamagljuje razliku između pola i roda, zadaje poteškoće jer nam onemogućava da dokumentujemo tačnu terminologiju koju koriste lekari i sam(a) Krasnić. Kada je intervjuisan 2021, Krasnić je koristio pojam “transseksualac” da bi opisao sebe u to vreme (MK, 2021). U međuvremenu, pojam *gjinindërrues*, koji je približniji pojmu “transrodni” nego “transseksualac”, što danas zvuči gotovo ispred svog vremena, izgleda da je skovao novinar Morina i da danas on više nije u upotrebi, ako se ikada i primio.

Morinino istraživanje o “slučaju Krasnić” počinje pozivanjem na izveštaj slovenačkog dnevnika *Delo* koji, kako on piše, javlja da su lekari u medicinskom centru u Ljubljani uspešno prilagodili

pol pet pacijenata (Morina, 1978b). Međutim, izgleda da to nije bilo sasvim tačno – u članku se navodi izjava psihijatra, dr Jože Lokara: “Upravo smo napravili prve zaista uspešne korake ka promeni pola onih koji to žele” (Morina, 1978b). Štaviše, iako članak ne precizira medicinske procedure koje je Krasnić prošla, njena tranzicija opisuje se kao potpuna, pa čak i veoma uspešna. U pretposlednjem članku u serijalu nalazi se fotografija na kojoj se Krasnić bojažljivo osmehuje, lica uokvirenog plavom talasastom kosom srednje dužine. Ispod nje piše: “Aleksandra Krasnić, posle intervencije lekara, sada više nije muškarac, već žena” (Morina, 1978h). Morina čak citira dr Lokara da je “medicinska intervencija [kod Aleksandre] bila najuspešnija od svih pet” i zaključuje da će “svakako njen slučaj... ući u anale medicine kao najuspešniji do sada, ne samo u našoj zemlji” (Morina, 1978h). U vreme intervjua, Krasnić je bila na hormonskoj terapiji, uzimala je estrogen i antiandrogen, i identifikovala se kao “transseksualna” žena, ali još nije bila podvrgla operaciji prilagođavanja pola (MK, 2021). Morina je, navodno, upozorio da će u tekstu “napisati” da je imala hiruršku intervenciju i da “ne bi trebalo da dolazi na Kosovo pre operacije” (MK, 2021). Krasnić je operisana 1979. i tvrdi da je prvi pacijent odnosno pacijentkinja koja je u Jugoslaviji promenila pol iz muškog u ženski (MK, 2021).

Sama Aleksandra i njena verzija događaja pojavljuju se tek negde na sredini članka, na kraju petog dela serijala. Novinar, koji se lažno predstavio kao njen brat da bi je namamio na sastanak u holu hotela, predstavlja Aleksandru kao “plavušu, visoku i lepu” (Morina, 1978e). Nema sumnje da je serijalizacija priče i odlaganje pojavljivanja Aleksandre tabloidna tehnika: kada se glavna junakinja konačno predstavi, čitalac je već “upoznao” njenu porodicu, zna da je se otac odrekao kada je video u ženskoj odeći, i da njena majka smatra da je preseljenje u Sloveniju “upropastilo njenog sina” (Morina, 1978d). Ipak, u razgovoru sa mnom, Krasnić kaže da ga je, i pored prvobitnih negativnih reakcija, porodica na kraju prihvatila kao trans ženu i da ih je više puta posetio na Kosovu napominjući da je tada bio samo gost i da nikada više nije živeo s njima (MK, 2021). Krasnićovo objašnjenje o tranziciji je nijansirano i pruža uvid u to kako se identifikovao kao “žena” pre nego što se preselio u Sloveniju. U članku kaže:

Svaki put kad smo se kao deca igrali, dopadalo mi se da budem u ženskoj ulozi. Na primer, igrali smo se muža i žene i uvek sam htela da budem žena, mlada. Sviđalo mi se zato što su

mi ženski pokreti delovali elegantnije. Ali osećao sam se kao muško. Štaviše, kada sam napunio petnaest godina, čak su mi se i dopadale neke devojke. Razmišljao sam i o braku. Međutim, svideo mi se drug iz odeljenja. Hteo sam da budem žensko i da mi on bude ljubavnik, a onda muž. Ali ja sam bio sam muškarac (Morina, 1978f).

Ako ovaj prvi citat zamagljuje granicu između seksualnih i rodnih želja, Krasnić u daljem tekstu jasnije iznosi svoje uvide nakon preseljenja u Sloveniju: “S jedne strane sam bio muškarac, s druge strane sam voleo muškarce. Bilo je muškaraca koji su mi nudili ljubav. Ali oni su bili homoseksualci. Nisam to tako htela” (Morina, 1978f). U razgovoru Krasnić otkriva da se sa idejom o prilagođavanju pola prvi put susreo kada se oporavljao od hepatitisa u bolnici u Sloveniji, gde mu je to predložila jedna žena (MK, 2021). “Nisam ni znao da je promena pola moguća. Kad mi je ta žena to rekla, ušlo mi je u glavu”, objasnio je, i dodao da je u nekom časopisu video da je izvesni Namac postao žena i počeo je da veruje da bi to i on mogao da ostvari (MK, 2021).

Krasnić je imao 22 godine kada mu je dijagnostikovana transrodnost i kada je upućen na operaciju prilagođavanja pola. “Konsultacije s psihijatrom dale su mi nadu”, priča Aleksandra za novine *Rilindja* (Morina, 1978f). Tim lekara okupljen u Ljubljani s namerom da se posveti pitanjima transrodnosti, opisao je svoj rad kao neophodnost koja proističe iz toga što ljudi moraju da odlaze u inostranstvo ili još gore: “Bilo je slučajeva ljudi koji su pokušali da promene pol bez profesionalnog nadzora... Dakle, nije reč o prostom 'eksperimentu', već o imperativu koji zahteva [naše] vreme” (dr Jože Lokar cit. u Morina, 1978i). Parafraziran je i hirurg, dr Godina, koji je rekao da je to što on radi “humano delo koje oslobađa ljude od patnje” (Morina, 1978i). Na kraju priče, Aleksandra pušta Morinu da pročita njenu otpusnu listu i dijagnozu koju je napisao dr Andrej Veble, u kojoj doktor čas govori o Krasniću u muškom, čas u ženskom rodu:

Ona potiče iz radničke porodice. Njen otac je u penziji i ima osmoro dece. Misin je četvrti sin... Retko kontaktira s porodicom, a još manje odlazi kod njih... On je *gjinindërrues* [transrodna osoba].⁸ Jednom mu se dopao dečak, a onda je počeo da se oseća kao žena. Nije homoseksualac. Često se zaljubljuje u muškarce... Na poslu se oblači kao muškarac, van posla kao žena. Njegov prijatelja i poznanika ponekad ga zna kao

ženu, a ponekad i kao muškarca. Ako ne promeni pol, može imati psihičkih posledica, čak može izvršiti samoubistvo. Sada komunicira sa studentkinjom koja misli da je on žena. Do sada je priznao samo prijateljici s posla... Pacijent ima sve znake žene. Ne razlikuje se od drugih žena po načinu oblačenja. Glas mu je takođe ženski. Ima retku inteligenciju, natprosečnu (Morina, 1978h).

Ovaj odlomak posebno je važan jer nam daje uvid u medicinski diskurs koji se koristio u dijagnostikovanju rodne disforije u to vreme. Govori se da se Krasnić oseća i oblači kao žena; takođe ima “ženski glas” i “sve znake” da je žena, toliko da se ne razlikuje od, verovatno, drugih žena, iako dijagnoza to ne kaže. Štaviše, naglasak dijagnoze na onome šta Krasnić *nije* – homoseksualac – pre nego što se doda da ga privlače muškarci, ukazuje na to koliko su pojmovi rodnog identiteta i seksualnih preferencija bili (a možda su i dalje) zamršeni, čak i za profesionalce. Isticanje “retke” i “natprosečne” inteligencije, posebno imajući u vidu Aleksandrino etničko poreklo, moglo bi da ukazuje na anticiganizam slovenačkih lekara koji je možda i uticao na njen tretman. Uprkos jugoslovenskoj progresivnoj politici koja je, u principu, podržavala razvoj romskog aktivizma i kulture (Zahova, 2018), ponašanje prema Romima (bilo) je obeleženo rasizmom i zavisilo je od konteksta, pa se i razlikovalo od jedne jugoslovenske republike do druge (vidi Stefanović, ovaj zbornik). Većina Roma živela je u veoma teškim uslovima, i kako Sardelić (2016) pokazuje, u svakodnevnoj praksi postojala je ambivalentnost oko toga da li su Romi “devijantna društvena grupa” ili “podklasa” i argumenti slični zapadnjačkom kulturnom rasizmu mogu se uočiti u medijskim izveštajima iz Socijalističke Republike Slovenije – gde je u to vreme Krasnić živela (Sardelić, 2016; Baker, 2018). Međutim, po mišljenju reportera koji prati priču, njena inteligencija predstavlja “vizu” koja otvara vrata tretmanu “nakon kojeg je promenio pol, zauvek postao ona, drugarica Aleksandra” (Morina, 1978h).

Zvanično, Krasnić je promenila lična dokumenta kako bi odražavala njen novi rodni identitet kada je pozvana na odsluženje vojnog roka (Morina, 1978h). Klinički centar u Ljubljani izdao je dokument da je Misin Krasnić sada Aleksandra Krasnić, čime su “završene sve formalnosti” i Krasnić omogućeno da započne “život u haljini” (Morina, 1978h). Do 1990. u matičnoj opštinskoj evidenciji unete su promene imena i oznake pola (MK, 2021). Izdata joj je nova lična karta s novim imenom, fotografijom,

koja je objavljena u novinama *Rilindja* (*Rilindja*, 1978g). To nam omogućava da pretpostavimo da ni Blerit Morina ni M. P. nisu “prvi” Kosovari koji su tražili zakonsku promenu imena i oznake pola, iako bi se mogli smatrati “istorijskim prvima” među onima koji tome teže na Kosovu nakon proglašenja nezavisnosti – čime se implicitno jača istorijska i društvena razlika između Kosova tokom jugoslovenskog perioda i Kosova danas.

Iako čitalac upoznaje Krasnić kao ženu 1978. i saznaje da je njena tranzicija završena, čini se da je Krasnić oscilirala između rodnih izraza i pre nego što je počela s hormonskom terapijom. U članku novina *Rilindja*, Krasnić opisuje svoj život u Sloveniji kada se na poslu predstavljao kao muškarac, ali je često izlazio na žurke gde se predstavljala kao žena. Objašnjavajući početak svoje tranzicije, koja joj je zadavala patnju zbog (biološkog) pola, Krasnić kaže:

Oni s kojima sam radila znali su me ponekad kao muškarca, ponekad kao ženu. Na posao sam išla u pantalonama, vezivao sam i skrivao grudi. Nosio sam tešku odeću koja bi prikrivala ženske konture tela. Međutim, kod kuće i na žurkama, skidala sam masku. To mi je otežavalo život. Posebno u početku.... Najteže mi je bilo kad sam plesala s muškarcima. Tela su se pripijala, a ja sam još uvek bila muškarac. Preznojavala sam se od agonije. Prikrivala sam to što sam bolje umela. Problemi su se nastavljali i posle žurki. Od muškaraca sam se branila različitim opravdanjima (Morina, 1978h).

Prelaženje granica rodnog izražavanja nije bilo prihvaćeno u njenom društvenom krugu; kako piše Morina: “Fiziološke promene kroz koje je Misin prolazio počele su da privlače negativnu pažnju njenih kolega... Medicinska tajna počela je da se otkriva” (Morina, 1978f). Kao posledica toga, Krasnić je morala da promeni više poslova i gradova “ne zato što bi ljudi saznali da sam promenila pol. Ne zato što bi ogovarali. Smetalo mi je kada bi ponekad rekli nešto uvredljivo” (Misin Krasnić cit. u Morina, 1978f). U članku Krasnić prepričava i incident u kojem su je pratila i maltretirala dvojica kosovskih Albanaca koji nisu znali da Aleksandra govori njihov jezik i da ih razume (Morina, 1978h). Isprva su muškarci dobacivali i pokušavali da započnu razgovor; potom su seli u isti vagon i počeli da pričaju s njom. Kada je jedan od njih rekao drugom na albanskom: “Uzećemo [ovu Slovenku] milom ili silom. Nešto mora da upali”, Aleksandra je uplašena

izašla iz voza pre nego što je stigla na određište (Morina, 1978h).

U poslednjem delu serijala, nazvanom “Aleksandra misli da će se udati”, Morina čitaocu i Aleksandri daje srećan kraj – vraćajući nas na narativ bajke pomenute u uvodu. Članak tvrdi da Aleksandra planira da se uda za hirurga kojeg je upoznala dok je čekala da promeni pol (Morina, 1978i). “Od tada smo uvek zajedno. Čak je uzela ime [Aleksandra]... koje sam ja predložio. Ona je kao i sve druge žene”, citiran je dr Manfred ‘Zilerh’ (Morina, 1978i). Iako se priča završava u duhu optimizma u vezi sa Aleksandrinom sudbinom i ponosa na jugoslovenska medicinska dostignuća, pitala sam se koliko je toga zapravo tačno. Raspitala sam se kod Krasnića o “Zilerhu”: u početku je bio zbunjen i rekao je da veruje da je novinar izmislio “srećan kraj” kako bi priča bila zanimljivija čitaocima, ali je onda shvatio da je ime pogrešno napisano – odlazio je u to vreme kod doktora Cihlerla (Ziherl) (MK, 2021). Ali ni to, kao ni mnogi detalji u izveštaju novina *Rilindja*, nije bilo sasvim tačno prikazano. Krasnić je bio u vezi sa Cihlerlom i kratko je živio s njim, ali ga je ostavio kad je saznao da je Cihlerl transrodni muškarac, još uvek “biološki žensko” (MK, 2021). U razgovoru s Krasnićem, gubi se veliki deo sigurnosti i konačnosti s kojom Morina prikazuje Aleksandrinu tranziciju u ženu. Krasnić, koji kaže da je bio “transseksualac” samo od 1979. do 1983, doživio je nervni slom i dijagnostikovana mu je paranoidna psihoza 1984. nakon što je patio od depresije⁹ izazvane operacijom potvrđivanja pola (MK, 2021).

Gledajući unazad, Krasnić je ambivalentan po pitanju transrodnosti, a u našem razgovoru sebe naziva “bivšim transseksualcem”. Danas, nakon detranzicije i dvostruke mastektomije, Krasnić kaže da mu je “postavljena pogrešna dijagnoza” (MK, 2021). “Transseksualnost nije bila toliko poznata 1978. i... odeljenje psihijatrije nije imalo iskustva s transseksualcima, pa su me poslali kod Jože Lokara, koji je navodno imao više iskustva”, objasnio je Krasnić (MK, 2021). Citirajući ga, zadržala sam terminologiju koju koristi u originalu jer ona ukazuje na diskurzivnu promenu koja se dogodila u vezi s rodnim identitetom nakon njegove tranzicije. Samo je jednom upotrebio pojam *transrodna osoba* (*transgender*), na engleskom, misleći na fazu kada se više nije osećao kao žena, ali se predstavljao kao žena; inače je sebe nazivao homoseksualcem, ili transseksualcem (MK, 2021). “Pre 1978. imao sam neka ženska osećanja, bio sam stidljiv... nisam bio čak ni transseksualac, ali me je psihijatar pogrešno razumeo”, napomenuo je na početku

Bio sam stidljiv i imao sam hormonske tegobe. Zbog svojih hormonskih tegoba nisam bio nesrećan što sam muškarac, ali bio sam stidljiv... U osnovnoj školi, na primer, u kupatilu nismo imali kabine za muškarce, i piškili smo napolju, a ja sam se uvek sklanjao od drugara iz razreda, jer mi je neprijatno što imam muški organ, što sam muško... Bio sam neka vrsta transseksualca... Na primer, porodica moje majke, svi do jednog pominju, ti si bio transseksualac. Zašto? Zato što sam voleo žensku odeću, *kule, dimitě*,¹⁰ haljine... Voleo sam da se šminkam, devojke bi me oblačile u venčаницe. Da, bio sam neka vrsta transseksualca, to mora da je bila transseksualnost, ali zbog svoje depresije ne pominjem da sam zaista bio transseksualac (MK, 2021).

Krasnić je 1978. živela kao trans žena i imala dve intervencije prilagođavanja pola 1979. Operacije je izveo hrvatski hirurg Marko Godina, za kojeg se seća da je kasnije poginuo u saobraćajnoj nesreći. “Čekao sam šest meseci na ljubljanskoj psihijatriji da se vrati sa specijalizacije u Americi”, rekao je Krasnić (MK, 2021). Posle operacije, nezadovoljan veličinom grkljana i u želji da poveća grudi, Krasnić je zloupotrebljavala hormone uzimajući veće doze i androkura, antiandrogena, i silberstrola, brenda estrogena (MK, 2021). Rekao je da je koristio do deset puta više silberstrola nego što su mu lekari propisali, bez njihovog znanja (MK, 2021). “U drugoj godini porasle su mi grudi... Čak sam imao i mleka”, rekao je (MK, 2021).

Vest o tranziciji Krasnić je saopštio svojoj porodici pismom i slikom na kojoj je on kao Aleksandra napisavši: “Sada imate jednog sina manje, a ćerku više” (Morina, 1978g). Uprkos Morininom tvrdnji da ga se otac odrekao, Krasnić se u to vreme vratila u rodni grad na Kosovu predstavljajući se kao žena (MK, 2021). Međutim, objavljivanje članaka u novinama *Rilindja* izazvalo je pometnju i odnos s braćom i sestrama se pokvario. “Moj [stariji] brat nije mogao da me prihvati: ”Zato što si otišao u novine, pristao si [da objaviš priču]”, rekao je Krasnić i dodao da, dok su mu trojica braće živa, nema nikakav kontakt s njima. “Svog [starijeg] brata nisam video, možda 40, skoro 50 godina”, rekao je Krasnić uz prigušen jecaj (MK, 2021). Njegovi rođaci po ocu takođe su ga se odrekli: “Pre nekoliko godina, moj brat od strica, on je umro, umro je pre

ne više od šest meseci... pisao mi je direktno na Fejsbuku i rekao: 'Pederu, šta hoćeš? Mrtav si za nas!'" (MK, 2021). Među rođacima s majčine strane imao je više razumevanja, ali ujak, koji ga je prihvatio kao trans osobu, nije ga prihvatio kao homoseksualca (MK, 2021).

Nakon operacije, Krasnić je imao problema da zadrži posao računovodstvenog referenta, iako je imao završenu srednju školu i kvalifikacije. "[Poslodavci] bi me u početku prihvatili na probni period, ali bi me onda otpustili nakon tri, četiri, pet meseci... moji gestovi nisu bili pokreti biološke žene. Prema kolegama sam se drugačije ponašao, ne kao biološka žena, već kao homoseksualac", rekao mi je Krasnić (MK, 2021). Kada sam tražila da navede primere, blago uznemiren, Krasnić mi je rekao da se upuštao u veze s kolegama i da to nije bilo prihvatljivo (MK, 2021). Pošto nije uspevao da nađe posao, Krasnić se odselio iz Slovenije i bio je primoran da radi u noćnim klubovima kao striptizeta, gde je počeo da se bavi i prostitucijom (MK, 2021). Tokom ovih godina kada je sebe smatrao "transseksualnom ženom", Krasnić se, u nejasnoj vremenskoj liniji, kretao između Švajcarske, Nemačke i Austrije dobijajući poslove od posredničke agencije (MK, 2021). Rekao mi je da je činjenica da je transseksualac često bila problem za njegove klijente, ali da nisu bili agresivni (MK, 2021). U to vreme je patio od depresije i imao nervni slom. Čini se da je to iskustvo duboko uticalo na njegovu odluku da prekine terapiju supresije androgena i da prođe kroz detranziciju, iako iz njegove priče nije jasno šta je prvo usledilo:

Nakon što sam 1984. prekinuo hormonsku terapiju [estrogen], postao sam depresivan, bio sam u Bazelu u Švajcarskoj i gledao homoseksualnu pornografiju na VHS-u – tada nije bilo CD-ova, i nešto me je u tom filmu toliko deprimiralo da sam sledećeg jutra shvatio: bolestan sam... psihoza... Kada bih u prodavnici video voćni jogurt od jagode plašio sam se crvenog jogurta misleći da su Švajcarci u njega ubacili ljudsku krv da bi me pretvorili u vampira (MK, 2021).

Nakon što mu je dijagnostikovana paranoidna psihoza, Krasnić je više puta hospitalizovan u Nemačkoj i Austriji, a leči se i danas (MK, 2021). Od slovenačkih vlasti je 1986. dobio invalidsku penziju i od tada ne radi (MK, 2021). Kako kaže, od 1984. znao je da više nije transseksualna žena i iste godine se vratio u rodnu Peč u muškoj odeći (MK, 2021). Ali ni to nije bilo konačno jer se i dalje čas predstavljao kao žena, čas kao muškarac:

Do 1984. više nisam bio transseksualac. Nisam imao nikakva ženska osećanja, ali sam u isto vreme rekao – operacija je obavljena, to je bio moj peh, moj *kismet*, tako da ću živeti kao žena... Pomoglo je to što sam se na taj način oslobodio kompleksa zbog Adamove jabučice, bez kompleksa sam nosio žensku odeću, ali znao sam ko sam, da nisam biološka žena (MK, 2021).

Krasnić kaže da je u tom periodu bio nešto nalik transvestitu. Dok je živeo u Nemačkoj, započeo je androgenu hormonsku terapiju testosteronom 1990. dajući injekcije jednom u tri nedelje. Kaže da je 2012. odlučio da “sto posto više nema povratka kao transseksualac ili žena, ne, biću samo muškarac” (MK, 2021). Tada je Krasnić promenio i oznaku pola u svojim zvaničnim dokumentima u Sloveniji, vratio ime koje je dobio po rođenju, Misin, i ponovo promenio oznaku pola u muški (MK, 2021). Analizom Krasnićeve priče o tome kako je doneo tu odluku, može se uočiti preplitanje seksizma i transfobije koje se manifestuje kako u njegovom doživljaju spoljašnjeg sveta, tako i u načinu na koji sam sebe vidi:

Neko vreme, kada bih izašao na kafu ili da jedem, prilazili bi stariji muškarci i sedali blizu mene, nerviralo bi me što bi me muškarci ponižavali, nisam biološka žena da bi me neki matorac potcenjivao... Jednog letnjeg dana ugledao sam sedog čoveka pored svog prozora i rekao sam sebi: “E sad mi je dosta!”. Otvorio sam orman i svu odeću, svu žensku odeću, sve sam uzeo i bacio u kantu za smeće. Otišao sam u prodavnicu, kupio mušku odeću, otišao sam kod frizera, ošišao se i od tog trenutka sam rekao i odlučio da 100 posto više ne igram žensku ulogu zato što me muškarci diskriminišu. (MK, 2021).

Krasnić je 2013. podvrgnut dvostrukoj mastektomiji. Šest meseci pre nego što smo obavili intervju, rekao je da je potpuno prekinuo hormonsku terapiju žaleći se da ćelavi i da mu kosti postaju sve teže (MK, 2021). Danas se identifikuje kao transseksualac muškarac–žena ističući da živi kao homoseksualac (MK, 2021).

Krasnićeva priča pruža jedinstven uvid u istoriju transrodnih osoba na Kosovu kao najraniji zabeleženi slučaj trans osobe koja je podvrgnuta hormonskoj terapiji i operaciji. Članci u novinama *Rilindja* svedočanstvo su društvenog konteksta u kojem je Krasnić prošao kroz tranziciju, i mada se ne pominje eksplicitno njegova etnička pripadnost, i dalje možemo pratiti intersekcionalnu

prirodu Krasnićeve stigmatizacije kao trans Romkinje. Uprkos kraju iz bajke i objektivizaciji Krasnić(a), serijal ipak uspeva da prenese teška iskustva izopštenosti, maltretiranja i dobacivanja, koja je doživeo kako od članova porodice, tako i od kolega i nepoznatih ljudi. Intervju s Krasnićem četrdeset godina kasnije pruža nam mogućnost za dublje razumevanje tog izveštaja, a ponekad i za alternativna tumačenja. Naročito nam njegova iskustva i život nakon objavljivanja tog članka daju uvid u fluidnost rodnog identiteta i tranziciju kao nešto što nije nužno konačno. Njegova tranzicija iz muškarca u ženu u Jugoslaviji sedamdesetih godina u kontrastu je s tranzicijom dvojice trans aktivista, čije priče analiziram u nastavku. Njegova priča je relevantna i danas jer možemo da od sedamdesetih pratimo diskurzivne promene u shvatanjima rodnog identiteta i seksualnosti. Takav prikaz ne rešava tenzije između rodnog identiteta i seksualnosti, niti to pokušava da učini, ali nam omogućava da dublje zađemo u interseksionalnu prirodu trans identiteta, prožetog ugnjetavanjima po linijama rase, roda, seksualne orijentacije, klase i telesne sposobnosti. To je očigledno u Krasnićevom slučaju, čije se iskustvo Roma s problemima mentalnog zdravlja znatno razlikuje od Mustafinog ili Morininog koji su obojice beli trans muškarci.

Tranzicija na posleratnom Kosovu

Kada je Lend Mustafa imao šest godina, rekao je roditeljima da će, kada poraste, postati dečak. “To je bila samo moja mašta, ne zbog nekih informacija koje sam imao. Tek kasnije sam video da na svetu postoje transrodne osobe kojima je prilagođen pol” (Lend Mustafa, lična komunikacija, 29. jun 2020a).¹¹ Mustafa je jedan od najistaknutijih LGBTI aktivista na Kosovu – moglo bi se čak reći da je zaštitni znak pokreta. Autovao se kao trans osoba u televizijskom dokumentarcu *Mallkimi LGBT* (“LGBT kletva”), emitovanom na nacionalnom kanalu Klan Kosova 2016. i od tada ne prestaje da se pojavljuje u medijima. Pored toga što je dao bezbroj intervjuua za podizanje svesti o LGBTI zajednici, Mustafa je veoma otvoren u vezi sa svojim rodnim identitetom, tranzicijom, i prvi ističe koliko je privilegovan kao trans muškarac koga prihvata porodica. Mustafa, koji je veći deo života proveo u Prištini, bio je LGBTI aktivista još u srednjoj školi. U to vreme, on i njegovi kvir prijatelji – opisuje ih kao “neustrašive klince” – prisustvovali su aktivnostima organizacija i delovali u distribuciji postera, flajera i

nalepnica (LM, 2020a). Kao jedan od najglasnijih aktivista, Mustafa je predvodio prvu Paradu ponosa održanu u Prištini 2017. i održao govor pred ushićenom gomilom koja je skandirala njegovo ime (Bulent, 2018, ep. 4).

Blerit Morina, koji trenutno vodi CEL – organizaciju u kojoj Mustafa radi – takođe se pojavio u filmu *Mallkimi LGBT*, iako prikriveno. Nakon što je film emitovan, Morina, trans muškarac, pronašao je Mustafu i uspostavio kontakt s njim (Blerit Morina, lična komunikacija, 15. jun 2020).¹² Obojica su u to vreme radila za LGBTI organizacije: Mustafa je bio koordinator u QESH-u; Morina je radio u CEL-ovom svratištu (LM, 2020a; BM, 2020). Kada se Morina takođe javno autovao u članku u časopisu *Kosovo 2.0* (Halili, 2017), obojica su javno počeli da govore o svojim identitetima, trans pravima uopšte i zakonskoj diskriminaciji s kojom se suočavaju. To je dovelo do šire javne rasprave o trans pitanjima u zemlji: u kasnovečernjoj emisiji *NIN* 2017. vodila se diskusija o transrodnosti na Kosovu (*Klan Kosova*, 2017), a godinu dana kasnije jedna od najpopularnijih političkih televizijskih emisija u udarnom terminu, *Rubikon*, bila je domaćin debate sa aktivistima, aktivistkinjama i advokatima (*Kohavision*, 2018). Iste godine, profil Ćerkice (alb. Qerkica), trans Aškalijske¹³ iz Kosova Polja, pojavio se u istrazi *Kosova 2.0* o LGBTI pravima na Kosovu (Zhegrova, 2018).¹⁴

Ova dva muškarca označavaju radikalni zaokret kako u predstavljanju trans osoba na Kosovu tako i u LGBTI aktivizmu. Iako su priče o autovanju obojice dobro dokumentovane, kroz temeljne intervjuje otkrivam kako je njihova lična tranzicija isprepletena s njihovim aktivističkim radom. I pored toga što su zajedno započeli svoju tranziciju i dele mnoge karakteristike kao profesionalni aktivisti i trans muškarci, porekla im se razlikuju i obojica su u pokret došli različitim putevima. Takođe su izabrali različite načine da iskoriste svoje lično iskustvo za dobro drugih trans osoba i pretvore sopstvenu tranziciju ili u kampanju podizanja svesti ili u stratešku parnicu. U nastavku analiziram njihov izbor da sprovedu svoju tranziciju u očima javnosti kao svesnu odluku da pretvore lično u političko.

Mustafa je rođen 1996. u Nemačkoj, a on i njegova porodica vratili su se na Kosovo kada je imao šest godina, po završetku rata, kada su se i mnogi drugi Kosovari vratili (LM, 2020a). Upoznavanje sa širom porodicom bio je za njega šok – svi su ga oslovljavali kao devojčicu i koristili njegovo puno ime, Lendita (LM, 2020a). Nije to mogao da podnese, ali proći će godine pre nego što će otkriti jezik

da izrazi kako se oseća i shvati da je trans (LM, 2020a). S druge strane, Morina je rođen 1990. u Rogovi, selu u opštini Đakovica – oblasti koja je posebno teško pogođena ratom na Kosovu. Pošto je tokom rata imao devet godina i morao da pobjegne s porodicom u Albaniju, Morina sebe doživljava kao dete rata: “Mi smo to doživeli teže od vas [u Prištini]... možda smo sazreli pre vremena” (BM, 2020). Kao dete, Morina je bio druželjubiv i imao je poseban status među porodicom i prijateljima: igrao je fudbal u muškom timu i bio je poznat kao “Cufin sin” – Cufa bio nadimak njegovog oca Jusufa (BM, 2020). To se promenilo kada se Blert kao tinejdžer preselio u Prištinu da pohađa srednju školu. Od nekada druželjubive osobe postao je “stidljiv” i negodovao je što mora da nosi žensku uniformu:

Činjenica da nikome nisam rekao sve vreme dok sam išao u srednju školu govori vam da to nije bilo baš najbolje vreme na svetu za mene... [Da nisam otišao u Prištinu] možda barem ne bih imao tu uniformu da me svakog jutra podseća: “Hej, rodio si se kao žensko.” (BM, 2020)

U srednjoj školi, Morina je bio u vezama s devojkama “koje biste sada nazvali heteroseksualnim”, kako je rekao, ali nije se autovao (BM, 2020). Morina, koji tada nije bio upoznat s trans terminologijom, patio je od rodne disforije, ali je izbegavao da razgovara o tome:

U mojim vezama [s devojkama] nikada nismo razgovarali o tome. Nikada nismo mogli da razgovaramo o tome, nikada... što je za mene bilo olakšanje. Naročito za trans osobe, kao u mom slučaju, imao sam mnogo problema sa disforijom – kada ne možeš da vidiš svoje telo ili napraviš taj kompromis, da prihvatiš da je to tvoje telo... A taj nedostatak diskusije, mislim da mi je dao prostora za osnaživanje u smislu da me nije stalno podsećao na to ko sam i koji je moj biološki pol. (BM, 2020)

Za razliku od Morine, kome je utehu pružalo sve ono što je ostajalo neizrečeno, Mustafa je kao tinejdžer bio veoma radoznao i nestrpljiv da pronađe sebe. Mustafa, koga su u to vreme privlačile devojke, a sada se identifikuje kao biseksualac, nije bio siguran kako da sebe definiše. Kada je imao 14 godina i sprijateljio se s tri devojke koje su se identifikovale kao lezbejke, i to bez stida, počeo je da se otvara:

Tada smo se nazivali lezbejkama jer sada [ne bismo]... Svi smo bili zbunjeni i nismo bili sigurni da smo transrodni, i kada bih im rekao: “Mi nismo lezbejke, sigurno nismo lezbejke, lezbejka ne želi da bude muškarac”, odgovarale su: “Čoveče, zašto toliko filozofiraš?” Glave su nam bile u oblacima. (LM, 2020a)

Umesto da se identifikuje kao lezbejka, Mustafa bi jednostavno rekao da voli devojke sasvim zaobilazeći pitanje etikete (LM, 2020a). Prvo se autovao spolja, ili “fizički” kako on to kaže: kad mu je bilo 14 ili 15 godina, ošišao se na kratko i od tog trenutka pa nadalje “ljudi više nisu mogli da me vide kao žensko” (LM, 2020a). Tada ga je prijatelj “preimenovao” u Lendi, mušku verziju njegovog ženskog imena (LM, 2020a). To je Mustafi omogućilo da počne da se oblači kao dečak i “laknulo [mu] je... potpuno je promenilo kako [on] vidi [sebe] i kako [ga] drugi vide” (LM, 2020a). Pretražujući na internetu, Mustafa je takođe shvatio da njegova nelagodnost potiče od načina na koji doživljava svoj rodni identitet:

U početku sam mislio da postoje neke lezbejke koje se osećaju kao muškarci, ili da neke lezbejke osećaju da je lakše postati muškarac i živeti kao muškarac zbog društva, dok nisam počeo malo više da čitam... Video sam [akronim] LGBT, i znao sam šta je LGB, ali nikad nisam znao šta je ono T, i to mi je probudilo radoznalost – okej, šta je sad ovo? I kada sam počeo da čitam, čim sam video da ima veze s rodnim identitetom, *it clicked* (kliknulo je). Bio sam toliko *excited* (uzbuđen) što sam se pronašao – *this is me* (to sam ja) – kao kada se odmah poklopiš s nečim, kada je nešto pravo za tebe (naglasak dodat) (LM, 2020a).¹⁵

Većinu informacija o činjenici da je trans, Mustafa je pronašao sam i onlajn – nije imao lokalne reference. Kada se pridružio LGBTI organizacijama kao aktivista i predstavio se kao trans, ljudi koje je tamo upoznao nisu znali šta to znači:

Kada sam im objasnio, rekli su: “Ma ne, najverovatnije je to neka faza i na kraju ćeš postati lezbejka.” Toliki je bio stepen nedostatka informacija u LGBTI zajednici. Svi su znali svoju seksualnu orijentaciju, ali kada je reč o rodnom identitetu, to je bilo nešto novo za zajednicu. Znam zašto je tako: iako sam i sâm transrodan, mislio sam da nije moguće da sam transrodan. (LM, 2020a).

Mustafina priča otkriva generacijski jaz unutar LGBTI zajednice. Kada su Mustafa i njegovi prijatelji počeli da idu u svratišta i da se druže s drugim LGBTI ljudima, osobama četrdesetih godina, shvatili su da su oni prošli kroz potpuno drugačije iskustvo. Bez društvenih mreža, starije kvir osobe morale su da se pronalaze “krstareći” u parku Narodne biblioteke u Prištini i ponekad bi bile pretučene (LM, 2020a). Za tu generaciju bilo je nezamislivo učestvovanje u marševima i povorkama u javnosti (LM, 2020a). Mustafa je svestan koliko su njihovi pogledi na svet različiti: “Tukli su ih, neki od njih su izvršili samoubistvo... njihove borbe nisu bile i nikada neće biti borbe naše generacije” (LM, 2020a).

Slično zajednici s kojom su sarađivali, LGBTI aktivisti, koji su radili kao edukatori i aktivisti, imali su ideju o tome da su trans, ali sve je to bilo teoretski (Arbër Nuhiu, lična komunikacija, 14. januar 2021). “Lendi je bio prva [trans] osoba koju sam upoznao koja je došla ovde [u CSGD] i tačno je znao šta je”, rekao je Nuhiu, koji je aktivista od 2003. godine (lična komunikacija, 14. januar 2021). Mustafa veruje da su se, u proteklih nekoliko godina otkako je aktivista, stavovi zajednice promenili:

Sada... određen broj ljudi iz zajednice koji nisu prihvatili trans osobe, mnogi od njih raspituju se o tranziciji. Neki od njih su čak [govorili te stvari] iz želje, i pokušavajući da potisnu tu želju, za tranzicijom. To je bila... možda internalizovana transfobija. (Lendi Mustafa, lična komunikacija, 7. avgust 2020b)⁶

S druge strane, Morina je prilično kasno pronašao jezik kojim će se definisati. Kaže da nije znao da na Kosovu postoji LGBTI pokret niti šta znači trans, ali je znao da je muško (BM, 2020). Nakon što je tri godine zaredom upisivao i napuštao fakultet u nadi da će otići na *Work & Travel* program u Sjedinjene Države, Morina je konačno odlučio da diplomira sociologiju koju je ranije upisao (BM, 2020). Na fakultetu je sreo obaveštene ljude otvorenog uma: “Bio je to skup ljudi, u Prištini, o kom sam maštao kada sam došao ovde”, rekao je (BM, 2020). Prisustvovanje predavanjima studija roda na prvoj godini otvorilo je Morini oči i inspirisalo ga je da više istražuje o svom rodnom identitetu:

Iako sam te ljude upoznao sedam-osam godina nakon što sam došao u Prištinu... imao sam sreće da budem okružen ljudima koji znaju te stvari... i sećam se kada sam se autovao jednom od

svojih kolega s predavanja, osećao sam se kao da sam [do tada] bio nepošten prema njima jer su bili tako otvoreni prema meni. Osećao sam se kao da je moje prećutkivanje bilo neka vrsta izdaje. (BM, 2020)

Autovanje prijateljima, pisanje radova i istraživanje o LGBT pitanjima osnažili su Morinu. U tom periodu je kroz akademski rad saznao da u Prištini postoje LGBTI organizacije i počeo je da ide u svratišta. Kada su se i Mustafa i Morina pojavili u dokumentarnom filmu *Mallkimi LGBT*, obojica su se identifikovali kao trans, ali nijedan nije bio započeo tranziciju. U početku nisu znali da je operacija potvrđivanja pola moguća. Kada se Mustafa sa 18 godina autovao porodici kao trans osoba, isprva mu je majka rekla da je, kao mlada, čula za slučaj u Sloveniji, najverovatnije misleći na Krasnića, i dodala: “Ali otkrili smo da je to bila laž. To su laži, ne možeš, nije moguće, takav si rođen” (LM, 2020a). U vreme intervjua ni Mustafa ni ja nismo znali za Krasnićevo postojanje. Ovde je bitno napomenuti da je Mustafina majka, koja je čula glasine da je izvesna osoba promenila pol (nije jasno da li je pročitala tu priču u novinama), izgleda verovala da je to izvan domena mogućeg. Pominjem to ovde zato što treba naglasiti da se trans narativi, čak i kada su zabeleženi poput Krasnićevog, i dalje mogu pretvoriti u urbane mitove, čija se istinitost osporava, a čija je afirmacija trans iskustva ograničena.

U izvesnoj meri, Mustafina majka je bila u pravu: nijedna medicinska ustanova na Kosovu još uvek ne pruža operaciju prilagođavanja pola i postoji manjak stručnih kadrova kada je reč o pružanju nege trans osobama uopšte. Štaviše, kada imaju posla s medicinskim ustanovama, trans osobe i dalje se suočavaju s diskriminacijom i stigmom. U izveštaju iz 2016. o socijalnoj zaštiti i pristupu trans osoba zdravstvenoj zaštiti, autorka je pokazala da, uprkos poznavanju terminologije, medicinski radnici nemaju pozitivan i inkluzivan stav prema trans ljudima (Avdiu, 2016, str. 45). Mustafa je mislio da mora da se preseli u inostranstvo i “započne novi život” da bi mogao da prođe kroz tranziciju (LM, 2020a). Nakon susreta sa aktivistima i aktivistkinjama iz regiona koji su prošli kroz tranziciju, ta mogućnost postala je opipljiva i tada su i on i Morina počeli da razmatraju svoje medicinske opcije (LM, 2020a). Obojica su bili zabrinuti zbog finansijskog opterećenja: nisu znali da li mogu da priušte tretman, posebno zato što je najbliži bio dostupan u privatnoj bolnici Adžibadem Sistina u Skoplju. I Krasnić, koji se lečio u sistemu jugoslovenskog

državnog zdravstva, takođe je imao ogromne troškove: samo hormonska terapija koštala je 8000 jugoslovenskih dinara mesečno, od čega je samo 60 posto pokrivalo njegovo osiguranje (Morina, 1978g).¹⁷ Pošto specijalisti nisu bili dostupni na Kosovu, Morina i Mustafa morali su prvo da putuju kod psihijatra u Crnu Goru na procenu, a zatim u Skoplje na hormonsku terapiju.

Morina je počeo s hormonskom terapijom u januaru 2018, a Mustafa, koji u to vreme nije bio emocionalno spreman, počeo je nekoliko meseci kasnije, u martu. Najveći trošak za Morinu i Mustafu predstavljala je njihova prva operacija, dupla mastektomija, koja košta od 3.500 do 4.000 evra. Morina ju je uradio u Skoplju i podigao kredit, za koji mi je u šali rekao da ga još otplaćuje (BM, 2020). Mustafa je šest meseci organizovao kampanju prikupljanja sredstava kako bi sakupio novac za svoju operaciju u privatnoj bolnici u Beogradu (LM, 2020b). Rekao mi je da bi sledeće želeo da uradi histerektomiju, ali da nije siguran kada će to moći da sprovede u delo, dok Morina štedi za faloplastiku, koja će koštati oko 12.000 evra (LM, 2020b; BM 2020).

Pretvaranje tranzicije u pravnu bitku i javnu kampanju

Premda je hronika njihove tranzicije važna sama po sebi, ovde bih htela da analiziram način na koji su Morina i Mustafa iskoristili svoja iskustva da se založe za prava trans ljudi. Već kada su se njih dvojica uključili u rad LGBTI organizacija, pokret je počeo da razmišlja o potrebama trans osoba. Dva člana Koalicije za jednaka prava za sve (ERAC), CSGD i CEL-a objavili su 2016. opširan izveštaj o stanju prava trans ljudi na Kosovu pod nazivom “Socijalna zaštita i pristup zdravstvenoj zaštiti za transrodne osobe na Kosovu” (Avdiu, 2016). Kasnije, nakon što je Morina preuzeo vodeću poziciju u CEL-u, organizacija je objavila priručnik za psihološku praksu s transrodnim i rodno nekonformnim (TRNK) osobama, koji ima za cilj da upozna stručnjake za mentalno zdravlje s trenutno najboljim praksama u radu s TRNK pacijentima, uključujući i tretman tranzicije (Kadriu i Kërqeli, 2019).

Od samog početka tranzicije, i Morina i Mustafa bili su zainteresovani da svoje iskustvo i znanje podele s drugim kvir osobama, a istovremeno i da edukuju širu javnost. Takva odluka imala je nedostataka jer je izazvala negativne reakcije i onlajn zlostavljanja. Godine 2017, nakon što je Mustafa održao govor na prvoj Paradi ponosa u Prištini, rekao mi je da je dobio preko 1.500

pretnji, ali da nikada nije fizički povređen (LM, 2020a). “Autujem se čitavog života i ljudi mi u komentarima [na društvenim mrežama] i dalje pišu: “Ti si gej”, “Ti si peder”, ili kako mi je jedan rekao: “Nemoj da postaneš žena jer bi bio veoma ružan”, rekao mi je Mustafa smejući se (LM, 2020a).

Mustafa sebe vidi kao bliskog zajednici i kaže da kao vidljiva LGBTI osoba često dobija pitanja od kvir ljudi. Iako je rekao da je lično pomogao većem broju pojedinaca, takođe je želeo da pomogne trans osobama tako što je napravio hroniku svoje tranzicije u vidu vloga na *Jutjubu*. U prvom videu, objavljenom 27. marta 2018, nekoliko nedelja nakon što je počeo hormonsku terapiju, Mustafa objašnjava svoje motive za pokretanje vloga:

Nakon javnog autovanja, dobio sam mnogo komentara, što negativnih što pozitivnih. Pokrećem ovaj vlog za one ljude koji su mi do sada slali pozitivne komentare jer želim da budemo povezani među sobom i možda zato što mi je na taj način lakše da razgovaram direktno sa [LGBT] zajednicom. (Mustafa, 2018a).

U periodu od marta do jula, Mustafa je uspeo da objavi ukupno četiri videa. Na tim snimcima govori o tome šta znači biti LGBTI aktivista, ali i deli lične podatke o napredovanju njegove tranzicije. U drugom videu Mustafa objašnjava šta je “T-shot” i ističe promene koje doživljava usled uzimanja hormona: dlake na licu mu rastu, glas mu se polako menja (Mustafa, 2018b). Takođe otvoreno govori o svojim emocionalnim potresima i kako je patio od menstrualnog bola koji nikada ranije nije iskusio (Mustafa, 2018b). U tom videu, Mustafa odgovara i na pitanja koja su gledaoci slali putem komentara na *Jutjubu*, od davanja saveta o tome gde da nabave steznike za grudi, do toga kako da upoznaju druge kvir osobe. Odgovarajući na pitanje koliko ga je porodica podržala u odluci da prođe kroz tranziciju, on kaže:

Za mene je podrška bilo i to što su slušali i što nisu loše reagovali... Kada sam doneo odluku o tranziciji, i kada sam razgovarao s majkom o tome, bila je veoma uplašena jer nije znala kako to funkcioniše i očigledno se plašila da ću se kajati. Morao sam to polako da joj predstavim, da joj dam primere i objasnim sve procedure, sve dok se [moja porodica] nije s tim pomirila (Mustafa, 2018b).

Na neki način, nehotice ili namerno, svojim snimcima Mustafa postupa isto i prema svojim gledaocima: polako i detaljno, upozna je kvir zajednicu koja govori albanski jezik i širu publiku o tome kako funkcionise tranzicija i približava im tu ideju. U trećem videu, objavljenom u maju, Mustafa govori o tome kako je izlazio na kraj sa svojim emocijama, sa svojim telom koje se menja i raste: “Imam mnogo više energije i snage, i moram stalno da balansiram njima... ponekad je bes veoma teško kontrolisati” (Mustafa, 2018c). U videu Mustafa priča o tome kako je još uvek emocionalno nestabilan i da nešto “izgleda gore nego što jeste”, ali govori i o pozitivnom susretu s lekarom u domu zdravlja (Mustafa, 2018c). Objasnjavajući da treba da dobije recept za tri injekcije hormona od lokalnog lekara, Mustafa, kome žensko ime još uvek stoji u dokumentima, priča kako je prilikom druge posete lekarki, ona napisala u karton njegovo novo ime, Lendi (Mustafa, 2018c). “Nisam ni znao da ona to može da uradi, osećao sam se tako prijatno i srećno, to mi se nikada ranije nije dogodilo na Kosovu”, kaže Mustafa (2018c).

U poslednjem vlogu, objavljenom u julu 2018, Mustafa eksplicitno govori o teškoćama tranzicije i o tome koliko ga je ona emocionalno iscrpela:

Koliko god da sam radio na sebi, nije pomoglo, nisam imao kontrolu nad svojim osećanjima. Želim to da podelim, ne želim da dođem [ovde] samo s dobrim vestima i da izgleda kao da je lako prolaziti kroz sve to... Još nije prošlo... ali nadam se da ću se uskoro stabilizovati. (Mustafa, 2018d).

U tom poslednjem videu, nakon kojeg je prestao da objavljuje na *Jutjubu*, Mustafa takođe naširoko govori o pokretu i aktivizmu ponovo povezujući svoj lični rad sa onim što pokret pokušava da postigne. Govoreći o pojavi nezvaničnih grupa kao što su *Dylberizm* i *Fejsbuk* stranica *LGBT Kosovo*, koje hvali, Mustafa odlučuje da se pozabavi sukobima unutar LGBTI pokreta i da pozove na više razumevanja između aktivista i aktivistkinja u zvaničnim organizacijama i van njih (Mustafa, 2018d). “Ono što radimo, ne radimo svi to zbog sebe, mi smo privilegovaniji od drugih jer možemo da se borimo... moramo da zapamtimo da se borimo za zajednicu”, kaže on (Mustafa, 2018d). Video se završava tako što Mustafa poziva ljude da mu pošalju pitanja ili komentare, pre nego što uzdahne od olakšanja: “Uh, je l’ gotovo?” Od objavljivanja, ta četiri videa imala su hiljade pregleda, a u odeljku

za komentare ljudi traže od Mustafe njegov Instagram ili Facebook nalog da bi mu poslali pitanja. Mustafa mi je rekao da se ne oseća dovoljno emocionalno stabilno da nastavi s videima, ali nastavio je da obaveštava prijatelje na Facebooku o svojoj tranziciji.

I Morina pamti početak svoje tranzicije kao posebno težak. Stres koji je osećao pripisivao je činjenici da je postao izvršni direktor CEL-a i da ima više odgovornosti. U početku je takođe odlučio da dokumentuje svoje putovanje u vidu filma, ali je ubrzo odustao od te ideje zbog umora od brojnih obaveza (BM, 2020). “Čovek treba da uživa u putovanju, a za mene je to postalo kao noćna mora”, rekao je (BM, 2020). Jedna od najvećih “obaveza” koju je Morina tada imao bila je istorijska tužba protiv Ministarstva unutrašnjih poslova koja će potvrditi njegovo pravo da promeni oznaku pola i ime kao transrodni muškarac. Iako je slučaj bio podstaknut Morininim vidno promenjenim fizičkim izgledom i problemima koje je ta promena izazivala svaki put kada mora da se identifikuje (Halili, 2018b), postojala je i želja da se pokrene strateška parnica.

U tom smislu, često se napominje da je pravni okvir Kosova progresivan: Ustav, ratifikovan 2008, garantuje ljudska prava i eksplicitno štiti građane od diskriminacije na osnovu pola i seksualne orijentacije. Član 53 Ustava takođe eksplicitno obavezuje kosovske institucije da tumače ljudska prava i slobode u skladu sa odlukama Evropskog suda za ljudska prava. Ipak, mnogi zakoni na Kosovu nisu u duhu Ustava te su i dalje prepreke LGBTI osobama da uživaju puna prava. Na primer, Porodični zakon Kosova (2004/32) definiše brak striktno kao zajednicu muškarca i žene, dok Zakon o građanskom statusu tvrdi da se pol utvrđuje pri rođenju lekarskim izveštajem (04/L-003). S druge strane, kao posledica direktnog zalaganja aktivista i aktivistkinja za ljudska prava, novi Zakon o zaštiti od diskriminacije ratifikovan 2015. obuhvata zaštitu od diskriminacije po više osnova, uključujući rodni identitet i seksualnu orijentaciju (05/L-021). Zakon je donet zajedno sa Zakonom o rodnoj ravnopravnosti, koji definiše rodni identitet kao “zaštićenu karakteristiku [koja] obuhvata rodni identitet, izgled ili druge rodne karakteristike osobe (bilo putem medicinske intervencije ili ne), sa ili bez obzira na pol osobe određen na rođenju” (05/L-020). Te zakonske promene otvorile su put aktivistima i aktivistkinjama da problematizuju prava transrodnih pojedinaca, posebno u Morininom slučaju.

S Morinom je 2017. kontaktirala njegova nekadašnja drugarica iz srednje škole i advokatica za ljudska prava, Rina Kika, koja mu

je ponudila pomoć ako ikada poželi da zakonski promeni oznaku pola i ime (BM, 2020). Nije planirao da započinje pravnu bitku jer je dao prioritet tranziciji, za koju je očekivao da će biti skupa (BM, 2020). Kika je uzela njegov slučaj *pro bono* i u aprilu 2018. Morina je u svojoj lokalnoj matičarskoj kancelariji u Đakovici podneo zahtev za promenu imena i oznake pola na ličnim dokumentima tvrdeći da je neslaganje njegovog rodnog identiteta s njegovim zvaničnim dokumentima prepreka njegovoj društvenoj inkluziji (Halili, 2018b). Zahtev je, na osnovu postojećeg administrativnog uputstva koje precizira uslove i procedure za promenu i ispravku ličnog imena, odbijen. Morina i Kika su uložili žalbu na odluku, ali je Agencija za civilnu registraciju (CRA) u maju još jednom odbila zahtev navodeći da Morina nije “priložila nikakav dokaz, dokument, belešku, fotografiju ili arhivski dokument koji pokazuje da lično ime Blerte Morine ometa integraciju te osobe u društvo” (Halili, 2018b).

Agencija je tražila je dodatni dokaz, kao što je medicinski izveštaj koji dokazuje da Morina više nije žensko (Halili, 2018b). Da je Morina jednostavno odabrao da brzo dobije svoja dokumenta, mogao je da pošalje lekarski izveštaj koji je dobio u Skoplju: ipak je to uspeo Krasniću 1978, a uspeo je i Edona James u drugoj deceniji ovog veka (Klan Kosova, 2014). Obojica su uspeli da “isprave” svoje oznake pola nakon što su pružili medicinske dokaze. Ali tu leži značaj Morininog slučaja: Kika i on opredelili su se za strategiju koja se poziva na dva zakona usvojena 2015, prema kojima rodni identitet nije vezan za pol pripisan na rođenju ili za medicinsku intervenciju.

Da bi uspela u zadatku da država Kosovo prizna rodni identitet kao odvojen od biološkog pola, Kika se držala dvostrukog pristupa. Ona je u julu 2018. podnela tužbu Osnovnom sudu za poništavanje odluke Agencije za civilnu registraciju, a nedelju dana kasnije podnela je žalbu na 27 strana Ustavnom sudu Kosova (Halili, 2018b). Što je još važnije, Morina i Kika odlučili su da objave ceo proces, u nadi da će taj slučaj poslužiti kao presedan (BM, 2020). Odluka Ustavnog suda *stvorila bi* presedan koji bi se primenjivao na sve slične predmete u budućnosti, ali odluka nižestepenog suda ne bi. Više od godinu dana kasnije, u septembru 2019, Ustavni sud je odbacio Morinin zahtev za ocenu ustavnosti odluke CRA rekavši da je tužba “preuranjena” i da je “pravni sistem Kosova u stanju da pruži efikasan pravni lek Morini” (Travers, 2019). U oktobru iste godine, nekoliko dana pre nego što su Morina i drugi marširali na trećoj kosovskoj Paradi ponosa u

Prištini, Morinin slučaj došao je pred Osnovni sud. Dva meseca kasnije, Morinina želja je uslišena – sud je poništio odluku obavezujući matičnu službu da mu promeni oznaku pola i ime. CRA, koja je pod nadzorom Ministarstva unutrašnjih poslova, nije se žalila na odluku, iako se žalila u slučaju M. P, koji je dobio sličan predmet pred Apelacionim sudom ranije tog avgusta (Klan Kosova, 2019). Iako je Morina bio uzbuđen zbog sebe, bio je frustriran što slučaj nije postao presedan:

Ideja zbog koje smo uopšte izašli u javnost jeste da drugi ne bi morali da prolaze kroz ovo. U čemu je inače poenta?... Štaviše, toliki je paradoks da imate dva slučaja u kojima sud kaže da postoji kršenje ljudskih prava i obaveže ih da sprovedu te promene. Zašto Ministarstvo unutrašnjih poslova ne kaže: “Okej, kršimo prava, imamo dva sudska spora, hajde da popravimo te procedure”? (BM, 2020)

U 2022. godini, Ministarstvo unutrašnjih poslova tek treba da promeni Zakon o civilnom statusu i prateća administrativna uputstva i propise kako bi transrodnim osobama omogućilo da promene oznaku pola. Iako su i Mustafini i Morinini pokušaji da pomere granice na polju trans prava, bilo putem tranzicije u javnosti ili pravnim bitkama, imali ograničen uspeh, ipak predstavljaju monumentalne napore. Samo Mustafino autovanje omogućilo je uključivanje prava transrodnih osoba u javnu debatu na nacionalnom nivou. U međuvremenu, video-hronika njegove tranzicije pruža slojevit prikaz tranzicije, koji niti patologizuje trans telo niti idealizuje proces potvrđivanja pola. Morina je, s druge strane, iako možda nije prva trans osoba koja je zvanično promenila oznaku pola i ime, prokrčio nove pravne puteve primoravajući kosovske sudove da priznaju da rodni identitet nije u direktnoj vezi s biološkim polom.

Zaključak

Istorija kvir ljudi na Kosovu tek je počela da se piše. Kako pokret za prava LGBTI osoba bude jačao, on će početi da proizvodi i sopstveno znanje i oživljava skrajnute i zaboravljene kvir narative. Iako smo svedoci mnoštva dokumentaraca i medijskih izveštaja o LGBTI ljudima i aktivizmu, nedostaju istraživanja o tome kako se kvir narativi pojavljuju i kako predstavljaju kvir istoriju.

Uprkos latentnoj fascinaciji kvirom u popularnoj kulturi i odavno prisutnom pomeranju rodnih granica u slučaju zakletih devica, na Kosovu se trans pitanja iznova otvaraju kao “nove pojave”. To nikako nije problem specifičan za Kosovo, već je pre još jedan primer krhkosti kvir historiografije uopšte. Kao što Page (2021) piše: “Trans ljudi su u stalnom stanju otkrivanja. Pronalaze nas po prvi put iznova i iznova u savremenoj istoriji”.

Posmatrajući savremenu istoriju Kosova, ovo poglavlje nastojalo je da problematizuje priče o “prvom putu” i ukaže na brisanje koje je često njihov sastavni deo. Serija članaka o slučaju Misina Krasnića iz 1978, destabilizuje pojam istorijskih “prvih” u današnjim kosovskim trans narativima. Sama Krasnićeva priča je primer te težnje “da se zabode zastavica prvog” (Page, 2021) – Morina, autor tekstova, bio je toliko odlučan da *njima ispiše istoriju*, da je unapred objavio da je Krasnić u Ljubljani obavio operaciju prilagođavanja pola i da je jedan od prvih ljudi koji je to uradio.

Detaljna analiza novinskog serijala pokazuje da se promena pola smatrala medicinskim dostignućem za pohvalu, što manje važi za samu osobu koja joj je podvrgnuta. Krasnićevo privatnost novinar je više puta narušio da bi se dokopao priče, a pitanje saglasnosti dovodi se u sumnju zbog činjenice da je Morina ponudio da plati intervju. Krasnićevo izlaganje o događajima daje nam drugačiju verziju njegove tranzicije i pruža priliku da razumemo nestabilniju ideju rodnog identiteta i poteškoće trans osoba u prošlom veku.

Konačno, iako možda nisu “prvi” trans ljudi na Kosovu koji su se javno autovali, Mustafa i Morina, protagonisti drugog dela ovog teksta, svakako predstavljaju radikalni pomak u kvir reprezentacijama i aktivizmu. Za razliku od Krasnića, koji nije bio aktivista, oni svoj identitet koriste da se bore za jednaka prava LGBTI osoba kroz javnu kampanju i pravne sporove. Razlika nije samo generacijska i zahteva dublju analizu interseksionalne prirode njihovih iskustava, kao i istorizaciju njihovog društveno-ekonomskog konteksta. Skok od Krasnića do Mustafe i Morine je kolosalan, i to ne samo u vremenskom smislu. Unutar tog skoka, pa čak i pre njega, postoji ogromna kvir teritorija koja čeka da bude mapirana. Ovo poglavlje je jedan korak u tom smeru.

- 1 Kao mesto artikulisanja i pregovaranja o brendiranju nacije i državnosti, “New-born” je ili tumačen kao simbol želje da se označi novi početak za kosovsko društvo (Ströhle, 2012, str. 228), ili kao spomenik koji šalje različite poruke različitoj publici – “nativ o novom rođenju” namenjen je međunarodnoj publici, dok se nativ o “održavanju prošlost živom” okreće lokalnoj, albanskoj publici (Boguslaw, 2020, str. 85). Za noviju analizu o tome kako se prakse oko prepravljjanja tog spomenika i ko ima pravo na to mogu tumačiti kao prakse suvereniteta, vidi: Boguslaw (2021).
- 2 Čak je i poreklo tog citata, koji je dosad postao kliše, sporno, što upravo pokazuje koliko je teren “prvih” zapravo klizav. Iako se najčešće pripisuje osnivaču novina *The Washington Post*, Filipu Grejemu, Džek Šejfer je uspeo da uđe u trag prvoj upotrebi te fraze u članku koji je napisao Alan Barth, objavljenom 1943 (Shafer, 2010).
- 3 Film *Beyond the Rainbow* iz 2007, koji je režirao Ismet Sijarina, a producirao *Elysium* CSGD, koristi tu priču kao metaforu za život LGBTI ljudi uopšte.
- 4 *Rilindja* koristi albansku verziju Krasnićevog prezimena – Krasniqi, ali ja sam se odlučila za zakonski odnosno zvanični oblik njegovog prezimena – Krasnić.
- 5 Napomena o upotrebi zamenica: u ovom poglavlju za Krasnića koristim zamenicu muškog roda budući da se danas identifikuje kao muškarac i rekao mi je da je “bio transseksualac samo tri-četiri godine svog života” (MK, 2021). U vreme objavljivanja članka u novinama *Rilindja*, Krasnić se identifikovao kao žena i članak pretežno koristi zamenice ženskog roda. Kada direktno citiram članak i bavim se tim periodom, ostavljam izvorne zamenice koje su upotrebljene u članku odnosno koristim zamenicu “ona”.
- 6 Nadalje će lična komunikacija s Misinom Krasnićem od 1. februara 2021. biti označena kao “(MK, 2021)”. Nakon što sam pronašla izveštaj u novinama *Rilindja*, potražila sam Aleksandru Krasnić na internetu pre nego što sam našla Misina Krasnića na *Fejsbuku*. Ovaj intervju vođen je putem video-poziva na Facebooku.
- 7 Morina ne pominje po imenu Kristin Jorgensen (Christine Jorgensen), transrodnú Amerikanku koja je postala poznata po svojoj operaciji prilagođavanja pola 1952. godine. Iako se o slučaju Jorgensen spektakularno izveštavalo i iako je on slovio za “prvu operaciju promene pola”, kao što Page primećuje, smatra se da je prvi dokumentovani slučaj promene pola iz muškog u ženski bio slučaj Dore Rihter (Dora Richter) iz 1931. godine (Stryker, 2017).
- 8 Nije jasno koji je pojam upotrebljen na izvornom slovenačkom, tako da sam ovde zadržala original na albanskom *gjinindërrues*, koji je Morina koristio. Pojam se može doslovno prevesti kao “onaj koji menja pol”, ali može biti i prevod reči “transseksualac”.
- 9 Krasnić koristi albanski pojam *dëshpërim*, što znači i depresija i razočaranje. Razumem da ga je upotrebio u ovom prvom značenju.
- 10 Tradicionalne dimije koje nose žene.
- 11 Nadalje će se lična komunikacija s Lendijem Mustafom od 29. juna 2020. navoditi kao (LM, 2020a).
- 12 Nadalje će se lična komunikacija s Blertom Morinom od 15. juna 2020. navoditi kao (BM, 2020).
- 13 Aškalije su etnička manjina za koju se obično smatra da potpada pod širi pojam Romi, po definiciji Saveta Evrope (2012, str. 4). Aškalije, koji govore albanskim jezikom, prepoznati su kao etnička manjina na Kosovu.
- 14 Više aktivista koje sam intervjuisala za ovo poglavlje pomenulo je Čerkicu, koja ima četrdesetak godina, kao jednu od najstarijih trans žena koju znaju; Čerkica je odbila da da intervju za ovo poglavlje.
- 15 Stavila sam u kurziv reči koje je rekao izvorno na engleskom iako je intervju vođen na albanskom. Kao i mnogi mladi na Kosovu, Mustafa govori mešavinu albanskog

i engleskog. Označicu reči koje je u originalu govorio na engleskom budući da to pokazuje kako se jezik koji se danas koristi radi identifikovanja, posebno među kvir osobama, u velikoj meri oslanja na englesku terminologiju koja je širom sveta postala standard.

- 16 Nadalje će se lična komunikacija s Lendijem Mustafom od 7. avgusta 2020. navoditi kao "LM, 2020b".
- 17 Ta suma bi danas iznosila oko 7500 britanskih funti.

Literatura

- Ahmeti, A. (2017, 12. oktobar). Police investigate two incidents related to Kosovo Pride. Prishtina Insight. Dostupno na <https://prishtinainsight.com/police-investigate-two-incidents-related-kosovo-pride>
- Avdiu, N. (2016) Social protection and access to healthcare for transgender people in Kosovo. The Equal Rights for All Coalition ERAC. Dostupno na <https://www.lgbti-era.org/one-stop-shop/social-protection-and-access-healthcare-transgender-people-kosovo>
- Baker, C. (2018). *Race and the Yugoslav region*. Mančester: Manchester University Press.
- Bilefsky, D. (2008, 23. jun). Sworn to virginity and living as men in Albania. *The New York Times*. Dostupno na <https://www.nytimes.com/2008/06/23/world/europe/23iht-virgins.4.13927949.html>
- Blert, M. (2019, 31. decembar). @rinekika @cel_kosova. Dostupno na <https://www.instagram.com/p/B6vIBoBlwIK4QyqiUobNKUoLua2QtHyWQhpYKoo/?igshid=1c8qk8ung78cx&fbclid=IwARoRphyhmBf7r4g53w13sD6vEzeeT07c6WPuKkMH5i26H6-oNCGhHPuQjvM>
- Boguslaw, A. (2021). Almost sovereign: Kosovo's Newborn sculpture and the indeterminacy of the state. *Nations and Nationalism*, 27(3), 760–765.
- Boguslaw, A. (2020). Kosovo's NEWBORN monument: Persuasion, contestation, and the narrative construction of past and future. U J. Apsel i A. Sodaro (ur.), *Museums and sites of persuasion: Politics, memory and human rights* (str. 74–88). Njujork: Routledge.
- Breue, R. (2020, 20. jun). LGBT artists still fighting for Pride. Dostupno na <https://www.dw.com/en/balkan-lgbt-artists-still-fighting-for-pride/a-53842909>
- Bulent, M. (2018). The sky is turning. [dokumentarni film]. Dostupno na <https://kosovotwopointzero.com/en/the-sky-is-turning/>
- CEL. (2019, 15. april). Hyn në fuqi kodi penal me mbrotje ligjore edhe për personat LGBTI. Center for Equality and Liberty. Dostupno na <https://cel-ks.org/hyn-ne-fuqi-kodi-penal-me-mbrojtje-ligjore-edhe-per-personat-lgbti/>
- Civil Rights Defenders (2012, 20. decembar). Kosovo Police Must Investigate Hate Crime Attacks. Civil Rights Defenders. Dostupno na <https://crd.org/2012/12/20/kosovo-police-must-investigate-hate-crime-attacks>
- Council of Europe (2012, May 18) Council of Europe Descriptive Glossary of terms relating to Roma issues. Dostupno na <http://a.cs.coe.int>
- Demolli, D. (2012, 17. decembar). Attack on Kosovo 2.0 widely condemned. *Balkan Insight*. Dostupno na <https://balkaninsight.com/2012/12/17/attack-on-kosovo-2-0-widely-condemned/>
- Dickemann, M. (1997). The Balkan sworn virgin: A cross-gendered female role. U S. O. Murray i W. Roscoe (ur.), *Islamic homosexualities: Culture, history, and literature* (str. 197-203). Njujork: New York University Press.

- Duffy, N. (2018, 11. oktobar). Kosovo Pride takes place despite calls to ban it. *Pink News*. Dostupno na <https://www.pinknews.co.uk/2018/10/11/kosovo-pride-2018-photos-ban/>
- Durham, E. (2013). *Shqipëria e Epërme, një udhëtim në Shqipërinë e Veriut të vitit 1908*. Tiranë: IDK.
- Dylberizm. (2019, 24. avgust). Vallja e bukur ritual: Kalimi i Ylberit. Dostupno na <https://www.facebook.com/watch/?v=455235595062521>
- Fricke, M. (2011). *Epistemic injustice: Power and the ethics of knowing*. Oxford: Oxford University Press.
- Halili, D. (2017, 10. oktobar). Stepping into your true body. *Kosovo 2.0*. Dostupno na <https://kosovotwopointzero.com/en/stepping-true-body/>
- Halili, D. (2018a, 17. maj). Landmark request to change name and sex marker denied. *Kosovo 2.0*. Dostupno na <https://kosovotwopointzero.com/en/landmark-request-to-change-name-and-sex-marker-denied/>
- Halili, D. (2018b, 31. jul). Transgender case taken to Kosovo's highest legal institution. *Kosovo 2.0*. Dostupno na <https://kosovotwopointzero.com/en/transgender-case-taken-to-kosovos-highest-legal-institution/>
- Halili, D. (2020a, January 20.) Landmark decision for transgender rights. *Kosovo 2.0*. Dostupno na <https://kosovotwopointzero.com/en/landmark-decision-for-transgender-rights/>
- Halili, D. (2020b, May 17). How IDAHOBIT came to Kosovo. *Kosovo 2.0*. Dostupno na <https://kosovotwopointzero.com/en/how-idahobit-came-to-kosovo/>
- Gashi, P., & Travers, E.-A. (2018, October 10). Kosovars celebrate country's second Pride Parade. *Prishtina Insight*. Dostupno na <https://prishtinainsight.com/gallery-kosovars-celebrate-countrys-second-pride-parade-mag/>
- Kadriu, F., & Kërçeli, A. (2019). Manual for psychological practice : with transgender and gender nonconforming individuals. Prishtinë: Centre for Equality and Liberty of the LGBT Community in Kosova (CEL). Dostupno na <https://cel-ks.org>
- Klan Kosova. (2017, 19. jun). Transgjinatorët kosovarë rrëfejnë përvojat e tyre. *NIN*. Dostupno na <https://www.youtube.com/watch?v=HvrKbkhNFos>
- Klan Kosova. (2019, 21. avgust). Historike: Gjykata kosovare për here të pare lejon nderrimin e gjinisë. Dostupno na https://www.youtube.com/watch?v=cFvnlDUUTXQ&feature=emb_title
- Kohavision. (2018, May 29). A mund të ndërrosh gjininë në Kosovë? Rubikon. Dostupno na <https://www.youtube.com/watch?v=wrhsCSp8JUc>
- Law No.2004/32 Family Law of Kosovo. (2004). Assembly of the Republic of Kosovo. Official Gazette.
- Law No.04/L-0030n Civil Status. (2011). Assembly of the Republic of Kosovo. Official Gazette.
- Law No. 05/L-020 On Gender Equality. (2015). Assembly of the Republic of Kosovo. Official Gazette.
- Law No.05/L-021 on the Protection from Discrimination. (2015). Assembly of the Republic of Kosovo. Official Gazette.
- LGBTI ERA. (2019, 22. jul). New Criminal Code in Kosovo strengthens protections for LGBTI persons. LGBTI ERA. Dostupno na <https://www.lgbti-era.org>
- Morina, S. (1978a, 2. novembar). Ai u bë ajo – pa e kaluar ylberin: Legjenda u bë njëmendësi. *Rilindja*, str. 9.
- Morina, S. (1978b, 3. novembar). Ai u bë ajo – pa e kaluar ylberin: Pikënisja nga hijçgë. *Rilindja*, str. 8.

- Morina, S. (1978c, 4. novembar). Ai u bë ajo – pa e kaluar ylberin: Mos ështëë gabim i ofiçarit? *Rilindja*, str. 9.
- Morina, S. (1978d, 5. novembar). Ai u bë ajo – pa e kaluar ylberin: Unë linda djalë, e tash... *Rilindja*, str. 9.
- Morina, S. (1978e, 6. novembar). Ai u bë ajo – pa e kaluar ylberin: Më në fund me adresë në xhep. *Rilindja*, str. 9.
- Morina, S. (1978f, 7. novembar). Ai u bë ajo – pa e kaluar ylberin: Më pëlqente të isha vajzë. *Rilindja*, str. 8.
- Morina, S. (1978g, 8. novembar). Ai u bë ajo – pa e kaluar ylberin: Fotografia e grisur. *Rilindja*, str. 8.
- Morina, S. (1978h, 9. novembar). Ai u bë ajo – pa e kaluar ylberin: Më njihnin here femër, here mashkull. *Rilindja*, str. 9.
- Morina, S. (1978i, 10. novembar). Ai u bë ajo – pa e kaluar ylberin: Alexandra mendon të martohet. *Rilindja*, str. 8.
- Mustafa, L. (2018a, 27. mart). I'm starting a VLOG. Dostupno na <https://www.youtube.com/watch?v=pXFzZA2uFzQ>
- Mustafa, L. (2018b, 21. april). 6 java n' Testosteron (ndryshimet, sfidat, pyetje). Dostupno na <https://www.youtube.com/watch?v=ISEfYImYOvY&t=511s>
- Mustafa, L. (2018c, 22. maj). Menaxhimi i emocioneve (2 muj e gjyse ne T). Dostupno na <https://www.youtube.com/watch?v=zL4dCTcy4g4&t=241s>
- Mustafa, L. (2018d, 17. jul). Tranzicioni dhe ndryshimet ne levizje VLOG#4. Dostupno na <https://www.youtube.com/watch?v=WbrfhrzrKUs>
- National Democratic Institute. (2015, 28. oktobar). NDI poll on LGBTI issues in the Balkans is a call to action. NDI. Dostupno na https://www.ndi.org/LGBTI_Balkans_poll
- Page, M. M. (2021, 19. januar). Never be new again. Valley of the D – Substack. Dostupno na <https://valleyofthed.substack.com/p/never-be-new-again>
- Privé (2014, 22. mart). Edona James – shqiptari që kaloi ylberin. Klan Kosova. Dostupno na <https://www.youtube.com/watch?v=Z1RiygMjYyA&t=139s>
- Qendra për Barazi dhe Liri (2017). *Lëvizja LGBT*. Prishtinë: Qendra për Barazi dhe Liri.
- Rexhepi, P. (2016). EU orientation anxieties: Islamic sexualities and the construction of Europeanness. U Z. Krajina i N. Blanuša (ur.), *EU, Europe Unfinished: Mediating Europe and the Balkans in a time of crisis* (str. 145–161). London i Njujork: Rowman & Littlefield.
- Rexhepi, P. (2017). The politics of (post)socialist sexuality: American foreign policy in Bosnia and Kosovo. U D. Jelača, M. Kolanović, i D. Lugiarić (ur.), *The cultural life of capitalism in Yugoslavia* (str. 243–261). London: Palgrave Macmillan.
- Sardelić, J. (2016). Roma between ethnic group and an “underclass” as portrayed through newspaper discourses in socialist Slovenia. U R. Archer, I. Duda i P. Stubbs (ur.), *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism* (str. 95–111). London i Njujork: Routledge.
- Stryker, S. (2017). *Transgender history: The roots of today's revolution*. Berkeley: Seal Press.
- Shafer, J. (2010, 30. avgust). Who said it first? Journalism is the “first rough draft of history”. Slate. Dostupno na <https://slate.com/news-and-politics/2010/08/on-the-trail-of-the-question-who-first-said-or-wrote-that-journalism-is-the-first-rough-draft-of-history.html>
- Ströhle, I. (2012). Reinventing Kosovo: Newborn and the young Europeans. U D. Šuber i S. Karamanic (ur.), *Retracing images: Visual culture after Yugoslavia* (str. 223–250). Leiden, NL: Brill.

- Tarifa, F. (2007). Balkan Societies of “social men”: Transcending gender boundaries. *Societies Without Borders*, 2(1), 75–92.
- Travers, E.A. (2019, 9. oktobar). The good, the bad and the unconstitutional: Transgender rights before the courts. *Prishtina Insight*. Dostupno na <https://prishtinainsight.com/the-good-the-bad-and-the-unconstitutional-transgender-rights-before-the-courts-mag/>
- Wood, V. (2019, 8. septembar). Bosnian capital holds first Pride parade amid protests and a backdrop of violent opposition. *The Independent*. Dostupno na <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/sarajevo-pride-first-bosnia-herzegovina-lgbt-protests-a9096631.htm>
- Young, A. (2000). *Women who become men: Albanian sworn virgins*. Oxford: Berg.
- Zahova, S. (2018). Romani writers and the legacies of Yugoslavia. *Baltic Worlds*, 11(2-3), 25–33.
- Zhegrova, D. (2018, 12. decembar). A place to call home. Kosovo 2.0. Dostupno na <https://kosovotwopointzero.com/en/a-place-to-call-home/>
- Zona Express. (2016, May 29). Mallkimi LGBT. Klan Kosova. Dostupno na <https://www.youtube.com/watch?v=Y3dC5CqkXus>

Zahvalnost

Zahvaljujem Lendiju Mustafi, Blertu Morini i Misinu Krasniću na vremenu i spremnosti na saradnju. Takođe, ovo poglavlje ne bih mogla da napišem bez pomoći Myzafere Limani, Hazbije Krasniqi i Shkumbina Brestovcija, koji su pomogli u istraživanju arhiva i pronalaženju sagovornika/ca.

**Vijugave staze trans
budućnosti:
Trans pokret u Sloveniji**

Martin Gramc

U novembru 2014. grupa trans osoba sastala se u Ljubljani na prvoj TransMisiji, što će postati najvažnije godišnje okupljanje trans ljudi u Sloveniji. To je bio ključni trenutak u nacionalnoj istoriji trans organizovanja budući da je okupio aktere/ke koji će oblikovati politiku pokreta u narednim godinama. Energija nove inicijative i želja njenih pokretača/ica da se suprotstave rodnim normama bile su prosto opipljive i činilo se da je promena nadohvat ruke. Međutim, početni entuzijazam ubrzo je počeo da jenjava usled tenzija koje su sve više i više obuzimale pokret. Nije dugo trebalo da se među nama pojave bolne nesuglasice u vezi s predstavljanjem, zbog čega su mnoge moje kolege i ostali aktivisti/kinje odlučili da odu svojim putem. Uticaj tih razmimoilaženja i dalje se oseća u mom aktivističkom angažovanju, do te mere da me je čak naveo da se zapitam da li sam prava osoba za pisanje ovog teksta. Trudeći se da ne podlegnem moćnim silama koje nam umanjuju osećaj dejstvenosti (agency) kada se nađemo u marginalizovanim i nesigurnim zajednicama, shvatio sam da bi moja nesigurnost mogla zapravo da bude produktivna polazna tačka.

Ovo poglavlje opisuje razvoj slovenačkog trans pokreta obraćajući posebnu pažnju na njegove unutrašnje sukobe i njihove političke/lične implikacije. Ti sukobi proističu iz razlika u razumevanju aktivizma, kao i iz različitih geografskih lokacija i njihovih različitih političkih realnosti. S tim u vezi, posebno sam zabrinut zbog previše skučenih identitetskih ograničenja o tome šta znači biti trans aktivista/kinja, koje nameću neki aktivisti/kinje, i zbog njihove želje da limitiraju opseg aktivističkog legitimiteta. To smatram autoritarnom i patrijarhalnom praksom koja ne samo što obezvređuje određene identitete među podgrupama pokreta, već naposljetku reprodukuje šire društvene obrasce o tome ko može da se računa kao legitimni rodni subjekat. Takve tenzije takođe ukazuju na poteškoće povezane s činjenicom da neki aktivisti/kinje i sami potpomažu istrajavanje rodne opresije. Sporovi dovode do upornih neuspeha koalicione politike koja bi svakodnevno iskustvo smatrala kamenom temeljcem kvir/trans emancipacije i dala ljudima koji su pogođeni transfobijom i heteroseksizmom prednost nad krutim identitetskim granicama ili beskrajnim teorijskim raspravama. Moj tekst se oslanja se na nebelu kvir kritiku (queer of color critique, Muñoz, Lorde, Lugones) kako bi se osvrnulo na uslove za trans aktivizam u Sloveniji budući da ti autori/ke nude korisne alate za razotkrivanje nevidljivosti rase i etničke pripadnosti, koje se ukrštaju s rodom i klasom unutar pokreta, s ciljem da se proširi razumevanje intersekcionalnog ugnjetavanja (Crenshaw, 1991). S tim

u vezi, dotičem se kategorije rase koja se na postjugoslovenskom prostoru često isključuje zbog poistovećivanja etničke pripadnosti s rasom i izuzeća Balkana iz globalnih rasnih odnosa (Baker, 2018; Bjelić, 2018).

Prvi deo poglavlja nudi istorijski prikaz pokreta ukazujući na neke od najvažnijih epizoda u njegovom razvoju. Pokazujem da se on oslonio na već postojeću aktivističku infrastrukturu, koju su obezbedile gej i lezbejske inicijative, iako su ti savezi varirali u pogledu snage i trajnosti. Nakon toga, dajem kratak pregled literature koja ispituje “unutrašnje mehanizme” delovanja LGBT pokreta pokazujući kako navodno emancipatorne inicijative često imaju teškoća da problematizuju patrijarhalne norme koje tvrde da osporavaju. Potom se oslanjam na svoj empirijski korpus, koji se sastoji od razgovora sa aktivistima/kinjama, kako bih se podrobnije pozabavio tenzijama u trans pokretu. Usredsređujem se na glavna sporna pitanja ističući njihov potencijal da poguraju pokret napred, ali ne zanemarujući i njihovu ponekad visoku emocionalnu cenu. Završavam osvrtom na geografske aspekte trans organizovanja, kako u smislu urbano-ruralnih tenzija u visokocentralizovanoj državi (Butterfield, 2019), koje otežavaju prisup trans ljudima u ruralnim sredinama (kao u Srbiji), tako i u smislu promenljive odanosti aktivista/kinja, s jedne strane Evropi, s druge strane “Balkanu”. Sveukupno, ti elementi nude insajderski uvid u najrelevantnija nastojanja koja teže poboljšanju statusa transrodnih osoba u slovenačkom političkom kontekstu.

Pokret i njegovi ljudi

Kao novi politički činilac, trans pokret pojavio se ubrzo nakon protesta protiv korupcije 2012-2013. koji su uzburkali političku scenu. Započete u Mariboru, da bi se onda proširile na celu zemlju, demonstracije su tražile ostavke korumpiranih političara i obuhvatile širok spektar društvenih grupa koje nisu imale koherentniji program (Kirn, 2013). Ti protesti, u kojima je takođe bilo primetno učešće LGBT populacije, u velikoj meri poklopili su se s rastućom vidljivošću trans aktivističkih inicijativa na globalnom nivou. Tako su ponudili platformu na kojoj su se trans aktivisti/kinje okupili i omogućili da trans osobe zauzmu istaknutije mesto u javnoj areni i bacile novo svetlo na one za koje se u prošlosti znalo da su trans, ali su kao takvi izbrisani iz istorije LGBT+ pokreta.

Do tada je predstavljanje transrodnih osoba u javnosti bilo senzacionalističko i uglavnom zasnovano na ličnim pričama. Na primer, trans žene prikazivane su slično kao što su nekada prikazivani homoseksualci: bile su seksualizovane, medikalizovane i predstavljane kao nešto retko i misteriozno (Kuhar, 2003). Takav tokenistički i redukcionistički prikaz mogao bi se opovrgnuti u novim okolnostima u kojima su trans aktivisti poput Filipa Vurnika i Adama Juliana (Mrevlje, 2019; Tardič, 2018) sve hrabrije istupali u nacionalni medijski pejzaž dajući vidljivost trans i nebinarnim identitetima, što je prkosilo rodnoj binarnosti. Na taj način, trans pokret već je bio dobio izvesni zamah kada je Pia Filipčič,¹ trans žena, pobedila u *Velikom bratu* 2015, gde je bila izložena brojnim transfobnim komentarima. Njeno učešće u toj emisiji poslužilo je kao podsetnik da se životi trans osoba ne menjaju nabolje onoliko brzo koliko su aktivisti/kinje očekivali (Koletnik, 2015).

Nekoliko godina pre nego što se pojavila Pia Filipčič, trans osobe sastajale su se u grupama za podršku koje je prvo održavala Legebitra, a vodila Linn Koletnik. To je bila prilika za mnoge trans osobe da stvore bezbedan prostor, izgrade zajednicu i odlučnije se uključe se u aktivizam. Međutim, tokom seansi došlo je do neslaganja između transrodnih i transseksualnih osoba jer su ove druge tvrdile da su one “istinski” trans pošto su prošle kroz medicinsku tranziciju i uskladile svoj izgled i identitet s rodnom binarnošću. Ta struja zalagala se za transnormativnost, ideju da su operacije usklađivanja pola jedini prihvatljiv način da budeš trans (Vipond, 2015). Razlike unutar grupe oko ovog pitanja postale su toliko izražene da je došlo do podele.

Legebitra nije bila jedina organizacija koja je u to vreme pružala siguran prostor rodno nekonformnim ljudima. Postojali su i intersekcionalno-orientisani Društvo Kvartir, osnovano 2010, i Društvo Appareo, osnovano 2013. (Blažič, 2018). Zajedno s TransAkcijom, te dve organizacije bile su izvor nove nenormativne politike – kritikovale su ustaljene gej i lezbejske agende, koje su u izvesnoj meri postale normativne, borile su se za vidljivost trans pitanja, zahtevale sistemske promene, zalagale se za koalicione prakse zasnovane na svakodnevnom iskustvima i ponudile više kvir pristup kao kritiku identitetski orijentisane logike gej i lezbejskog pokreta (Perger, 2014).

Pomak za trans pokret bilo je pokretanje već pomenute TransMisije – godišnjeg okupljanja posvećenog trans pitanjima i pružanju platforme na kojoj bi se mogli okupiti različiti akteri u

oblasti ljudskih prava trans osoba: aktivisti/kinje, lekari i lekarke, advokati i advokaticke, predstavnici/e vlasti, javni službenici/e, trans ljudi i sve druge zainteresovane strane (Koletnik, 2014b). Tvrđnje i problemi izraženi tokom TransMisije istakli su sva glavna pitanja pokreta: podizanje svesti o transfobiji, bezbedan tretman trans osoba u procesu medicinske tranzicije u skladu sa standardima Svetske zdravstvene organizacije, zakonsko prepoznavanje roda na osnovu samoodređenja, depatologizaciju transrodnosti i upotrebu rodno inkluzivnog jezika.

TransMisija i mediji skrenuli su pažnju na trans osobe dok je pokret polako počeo da konsoliduje svoj program i identitet. Nakon prvog godišnjeg sastanka, trans aktivisti/kinje počeli su više da se pojavljuju u liberalnim i levičarskim mejnstrim medijima (*Delo, Dnevnik, Mladina*). Za razliku od gej i lezbejskih inicijativa, naše tvrđnje i pritužbe nisu bile ograničene samo na alternativne platforme ili platforme u samoj zajednici (Blažič, 2018), već su brzo našle put ka mejnstrim kanalima. Još od 1984. mediji zajednice su važno sredstvo za promociju seksualnih i rodnihi prava i legitimaciju identiteta (Blažič, 2018). U vreme kada se pojavio trans pokret, mejnstrim mediji već su donekle usvojili pristup medija zajednice, ali nastavili su da se usredsređuju na hiruršku tranziciju bez kritike rodne binarnosti (Blažič, 2018). I pored rastućeg prisustva, javnost nije bila suočena s raznolikom slikom trans osoba jer je bio vidljiv samo deo zajednice, pre svega transmaskulini mladi ljudi koji imaju pristup internetu, koriste društvene mreže i generalno su uključeni u širi LGBT pokret.

Trans marš, održan u jesen 2018, označio je novu prekretnicu u razvoju pokreta. Usvojio je logo i ideje ljubljanske Parade ponosa 2010, *Dosta čekanja! (Dovolj čakanja!)*. Trans marš kao trans intervenciju u rodnu binarnost inspirisala je “okupacija” Metelkove² od strane gej, lezbejskih i drugi antifašističkih aktivista/kinja, u okviru koje je postojao i prostor za rodno nekonformne osobe (Velikonja, 1999; Mozetič, 2014). Demonstranti su prošli pored Ministarstva unutrašnjih poslova i Ministarstva zdravlja, gde su tražili promenu politike prema trans osobama, odnosno zakonsko prepoznavanje roda i tranzicije. Taj marš je do sada bio najeksplicitniji javni gest pokreta.

Međutim, pojavu trans pokreta pratila je reakcija desnice i antirodna kampanja koja se zalaže za tradicionalne vrednosti (Kuhar, 2017). Od druge decenije ovog veka, slovenački LGBT+ pokret više nije na čelu zalaganja i emancipatornih promena u postjugoslovenskom regionu (Antić Gaber i Kuhar, 2019) jer se

suočio s pokretom protiv istospolnih brakova organizovanim pod pokroviteljstvom rimokatoličke crkve. Nakon prvog referenduma o istopolnim brakovima usledio je još jedan 2015, kada se trans pokret rasplamsao. Ovoga puta antirodne aktiviste/kinje predvodio je Aleš Primc, koji je 2001. već pobedio na referendumu kojim je zabranjena biomedicinska veštačka oplodnja neudatih žena (Greif, 2016). Primc se 2015. ponovo pojavio, zajedno sa antirodnom aktivistkinjama Metkom Zevnik i Vesnom Vilčnik, napadajući trans aktiviste/kinje i tvrdeći da promovišu “rodnu ideologiju”. Nije zanemarljiva činjenica da je Primc dobro povezan s transnacionalnom antirodnom politikom budući da je zastupao istu retoriku kao francuski, italijanski i hrvatski anti-LGBT aktivisti/kinje (Kuhar, 2017) i podržavao hrvatsku antirodnu i anti-LGBT aktivistkinju, Željku Markić, tokom kampanja protiv istopolnih brakova u Hrvatskoj 2013. (Primc, 2013).

Eksplicitno transfobne izjave čule su se tokom televizijske debate na javnom servisu kada je Primc, brkajući trans osobe i neheteroseksualne osobe, optužio LGBT+ aktiviste/kinje da žele da izmene zakonsku definiciju braka i da tako pretvaraju decu u gejeve i trans (Perger i Muršec, 2018). Još jedna transfobna strategija antirodnih kampanja bila je insistiranje na ideji da “rodna ideologija” zapravo znači da deca mogu da menjaju pol kako im se prohte (Kuhar, 2017). Za razliku od 2012, kada još nije bilo znakova trans pokreta u javnosti, 2015. antirodni aktivisti/kinji iskoristili su priliku da zloupotrebe trans pokret i njegovu progresivnu politiku protiv istopolnih brakova tako što su pomešali trans osobe s gejevima i lezbejkama koji žele da nametnu netradicionalne rodne pojmove deci i njihovim roditeljima pod izgovorom zakona o istopolnim brakovima. Pokret za istopolne brakove iz 2015. zasnivao se na prikazivanju LG(BT+) osoba kao finih i ljubaznih, sličnih heteroseksualnim i cisnormativnim osobama koje stoga zaslužuju bračna prava. Ta inicijativa nije odagnala homofobne, bifobne i transfobne stavove, tako da su je mnogi LGBT+ aktiviste/kinje, uključujući i mene, smatrali štetnom za našu zajednicu. Takav “meki” pristup bio je štetan za trans pokret, jer LGBT+ aktivisti/kinje nisu dokazali da antirodne kampanje greše u svojim pokušajima da omalovažavaju transrodne ljude kao opasne po decu. Umesto da aktivno pobijaju antirodne stavove, gej i lezbejske kampanje ostavile su ta pitanja nerešenim zarad borbe za legalizaciju istopolnih brakova. Postojao je prećutni dogovor da problematizovanje antirodnih izjava može dovesti do gubitka potencijalnih pristalica. S druge strane, u kampanji za istopolne

brakove bilo je mnogo trans osoba koje su podržale tu ideju iako se gej i lezbejske aktivisti/kinje nisu zalagali za nas.

Na taj način, LGBT+ pokret je izgubio ne samo kampanju i priliku da proširi opseg svog javnog predstavljanja, već je i izazvao pukotine u ionako krhkom savezu između trans i gej i lezbejskog pokreta. Kampanja je produbila podjelu između liberalne struje gej pokreta i radikalne struje trans pokreta. Prva struja doživljava trans pokret kao štetan za glavnu gej agendu – istopolne brakove – jer su trans aktivisti/kinje (navodno) “ukrali” gej pokret tako što su dobili na vidljivosti u medijima i etablirali se kao važan činilac unutar LGBT+ zajednice. Ipak, postoje neki “disidentski glasovi” unutar gej pokreta koji izražavaju podršku i solidarnost s trans pokretom. Među najvidljivijim je Mitja Blažič koji je tokom druge *TransMisije*, samo mesec dana pre referenduma 2015, izjavio da mu je važna solidarnost unutar LGBT+ zajednice (Sešek, 2015).

Za razliku od veza s gej pokretom, veze između trans i lezbejskih feminističkih pokreta manje su turbulentne. Na primer, i jedan i drugi nalaze inspiraciju u piscu Ljubi Prenneru³ zbog njegovog rodno nekonformnog stava. Mnogi lezbejski feministički događaji uključuju transrodne osobe, pre svega oni koje vode radikalne lezbejke. Trans osobe su dobrodošle i aktivne na Lezbejsko-feminističkom univerzitetu (Lezbično-feministična univerza) i na festivalu Crvene zore (Rdeće zore) kao izvođači, organizatori, a ponekad – još uvek – i kada traže sklonište (Oblak i Pan, 2019). Feministički događaji na Crvenim zorama otvoreni su za trans osobe jer organizatori imaju za cilj da problematizuju (cis) seksizam, mizoginiju i transmizoginiju (Dobnikar i Grobler, 2015).

Žilavost opresije: Tenzije unutar LGBT pokreta

U tekstu o razvoju trans pokreta u Hrvatskoj, Hodžić, Poštic i Kajtezović (ovaj zbornik) pokazuju kako je transfobija u nekim delovima LGBT (aktivističke) “zajednice” naterala trans aktivizam da evoluirao od praktično nevidljivog T u LGBT inicijativama do autonomnih trans predvođenih aktivističkih poduhvata i mreža. Iako se taj evolutivni obrazac može primeniti na mnoge inicijative trans aktiviste/kinje širom sveta, možda su manje primetne – a zato i lakše promaknu pažnji istraživača – tenzije unutar samog trans pokreta, koje mogu imati duboke političke i lične posledice. To se u najvećoj meri odnosi na činjenicu da aktivisti/kinje koji se okupljaju oko određenih polnih ili rodničkih identiteta često deluju

u teškim okolnostima, da su raspršeni i da često predstavljaju tačke oko kojih se društveno ugnjetavanje (npr. homofobija ili transfobija) kristalise u vidu pretnji, uznemiravanja, nasilja i opšteg osećaja lične nesigurnosti.

Razmišljajući o odnosima unutar pokreta, Munjos (Muñoz, 1999, str. 8) je tvrdio da “manjinske identifikacije često zanemaruju ili imaju antagonistički stav prema drugim manjinskim pozicijama”. Shodno tome, aktivističke grupe koje deluju u otežanim okolnostima ne bi trebalo zamišljati kao prostore demokratije, konsenzusa ili koordinisanog delovanja budući da one takođe mogu biti – i često jesu – visoko hijerarhizovane skupine u kojima ljudi mogu biti objektivizovani, nipodaštavani i ugnjetavani. Prostori izvan uspostavljenog društvenog poretka (ili kako ih Nataša Velikonja [1995, str. 78] naziva “šuplji prostori civilizacije”) sami po sebi nisu posebno naklonjeni subjektima koji su istisnuti ili ne mogu da nađu svoje mesto u dominantnoj javnosti (Muñoz, 1999). Na taj način, manjinski subjekti doživljavaju dalju marginalizaciju unutar već ugroženih društvenih grupa. Ključno je fokusirati se na višestruko potlačene članove marginalizovane grupe kako bi se ispitao njihov konkretan položaj, koji se prečesto zanemaruje kada se ispituje dominantnim antidiskriminacijskim pristupom, i kako bi se dobio pun opseg ukrštenih ugnjetavanja koji su više od njihovog prostog zbira (Crenshaw, 1989).

Esencijalistički aktivizam i izgradnja zajednice svakako mogu da pruže osećaj pripadnosti, da daju moć, ponos i resurse marginalizovanim identitetima (Gamson, 1997), ali mogu i da sadrže i da upravljaju višestrukim mehanizmima opresije (Gamson, 1995; Nagoshi i Brzuzy, 2010). Oni aktivisti/kinje koji su belci/belkinje, etnički Slovenci/Slovenke, obrazovaniji, žive u urbanim sredinama, bolje umreženi i bliži političkim izvorima moći, mogu da iskoriste te pozicije u borbi za svoje ciljeve u marginalizovanoj grupi kojoj pripadaju.

Pored toga, oni koji su privilegovani, naročito obrazovaniji ljudi, mogu da koriste to znanje u cilju istrajavanja marginalizacije umesto da uklone izvore ugnjetavanja (Lorde, 1993). Međutim, raspodela resursa i privilegija samo je jedan deo marginalizacije marginalizovanih. Drugi se odnosi na način na koji neke zajednice zamišljaju sebe kao “idealne” na osnovu svoje težnje da homogenizuju iskustva i izbrišu razlike među svojim članovima/icama (Young, 1986). Aktivističke zajednice posebno su sklone toj vrsti organizovanja, jer treba da se postave kao koherentni i

vidljivi politički akteri (Bilić, 2012), a zbog toga na kraju mogu početi da isključuju sve one koji negoduju (Young, 1986). Usled takvih isključivanja unutar već marginalizovanih grupa postavlja se pitanje kako je moguće da oni koji su već lišeni društvene moći i sami održavaju opresivne društvene prakse nametanjem restriktivnih identitetskih granica.

Činjenica da su marginalizovani u dominantnoj javnoj sferi, ne znači uvek da su društveni akteri sposobni da eliminišu otmamanje moći i ugnjetavanje iz svog aktivističkog angažmana. To me je navelo da se oslonim na konceptualizaciju podele između ugnjetavanja i emancipacije koju je iznela *chicana* feministkinja Maria Lugones (2000, str. 468):

Razlika između opresivnih i nepokornih/emancipatornih konstrukcija stvarnosti je apstraktna. Ta razlika ne preslikava se na društvenu stvarnost tako da posebno locirani ljudi funkcionišu unutar jedne logike ili s jednom logikom koja isključuje drugu. Većina određenih subjekata funkcioniše sa obe logike. Svi subjekti se mogu shvatiti kao aktivni davaoci doprinosa, saradnici, kreatori opresivnih ili nepokornih praksi čak i kada logika ugnjetavanja određuje neke subjekte kao pasivne. To jest, otpor i ugnjetavanje bore se kao konstrukcije svakodnevnog života. Jedan od načina da se to okonča je da se o određenim subjektima razmišlja kao o tlačiteljima (ili saradnicima) ili kao o potlačenima i nepokornima.

Taj rizik od ugnjetavanja imam na umu dok istražujem kako trans aktivisti/kinje govore o svojim iskustvima s pokretima za poboljšanje sopstvenog društvenog statusa. Naporne i često štetne patrijarhalne prakse unutar šire LGBTIQ+ zajednice gde se trans osobe suočavaju s misgendering-om, nepriznavanjem i omalovažavanjem u određenoj meri su istražene (Gramc, 2018; Hodžić et al., ovaj zbornik; Perger, 2020). Međutim, dok su se tih nekoliko analiza bavile temom isključivih i preskriptivnih identiteta u neheteroseksualnoj i trans “alfabet supi”, internom delovanju trans pokreta u Sloveniji do sada se nije analitički pristupilo.

Ne bih li počeo da popunjavam tu prazninu, obavio sam deset polustrukturisanih intervjua s trans aktivistima/kinjama. Moj empirijski korpus nastao je kroz razgovore sa ispitanicima i ispitanicama koji su mladi, visokoobrazovani i žive u Ljubljani. Intervjui su vođeni na slovenačkom jeziku u februaru i martu 2020, u javnim prostorima i kafićima širom slovenačke prestonice (i završeni pre početka pandemije). Pre razgovora, ispitanici i ispitanice upoznati su sa svrhom projekta i obavešteni o tome kako će se podaci koristiti. Izveštaji sagovornika i sagovornica prikazani su kao anonimni zbog negativnih iskustava kolega trans aktivista/kinja u trans pokretu s nekim od aktivista/kinja pomenutih u radu. Svi intervjui započeti su širim pitanjem o biografskim epizodama ispitanika i ispitanica koje su u vezi s njihovim aktivističkim angažovanjima, i nastavljeni su konkretnijim pitanjima. Ona su se uglavnom odnosila na politiku koja podstiče njihova aktivistička nastojanja, kao i na način na koji razmišljaju o svojim položajima unutar trans/LGBT+ pokreta u Sloveniji i na širem postjugoslovenskom prostoru. Intervjui su transkribovani i analizirani upotrebom induktivne tematske analize s ciljem da se identifikuju glavne teme u skupu podataka. Uprkos svim naporima, nisam uspeo da intervjuišem sve najvidljivije aktere jer su neki od njih odbili moj poziv, usled čega sam ponovo postao svestan dubine i važnosti razdora u pokretu.

O počecima, inicijativama i vezama

U ovom odeljku oslanjam se na svoj empirijski korpus kako bih istražio tri međusobno povezane dimenzije slovenačkog trans pokreta: motivacije, neslaganja i lokacije.

MOTIVACIJE

Tokom poslednjih godina, trans aktivisti/kinje stvorili su novi društveni pokret koji ima svoju simboličku logiku i oslanja se na podršku i resurse lezbejskih i gej, kao i feminističkih pokreta. Mapiranje problema i sistemskog ugnjetavanja transrodnih osoba neraskidivo je povezano (kao i u slučaju gejeva i lezbejki) s ličnim susretima i suočavanjem sa sistemskim preprekama u medicinsko-administrativnim institucijama. Stoga trans pokret definišu oni koji imaju najviše znanja i pristupa medicinsko-administrativnim

Trans aktivizam posmatram iz veoma različitih perspektiva. Jedna je ono što ja radim. Radim kao klijentkinja-aktivistkinja i kao sistem-aktivistkinja. Nešto drugo je svakodnevni aktivizam trans ljudi i nas koji na bilo koji način podržavamo trans osobe. Uopšteno gledano, sistemski aktivizam shvatam tako da su oni među nama koji rade u organizacijama ili su na privilegovanim položajima i dalje na poziciji moći, i nekako se trudimo da promenimo sistem tako da bude ravnopravniji, ili da pokuša da bude ravnopravniji, za trans osobe, i koliko god može da ih ne isključuje i ne diskriminiše (Ana, lična komunikacija, februar 2020).

Za mene, trans aktivizam ima više nivoa. Kao prvo, ono što sam njime započeo je čisto briga o zajednici. Deliš informacije koje inače ne možeš da dobiješ u okviru zdravstvenog sistema, o tranziciji, o nekim procedurama, razgovaraš, razmenjuješ iskustva, takve stvari. Zatim postoji potpuno sistemski nivo, taj sistem je veoma neoliberalan i orijentisan ka NVO (Bran, lična komunikacija, februar 2020).

Iz mnogih intervjua koje sam vodio jasno je da pristup medicinsko-administrativnim institucijama utiče na borbu trans aktivista/kinja u širem društveno-političkom pejzažu, dok se izgradnja zajednice manje bavi tim aspektom i radi na osnaživanju i pružanju osećaja pripadnosti. Te dve oblasti glavni su izazovi za trans pokret, ali svaka od njih ima svoju relativno autonomnu podoblast. Medicinsko-administrativne institucije samo su jedan od najvažnijih lokusa trans pokreta; žiža je na medicinskoj tranziciji i zakonskom prepoznavanju roda, kako na osnovu samoodređenja, tako i u skladu sa standardima Svetske zdravstvene organizacije, kao što je istakao Karl:

Mislim da su glavni izazovi definitivno sistemski: zakonsko prepoznavanje roda, regulisanje medicinske tranzicije i onda, ako idemo kroz svakodnevni život, definitivno legitimizacija, priznanje koje ide ruku pod ruku s destabilizacijom rodne binarnosti kako je doživljavamo i rodnih uloga i rodnog izražavanja (Karl, lična komunikacija, februar 2020).

Njegovi i drugi odgovori ispitanika i ispitanica pokazuju da izgradnja zajednice predstavlja najvažniji i ujedno najteži proces oblikovanja pokreta. Zajedništvo je bilo važno za trans osobe jer nam je dalo priliku da podelimo iskustva izolovanosti i nepriznavanja. Stoga nije ni čudo što je Črt, zajedno sa ostalim ispitanicima i ispitanicama, ukazala na važnost druženja koje potvrđuje identitet i daje nam osećaj zajedništva:

Trans zajednica postoji u druženju koje organizuje *Kvartir*. Onda su se neki pojedinci povezali i imaju krug van tih sastanaka. Moram da pomenem i *TransAkciju*. Zato što je tako. Dakle, mislim da postoje tri transrodna kružoka. Možda ih ima više, ali znam samo tri (Črt, lična komunikacija, mart 2020).

NESLAGANJA

Ovaj citat dovodi me do pitanja reparčavanja zajednice, proizašlog iz različitih potreba trans osoba koje žive u svetu u kom smo ranjivi i izopšteni. U vezi s lokalnim kontekstom, Ana je izjavila:

Trans zajednica postoji, ali je veoma rasparčana. Nehomogena. Razumem trans zajednicu kao brojne trans grupice koje nastaju u okviru različitih organizacija, različitih društvenih okruženja ili čega god. Možemo reći da postoji zajednica, ali s moje tačke gledišta, ne mogu reći da je reprezentativna ili da obuhvata sve (Ana, lična komunikacija, februar 2020).

Formiranje trans nevladinih organizacija daje veću moć ljudima koji su deo organizacije jer kao prepoznata društvena grupa imaju veći pristup finansijama, medijima, državnim organima i drugim važnim društveno-političkim činiocima. Taj proces nije nužno vidljiv onima koji imaju koristi od njega. Potlačeni trans aktivisti/kinje održavaju to ugnjetavanje tako što imaju veću društvenu moć koja namerno ili nenamerno učutkuje druge glasove u pokretu, što je jezgrovito naglasio Dominik:

Ne znam, mislim da ljudi koji su na položaju moći u ovim organizacijama, posebno u *TransAkciji*, a možda i negde drugde, treba da prevaziđu svoj ego i razmisle o svemu, i da se okupe i odluče ili bar jasno da priznaju: da, radimo to zbog sebe, zbog sistemskih promena, ili to radimo da bismo osnažili trans ljude, posebno ljude koji možda ne žive u Ljubljani, koji žive širom Slovenije, nekako skriveni (Dominik, lična komunikacija, februar 2020).

Drugim rečima, postoji hijerarhija koja podstiče sukob unutar trans pokreta i vrti se oko pitanja koja vrsta subjekta je najprikladnija za javnu vidljivost. Ta hijerarhija je dvostruka: s jedne strane, postoji transnormativna struja, koja teži da se uklopi u normativne rodne uloge i koju neki trans aktivisti/kinje problematizuju kao preusku, ali je i dalje doživljavaju kao legitiman deo pokreta. Sudeći po Dominiku:

Morate da osnažite ljude koji žele da žive rodne stereotype, recimo da je to možda sukob, ali mislim da je to veoma važno pošto smatram da je, čak i ako osoba stereotipno posmatra svoj rod, to validno jer da nema rodnih stereotipa, rekli bismo da je validno (Dominik, lična komunikacija, februar 2020).

Transnormativnost u okviru trans zajednice i trans pokreta deo je veće podele unutar trans pokreta. Ta podela je uslovljena rodom i pruža veću vidljivost nebinarnim i transmaskulinim ljudima dajući im veću moć u pokretu. Čak i kada se rodno nebinarni ljudi predstavljaju kao da se ne uklapaju u rodnu binarnost, neutralni ili subverzivni rodni izraz često se tumače kao muški u patrijarhalnoj kulturi, posebno kada se rodno nebinarni ljudi pozicioniraju negde na spektru muškog pola, a na rođenju im je dodeljen ženski pol, prema mišljenju Črt:

Da, kad govorimo o trans ženama. Lea iz TransAkcije je Francuskinja, Ve iz Kwartira je Engleskinja, Salome je Hrvatica. Mislim da sam jedina trans žena koja je deo organizacije, ali se ne pojavljujem u javnosti, nisam obavila medicinsku tranziciju. Zašto nema nikog drugog da to uradi? Budući da su na muškoj strani veoma jaki akteri, koji se eksponiraju i ne osećaju se loše zbog toga. Izvinite, ali u Sloveniji su uglavnom rođeni kao žene (Črt, lična komunikacija, februar 2020).

Aktivisti/kinje koji se zalažu za transnormativnost nastoje da maksimalno povećaju svoj simbolični kapital prisvajajući i uklapajući se u postojeći rodno binarni poredak, a nenormativna strana se suprotstavlja.

S druge strane, druga struja trans pokreta trudi se da bude hiperkritična i smatra da su potlačenije trans osobe i aktivisti/kinje legitimniji. Ta struja može se shvatiti kao još jedna vrsta "transnormativnosti" – vrsta koja koristi *interseksionalnost kao diskurzivno oruđe* u borbi oko simboličnog, kao i društvenog

i finansijskog kapitala, dok ne rešava pitanje rase i etničke pripadnosti. Pokret se nikada ne bavi rasom, što je iznenađujuće imajući u vidu činjenicu da se trans aktivisti/kinje u velikoj meri oslanjaju na digitalnu anglofonu aktivističku sferu, u kojoj rasa igra važnu ulogu. S jedne strane, nevidljivost rase odražava procese rasizacije slovenačkih/balkanskih/istočnoevropskih nacionalnih projekata kao prećutno bele, a samim tim i evropske (Imre, 2006). S druge strane, nevidljivost etničke pripadnosti još je upečatljivija budući da su levi aktivistički krugovi u Sloveniji prilično glasno govorili o rastućem etnocentrizmu u jeku rata i raspada Jugoslavije (Jalušič, 2002), ali se čini da je jaka etnička homogenizacija (s kojom se paralelno odvijao proces samorasizacije [Bjelić, 2018]) neminovno ostavila traga na trans zajednicu.

Umesto da se usredsredi na rad s posebno ugroženim pojedincima u zajednici, i rad za njih, koncentriše se na teorijsko ispitivanje različitih oblika ugnjetavanja i time smatra ljude koji nisu dobro upućeni u teorijska pitanja manje legitimnim trans osobama i aktivistima/kinjama, ili ih isključuje iz učešća u diskusijama i aktivnostima zajednice. Taj zahtev za "pravom" trans osobom zastupa TransAkcija i on predstavlja sukob oko toga ko se smatra trans osobom i ko je deo trans zajednice i pokreta. To je podelilo zajednicu i pokret kako je Dominik istakao:

Zato što je problem u tome da – direktno ću navesti neka imena – TransAkcija radi za sebe, a ne za trans zajednicu. ... Mislim, to pokazuje, da je ovo za nečiji ego ili tako nešto. Za nešto što nije namenjeno zajednici ili nekim ljudima kojima je samo potreban dokaz da su okej i validni. Ali treba da budete izuzetno svesni, da razmišljate o svemu, što TransAkcija takođe ne radi, ali u redu, jednostavno niste dovoljno dobri da budete deo toga (Dominik, lična komunikacija, februar 2020).

Sagovornici i sagovornice gotovo su nedvosmisleno govorili o tome kako borba za simbolični kapital i finansijska sredstva povređuje mnoge ljude u zajednici. To se ne razlikuje mnogo od šireg društvenog konteksta, u kome su marginalizacija i ugnjetavanje deo svakodnevnog života. Borba za jasne podele možda nije ni poznata svim učesnicima i učesnicama; ja je svakako nisam bio svestan jer sam, kao i mnogi drugi aktivisti/kinje, smatrao da progresivnu politiku pokreta i borbu protiv ugnjetavanja treba staviti ispred ličnih nesuglasica. Budući da su mnoge kolege pre nekoliko godina prestale da sarađuju s TransAkcijom, jer se nisu slagale s njenim

razumevanjem trans identiteta i politikom, postalo je jasno da smo se upleli u tu zamršenu igru ugnjetavanja i emancipacije. Kako je Enja istakla:

Mislim da, kada potičete iz marginalizovane grupe, potičete iz marginalizovane sredine, zlostavljanje je deo vašeg života, i mislim da je možda zbog toga bilo teško stvoriti zdravu zajednicu u Sloveniji. ... Da, mislim, još uvek ima mnogo štete. Smatram da slovenačka trans zajednica traumira slovenačku trans zajednicu. Mislim da je to zaista nezdravo, bolno putovanje ovih prvih godina (pravog) trans aktivizma (Enja, lična komunikacija, mart 2020).

Enjin odgovor istakao je kako borba za vlast ne uključuje samo pitanje ko može da govori u ime drugih trans osoba i šta se predstavlja u javnosti, već i šta znači biti trans osoba:

Često se stavovima o tome kako stvari treba da stoje daje prednost u odnosu na ono što je korisniku ili trans osobi potrebno i šta oseća... nekako su uvek ti rigidni stavovi u prvom planu. Da, neko određuje šta je zaista trans, šta je dovoljno trans (Karl, lična komunikacija, februar 2020).

Borba za simbolične granice kolektivnog identiteta je orodnjena i odvija se između podgrupa koje se bore za legitimitet u sistemu koji obezvređuje mnoge identitete i prožet je postojećim društvenim normama. U društveno-političkom sistemu koji od pojedinca zahteva da predstavlja manjinu i koji daje više moći pojedincu muškog pola. Taj okvir koji otkriva da zaštita od ugnjetavanja rizikuje da se i sama preobrazi u nasilje razotkriven je u Branovim rečima:

...da sam umeo da prepoznam nasilje, koje je ponekad bilo jezivo slično nasilju koje sam doživljavao u svojoj porodici. Što je sporno na toliko nivoa da neću ni da pokušavam. Ali za mene lično to je bio prelomni trenutak (Bran, lična komunikacija, februar 2020).

Imperativ intelektualne korektnosti, koji je u vezi s pomenutom borbom oko toga šta znači biti "prava trans osoba", često se svodi na prozivanje ljudi – što je pojam koji potiče sa anglofonih digitalnih prostora a usvojio ga je trans aktivista čiji je aktivizam

u početku bio orijentisan na internet. To je još jedan mehanizam konstituisanja granica pokreta koji istovremeno obuhvata i borbu za veću simboličnu i društvenu moć. Enja ga ovako sažima:

Mislim da je to kultura prozivanja. Da je ljudima više stalo do akademske zajednice, možda bi bilo bolje, ali postoji kao neka pretenzija na to i vlada ideja da moraš da budeš pravi tip, kao da moraš da budeš najbolji trans ili najbolji kvir. ... Ovdje konkretno u Ljubljani onaj ko je na poziciji društvene moći može da te natera da se osećaš posrano (Enja, lična komunikacija, mart 2020).

LOKACIJE

Dinamika pokreta ne može se razumeti bez sagledavanja njegove prostorne dimenzije. Trans aktivizam razvio se na istim mestima i prostorima koji su bili svedoci evolucije gej i lezbejskog pokreta. Urbani centri, pre svega Ljubljana kao najveći i glavni grad, pružaju prostore gde se zajednice i seksualno i rodno nenormativni pojedinci organizuju oko svojih zahteva. Devedesetih godina prošlog veka, gej i lezbejski aktivisti/kinje skvotirali su autonomnu gradsku zonu Metelkovu, a kasnije će ona pružiti prostor za mnoge trans ljude i događaje. Sedište trans aktivizma je u Ljubljani i on je uglavnom usredsređen na trans omladinu i nekoliko trans i LGBT+ organizacija. To izostavlja mnoge starije, siromašne, geografski udaljene trans ljude, koji ne mogu lično da se sretnu, prisustvuju različitim aktivnostima, kao što je sažeo Karl:

Veliki problem je centralizacija, kako se meni čini, u najvećoj meri, kada se mnogi mladi zbog studija, i kasnije posla, presele u Ljubljanu (Karl, lična komunikacija, februar 2020).

Karlova izjava ukazuje na to da se koncentrisanje aktivista/kinja u glavnom gradu ne može odvojiti od klasnih pitanja i finansiranja koje je centralizovano u nekoliko tamošnjih organizacija. S jedne strane, već utvrđene LG(BT+) organizacije u Ljubljani imaju veće šanse da pronađu finansijska sredstva za trans relevantne teme tako što se prijavljuju za projekte na nacionalnom ili opštinskom nivou jer imaju bolji pristup informacijama nego organizacije u ruralnijim sredinama. S druge strane, uspostavljene veze između trans organizacija i drugih važnih činilaca u oblasti kvir politike olakšavaju prilike za finansiranje. Treći faktor koji doprinosi centralizaciji aktivista/kinja je činjenica da je slovenačka prestonica

i obrazovni centar koji privlači i pruža prilike mnogim trans osobama, posebno onima koje potiču iz srednje ili elite, da uče o rodnim pitanjima i da se uključe u aktivizam. Na taj način slovenačka periferija ostaje bez obrazovanih, perspektivnih trans osoba sklonih kritičkom razmišljanju.

Pitanje centralizacije finansija isprepleteno je s pitanjem o tome ko se računa kao deo pokreta. Veze unutar trans pokreta i drugih društvenih pokreta zasnivaju se na ličnim kontaktima i jedva da su formalizovane. Kako Bran navodi, trans pokret je prvenstveno organizovan oko LGBT+ organizacija:

Radimo nešto i zbog nevladinog sektora koji samom sebi služi i ne zadovoljava potrebe zajednice. Zapravo, moraš da se prijaviš za poziv da bi dobio sredstva i onda moraš da napišeš izveštaj i često ne uspevaš da odgovoriš na konkretne potrebe zajednice i to je takođe veliki problem s kojim se suočavamo. Da ne pominjem konkurenciju kada su pozivi u pitanju. Mislim, sami sebe sabotiramo i gledamo se ispod oka. To zaista nije u mom interesu (Bran, lična komunikacija, februar 2020).

Branovo mišljenje nije anomalija jer su i nekoliko drugih ispitanika i ispitanica takođe pomenuli kako borba za resurse, skučenost fizičkog prostora i same zajednice mogu negativno da utiču na razvoj pokreta jer onemogućavaju organskije i zvaničnije saradnje pošto mnogi pojedinci ne žele da rade s drugima bilo zbog ličnih nesuglasica ili zbog borbe za resurse ili kombinacije ta dva. Ipak, lične interakcije, odnosi svakako doprinose interseksionalnom preplitanju aktivističkog mišljenja i delovanja, pre svega između lezbejskih-kvir feministkinja i trans osoba. Individualno angažovanje trans aktivista/kinja takođe je prisutno u radničkom pokretu, ali nije sistemsko i stalno, kako je navela Črt:

Određeni ljudi iz Kvartira su deo Crvenih zora ili su u drugim organizacijama. U Zborkama ili tako nešto. Ali čak i da nema Kvartira, došlo bi do veze. Mislim da je mnogo biseksualnih osoba trans i mislim da je to tačka preseka (Črt, lična komunikacija, mart 2020).

Nekoliko drugih ispitanika i ispitanica nije izostavilo da napomene da, iako se najveći deo posla i aktivnosti odvija u Ljubljani, to ne znači da se ništa ne radi u ruralnim područjima. Kvartir poziva ljude iz cele zemlje da pišu za svoje časopise, kao što je

TransAkcija putem interneta pozvala trans osobe da učestvuju u pravljenju dokumentarca. Ne obraćaju se samo trans organizacije trans osobama u ruralnim područjima ili obrnuto, već i lokalne nevladine organizacije koje se bave ljudskim pravima i omladinski centri pozivaju trans aktiviste, odbornike i facilitatore da podižu svest, pripremaju radionice, drže predavanja itd. kada se ukaže potreba. Kao što Ana kaže:

U principu, sve grupe za podršku, koje ja vodim, okupljaju se u omladinskim centrima, i istovremeno nudimo i radionice i obrazovanje, različitu podršku. Recimo, dvoje saradnika i ja uvek se odazovemo ako postoji bilo kakva potreba za stručnim obrazovanjem. Uvek smo spremni da izađemo na teren i obučimo ljude ako postoji potreba ili želja za znanjem. Potreba uvek postoji, ali problem je što želja nije prisutna, na primer ne uviđa se da postoji manjak znanja. (Ana, lična komunikacija, februar 2020).

Više međunarodno orijentisanih trans aktivista/kinja pominjalo je i veze među trans organizacijama i pojedincima izvan nacionalnih granica. Veze među trans pokretima u regionu otkrivaju zajedničku političko-društvenu prošlost uopšte, ali i oslanjaju se na saveze feminističkih i gej i lezbejskih pokreta u poslednjoj deceniji Jugoslavije. Trans pokret integrisao se u nasleđe regionalne aktivističke solidarnosti koja se razvila odmah na početku jugoslovenskih ratova i mnoge organizacije i pojedinci iz Slovenije poslednjih godina uspostavili su veze s drugim trans organizacijama iz bivših jugoslovenskih republika. Transnacionalni savezi trans aktivista/kinja iz Slovenije nisu samo povremeni i ne odnose se samo na povorke ponosa na postjugoslovenskom prostoru, već postaju sve snažniji i sve konkretniji, kako ističe Bran:

Imao sam mnogo saradnji u balkanskom regionu u poslednje dve godine. Možda intenzivnije u poslednjih godinu dana. Čisto zbog Transpozijuma⁴ kom sam prisustvovao, i mislim da je to fantastičan projekat (Bran, lična komunikacija, februar 2020).

Neki od ispitanika i ispitanica konstatovali su i da je naginjanje ka "Evropi" bilo uočljivo kod gostiju pozvanih da učestvuju na prvim TransMisijama. Svi međunarodni učesnici poticali su iz zapadnoevropskih zemalja i organizacija kao što su Transgender

Europe (TGEU) – Noah Keuzenkamp (TGEU) ili Broden Giambrone (Transgender Equality Network Ireland). Veze sa organizacijama iz bivših jugoslovenskih republika uspostavljene su kasnije, kada su osnovani savezi između aktivista/kinja i organizacija iz zemalja bivše Jugoslavije, npr. Trans Mreže Balkan, Transpozijuma, i slovenačkog trans pokreta. Pokret se prisetio svoje društveno-političke prošlosti, koja neprestano postavlja pitanje zemlji i njenom narodu da li mi/oni pripadamo Zapadnoj Evropi ili još uvek postoje neke veze s Balkanom i njegovom socijalističkom prošlošću (Bilić, 2017), što je sažeto u Dominikovim rečima:

Mislim da je Slovenija prilično čudna, jer s jedne strane može da bude veoma bliska zemljama bivše Jugoslavije, dok je opet nepovezana s drugim delovima Evrope, posebno sa Zapadnom Evropom. Verovatno zbog istorije i svega toga, bolje možemo da se povežemo sa zemljama bivše Jugoslavije, posebno sa Hrvatskom, jer je blizu. I sa Srbijom takođe, čini mi se (Dominik, lična komunikacija, februar 2020).

Zaključak

Ovo poglavlje prikazalo je unutrašnju dinamiku slovenačkog trans pokreta usredsređujući se na tenzije koje su se razvile duž nekoliko osa diferencijacije. Naročito sam se bavio sukobima koji proističu iz skućene identitetske logike koja deluje unutar pokreta, kao i političkim posledicama tog procesa. S jedne strane, izazovi s kojima se suočava slovenački trans pokret u poslednje dve decenije obuhvataju društvene institucije koje utiču na svakodnevni život trans osoba. S druge strane, postoji i proces izgradnje zajednice, politika organizovanja i sukobi koji ih prate. Tokom godina, aktivisti/kinje uticali su na veću zastupljenost trans osoba ne samo u medijima zajednice, već i u mejnstrim medijima dok je trans aktivizam sticao transnacionalnu vidljivost. Aktivisti/kinje uveli su novu rodno kvir politiku i dali LGBT+ pokretu novi zamah. Uklanjanje sistemskih prepreka u medicinsko-administrativnim institucijama i izgradnja koalicija s drugim LGB(T)I+ akterima u državi glavne su borbe trans pokreta. Takođe, trans aktivisti/kinje izgradili su koalicije van zemlje na evropskom nivou, a posebno na nivou bivše Jugoslavije. U tom procesu oslanjali su se na decenijske veze između feminističkih, gej i lezbejskih krugova. Međutim,

uspostavljanje veza unutar pokreta bilo je težak, ponekad čak i štetan proces za mnoge kolege trans aktiviste/kinje. To je izuzetno težak proces ne samo zato što su potrebe trans osoba različite, već zato što zahteva postavljanje simboličnih i identitetskih granica u pokretu.

Nesuglasice unutar pokreta proizilaze iz restriktivnih zamisli o rodnom identitetu koje nameću neki aktivisti/kinje. Pristupam tom nametanju, koje je dovelo do sumnji u aktivistički legitimitet, kao autoritarnoj praksi koja omalovažava određene identitete, učutkuje sve one koji misle drugačije i reprodukuje patrijarhalne društvene obrasce o tome ko se računa kao legitimni rodni subjekt. Takve tenzije ukazuju na apstraktnu tanku liniju između emancipacije i ugnjetavanja (Lugones, 2000); liniju nevidljivu nekim aktivistima/kinjama koji održavaju rodnu represiju u procesu definisanja zajedničkih odlika zato što ili ne mogu ili ne žele da sagledaju sopstveno ponašanje, ili zato što žele da nametnu svoje lične ciljeve pokretu. Drugi razlog je preplitanje prijateljstava s političkim ciljevima unutar pokreta. Zbog toga se političke nesuglasice često pretvaraju u svađe prijatelja i obrnuto, što skreće energiju s političkih ciljeva pokreta (Young, 1986).

Preplitanje ličnog i profesionalnog angažovanja u političkoj grupi posebno je teško izbeći u državi s tako malim brojem stanovnika kao što je Slovenija, gde se vrlo brzo upoznaju sve glavne ličnosti datog društvenog okruženja i lako obrazuju klike. U tako malim društvenim i političkim grupama, ljudi koji imaju najviše resursa, veza i privilegija lako koriste tu moć da podrže sopstvene ciljeve pozicionirajući se kao lideri koji diktiraju koja je prava politička strategija i istovremeno zloupotrebljavaju lične veze i prijateljstva unutar tih klika što izuzetno otežava emancipatorno i kritičko delovanje upravo zato što se političko izjednačava s ličnim. U skladu s tom logikom, trans pokret nije u potpunosti ostavio za sobom jugoslovensku političku i društvenu prošlost: patrijarhalne prakse obrazovanja identiteta trans aktivista/kinja isprepletene su sa autoritarnim predstavama o vođstvu i ostrakizmu disidentskih glasova u postjugoslovenskoj političkoj i društvenoj kulturi, prisutnim čak i među antiratnim aktivistima/kinjama i onima koji se bore za ljudska prava (Bilić, 2015).

Taj raskol usvojen je iz američkih akademskih krugova i aktivizma kroz njihov ionako dominantan uticaj u svetu i nedostatak podrške lokalnih levih institucija. Pored toga, imperativ krajnje kritičnosti tako što će se intersekcionalnost koristiti kao diskurzivni alat i simbol znanja umesto kao stvarna

intersekcionalna aktivistička praksa, nasleđen je iz gej i lezbejskog (i u manjoj meri feminističkog) pokreta. Štaviše, Hill Collins i Bilge (2016) ističu da stapanje kritičnog i progresivnog može da dovede do dogmatizma u kritici intersekcionalnosti, koji se graniči s nametanjem ideja. To je donelo dva različita rezultata na polju trans pokreta. Jedna struja pokreta razmišlja o društvenim rodnim normama kao o načinu prepoznavanja, razbijanje simbolične moći rodno binarnog sistema i zadobijanje veæe jednakosti u medicinsko-administrativnim institucijama uz osnaživanje zajednice. Dok je drugi deo prisvojio radikalnu refleksivnost kako bi ojačao svoj simbolični, a posledično i materijalni položaj u trans pokretu i tako ugnjetavao druge trans osobe tako što nas učutkuje ili proziva kada koristimo neprikladne reči ili prosto izražavamo neslaganje. Trans pokret je primer kako se radikalna refleksivnost može (zlo)upotrebiti da se nastavi s praksama ugnjetavanja u emancipatornom pokretu kada ljudi nisu samorefleksivni o sopstvenom ponašanju i razmišljanju unutar sistema zasnovanog na nejednakoj raspodeli resursa.

Još jedan aspekt internacionalizacije pokreta vidljiv je i u kolebanju njegovog savezništva između Zapadne Evrope i bivših jugoslovenskih republika. Slovenački gej i lezbejski pokret i njegov filmski festival predstavljaju se kao "evropski" i time navodno distanciraju od "zaostalog Balkana". S druge strane, upravo je taj festival doveo u sumnju predstavu o zapadnom LGBT+ aktivizmu i kulturi kao pionirskim (Kajinić, 2017) i utro put sličnim nezapadnim LGBT+ inicijativama. Progonjena svojim balkansko-jugoslovenskim vezama, Slovenija se trudi da je doživljavaju kao deo Zapadne Evrope, i stoga kao belu, ali ne može sasvim glatko da se uklopi u zapadni politički i kulturni okvir i preseče političke, ekonomske i kulturne veze s bivšim jugoslovenskim republikama, pa verovatno nikad neće zaista biti dovoljno "bela" (Mills, 1997).

Konačno, mnogi aspekti funkcionisanja pokreta nisu obrađeni u ovom poglavlju i to mogu da budu produktivne linije istraživanja u budućnosti. Među njima su i uloga koju muškost i ženskost igraju u pokretu, kao i relevantnost klasnih odnosa u aktivističkim poduhvatima. Kada se u obzir uzmu jugoslovenska prošlost i multietnički karakter Slovenije, takođe bi bilo korisno istražiti koju ulogu etnička pripadnost igra u okviru trans aktivističkih inicijativa budući da državljani i migranti iz zemalja bivše Jugoslavije predstavljaju najveću etničku manjinu u Sloveniji. To se ogleda u trans pokretu koji je pretežno beo i slovenački u etničkom smislu, i vrlo se malo diskusije vodi o tome zašto su

etnički drugi – Srbi, Hrvati, Bosanci, Kosovari – isključeni ili nisu vidljivi unutar pokreta. Nevidljivost etničke pripadnosti u pokretu isprepletana je s nevidljivošću rase jer su obe kategorije u velikoj meri obavijene tišinom u širim LGBT+ prostorima. Međutim, etnička pripadnost i rasa samo su naizgled nevidljivi u proizvodnji vidljivosti trans aktivizma, dok su ose ukrštanja klasnog i rodnog ugnjetavanja/privilegije vidljivije jer se distanciranje Slovenije od balkanskog/jugoslovenskog prostora i insistiranje na evropejstvu temelji na prećutnoj belini slovenačkog projekta nacionalne države čiju je kolektivnu sliku slovenački trans pokret prećutno usvojio. Još jedno veliko pitanje vredno istraživanja svakako bi bila klasna distinkcija jer je Slovenija i dalje jedna od zemalja u kojima su prihod i bogatstvo ravnomernije raspoređeni na evropskom nivou, ali se klasne nejednakosti ispoljavaju kroz obrazovni sistem, ruralno-urbano poreklo, pristup kulturnim događajima i umrežavanje s važnim interesnim grupama. I pored problematičnih aspekata pokreta i mnogih neuspešnih pokušaja izgradnje zajednice, čini se da se javljaju nove koalicije na osnovu inkluzivnije i horizontalnije trans politike – a one svakako zaslužuju naučnu pažnju.

- 1 Pia Filipičič, pobjednica *Velikog brata* 2015, nije želela da je dovode u vezu s trans pitanjima i pokretom iako se tokom emisije autovala kao trans žena. Oklevanje Filipičič da se dovodi u vezu s trans pokretom, s jedne strane, ukazuje na to koliko su trans žene u Sloveniji nevidljive u okviru trans aktivizma, kao i u javnom prostoru. S druge strane, distanciranje Filipičič od trans aktivizma kao otvoreno trans poznate ličnosti funkcionira unutar šire produkcije (trans) poznatih ličnosti koje su odvojene od društvenih grupa s kojima su u sličnom rodnom, klasnom, seksualnom i rasno/etničkom položaju, gde je najistaknutiji primer Caitlyn Jenner.
- 2 Metelkova je jedini autonomni alternativni prostor u Ljubljani gde se održavaju brojni događaji progresivnih društvenih inicijativa.
- 3 Ljuba Prenner bio je advokat i pisac koji je od ranog uzrasta oblačio mušku odeću, napisao prvi krimi roman na slovenačkom jeziku i koristio muške zamenice u privatnom životu (Mozetič, 2014). Ljuba Prenner proćuo se već na početku karijere zbog slučajeva koje je prihvatao i javnost ga je poštovala, ali bio je u sukobu sa Savezom komunista Jugoslavije, koji mu je nekoliko puta oduzimao radnu dozvolu zbog rodnog izražavanja i kritičkih stavova.
- 4 Transpozijum je godišnja konferencija/seminar koju održava Trans Mreža Balkan radi povezivanja trans ljudi iz bivših jugoslovenskih republika i svake godine održava se u jednoj od njih.

Literatura

- Antić Gaber, M. & Kuhar, R. (2019). Identitetna gibanja in politike spola v Sloveniji. U R. Kuhar (ur.), *Identitete na presečišču kriz* (str. 101–123). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Aymard, L. (2018, 18. januar). Sem Lea. Torek ob petih. Dostupno na <http://torekobpetih.si/komentar/sem-lea/>
- Baker, C. (2018). *Race and the Yugoslav region: Postsocialist, post-conflict, postcolonial*. Manchester: Manchester University Press.
- Blažič, M. (2018). *Razvoj in artikulacija prizadevanj za človekove pravice lezbijk, gejev, biseksualnih in transspolnih oseb v tiskanih LGBT-skupnostnih medijih v Sloveniji* [Neobjavljen diplomski rad]. Univerzitet v Ljubljani.
- Bilić, B. (2012). Kolektivni identitet kao strategija preživljavanja aktivističke grupe Žene u crnom. *Antropologija*, 12 (2), 187–207.
- Bilić, B. (2015). *Borile smo se za vazduh: (Post)jugoslovenskih antiradni aktivizam i njegovo nasleđe*. Zagreb: Documenta, Kuća ljudskih prava i Jesenski i Turk.
- Bilić, B. (2017). Uvod: Evropeizacija, LGBT aktivizam i neheteronormativnost na prostoru bivše Jugoslavije. U B. Bilić (ur.), *Preko duge u Evropu: LGBT aktivizam i evropeizacija na prostoru bivše Jugoslavije* (str. 63–84). Beograd: Centar za kvir studije.
- Bjelić, D. I. (2018). Toward a genealogy of the Balkan discourses on race. *Interventions*, 20 (6), 906–929.
- Butterfield, N. (2019). Imaginarni ruralni prostori: Nenormativne seksualnosti u malim gradovima i ruralnim područjima Hrvatske. U B. Bilić (ur.), *U mrežama drugosti: Interseksionalnost i LGBT aktivizam u Srbiji i Hrvatskoj* (str. 269–293). Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Crenshaw, K. (1989). Demarginalizing the intersection of race and sex: A Black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics. *University of Chicago Legal Forum*, 1989 (1), 139–167.

- Crenshaw, K. (1991). Mapping the margins: Intersectionality, identity politics, and violence against women of color. *Stanford Law Review*, 43 (6), 1241–1299.
- Dobnikar M. & Grobler A. (2015). Feminističke bake, majke, kćerke ... u promišljanju. *Treća*, 27 (1-2), 75–87.
- Epilog. (2015, 6. novembar). Transspolnost v prejšnjem stoletju: pravica in pisateljica Ljuba Prenner živela kot moški, opravljala vlogo ljubečega očeta. *24ur.com*. Dostupno na <https://www.24ur.com/novice/slovenija/ujeti-v-napacnem-spolu.html>
- Gamson, J. (1995). Must identity movements self-destruct? A queer dilemma. *Social Problems*, 42 (3), 390–407.
- Gamson, J. (1997). Messages of exclusion: Gender, movements, and symbolic boundaries. *Gender and Society*, 11 (2), 178–199.
- Gramc, M. (2018). *Seksizmi v LGBT+ skupnosti*. [Neobjavljena master teza]. Univerzitet u Ljubljani.
- Greif, T. (2007). Liberalni dezertjerji. *Časopis za kritiko znanosti*, 35 (229/230), 155–165.
- Greif, T. (2009). Vrzeli osemdesetih: ČKZ brez homoerotičnega naboja. *Časopis za kritiko znanosti*, 37 (237), 155–165.
- Greif, T. (2016). Patologija cerkveno-političnega diskurza o pravici do istospolne zakonske zveze in vloga medijev. *Časopis za kritiko znanosti*, 266 (44), 145–162.
- Hill Collins, P. & Bilge, S. (2016). *Intersectionality: Key Concepts*. Cambridge: Polity Press.
- Hodžić A., Poštić, J. & Kajtezović A. (2019). (Ne)vidljivo T: Trans aktivizam u Hrvatskoj (2004–2019). U B. Bilić (ur.), *U mrežama drugosti: Intersekcionalnost i LGBT aktivizam u Srbiji i Hrvatskoj* (str. 29–53). Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Imre, A. (2006) Global Entertainment and the European 'Roma Problem'. *Third Text*, 20 (6), 659–670.
- Jalušič, V. (2002). *Kako smo hodile v feministično gimnazijo*. Ljubljana: cf*.
- Kajinić, S. (2017). Prvi europski festival gej i lezbijskog filma bio je u Jugoslaviji: Razgrađivanje geotemporalnosti europaizacije u Sloveniji. U B. Bilić (ur.), *Preko duge u Evropu: LGBT aktivizam i europaizacija na prostoru bivše Jugoslavije* (str. 63-84). Beograd: Centar za kvir studije.
- Kirn, G. (2013, 26. februar). The Slovenian popular uprising within the European crisis. Dostupno na <http://critcom.councilforeuropeanstudies.org/the-slovenian-popular-uprising-within-the-european-crisis/>
- Kuhar, R. (2003). Medijske podobe homoseksualnosti. Ljubljana: Mirovni inštitut. Dostupno na <http://mediawatch.mirovni-institut.si/edicija/seznam/14/mediawatch14.pdf>
- Kuhar, R. (2017). Changing gender several times a day: The anti-gender movement in Slovenia. U R. Kuhar i D. Patternote (ur.), *Anti-gender campaigns in Europe: Mobilizing against equality* (str. 215–233). London: Rowman & Littlefield.
- Koletnik, A. (2014a). Cisseksizem ni feminizem. *Spol.si*. Dostupno na <https://spol.si/blog/2014/11/13/cisseksizem-ni-feminizem/>
- Koletnik, A. (2014b). Strokovno srečanje TransMisija. *Spol.si*. Dostupno na <http://spol.si/blog/2014/11/30/strokovno-srecanje-transmisija/>
- Koletnik, A. (2015, 1. septembar). Transspolna življenja so legitimna. Torek ob petih. Dostupno na <http://torekobpetih.si/komentar/transspolna-zivljenja-so-legitimna/>
- Koletnik, A., Grm, A. & Gramc, M. (2016). *Vsi spoli so resnični*. Ljubljana: Društvo informacijski center Legebitra.
- Kozorog Blatnik, T. (2017, 19. decembar). Samoidentifikacija, ki je osnova transspolnosti, se pri nas ne jemlje za dovolj legitimno, da si 'trans'. Dostupno na <https://www.>

rtvslo.si/slovenija/samoidentifikacija-ki-je-osnova-transspolnosti-se-pri-nas-ne-jemlje-za-dovolj-legitimno-da-si-trans/440495

- Koyama, E. (2003). *Transfeminist manifesto*. U R. Dicker i A. Piepmeir (ur.), *Catching a wave: Reclaiming feminism for the twenty-first century* (str. 244–259). Boston: Northeastern University Press.
- Lorde, A. (1993). *The master's tools will never dismantle master's house*. U C. Morraga & G. Anzaldúa (ur.), *This bridge called my back: Writings by radical women of color* (str. 98–107). Njujork: Kitchen Table: Women of Color Press.
- Lugones, M. (2000). *Community*. U A. M. Jaggar i I. M. Young (ur.), *A companion to feminist philosophy* (str. 466–475). Oxford: Blackwell Publishing.
- Maličev, P. (2015, 27. februar). *Ne ženska ne moški*. *Delo*. Dostupno na <https://www.delo.si/sobotna/ne-zenska-ne-moski.html>
- Mills, C. (1997). *The Racial Contract*. Ithaca: Cornell University Press.
- Mrevlje, N. (2019, 1. januar). *Življenjska zgodba: s spremembo oznake spola končno vidi in čuti sebe*. *Siol.net*. Dostupno na <https://siol.net>
- Mozetič, B. (2014). *Grmade, parade in molk: Prispevki k neheteroseksualni zgodovini na Slovenskem*. Ljubljana: ŠKUC.
- Muñoz, E. J. (1999). *Disidentifications: Queers of color and the performance of politics*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Nagoshi J. L., & Brzuzy, S. (2010). *Transgender theory: Embodying research and practice*. *Affilia: Journal of Women and Social Work*, 25 (4), 431–443.
- Oblak, T. & Pan, M. (2019). *Čeznja za prostorom, užitkom i znanjem*. U B. Bilić i M. Radoman (ur.), *Sestrinstvo i jedinstvo: (Post)jugoslo/avenski lezbe/ijski aktivizam* (str. 50–81). Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Perger, N. (2014). *Med queer teorijami, queer gibanji in gejevsko-lezbičnimi gibanji*. *Družboslovne razprave*, 30 (77), 71–89.
- Perger, N. & Muršec, S. (2018). *Seksualno nebinarne osebe in nekatere dimenzije njihovega vsakdanjega življenja*. *Časopis za kritiko znanosti*, 47 (275), 30–44.
- Perger, N. (2020). *Razpiranje horizontov možnega: O nebinarnih spolnih in seksualnih identitetah v Sloveniji*. Ljubljana: Založba FDV.
- Pograjc, D. (2016, 21. avgust). *Nebinaren spol ni izmišljen spol* (No 1.). [Audio podkast]. Dostupno na <https://radioprvi.rtvsllo.si/2016/08/nebinaren-spol-ni-izmišljen-spol/>
- Pongrac, M. (2015, 13. jun). *Tudi transspolne osebe želijo živeti svobodno: Pogovor z Anjo Koletnik, nebinarno transspolno osebo*. Val 202. Dostupno na <https://val202.rtvsllo.si/2015/06/tudi-transspolne-osebe-zelijo-ziveti-svobodno/>
- Primc, A. (2013, 28. decembar). *Čestitke ob rezultatih referendumu na Hrvaškem*. *Družina*. Dostupno na <https://www.druzina.si/clanek/62-52-cestitke-ob-rezultatih-referenduma-na-hrvaskem>
- Sešek, K. (2015, 24. novembar). *Spolov je nešteto, tudi v Sloveniji*. *Torek ob petih*. Dostupno na <http://torekobpetih.si/tema/9049/>
- Soočnje argumentov "za" in "proti" spremembi definicije zakonske zveze (2015, Decembar 15). MMC RTV SLO. Dostupno na <https://www.rtvsllo.si/slovenija/referendum/soocenje-argumentov-za-in-proti-spremembi-definicije-zakonske-zveze/380805>
- Spade, D. (2013). *Being together, after nonprofitization*. *WSQ: Women's Studies Quarterly*, 41 (3&4), 247–252.
- Bahovec D. E., Braidotti, R., Gržinić, M., Kašič, B., Jalušič, V. & Slapšak S. (1999). *Feminizem/mi za začetnice/ke*. *Mesto žensk*. Dostupno na <http://mrezni-muzej.mg-lj.si/si/mreznimuzej/3/22/?artworkid=426>

- Uredništvo. (2016, 11. mart). Naj se jebejo. Blog Narobe. Dostupno na <http://narobe.si/naj-se-jebejo/>
- Vardić, T. (2018, 13. jul). Intervju s transspolno osebo. *Revija Panika*. Dostupno na <http://revijapanika.si/2018/07/13/intervju-s-transspolno-osebo/>
- Velikonja, N. (1995). Homoseksualnost in politika. *Časopis za kritiko znanosti*, 23 (117), 75–88.
- Velikonja, N. (1997). Politike identitet v državotvornem momentu. *Časopis za kritiko znanosti*, 13 (24/25), 77–88.
- Velikonja, N. (1999). Narod, nacionalna država in homoseksualnost. *Časopis za kritiko znanosti*, 27 (195/196), 137–151.
- Velikonja, N. (2013). Gejevska in lezbična scena na Metelkovi. *Časopis za kritiko znanosti*, 41 (253), 60–69.
- Velikonja, N. & Tatjana G. (2012). *Lezbična sekcija LL: Kronologija 1987–2012 s predgovino*. Ljubljana: Založba ŠKUC.
- Vipond, E. (2015). Resisting transnormativity: Challenging the medicalization and regulation of trans bodies. *Theory in Action*, 8 (2), 21–44.
- Tilly, C. (2005). *Social movements 1768–2004*. London: Paradigm Publishers.
- Young, I. M. (1986). The ideal of community and the politics of difference. *Social Theory and Practice*, 12 (1), 1–26.

**(Ne)vidljivo T:
Trans aktivizam u Hrvatskoj
(2004.-2019.)¹**

Amir Hodžić, J. Poštić i Arian
Kajtezović

Iako trans² teme u Hrvatskoj, ali i na globalnoj razini, sve više dobivaju na vidljivosti, trans identiteti, iskustva i potrebe ostaju marginalizirani unutar šireg konteksta LGBTIQ³ pokreta. Često se trans pokreti moraju boriti za svoju poziciju unutar više etabliranih, srednjestrujaških pokreta za rodnu pravdu, koji se temelje na diskurzu ograničenom i upućenom iz binarnog koncepta roda/spola (Van der Ros & Motmans, 2015.). Takvo pozicioniranje predstavlja prepreku za trans aktiviste_ice koji_e, uz to što se suprotstavljaju negativnim društvenim stavovima, također moraju ulagati energiju u stvaranje prostora za rodne slobode unutar samoga pokreta za ljudska prava.

Ovo poglavlje pruža analizu razvoja trans aktivizma u Hrvatskoj u razdoblju između 2004. i 2019. godine, kada se pokret suočio sa značajnim izazovima, ali i crpio snagu iz drugih hrvatskih i regionalnih LGBTIQ inicijativa. Pozicija prvih dvoje autora_ica proizlazi iz njihovog sudjelovanja u feminističkim i kvir pokretima od početka 2000-ih godina, istraživanja razmjene između teorije i prakse te organiziranja u lokalnoj zajednici. Doprinos trećeg autora temelji se na njegovom izravnom angažmanu u vodećoj samoorganiziranoj trans inicijativi od 2010-ih godina. Stoga istražujemo ulogu bivših i trenutnih inicijativa u razvoju trans aktivizma, od nevidljivog T unutar LGBTIQ pokreta, preko projekata i inicijativa vezanih uz trans teme, koje su pokrenule feminističke, lezbijske i kvir nevladine organizacije (NVO-i), do samoorganiziranog T u neovisnim trans udrugama i mrežama.

Prvi dio, koji pokriva razdoblje od 2004. do 2010. godine, započinjemo problemom manjka trans aktivizma prije 2004. godine, nakon čega razmatramo uključenost/isključenost trans problema i načina na koji su oni bili formulirani kao dio razvoja hrvatskog LGBTIQ pokreta. Ovu fazu, kao što ćemo pokazati, karakteriziraju raznolike aktivnosti i događaji te postepeno otvaranje nevladinih organizacija trans temama. Međutim, nepostojanje organiziranih trans grupa/pokreta u tom je razdoblju značilo manjak vidljivosti i reprezentacije trans osoba. U drugom dijelu, koji se fokusira na razdoblje između 2011. i 2019. godine, razmatramo početke samoorganiziranja među trans osobama te uvjete nužne za njihovo osnaživanje. Nadalje, pobliže promatramo razvoj Trans Aid-a, prve hrvatske nevladine organizacije sa specifičnim ciljem borbe protiv transfobije i obrane prava trans osoba. Proučavamo uspjehe Trans Aid-a vezane uz programe otvaranja prema društvenoj zajednici i davanja podrške, podizanje

razina društvene svijesti i medijske vidljivosti te njihov rad na unaprijeđivanju pravnih i medicinskih praksi koje se odnose na trans individue. Uz to raspravljamo o osnivanju Trans Mreže Balkan (TMB) i njezinom potencijalu za mobilizaciju u regiji i koordinaciju na polju trans aktivizmima. Tekst zaključujemo općenitim karakteristikama razvoja trans aktivizma u Hrvatskoj, kao što su podrška koju su feminističke i lezbijske inicijative pružale prije trans samoorganiziranja, smještanje T-a u šire diskurse LGB i rodne ravnopravnosti, kao i naglašavanje ključne uloge suradnje i međusobne potpore između grupa koje rade na ostvarivanju rodne pravde.

U skladu s ovim pregledom, tvrdimo kako pravno priznanje roda i intersekcionalnosti ostaje od značaja za daljnji razvoj i rad u području zaštite i promicanja ljudskih prava trans osoba. Intersekcionalnim pristupom u kontekstu trans aktivizma u postjugoslavenskoj regiji naglašavamo marginalizaciju i diskriminaciju koje su rasprostranjene i intersekcionalne, te koje bi, zauzvrat, trebale odrediti i djelokrug i ciljeve programa djelovanja trans aktivista_kinja, kao i strategije otvaranja te uključivanja širih društvenih faktora kao trans saveznika_ca.

Od 2004. do 2010.: Pozicioniranje T-a unutar LGBTIQ aktivizma

U ovom dijelu otkrivamo početke rasprave o “uključenosti/isključenosti T-a”, naporima i aktivnostima koji su doveli binarnost u pitanje i otvorili prostor za dijalog o različitim temama vezanima uz rod i rodni identitet. Ovi su faktori omogućili stvaranje progresivnog pokreta, koji je potaknuo brojne inicijative i uspostavio nužne uvjete za trans organiziranje i vidljivost, započete nakon 2010. godine.

U Hrvatskoj je, točnije u Zagrebu, na prijelazu stoljeća došlo do rasta i integracije zajednice/pokreta, djelomično omogućenih promjenama nakon izbora 2000-ih godina, kada je desničarska ratna vlada zamijenjena koalicijom ljevičarskih stranaka i stranaka centra (koje su značajno poboljšale liberalnu politiku i stanje ljudskih prava), a djelomično razvojem internetskih foruma. Diskriminaciju temeljenu na seksualnoj orijentaciji 2003. godine zabranili su mnogi nacionalni zakoni. Bio je to rezultat intenzivnog lobiranja nevladinih organizacija, ali i odgovor države na zahtjeve procesa ulaska u europske institucije i organizacije. Neovisno o tome, poslijeratnu su stvarnost također karakterizirali

ksenofobija, patrijarhalni zakoni, nacionalizam, homofobija, jak utjecaj crkve i heteroseksizam. Dominantne opresije zajedničke društvima u regiji sudjelovale su u jačanju tradicionalnih rodnih uloga, a ljudi koji se njima nisu prilagođavali bili su diskriminirani i izloženi nasilju na svakodnevnoj bazi, što je prepoznala Platforma djelovanja SEE Q mreže:

Društveni poredak u regiji jugoistočne Europe počiva na ograničenim temeljima spola i roda, kao i uloga i normi kojima se konstantno manipulira u patrijarhalnom sustavu statusa i moći, te koje se uz to ograničavaju i obuzdavaju nasiljem, diskriminacijom, seksizmom, transfobijom i rodofobijom.⁴ U ovom su kontekstu spol i rod, kao i sve što iz njih proizlazi, stvoreni kao biološki i društveno nepromjenjivi. Oni koji su društveno stvoreni i internalizirani su u biti koncepti spola i roda, to jest jasne uloge koje se temelje na muško-ženskim odnosima binarnih normi i vrijednosti. Nemoguće je i, povrh svega, neuspješno dekonstruirati spol i rod, kao i propisane društvene uloge i norme, bez dekonstrukcije samoga sustava i odnosa moći koji u njemu vladaju (Southeastern European Queer Network, 2005).

Na početku razvoja javnog aktivizma u Hrvatskoj i susjednim zemljama 2002. godine, akronim "LGBT" već se koristio na Zapadu, te je pronašao svoj put do novoosnovanih lokalnih LGBT inicijativa. Među novoosnovanim udrugama (LORI, Iskorak i Kontra)⁵ i neovisnim aktivistima_cama koji_e su bili_e dio pokreta, postojalo je suglasje vezano uz uključivanje T-a u naš jezik i zahtjeve, usprkos činjenici što u to vrijeme nije bilo vidljivih trans aktivista_ica, slično kao i u široj regiji središnje i istočne Europe (Mizelińska & Kulpa, 2011.). Takvo uključivanje činilo se kao "prava stvar", a aktivisti_ce imali_e su želje učiti te su inzistirali_e na otvaranju pokreta prema svim identitetima te povećanju različitosti,⁶ usprkos tome što je na tom stupnju inkluzija predstavljala "čisto diskurzivna zazivanja" (Mizelińska & Kulpa, 2011., str. 14). Ranog proljeća 2002. godine, za vrijeme uspostavljanja suradnje udruga u Hrvatskoj, došlo je do dogovora o tome da se njihovo povezivanje nazove "LGBT koordinacija Hrvatske", s dva slova T koja označavaju transrodno i transpolno. Ova se odluka temeljila na ideji da bi samo jedan pojam mogao učiniti drugi identitet nevidljivim. Posljedično tomu, takvo se lingvističko uključivanje nalazilo i u utemeljenju javnoga kvir

pokreta, kao što je pokazao uvodni govor prve Povorke ponosa u Zagrebu 2002. godine: “Mi smo se danas okupile i okupili kako bi ukazali na postojanje LGBTT populacije u našem društvu i istaknuli osnovna ljudska prava, čije ostvarenje zahtijevamo” (Zagreb Pride, 2002.).

Kontekst pojavljivanja udruga koje su organizirale Povorku ponosa bio je obilježen nasljeđem nasilja i široko rasprostranjene društvene isključenosti, napajanih predrasudama i mržnjom u poslijeratnim društvima. Stvarnost naše svakodnevice značila je da je malo osoba izražavalo svoje identitete u javnosti; aktivisti_c_e i sudionici_e Povorke ponosa bili_e su konstantno napadani_e te im se prijetilo, a nasilje nisu mogli_e prijaviti zbog manjka javne svijesti o postojanju LGBTIQ osoba. U takvom su okruženju rasprave o uključenosti ili isključenosti trans osoba iz LGBTIQ pokreta, koje su pokrenule zagrebačka Povorka ponosa i druge inicijative i udruge iz Hrvatske i regije, odredile kako se rodni identitet i rodno izražavanje uklapaju unutar pokreta.

Mi smo se kao pojedinci_ke koji_e su organizirali_e Povorku ponosa nalazili_e izvan društva polariziranog etničkim napetostima i ratom, a pred nama se nalazio izazov navigacije političkim i društvenim krajolikom u kojem je isključenost predstavljala pravilo. Štoviše, s obzirom na nasljeđe suradnje između udruga usmjerenih na antifašističke, antinacionalističke i feminističke ciljeve, kao i važnost održavanja tih snažnih veza radi uspjeha Povorke ponosa, Organizacijski odbor došao je do sporazuma o tome kako će na Povorku pozvati samo govornike_c_e i izvođače_ice koji_e nisu izražavali_e diskriminatorne stavove prema drugim identitetima (nacionalnim, etničkim, religijskim, itd.). Međutim, Odbor je zadržao pravo da napravi iznimku u pogledu onih koji su izrazili samo homofobne i transfobne stavove, u slučaju čega bi nakon izravnog razgovora s tom osobom bilo odlučeno hoće li ju se pozvati na Povorku.⁷

Usprkos tomu, tijekom organiziranja druge Povorke ponosa u Zagrebu 2003. godine došlo je do razmimoilaženja u Odboru zbog trans pitanja, kada je trans osoba iz Ljubljane, koja je prethodno tomu izrazila homofobne stavove, bila pozvana da nastupi na Povorci ponosa. Jedan je član Odbora pronašao diskriminatornu izjavu ove osobe vezanu uz roditeljstvo homoseksualnih osoba, koja je u hrvatskom tisku bila izašla nekoliko godina ranije. Unatoč dogovoru o načinu postupanja u takvim slučajevima i uspostavljenoj komunikaciji s tom osobom, prethodno dogovoreno pravilo nije se poštovalo. Informacija o

tomu događaju brzo se proširila, rezultirajući velikim pritiskom LGBTIQ zajednice, koji je obuhvaćao i protivljenje Povorci ponosa na različitim LGBTIQ internetskim forumima. Kao posljedica toga su se unutar Odbora počele javljati prakse isključivanja i transfobije, koje su dovele do dugotrajnih sastanaka i prijatnji Iskoraka da će bojkotirati Povorku, te u konačnici i povlačenjem poziva da Salome, trans aktivistica u središtu rasprave, te godine nastupi na Povorci ponosa.

Međutim, ovakva pobjeda transfobije, kao i davanje prioriteta problemima s osovine moći LGBTIQ pokreta, bili su privremeni zbog toga što mnogi_e članovi_ce Organizacijskog odbora nisu napustili_e svoju odanost inkluziji. Stoga je na Povorci ponosa 2004. godine nastupala Salome, zajedno s nekolicinom drugih izvođača_ica koji_e su se identificirali_e kao trans, a cjelokupna se poruka Povorke fokusirala na trans pitanja⁸ i svačije pravo da definira svoj identitet bez straha od nasilja. Govor na Povorci ponosa bavio se temom spolnih i rodnih stereotipa kao jednim od najsnažnijih načina ograničavanja naših sloboda te je ukazao na kazne s kojima se suočavaju oni_e koji_e transgresiraju binarne kategorije muškog i ženskog (Poštić, 2004.). Stoga je pokušaj da se formalno mobiliziraju članovi_ce LGBTIQ zajednice i naši_e saveznici_e kako bi se suprotstavili_e rodnim normama i aktivno zahtijevali_e veće rodne slobode javno započeo 2004. godine u parku Zrinjevac, središnjoj točki manifestacije zagrebačke Povorke ponosa.

Od tog su se trenutka nadalje aktivnosti intenzivirale, a teme usredotočene na rodni identitet i rodno izražavanje postale su dio pokreta i platformi brojnih LGBTIQ inicijativa u postjugoslavenskim državama. Ta se promjena dogodila najviše zahvaljujući SEE Q mreži (Southeastern European Queer Network), koja je bila aktivna od 2003. do 2007. godine. Mreža je ojačala dimenziju politike i aktivizma, solidarnost, umrežavanje, stvorila političku platformu drugih udruga te utjecala na smjer kretanja *queer* pokreta u postjugoslavenskoj regiji. Članovi_ice SEE Q mreže, pojedinci_ke i udruge iz postjugoslavenskih zemalja koje su radile na LGBTIQ problemima održali_e su nekoliko sastanaka godišnje, na kojima su stvorili_e Platformu djelovanja koja je prepoznala diskriminaciju temeljenu na spolu, rodu, rodnom identitetu i/ili rodnom izražavanju, seksualnoj orijentaciji, seksualnom identitetu i (inter)spolnim karakteristikama kao sveprisutnu u našim svakodnevnim životima i društvu. Nadalje, kao svoj su temelj prepoznali_e feminističke, gej, lezbijske,

transrodne, interspolne, *queer* pokrete i pokrete za suzbijanje nasilja, kao i njihove uspjehe u dekonstrukciji patrijarhata i transgresiji binarnih definicija roda i spola.

Porastu broja ovih aktivnosti doprinijela je i međunarodna konferencija održana u Zagrebu 2005. godine pod nazivom *Transgresija roda: spolna/rodna ravnopravnost znači više od binarnosti*. Njezin je cilj bio osnažiti trans i interspolne osobe, žene, LGB populaciju, feministe_ice, aktiviste_ice za rodna i ljudska prava, te premostiti jaz, kao i stvoriti strateško savezništvo između različitih grupa fokusiranih na pitanja roda i rodnih sloboda. Konferencija je okupila raznoliku grupu od 184 osobe iz 22 države, koje su sudjelovale na osam panela, šest radionica i okruglom stolu na kojem se raspravljalo o jeziku, kao i na drugim filmskim, umjetničkim i kulturnim programima. Ovaj se višeslojan događaj bavio širokim rasponom tema te je povezo aktivizam i akademsku zajednicu s ciljem uključivanja trans pitanja i rodne ravnopravnosti u feminističke rasprave te razvijanja diskursa o značenjima i konceptima rod(ova) i rodne ravnopravnosti. Rasprave su se vodile oko međusobno povezanih feminističkih, rodni i transrodnih pitanja, kako bi se došlo do boljeg razumijevanja preklapajućih aspekata rodne opresije, nasilja, transfobije i rodofobije, kao i do redefiniranja i pojašnjavanja postojećih definicija roda.

Konferencija je pokrenula mnoge aktivnosti koje su se provodile narednih godina, baveći se još konkretnije pitanjima jezika, prava, zdravlja i osnaživanja u Hrvatskoj i regiji. *Transgresija roda: Zbornik radova* bio je objavljen na engleskom i bosansko-hrvatsko-srpskom jeziku te široko distribuiran (Hodžić & Poštić, 2006). Inačica na bosansko-hrvatsko-srpskom jeziku uvela je i rodno transgresivne oblike imenica, zamjenica, pridjeva i rodno označenih oblika glagola kako bi se podigla svijest o krutim spolnim i rodnim razlikama ugrađenima u svakodnevnu upotrebu jezika.⁹ Tehnički je to značilo micanje znaka “/” koji se u pisanju koristi kako bi se razdvojili sufixi koji upućuju na pojedini spol/rod, čime je naglasak stavljen na to da sustav spola i roda funkcionira kao spektar. Time se također istaknulo razumijevanje ljudskih prava koje dozvoljava slobodu izražavanja i samo-definiranja svake individue u kontekstu spola i roda.

Inačica na bosansko-hrvatsko-srpskom jeziku isto je tako reagirala na manjak izvora i materijala dostupnih u to vrijeme na lokalnim jezicima. Središnja grupa organizatora_ica konferencije *Transgresija roda* 2006. godine napravila je edukativnu knjižicu

pod nazivom *Kreacija spola? roda?*, čiji je cilj bio učvrstiti znanje koje su koristili_e u svojim obrazovnim i aktivističkim projektima sa studentima_cama i aktivistima_cama diljem postjugoslavenske regije (Poštić, Đurković & Hodžić, 2006). Vodič je bio napravljen tako da bude interaktivan i ugodan za korištenje, s vježbama, pitanjima i primjerima iz svakodnevnog života koji su pokrivali društvene, pravne, medicinske, lingvističke i druge aspekte spola i roda. Konceptualno je ova publikacija unaprijedila ne-binarnu ideju spola i roda kroz analizu ovih termina kao označitelja identiteta, načina samo-izražavanja, medicinskih, pravnih i društvenih konstrukata, kao i temelja za klasifikaciju, neravnopravnost i diskriminaciju. Isto je tako promovirala pravo na samo-identificiranje i samo-definiranje, te isticala stereotype i predrasude koje je proizvelo više razina opresije. Knjižica je bila izrazito utjecajna te su je različite udruge koristile kao obrazovni alat u različitim okolnostima u regiji. Zbog pozitivnih povratnih informacija i velikog interesa koji je bio pokazan za ovu publikaciju, 2008. i 2010. godine bile su objavljene dvije revidirane i proširene verzije, sa sveukupno 13 000 kopija distribuiranih na regionalnoj i međunarodnoj razini.¹⁰

Otvaranje prema regiji i umrežavanje ostvareni zahvaljujući distribuciji i korištenju knjižnice, bili su omogućeni suradnjom između Ženske sobe, feminističke nevladine organizacije iz Zagreba, te Udruženja Q, LGBTIQ nevladine organizacije iz Sarajeva.¹¹ Tijekom 2005. i 2006. godine, udruga Ženska soba, jedna od organizatorica konferencije *Transgresija roda*,¹² pokrenula je niz aktivnosti koje su se bavile trans pitanjima. S obzirom na to da je u tom razdoblju trans populacija u Hrvatskoj praktički bila nevidljiva i u potpunosti marginalizirana – kao što pokazuju argumenti iz medija uobličeni unutar diskursa o “osobama zarobljenima u krivom tijelu” (Trifunović, 2004.; Luetić, 2006.), sa senzacionalističkim prikazima golih ljudi i naznakama kirurških intervencija – te su se aktivnosti uglavnom koncentrirale na podizanje svijesti i obrazovanje mjerodavnih aktera. Naglasak su stavile na važnost uključivanja trans i interspolnih pitanja u programe rada vezane uz ljudska prava, rodnu/spolnu ravnopravnost i diskriminaciju, te su pokušale inicirati javni diskurs o spolnim/rodnim slobodama i pravima.

Letak fokusiran na trans prava bio je napravljen u sklopu šire nacionalne kampanje o seksualnim pravima, edukativni tekstovi su bili stavljeni na Internet, dok su predavanja i radionice bile omogućene za LGBTIQ udruge, aktiviste_ice za ljudska prava

te studente_ice u Hrvatskoj i regiji. Te su obrazovne aktivnosti služile osnaživanju, osposobljavanju i pružanju resursa i alata za aktivistički rad na spolnoj/rodnoj diskriminaciji. Uz to, u sklopu šireg projekta unaprjeđenja zdravlja LGBTIQ populacije, šesta inačica *Standarda skrbi* u izdanju WPATH-a¹³ (World Professional Association for Transgender Health – Svjetska strukovna organizacija za zdravlje transrodnih osoba) namijenjena zdravstvenim djelatnicima_ama, bila je prevedena i objavljena. Iako su planirane aktivnosti uključivale i procjenu interesa za osnivanje grupe za osnaživanje, otvaranje trans populaciji putem Interneta tada nije uspjelo doprijeti do kritičnog broja trans individua.

U isto je vrijeme u Beogradu 2006. godine osnovana prva grupa za osnaživanje/podršku namijenjena trans individuama na postjugoslavenskom prostoru, kao dio trans sekcije LGBT nevladine organizacije Gayten. U prosincu 2007. godine koordinator sekcije i moderator grupe, Kristian Randelović, bio je pozvan u Zagreb da održi javno predavanje i raspravu o terminologiji, procesu tranzicije i djelovanju trans zajednice u Srbiji (Ivanov, 2007.). Ovaj je događaj, koji je odigrao značajnu ulogu u osnivanju prve grupe za podršku trans osobama u Hrvatskoj, organizirala Cunterview.net,¹⁴ platforma namijenjena pomaganju ženama aktivnima u poljima umjetnosti i digitalnih tehnologija, među njima i neke organizatorice kulturnog i umjetničkog programa na konferenciji Transgresija roda. Predavanje je posjetilo tridesetak ljudi, uključujući i dvije osobe koje su kasnije osnovale Trans Aid, te članica udruge Kontra koja je organizirala niz predavanja koordinatora za trans sekciju udruge Gayten, namijenjenih volonterkama Kontrinog savjetovališta¹⁵ i široj javnosti.

Kao rezultat predavanja velik je broj ljudi kontaktirao Kontru s osobnim pitanjima vezanima uz rodni identitet, zdravstvenu skrb i diskriminaciju u obitelji, na poslu i pri korištenju zdravstvenih usluga, kao i s upitima o dostupnoj psihološkoj pomoći. Iako je u početku Kontra smatrala važnim da svi_e volonteri_ke u njezinom savjetovalištu budu obrazovani_e o trans temama, na ove su upite reagirali izravnim pomaganjem, pružajući potporu i siguran prostor za okupljanje i dijeljenje iskustava. Ovaj je proces rezultirao osnivanjem prve grupe za podršku u lipnju 2008. godine, s koordinatorom trans sekcije iz Gayten-a kao moderatorom. Sastanci grupe za podršku održavali su se povremeno,¹⁶ ovisno o novcu i vremenu, te su u to vrijeme bili jedini dostupni sigurni prostor za trans osobe. Osim što su predstavljali važnu mogućnost

za susretanje drugih osoba sa sličnim iskustvima i pitanjima, sastanci grupe za podršku bili su i mjesto gdje se moglo pristupiti književnosti i filmovima o trans pitanjima. Velik broj sudionika_ca priznao je kako su se često osjećali_e izoliranima, i u pogledu dostupnih informacija i u pogledu upoznavanja drugih trans individua, a dosta njih je živjelo i izvan glavnog grada Zagreba.

Još je jedan sigurni prostor za osnaživanje, razmjenu informacija i iskustava te pružanje osnovne podrške trans osobama bio pokrenut 2008. godine u obliku virtualnog Trans foruma. Osnovala ga je riječka udruga LORI u sklopu svojeg Psihološkog centra. Trans forum bio je stvoren kao odgovor na rastući broj individua koje su se javljale udruzi LORI u potrazi za podrškom i pomoći, te kako bi pružio relevantne informacije, izvore i pristup prijateljski nastrojenim medicinskim stručnjacima_kinjama. Uz to što je bio važno oruđe za osnaživanje, Trans forum je pružio mogućnost dobivanja odgovora od psihologa_inja i savjetnika_ca. Iste je godine udruga LORI organizirala seminar za psihologe_inje koji se fokusirao na savjetovanje i terapijski rad s trans osobama, te je u to vrijeme jedina u Rijeci počela nuditi takav tip besplatnog psihološkog savjetovanja. Trans forum aktivan je još i danas te je značajno doprinio umrežavanju te razmjeni informacija i iskustava za 300 korisnika_ca, od kojih je dvije trećine iz Hrvatske, a ostatak iz regije.

Od 2011. do 2019.: Samoorganiziranje T-a

Trans osobe marginalizirane su u svim sferama života. Na primjer, u sektoru za zapošljavanje je 22% ispitanih osoba iz Hrvatske reklo kako su, 12 mjeseci prije ankete Europske unije o LGBT osobama iz 2012. godine, bili_e diskriminirani_e prilikom traženja posla zbog toga što su transrodne osobe (FRA, 2012.). Uz to što ih marginalizira šira javnost, trans osobe često su nevidljive i unutar LGBTIQ udruge.

Krajem 2011. i početkom 2012. godine dogodio se prijelomni trenutak za trans aktivizam u Hrvatskoj.¹⁷ Skupina trans osoba iz postjugoslavenske regije sastala se krajem studenog 2011. godine na vikend trans radionici, koju je udruga LORI organizirala kao dio projekta *Put u prosTRANStvo*. Ta je inicijativa uključivala i istoimenu publikaciju te predstavu pod imenom *U cipelama moga roda*. Publikacija je predstavila opsežni pregled trans tema i iskustava, uključujući i doprinose iz hrvatske trans zajednice.

Predstava, izvedena u formi forum-kazališta,¹⁸ bavila se problemima i diskriminacijom s kojima se trans osobe susreću u različitim sferama života.

Tijekom spomenutih radionica velik je broj sudionika_ca bio potaknut na osnivanje udruge u Hrvatskoj koja bi se fokusirala na trans prava i teme. U siječnju 2012. godine neki_e od njih su zamolili_e pomoć udruge LORI u osnivanju vlastite organizacije. LORI ih je zauzvrat stavila u kontakt s trans aktivistom iz Zagreba. Zajedno su započeli_e proces registracije udruge koja se danas zove Trans Aid.¹⁹ Konstituirajući sastanak Trans Aid-a održan je u veljači 2012. godine, od kada je ova prva trans udruga u postjugoslavenskom prostoru postala glavna polazna točna za informacije i podršku trans zajednici u Hrvatskoj i šire.

Uz LORI, Trans Aid surađuje i sa Ženskom sobom te Zagreb Pride-om, glavnim akterima trans aktivizma u Hrvatskoj i regiji prije osnutka Trans Aid-a. Trans Aid također surađuje s krovnom europskom trans organizacijom TGEU (Transgender Europe). Ove suradnje doprinijele su razvoju Trans Aid-a razmjenom znanja i vještina, kao i pružanjem prostora za organizacijski rast i angažman u zajednici. Na primjer, u rujnu 2012. godine suradnja sa Ženskom sobom omogućila je 15 članova_ica Trans Aid-a da zajednički rade na jedinstvenoj viziji, misiji i strateškom planu za udrugu. Tijekom tog je planiranja Trans Aid donio odluku o tome da udruga bude predana radu na stvaranju slobodnog, pravednog i solidarnog društva, čiju bi središnju vrijednost činilo pravo na samo-određivanje roda i spola. Misija Trans Aid-a glasila je:

promicanje i zaštita prava trans*, inter* i rodno varijantnih osoba, dekonstruiranje cis-normativnosti, rodne binarnosti, patrijarhata i heteronormativnosti, kao i postizanje pune ravnopravnosti osoba svih rodova, rodnih identiteta i/ili rodnog izražavanja, putem osnaživanja, javnog zagovaranja, neposrednog rada i podrške, obrazovanja, senzibiliziranja, istraživanja i drugih aktivnosti (Trans Aid, 2012.).

Uz to je Trans Aid suradnju sa Zagreb Pride-om ostvario uglavnom sudjelovanjem na događanjima u njihovoj organizaciji, poput panela, predavanja i govora, koje su članovi_ce Trans Aid-a održavali_e na Povorkama ponosa od 2012. godine. Ta su pojavljivanja u velikoj mjeri doprinijela povećanju vidljivosti trans aktivizma u Hrvatskoj i regiji.

Jedan od prvih zadataka Trans Aid-a u proljeće 2012. godine bilo je uspostavljanje jake prisutnosti na Internetu – stvoreni su službena Facebook stranica i e-mail adresa, a početak rada udruge bio je medijski pokriven (Jokanović, 2012), kao i stvaranje nove vidljivosti za trans osobe (Sunko, 2012), na način koji nije bio senzacionalistički. Vidljivost koju je Trans Aid dobio u prvim mjesecima djelovanja rezultirala je uspostavljanjem prvih kontakata s drugim članovima_icama trans zajednice, čime je stvoren novi prostor za trans osobe koji prije toga u Hrvatskoj nije postojao: stabilan i siguran prostor koji su trans osobe omogućile drugim trans osobama.

S obzirom na raznolikost pozadina i iskustava trans osoba u Hrvatskoj i regiji, te činjenici da ne dijele svi_e iste izazove – poput onih vezanih uz ekonomsko, obrazovno, kao i etničko podrijetlo/identitet, što je slučaj sa izrazito marginaliziranom romskom populacijom – aktivisti_ice Trans Aid-a svjesni_e su toga da oni_e do kojih su doprli_e čine samo jedan dio trans populacije u Hrvatskoj. To su uglavnom mladi ljudi, koji imaju pristup internetskim izvorima i društvenim medijima, te su obično već uključeni u širi LGBTIQ pokret. Stoga je kroz izravne kontakte koje je Trans Aid ostvario u zajednici, kao i putem rasprava na Trans forumu udruge LORI, ubrzo postalo jasno da trans zajednica treba prostor za sastanke koji se ne nalazi isključivo na Internetu. Kao odgovor na to Trans Aid je organizirao sastanke na redovnoj bazi. Suradnja s drugim aktivističkim grupama i inicijativama ostala je ključna za otvaranje prema onim trans osobama koje ostaju isključene iz ili se nalaze na marginama srednjestrujaškog LGBTIQ aktivizma.

Neki_e su trans aktivisti_kinje smatrali_e kako prihvaćanje strukture kakvu imaju druge udruge – s razlikom između članova_ica aktivista_kinja i ostatka “zajednice” – nije najpogodnije rješenje. Takva razlika osigurava dobru informiranost većine članova_ica o vrijednostima, ciljevima, aktivnostima i procedurama udruge, kao i dobro razumijevanje mogućnosti i ograničenja određenih ljudskih i financijskih resursa. Međutim, ona također nameće oblik hijerarhije između aktivista_kinja i “pukih” članova_ica zajednice, koje_i se na taj način pretvaraju u korisnice_ke usluga, a ne u integralni dio rada i razvoja udruge. Zahtjevi, kao što su nužnost prolaska kroz period volontiranja prije nego što se postane članom_icom udruge, još više ograničavaju udругu na aktiviste_kinje i isključuju one koji_e bi željeli_e doprinijeti idejama ili one

koji_e jednostavno smatraju kako dijele vrijednosti i viziju udruge te žele biti dio nje, ali ne žele biti aktivisti_kinje.

Tijekom 2014. godine Trans Aid i Ženska soba organizirali su dva međunarodna aktivistička simpozija pod nazivom Transpozij. Oba je puta Transpozij okupio oko 50 trans osoba, saveznika_ca i aktivista_kinja, koji_e su raspravljali_e o različitim temama, uključujući društvenu, pravnu i medicinsku situaciju u Europi s fokusom na postjugoslavensku regiju, vidljivost trans osoba, stvaranje sigurnih prostora, vršnjačku potporu, feminizam, pornografiju, seksualni rad itd. Ti su se događaji pokazali bitnima za osnaživanje i informiranje trans zajednice i njezinih saveznika_ica kako u Hrvatskoj, tako i u regiji. Za neke su oni predstavljali prvu priliku za socijaliziranje s drugim trans osobama, kao i za dobivanje potpore i smjernica od vršnjaka_inja. Drugima su pak pružili priliku za razmjenu iskustva i znanja o aktivizmu, za udruživanje snaga u bavljenju zajedničkim problemima s kojima se suočavaju trans osobe, te za stvaranje novih inicijativa. Nedugo nakon prvog Transpozija, trans aktivist iz Bosne i Hercegovine osnovao je Facebook grupu pod nazivom Trans Mreža Balkan (TMB), koja je okupila mnoge sudionike_ce Transpozija i druge trans osobe te njihove saveznike_ce iz postjugoslavenske regije. Neki_e su članovi_ce raspravljali_e o mogućnostima za TMB te razvijali_e ideje, od kojih je glavna bila potreba za sigurnim internetskim prostorom za trans zajednicu u regiji, posebice za sve one koji_e nisu mogli_e prisustvovati događajima i grupama organiziranim u nekim od gradova u regiji. Stoga je u ljeto 2014. godine grupa osnovala javnu Facebook stranicu,²⁰ kao i informativnu mailing listu. Čitav jedan dan na drugom Transpoziju bio je posvećen razvijanju vizije za TMB. Tada se grupa fokusirala na organizacijski razvoj i razvijanje materijala za portal koji je pokrenut u prosincu 2015. godine.²¹ U međuvremenu, TMB se primarno posvetila pružanju podrške i mentorstva grupama i aktivistima_kinjama na lokalnom i nacionalnom nivou, promoviranju trans umjetnosti i kulture, istraživanjima, međunarodnoj suradnji, kao i nastavljanje pružanja prostora za međusobnu podršku za trans zajednicu (i online i uživo), što uključuje i spomenutu tajnu Facebook grupu za zajednicu, a i Transpozij_um je postao istinski regionalan tako što ga od 2016. godine TMB organizira u suradnji s lokalnim grupama. Transpozijum je 2017. godine prvi put “putovao” van Hrvatske – u Podgoricu, a 2019. je uz Transpozij_um po prvi put organiziran Balkanski Trans Inter Marš, koji je u Zagrebu okupio oko 300 trans

i inter osoba i podržavatelja_ica iz regije, i šire, na Međunarodni dan vidljivosti trans osoba, 31. 3. Osim što je to bio prvi marš/pride u regiji koji se odnosio specifično ne samo na trans, već i na inter prava, ujedno je bio i prvi regionalni marš/pride bilo kojeg dijela LGBTIQ zajednice. No, značajno je da je prije Balkanskog Trans Inter Marša organiziran prvi Trans Pride na ovim prostorima u Beogradu u rujnu 2015. godine, a 2019. godine se organizirao i trans marš za vidljivost u Skopju, svega par dana prije prvog Balkanskog Trans Inter Marša.

Trans aktivizam u cijeloj postjugoslavenskoj regiji nastavlja se razvijati, s novim udrugama i inicijativama koje se osnivaju uz bok udrugama poput Trans Aid-a i TMB-a. A uz razvoj trans aktivizma, pojavljuje se i inter aktivizam – kako u Srbiji, gdje je 2017. godine osnovana asocijacija XY Spektrum, tako i u Hrvatskoj, gdje od 2018. godine djeluje inter aktivist u sklopu Trans Aid-a. U listopadu 2014. godine osnovane su trans udruge/grupe u Sloveniji (TransAkcija) i Bosni i Hercegovini (Trans* BiH, koja je u međuvremenu prestala s djelovanjem), 2016.-2017. u Crnoj Gori (2016. kao grupa Transovci, koja je 2017. osnovala asocijaciju Spektra), 2018. u Makedoniji (TransFormA), a i nove su trans grupe 2019. godine u nastajanju u Srbiji i Sloveniji (zasad još bez imena). U Hrvatskoj je 2015. godine nastala nova organizacija pod nazivom TransParent, koju je osnovala grupa roditelja trans osoba, no udruga se ugasila tijekom 2018. godine, te je Trans Aid nastavio rad s roditeljima trans osoba. Dok na Kosovu i u Albaniji još uvijek ne postoje trans-specifične organizacije, postoje trans aktivisti_kinje, uključujući i činjenicu da na Kosovu LGBT organizaciju vodi trans muškarac.

No, da se vratimo na trans aktivizam u Hrvatskoj. Ravnoteža između izgrađivanja zajednice i rada na javnom zagovaranju kod Trans Aid-a leži u naravi udruge kao inicijative koju pokreće zajednica. Kako zajednica raste putem programa otvaranja i razvoja grupa za podršku te drugih događanja namijenjenih zajednici, pojavljuju se nove mogućnosti i potrebe za osnaživanjem javnog zagovaranja i inicijativa orijentiranih prema institucijama te za poboljšanje pravnog i zdravstvenog statusa trans osoba. Održavanje takve ravnoteže dok se udruga i zajednica razvijaju ključno je zato što su svi aspekti aktivizma potrebni za održivi napredak statusa trans osoba u Hrvatskoj.

Kroz kontinuiranu komunikaciju, efikasno umrežavanje i proaktivno javno zagovaranje, vidljivost Trans Aid-a kod mjerodavnih institucija bila je značajno povećana, a suradnja

postepeno unaprijeđena. Institucije poput povjerenstava za ravnopravnost, parlamentarnih odbora i vladinih tijela, prepoznale su Trans Aid kao ključan glas i vrijedan izvor za trans osobe u Hrvatskoj. To se pretvorilo u veću spremnost za pregovaranje o načinima unaprjeđenja politika i pronalaska pravnih rješenja za zaštitu prava trans osoba u Hrvatskoj. Nadalje, rezultati provedenog kvalitativnog istraživanja, temeljeni na iskustvima trans osoba te pratećim preporukama za razvoj politika, služe kao podloga za rad na javnom zagovaranju vezanom uz trans prava, posebice u području pravnog priznanja roda, odnosno postupka promjene oznake spola u dokumentima.

Iskustva trans osoba naročito su razotkrila nijekanje prava trans individua u pogledu identiteta i tjelesnog integriteta, kao i visoku stopu diskriminacije u svim sferama života, od obitelji, obrazovanja, susjedstva, radnog mjesta, zdravstvenih institucija, zatvora do mnogih drugih svakodnevnih situacija. Manjak pravnog priznanja roda i neprikladno postupanje zdravstvenih djelatnika_ca doprinose tome da cjelokupna atmosfera u Hrvatskoj ne podupire trans i rodno varijantne osobe te im negira osnovna ljudska prava (vidi i Žegura, ovaj zbornik).

Kako bi se posebice borili_e protiv diskriminatornih medicinskih praksi te široko rasprostranjenog nedostatka znanja i svijesti o trans pitanjima među medicinskim djelatnicima_ama u Hrvatskoj, Ženska soba i Trans Aid preveli_e su i objavili_e sedmu inačicu *Standarda skrbi* (Ženska soba, 2014.). *Standardi skrbi* važan je izvor za sve medicinske djelatnike_ce koji_e rade s trans individuama, kao i vrijedan obrazovni alat kojeg Trans Aid koristi u senzibiliziranju i educiranju zdravstvenih djelatnika_ca te u javnom zagovaranju za potrebna poboljšanja u zdravstvenom sektoru.

Nadalje, rad Trans Aid-a na pravnom priznanju roda predstavlja središnji element u poboljšanju statusa trans osoba u Hrvatskoj. Napori u javnom zagovaranju rezultirali su prihvaćanjem nekih izmjena i dopuna u Zakonu o državnim maticama, koje su predložile udruge poput Trans Aida i Kontre (Narodne novine 76/13). Zakon je uveo koncept “života u drugom rodnom identitetu”, čime se ukazalo na to kako operacija i sterilizacija nisu potrebne za pravno priznanje roda. Nažalost, Zakon nije uspio uvesti samoodređenje kao temelj pravnom priznanju roda te je ostavio primjenu Zakona u rukama Ministarstva zdravstva.

U studentom 2014. godine pravilnik Ministarstva zdravstva vezan uz pravno priznanje roda službeno je stupio na snagu i objavljen u Narodnim novinama 132/14 (HINA, 2014), a sadržava ključan članak kojim se eksplicitno tvrdi kako nikakvi medicinski zahvati (poput hormonalne terapije, operacija, itd.) nisu preduvjet za pravno priznanje roda, čime se uspješno stalo na kraj nasilnim sterilizacijama trans osoba (ili putem operacija ili hormonima). Zbog potrebe za definiranjem dodatnih regulacija od nadležnih tijela²², primjena spomenutog pravilnika nije započela sve do proljeća 2016. godine. Usprkos (sporom) napretku na putu prema samoodređivanju kao stvarnosti za trans osobe u Hrvatskoj, priznanje naše osobnosti i dalje ostaje predmetom mišljenja i hirova slabo informirane vlade i medicinskih institucija, te samopozvanih stručnjaka_inja i arbitrarnih tijela kao što je Nacionalno zdravstveno vijeće. U praksi to često znači da se mišljenja izdaju s dosta dugim prekršenjem propisanih rokova, no ne postoje mehanizmi da se protiv toga uloži žalba. Također se često traži dodatna dokumentacija koja uopće nije propisana pravilnikom ni smjernicama, već Nacionalno zdravstveno vijeće i/ili stručnjaci_kinje traže npr. da se prilože mišljenja dodatnih osoba, ovjeravaju dodatni dokumenti, ili da se izlazi pred komisije koje pitaju trans osobe neugodna pitanja koja nisu relevantna niti u medicinske svrhe niti u svrhe promjene dokumenata. Sve to skupa otežava, produžuje i komplicira ionako predug i mukotrpan postupak.

Osim i napretka i prepreka u pravnom postupku, slično je i u zdravstvu. Porastao je broj zdravstvenih stručnjaka_inja koji_e se bave trans pitanjima, te su ponekad trans osobe imale pokrivena hormonalna terapija i/ili operacije uklanjanja dojki od strane zdravstvenog osiguranja. Međutim, pokrivanje hormonalne terapije nije jasno regulirano i u nekim situacijama se pokriva dok u drugima ne, pa osobe često žive u neizvjesnosti ne znajući hoće li moći nastaviti s terapijom ili će im nivoi hormona oscilirati ovisno o volji zdravstvenog sustava i o količini novca koju osoba ima. A spomenute operacije uklanjanja dojki su radi promjene političke volje prestale biti pokrivena zdravstvenim osiguranjem, te se oko toga vode pravne bitke.

Uz promjenu političke klime, stvari su osim u zdravstvu krenule na gore i u svakodnevnom životu kao i u javnosti. Kada je Hrvatska trebala ratificirati Istanbulsku konvenciju²³, radikalna desnica je pokrenula kampanju protiv konvencije, u kojoj su glavna meta bile upravo trans osobe, tvrdeći da se kroz konvenciju uvodi

“rodna ideologija”. Ovo je doprinijelo dodatnoj stigmatizaciji trans osoba, gdje su neke osobe npr. ranije imale prihvaćanje od strane svoje okoline, da bi tijekom transfobne kampanje tu podršku izgubili_e i trans osobe i njihove obitelji. Također, rezultiralo je time da je Hrvatska unatoč ratifikaciji Istanbulske konvencije, jedina zemlja koja u zakonu spominje rodnu ideologiju²⁴, što je u obrazloženju zakona objašnjeno da se odnosi na LGBTI osobe, s posebnim naglaskom na trans osobe. Zbog ove transfobne kampanje i njenih posljedica za trans i LGBTIQ osobe i njihove obitelji u mnogim sferama života, Trans Aid je podnio tužbu protiv pokretača_ica kampanje.

Paralelno sa jačanjem konzervativnih struja u društvu, dolazi do izražaja i raskol u trans zajednici koji po nekim svojim osobinama preslikava raskol između tradicionalnih rodni i spolnih normi i trans identiteta i iskustava. U širem društvu se to vidi kroz oslikavanje svih trans osoba kao poremećenih, tj. transrodnosti kao nametnute, “uvezene” ili hira, dok se unutar trans zajednice dešava da neke binarne trans osobe na sličan način oslikavaju nebinarne osobe. Time se nastoji ograničiti što znači biti zaista trans, koristeći pritom patologizirajuće, binarne, cisnormativne društvene norme i otpisujući sve osobe koje se ne uklapaju u te norme kao lažne, ne trans, i štetne (binarnoj) trans zajednici. Ovaj stav je često rezultat internalizirane transfobije. Dodatno, kada se razgovara o vrijednostima u trans zajednici i aktivizmu, neke trans osobe ispoljavaju rasističke, ksenofobične, anti-migrantske i islamofobične stavove. Bez obzira na to da li su ovi stavovi autentični ili odražavaju nastojanje osoba da se što više uklupe u šire društvo i time dokažu da u njemu pripadaju, ti stavovi dovode do podjela u zajednici. S jedne strane je zalaganje za inkluzivni, interseksionalni pristup koji se oštro protivi svim oblicima opresije, te koji nastoji uključiti i podržati sve trans osobe s njihovim raznolikim iskustvima i potrebama²⁵. Nasuprot tome, dolazi do sužavanja prostora u trans zajednici, te prihvaćanja samo onih osoba koje se što više uklapaju u društvene norme u Hrvatskoj: cisrodne, binarne, heteroseksualne osobe bijele kože, koje najčešće s animozitetom gledaju na Islam kao nazadan, opasan, i ne-Europski, te odbacuju poveznice s “primitivnim Balkanom”.

S obzirom na to da je trans aktivizam u Hrvatskoj i drugdje u regiji u prijelomnoj fazi svojega razvoja, nazire se da bismo u skorijoj budućnosti mogli_e svjedočiti bujanju trans udruga, kao što je to bio slučaj sa širim LGBTIQ pokretom. Također je

moguće da ćemo vidjeti nove pristupe i istraživanje drugačijih organizacijskih modela, koji će stvoriti raznoliki, ali ujedinjeni pokret, baziran na decentraliziranom organiziranju u zajednicama. Ovakav razvoj situacije mogao bi crpiti iz pristupa trans udruga drugih zemalja, uz širi feministički pokret, ili pokreta koji nisu trans-specifični (npr. “open-source” pokret u svijetu tehnologije, udruge seksualnih radnika_ica, osoba tamne boje kože, inicijative posvećene unaprjeđenju prava migranata_ica, mladih, radničkih prava, itd.).

Zaključak

Pružili_e smo pregled razvoja i dostignuća trans aktivizma u Hrvatskoj kroz dva razdoblja (od 2004. do 2010. godine te od 2011. do 2019. godine), obilježenih prekretnicom samoorganiziranja trans osoba i osnivanjem udruge Trans Aid. Zajednička karakteristika koja se nalazi u temelju početaka oba razdoblja je faza učenja i prilagodbe. Dok se ranih 2000-ih smatralo kako je “LGBT” više inkluzivan akronim od “LGBT”, tako je i naziv Trans Aid-a u početku uključivao “transrodne i transseksualne” osobe da bi kasnije bio promijenjen u “trans, inter i rodno varijantne” osobe.

Pokušaji pronalaska inkluzivne terminologije, kao i rasprava o uključenosti/isključenosti “T-a” bili su prisutni od samih početaka javnog LGBTIQ aktivizma od 2002. godine. Usprkos izazovima proizašlim iz šire cis i ne-heteroseksualne zajednice, rodni identitet i rodno izražavanje postali su dio LGBTIQ pokreta, što je pokazao manifest Zagreb Pride-a iz 2004. godine. Naponi mobilizacije članova_ica LGBTIQ zajednice i naših saveznika_ica u suprotstavljanju rodnim normama i aktivnom zahtijevanju rodnih sloboda nastavljeni su 2005. godine konferencijom Transgresija roda. Ovaj je događaj pokrenuo mnoge aktivnosti koje su bile primjenjivane narednih godina, od podizanja svijesti i edukacija do izravnog pomaganja i pružanja podrške, čime su krajem 2011. godine stvoreni uvjeti za osnaživanje i samoorganiziranje trans osoba.

Feminističke i lezbijske nevladine organizacije bile su na čelu inicijativa za osposobljavanje te pružanje resursa i alata za djelovanje aktivista_ica u bavljenju pravima temeljenima na rodnom identitetu i rodnom izražavanju, time što su isticale zdravstvene probleme trans populacije i razvijale nove jezične oblike koji odražavaju i njeguju inkluzivnost. Manjak

informacija i podrške za trans osobe u tome razdoblju doveo je do osnivanja prvih grupa za podršku i internetskih foruma, koji su stvorili siguran prostor za davanje potpore, osnaživanje i samoorganiziranje. Takve su aktivnosti potaknule trans osobe na stvaranje stabilnih, sigurnih prostora za druge trans osobe, što je kao posljedicu imalo povećanje trans aktivizma u Hrvatskoj od 2012. godine, pa nadalje.

Osnutak Trans Aid-a rezultirao je intenziviranjem otvaranja prema zajednici i aktivnosti pružanja podrške, što je uključivalo izravno pomaganje i upućivanje na usluge savjetovanja, kao i olakšavanje djelovanja grupe za vršnjačku potporu. Trans Aid je time postao ključan izvor osnaživanja za hrvatske i regionalne trans zajednice. Paralelno zadovoljavanju potreba zajednice, došlo je i do značajnog napretka u javnom zagovaranju trans prava, s fokusom na pravno priznanje roda kao temelja zaštite ljudskih prava trans osoba u sferama zdravstvene skrbi, stanovanja, obrazovanja i zaposlenja. Još jedan sastavni dio rada Trans Aid-a vezan je uz uspješno umrežavanje na lokalnoj, regionalnoj i europskoj razini. Lokalno je to djelovanje uključivalo snažnu suradnju i provođenje projekata s nevladinim organizacijama koje su u ranijem razdoblju radile na poboljšanju trans prava, kao i kontinuirano poboljšanje suradnje s mjerodavnim državnim institucijama i donositeljima odluka. Uz to je osim aktivne suradnje s pan-europskom organizacijom TGEU, Trans Aid odigrao ključnu ulogu i u regionalnom povezivanju trans aktivista_kinja osnivanjem TMB koja, zajedno s drugim novoosnovanim trans grupama u nekoliko postjugoslavenskih zemalja, postaje izvor za trans osobe u regiji.

Ovo je vrijeme intenzivnog rasta i mobilizacije trans pokreta u postjugoslavenskoj regiji. Također svjedočimo da se taj pokret širi i uključuje i druge grupe koje ranije nisu bile reprezentirane, poput interspolnih osoba i seksualnih radnika_ca, no i to dovodi do otpora dijela trans zajednice, obično onih više privilegiranih. Kao što je iskustvo pokazalo, trans pokreti snagu crpe iz pluralnosti i zajedničkih napora vođenih istom vizijom ravnopravnosti i pravednosti, koje oprimjeruju regionalne inicijative poput SEE Q mreže i Trans Mreže Balkan, ali i suradnje između feminističkih i LGBTIQ udruga. Na temelju ove analize i našega iskustva, povećana vidljivost, posebice putem javnih događanja (npr. radionica, predavanja, itd.) fokusiranih na nedovoljno reprezentirane aspekte trans i inter zajednice, pojavljuje se kao oblast koja jamči više pozornosti i napora. To će još više razviti i ojačati pokret povećanjem njegove raznolikosti.

Konačno, suradnja i međusobna potpora ključni su faktori za održivost pokreta, posebno u kompleksnim i izazovnim kontekstima kao što je onaj u postjugoslavenskoj regiji, gdje su prisutne etničke tenzije, kao i utjecaj religije. Postoji porast organizacija klerikalne desnice, manjak implementacija zakona, kao i građanskog te spolnog odgoja, te općenita prisutnost nestabilnosti, korupcije, ksenofobije i manjka povjerenja u institucije, dok nevladine organizacije pritom često nisu prepoznate kao mjerodavan faktor. Neki zajednički izazovi s kojima se suočavaju trans aktivisti_kinje u regiji uključuju manjak inicijativa koje vode trans osobe, marginalizaciju trans tema i identiteta unutar LGBTIQ i feminističkog pokreta, mala vidljivost trans tema te poteškoće u dopiranju do i angažiranju trans populacije, uzrokovane njezinim strahom od nasilja i outanja. Suradnja s drugim inicijativama posebno je važna za grupe koje reprezentiraju malenu i izrazito marginaliziranu populaciju. Stoga je važno da trans i inter pokreti stvaraju savezništva s drugim relevantnim pokretima i inicijativama, poput ženskih i feminističkih pokreta, LGBQ zajednica, migrantima_cama, seksualnim radnicima_ama, mladima, udrugama za radnička prava. U procesu od pozicioniranja T-a unutar LGBTIQ pokreta do samoorganiziranja T-a, trans je pokret bio izgrađen na intersekcionalnom pristupu, dok je istovremeno donosio svoj vlastiti identitet širem društvenom pokretu. Aktivisti_kinje osjetljivi_e na intersekcionalnost mogu osigurati veću otvorenost i bolje odgovoriti na potrebe raznolike grupe ljudi izložene marginalizaciji i diskriminaciji.

- 1 Ovaj tekst je prvobitno objavljen u zborniku: Bilić, B. (ur.). (2019). *U mrežama drugosti: Interseksionalnost i LGBT aktivizam u Srbiji i Hrvatskoj*. Novi Sad: Mediteran Publishing. Uključujemo ga u ovu knjigu kako bismo upotpunili pregled regionalnih trans aktivizama.
- 2 “Transrodno” ili “trans” se u ovom tekstu koriste kao krovni pojmovi za one ljude čiji se rodni identitet ili rodno izražavanje razlikuju od spola koji im je pripisan rođenjem.
- 3 Akronim LGBTIQ često koriste inicijative i udruge u postjugoslavenskom kontekstu. Iako se mogu pojaviti mnogi problemi vezani uz reprezentaciju BTIQ identiteta unutar LGBTIQ pokreta, različitost i inkluzija važan su cilj kojem teže mnoge udruge koje čine pokret.
- 4 Rodofobija – predrasuda prema i diskriminacija osoba koje transcendiraju i transgresiraju uske društvene uloge, norme i stereotype spola/roda.
- 5 Lezbijaska organizacija Rijeka (LORI) osnovana je 2000. godine u Rijeci, dok su Lezbijaska grupa Kontra (osnovana 1997. godine) i Iskorak – Centar za prava seksualnih i rodni manjina registrirane u Zagrebu 2002. godine. LORI je 2002. godine pokrenula prvu nacionalnu kampanju koja se fokusirala na pitanje LGBT prava. Kampanja je uključivala TV spot *Ljubav je ljubav*, kojeg je nacionalna televizija zabranila s objašnjenjem da je “neprikladan”. Iskorak i Kontra zajedno su organizirali prvu Povorku ponosa u Zagrebu u lipnju 2002. godine, ali zbog političkih i organizacijskih razlika koje su se između dviju grupa pojavile tijekom organizacije druge Povorke ponosa 2003. godine, uključivanje trans članova_ica LGBTIQ zajednice i pitanje trans vidljivosti predstavljali su točku prijepora.
- 6 Drugi autor bio je član Organizacijskog odbora Povorke ponosa 2002., 2003., 2004., 2006. i 2007. godine.
- 7 Razlog za takvu odluku ležao je u činjenici što su mediji možda krivo interpretirali izjavu (što smo znali_e da je često slučaj), kao i u tome da je osoba u međuvremenu možda promijenila svoj stav, a Organizacijski odbor je preuzeo legitimitet u donošenju odluka.
- 8 Zanimljivo je da se druga tema bavila govorom mržnje katoličke crkve upućenom LGBT populaciji te njihovim napadima na školski program spolnog odgoja, što su problemi koji su ponovno došli u fokus hrvatske javnosti 2013. i 2014. godine, s pojavom klerikalnih desničarskih udruga i njihovih agendi usmjerenih protiv seksualnih i reproduktivnih prava (Hodžić & Bijelić, 2014).
- 9 Ovi se jezični oblici nastavljaju koristiti u radu udruge Trans Aid te se povremeno pojavljuju u komunikaciji i tekstovima drugih LGBTIQ nevladinih organizacija. Uz to, Trans Aid kontinuirano radi na razvoju novih jezičnih oblika koji transgresiraju rod sadržan u bosansko-hrvatsko-srpskom jeziku, te organizira radionice na tu temu.
- 10 Godine 2008. bilo je tiskano 5000 kopija na engleskom jeziku namijenjenih globalnoj publici. Kako bi knjižica bila međunarodno razumljiva, regionalne slike i primjeri bili su zamijenjeni onima iz globalnog konteksta.
- 11 Udruženje Q je 2008. godine organiziralo Queer Sarajevo Festival, koji je bio nasilno prekinut na otvorenju, dok su organizatori_ice dobivali_e prijetnje smrću. Naredne su godine dvoje središnjih organizatora_ica napustili_e udругu, a drugo dvoje je emigriralo u SAD (vidi Selmić, 2016.).
- 12 Osim Ženske sobe i Udruženja Q, konferenciju su organizirali_e CESI – Centar za edukaciju, savjetovanje i istraživanje, feministička nevladina organizacija iz Zagreba, te DEVE, LGBT kulturni centar iz Beograda.
- 13 Od osnutka do 2007. godine WPATH je postojao pod nazivom Harry Benjamin International Gender Dysphoria Association (Međunarodno udruženje za rodnu disforiju Harry Benjamin).

- 14 Video sekcija platforme Cunterview.net je 2009. godine producirala *Transgenderosity*, kratki dokumentarac koji prikazuje povijest organiziranja trans zajednice u Srbiji.
- 15 Psihologinja koja je u to vrijeme radila u Kontrinom savjetovalištu danas je u Hrvatskoj jedna od rijetkih prema trans osobama prijateljski nastrojenih zdravstvenih djelatnika_ca.
- 16 Sastanke grupe za podršku organizirala je Kontra sve do osnivanja Trans Aid-a, koji to kontinuirano čini od listopada 2012. godine. Uz to neki su se sastanci grupe za podršku Trans Aid-a početkom 2013. godine su se održavali u Kontrinim prostorijama.
- 17 To je također bilo vrijeme kada je u Kazneni zakon uveden rodni identitet kao zaštićeni temelj u zakonu o zločinima iz mržnje (Narodne novine 125/11).
- 18 Forum-kazalište je interaktivni tip kazališta u kojem publika ima priliku aktivno utjecati na razvoj priče kroz intervencije (postavljanjem pitanja likovima, izazivanjem izvođača_ica, uvođenjem novih likova).
- 19 Trans Aid se u početku zvao Trans Aid Hrvatska – Udruga za promicanje i zaštitu prava transrodnih i transseksualnih osoba (skraćeni naziv bio je Trans Aid Hrvatska), ali je u veljači 2014. godine promijenio ime u Trans Aid – Udruga za promicanje i zaštitu prava trans, inter i rodno varijantnih osoba, skraćeno Trans Aid.
- 20 www.facebook.com/transbalkan
- 21 www.transbalkan.org
- 22 Ministarstvo socijalne politike i mladih razvilo je smjernice u proljeće 2015. godine (objavljene su na njihovoj web stranici 28. travnja 2015. godine), a Ministarstvo zdravstva objavilo je popis medicinskih stručnjaka_inja koji_e mogu davati mišljenja o postupku (Narodne novine 59/15), kao i Smjernice za stručnjake_inje (Narodne novine 7/2016), s preko godinu dana zakašnjenja. Trans Aid, TMB i TGEU podnijeli su komentare Ministarstvu zdravstva s obzirom na to da su smjernice bile pune patologizirajućih, netočnih i zastarjelih informacija.
- 23 Konvencija Vijeća Europe o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u obitelji.
- 24 U zakonu o potvrđivanju konvencije se navodi da “Republika Hrvatska smatra da odredbe Konvencije ne sadrže obvezu uvođenja rodne ideologije u hrvatski pravni i obrazovni sustav ni obvezu promjene ustavne definicije braka” (Narodne novine 3/2018).
- 25 Ovakav pristup je vidljiv i u manifestu prvog Balkanskog Trans Inter Marša (Trans Mreža Balkan, 2019.).

Literatura

- European Union Agency for Fundamental Rights. (2012). *EU LGBT survey technical report*. Preuzeto sa http://fra.europa.eu/sites/default/files/eu-lgbt-survey-technical-report_en.pdf
- HINA. (2014). *Ljubčić: Govor mržnje i diskriminacija spram rodnih manjina prožimaju hrvatsko društvo*. Preuzeto sa www.index.hr/vijesti/clanak/ljubcic-govor-mrznje-i-diskriminacija-spram-rodnih-manjina-prozimaju-hrvatsko-drustvo/785288.aspx
- Hodžić, A. & Bijelić, N. (2014). *Neo-conservative threats to sexual and reproductive rights and health in the European Union*. Preuzeto sa www.cesi.hr/attach/_n/neo-conservative_threats_to_srrhr_in_eu.pdf
- Hodžić, A. & Poštić, J. (Eds.) (2006). *Transgressing gender: Two is not enough for gender (e) quality: The conference collection*. Zagreb: CESI & Women's Room.

- Ivanov, G. (2007). *Izvjestaj sa večeri "Transrodnost, pojam i sadržaj"*. Preuzeto sa www.cunterview.net/index.php/Cunterview-radionice/Izvjestaj-sa-veceri-Transrodnost-pojam-i-sadrzaj.html
- Jokanović, D. (2012). *Osnovana prva trans udruga u Hrvatskoj!* Preuzeto sa <http://queer.hr/20829/osnovana-prva-trans-udruga-u-hrvatskoj/>
- Luetić, J. (2006). *Šestero Hrvata čeka na promjenu spolu*. Preuzeto sa <http://arhiv.slobodnadalmacija.hr/20061015/novostio1.asp>
- Mizielniška, J. & Kulpa, R. (2011). 'Contemporary peripheries': Queer studies, circulation of knowledge and East/West divide. U Kulpa, R. & Mizielniška, J. (ur.), *De-centering Western sexualities – Central and Eastern European perspectives*. Farnham: Ashgate.
- Poštić, J. (2004). *Proglas: Transrodnost – Zagreb Pride 2004*. Preuzeto sa www.zagreb-pride.net/iii-povorka-ponosa-zagreb-pride-2004-vive-la-difference/
- Poštić, J., Đurković S. & Hodžić, A. (2006). *Kreacija spola? roda?* Zagreb: Ženska soba.
- PRS.hr. (2012). *Sastanak s drugom Trans Aid Hrvatska*. Preuzeto sa www.prs.hr/index.php/suradnja/ocd/403-sastanak-s-udrugom-transaid
- Selmić, A. (2016). *S one strane etnokratske države? LGBT aktivizam u postdaytonskoj Bosni i Hercegovini*. U B. Bilić (ur.), *Preko duge u Evropu: LGBT aktivizam i evropeizacija na prostoru bivše Jugoslavije* (str. 207-232). Beograd: Centar za kvir studije.
- Southeastern European Queer Network. (2005). *The SEE Q network platform of action*. Zagreb: SEE Q Network.
- Sunko, V. (2012). *Noa Pintarić: Osjećaj krivog spola tek sada nestaje*. Preuzeto sa <http://voxfeminae.net/cunterview/politika-drustvo/item/859-noa-pintaric-osjecaj-krivog-spola-tek-sada-nestaje>
- Trans Aid. (2012). *Trans Aid strateški plan*. Zagreb: Trans Aid.
- Trans Mreža Balkan. (2019). *Moje tijelo – moj hram! Moj identitet – moja stvar!* Preuzeto sa <http://www.transbalkan.org/organizujemo-prvi-balkanski-trans-inter-mars/>
- Trifunović, J. (2004). *Osobe zarobljene u krivom tijelu*. *Nedjeljni Vjesnik*.
- Van der Ros, J., & Motmans, J. (2015). *Trans activism and LGB movements: Odd bedfellows*. U Paternotte, D., & Tremblay, M. (ur.), *The Ashgate research companion to lesbian and gay activism* (str. 163-177). Farnham: Ashgate.
- Ženska soba. (2014). *Standardi skrbi za zdravlje transpolnih, transrodnih i rodno nenormativnih osoba*. Preuzeto sa <http://zenskasoba.hr/standardi-skrbi-za-zdravlje-transpolnih-transrodnih-rodno-nenormativnih-osoba/>
- Zagreb Pride. (2002). *Gay Pride Zagreb 2002*. Preuzeto sa www.youtube.com/watch?v=DFf1rAWf3pQ

**(Post)socijalističke nevolje s
rodom:
Transfobija u srpskom levom
aktivizmu**

Bojan Bilić

Krajem septembra 2020, dok se svet pripremao za drugi talas pandemije izazvane korona virusom, dobio sam poziv da na *Fejsbuku* lajkujem novoosnovanu Lezbejsku i gej solidarnu mrežu (LGSM), levu inicijativu proisteklu iz potrebe za “radikalno drugačijim oblicima LGB organizovanja”¹ u Srbiji. Uprkos upadljivom skraćenju akronima koji je konačno, posle višedecenijskih napora, počeo da predstavlja sva svoja četiri uobičajena slova (LGBT), zaintrigirala me je ova nova pojava na konfliktnom polju lokalnog aktivizma. Čim sam počeo da čitam “manifest” grupe, složio sam se sa željom da se oživi značaj klase u našim sociološkim analizama, naglasi oslobođenje žena, angažman prožme feminističkim principima, a neheteroseksualna emancipacija izbavi iz ralja elitizma i hegemonih narativa. Avaj, moj entuzijazam je počeo da bleđi kad sam naišao na deo teksta koji kaže da su gejevi i lezbejke “manjina” čije pravo na “istopolnu privlačnost” treba da ima prednost nad seksualnim praksama ili fetišima bilo koje vrste. Ni kvir, za koji sam mislio da bi mogao da posluži kao protivotrov bolnom regionalnom nasleđu otvrdnutih identiteta, nije bio pošteđen: umesto da mu se priđe kao oruđu koje bi možda moglo da olabavi identitetsku omču stegnutu oko naših “nenormativnih” života, osuđen je kao sredstvo za “pravdanje trulih koalicija sa heteroseksualcima” i “fikcija” koju bi valjalo odagnati iz znanja što napaja naše društvene pokrete. Kako sam se približavao kraju programske izjave, nisam mogao da se otmem utisku razočaranja i frustracije, posebno stoga što sam saznao da su “pritisak na odnose sa osobama suprotnog pola” i hormonske i hirurške intervencije “u cilju ispravljanja tela” samo “noviji i perfidniji oblik stare terapije konverzije”. Trebalo mi je vremena da shvatim ovakav diskurzivni manevar koji ne samo što je trans² osobe (ono nedostajuće T!) sveo na pseudonaučnu praksu, već je i zabio još jedan, posebno štetan, kolac u naša ionako krhka koaliciona postignuća.

“Manifest” LGSM predstavlja vrh transfobnog ledenog brega koji pluta velikim delom srpskog levog i feminističkog aktivizma poslednjih godina. LGSM je izdanak organizacije Marks21 (M21), osnovane u Beogradu 2008. s ciljem da predstavi verziju marksizma koja bi mogla da odgovori na izazove 21. veka. Odlučni da ne predaju politiku u nepouzdanu ruku vladajuće klase, ovi savremeni marksisti obavezuju se da će doprineti osnaživanju radnika i radnica i svih koji pate pod jarmom kapitalizma. Sebe nazivaju grupom revolucionarnih socijalista posvećenih razvoju marksizma kao “žive teorije” koja usmerava

svakodnevnu praksu kako bi radnike ponovo učinila vlasnicima sredstava za proizvodnju (Marks²¹, n.d./a). Iako je Srbiji, siromašnoj, razočaranoj i zarobljenoj državi, zaista potrebna politika koja bi je zaštitila od kapitalističkih nasrtaja, čini se da za trinaest godina postojanja, M21 nije obnovio iscrpljene zalihe proleterskog političkog potencijala. Naprotiv, grupa je izbila na loš glas zbog upornosti s kojom neki od njenih sadašnjih i bivših članova i članica promovišu transfobiju neprestano je dovodeći u središte pažnje i upuštajući se u opsesivni napad na jednu od najmarginalizovanijih društvenih grupa.

Premda na prvi pogled takva istrajnost može delovati iznenađujuće za kolektiv koji navodno želi da doprinese humanizaciji sveta, pažljivije razmatranje njegovog delovanja ukazuje na snažne patrijarhalne i neokolonijalne struje koje, udružene, podrivaju progresivne vrednosti i deklarirane socijaliste opasno približavaju njihovim reakcionarnim protivnicima. U ovom tekstu oslanjam se na polustrukturisane intervju sa trans i feminističkim aktivistima i aktivistkinjama kako bih istražio zašto neki predstavnici srpskog levog aktivizma – koji se s mukom oporavlja od nacionalističkog udarca devedesetih godina – obeležavaju rodnu razliku na tako rigidan način da “ono što je društveno periferno” postaje simbolički centralno (Hall, 1997) u meri koja vodi isključivanju, diskriminaciji i verbalnom nasilju.

Dok se empirijski usredsređujem na polemiku koja okružuje M21, čiji najistureniji (muški) članovi posebno glasno govore o rizicima koje emancipacija trans (žena) navodno predstavlja za krhka dostignuća levih i feminističkih pokreta, postavljam je nasuprot Praksisu, starijoj jugoslovenskoj marksističkoj inicijativi koja se takođe ne može pohvaliti svojom feminističkom orijentacijom. U takvom analitičkom okviru, tvrdim da kapacitet “trans pitanja” da podeli ionako oslabljenu levu stranu političkog spektra odražava dugoročnu konzervativnu i neokolonijalnu dimenziju jugoslovenske/srpske levice. To “pitanje” ukazuje na globalna neokolonijalna uplitanja u proizvodnju lokalnog aktivističkog znanja, odnosno na nekritičko prisvajanje/(ne)prevođenje zapadnih debata koje imaju štetne političke posledice.

S ovim u vezi, nisam prvenstveno zainteresovan za ponavljanje često zlonamernih i transnacionalno sličnih “teorija” o esencijalizovanim polnim razlikama koje olako odbacuju godine feminističkog akademskog rada. Više se vodim pitanjem kako je uopšte moguće da diskurs diskriminacije eskalira u aktivističkoj zajednici u kojoj bi trans osobe trebalo da pronađu

utočište, solidarnost i podršku. U prvom delu teksta ocrtavam konture debate, uglavnom vođene u Velikoj Britaniji i širem anglosaksonskom prostoru, koja je konstruisala trans žene i nebinarne ljude kao pretnju za cis žene. U drugom uvodnom delu osvrćem se na neke od najvažnijih elemenata autonomnog marksističkog organizovanja u socijalističkoj Jugoslaviji, pre svega Praksis, koji je trebalo da pruži “nemilosrdnu kritiku svega postojećeg” (Vodovnik, 2012) i tako posluži kao levi korektiv socijalističkog režima. Na osnovu literature koja tom kolektivu pristupa iz sociološke i etnografske perspektive, podvlačim ređe razmatrane patrijarhalne i neokolonijalne odlike njegovog delovanja. Moja analiza zatim pokazuje kako se “poricanje [trans] autentičnosti” kolektiva M21 (Bettcher, 2006, str. 204) nadovezuje na to neproblematizovano konzervativno nasleđe prerastajući u rigidnu politiku identiteta koja dehumanizuje jednu ranjivu društvenu grupu.

U tom smislu tvrdim da (barem) neki od stavova o isključivanju trans osoba, koji su se u poslednje vreme dodatno raširili, potiču iz ukrštanja rastućih pritisaka da se organizacija M21 pozabavi seksizmom unutar sopstvenih redova, s jedne strane, i nekritičkog uvoza kontroverze o “trans pravima” iz Velike Britanije u osetljivu i radikalno drugačiju arenu srpske aktivističke politike, s druge. Umesto da bude emancipatorna avangarda i verodostojna alternativa sve moćnijim desničarskim snagama, M21 postaje zagovornik “preventivnog konzervativizma” usremljujući se na trans žene koje bi navodno mogle ugroziti druge žene i dovesti u pitanje njihovu sigurnost. Takva praksa ne može se odvojiti od repatrijarhalizacijskog impulsa i “otvrđnjavanja” linije koja razdvaja muškarace od žena izazvanih usponom neoliberalnog kapitalizma i njegovim preplitanjem s nacionalističkim verskim ideologijama u regiji. Na taj način – možda paradoksalno – transfobija postaje pokazatelj do koje mere kapitalistička logika, utemeljena na rodnim hijerarhijama, prožima (čak i) ono što se naizgled nudi kao odgovor na razorno dejstvo koje upravo ta logika ima na postsocijalistički društveno-ekonomski život Srbije.

Kolonijalne dimenzije trans-isključujućih politika

Dana 8. jula 2018, Pride in London, aktivistička grupa koja organizuje parade ponosa u glavnom gradu Velike Britanije, objavio je izvinjenje zbog incidenta u kom se grupa lezbejskih

aktivistkinja, poznatih kao *Get the L Out*, “na silu probila na čelo povorke” (*PrideinLondon* 2018: na internetu) zahtevajući da maršira iza zastave duginih boja. Tvrdile su da je trans pokret, koji prema njihovom mišljenju obuhvata i “muškarce koji se identifikuju kao lezbejke... namećući im heteroseksualnost”, manifestacija sveprisutne “kulture silovanja” koja ugnjetava žene (lezbejke). Ta epizoda stekla je međunarodnu vidljivost ukazujući sasvim eksplicitno na spor oko trans identiteta koji potresa britanski feminizam u poslednje dve decenije. Antitrans-politika napravila je posebno oštar zaokret 2017. kada je premijerka Tereza Mej najavila planove za reformu Zakona o priznavanju roda iz 2004, koja bi omogućila trans osobama da rod u matičnim knjigama promene na osnovu samoopredeljenja. Najava ove mogućnosti dovela je do porasta netrpeljivosti prema trans osobama utemeljene na ideji da se oznake *pola* ne mogu promeniti, jer predstavljaju biološku/materijalnu stvarnost različitu od *roda* kao izraza društvene uloge ili ideologije. Drugim rečima, takve esencijalizujuće pozicije pretpostavljaju da je pol nepromenljivo svojstvo prema kom trans žene treba da budu označene kao “muško”, a trans muškarci kao “žensko”. Kada bi se taj “biološki” poredak poremetio trans i rodno nebinarnim identitetima, “muškarci” bi mogli da ugroze žene tako što bi dobili pristup sigurnim ženskim prostorima. Trans osobe i njihovi simpatizeri označavaju zagovornice ovog gledišta kao “TERF”³ (trans-isključujuće radikalne feministkinje) jer se one zalažu za *isključivanje* trans žena i devojaka iz domena legitimne ženskosti (Pearce et al., 2020).

Iako je TERFizam u velikoj meri “uvezen” u Veliku Britaniju iz američkih feminističkih krugova tokom sedamdesetih godina 20. veka, posebno plodno tlo je našao u britanskom javnom diskursu gde je postao “respektabilna predrasuda koja je zajednička delovima kako levece tako i desnice” (Jacques, 2020, na internetu). “TERF ratovi” se odvijaju u sklopu širih, transnacionalnih desničarskih i antifeminističkih inicijativa i ukazuju ne samo na konstitutivnu prirodu pola i roda, već i na njihovu isprepletenost s rasizovanim identifikacijama. Istrajnost netrpeljivosti prema trans osobama u Velikoj Britaniji teško se može odvojiti od mehanizama kojima je britanski feminizam stupao u interakciju s kolonijalizmom i imperijom (Lewis 2019). Imperijalne politike su u velikoj meri bile posvećene nametanju heteroseksualnosti putem kriminalizacije homoseksualnih praksi (Akintola, 2017), kao i jačanjem rodne binarnosti. Jedan aspekt procesa kolonijalne rasizacije nije bio samo doživljavanje rasnog “drugog” kao

potencijalne seksualne pretnje, već i to da su crne žene i nebinarne osobe percipirane kao opasno muževne usled čega nikada zaista nisu dostizale standard navodno “prirodne” ženskosti belih žena (Pearce et al., 2020; McClintock, 2013). Činjenica da se (bele) cis žene danas mogu predstavljati kao *ranjive* spram trans žena kao opasnih odražava nadmoć koju te žene imaju nad trans ženama ili rasizovanim drugim bilo koga roda (Pearce et al., 2020). Udruženo dejstvo beline (whiteness) i rodne normativnosti može biti toliko jako da zaseni činjenicu da su zapravo trans žene i nebinarne osobe drugih rasa – a ne bele cis žene – izložene nesrazmerno visokom riziku od rodno zasnovanog nasilja (Hasenbush et al., 2019).

Međutim, iako je TERF argument izgubio veliki deo svoje destruktivne snage u SAD, pustio je duboke korene u Velikoj Britaniji, jer britanski feminizam nije bio izložen crnim i starosedelačkim (indigenous) feminističkim politikama u onoj meri u kojoj je to bio slučaj s američkim (Lewis, 2019). Lewis (2019) tvrdi da su masovne mobilizacije, koje su se dogodile između devedesetih godina prošlog i druge decenije ovog veka, u mnogim delovima sveta, uključujući i SAD, dovele do porasta svesti o prožimanjima rase, roda i klase. S obzirom na to da je poslednjih decenija prostor za takvo razumevanje glavnih osa moći mnogo uži u Velikoj Britaniji, bele feministkinje srednje i više klase održale su svoj uticaj na artikulaciju feminističke agende. To je uokvirilo diskusiju o pravima trans osoba na način koji ne samo što izaziva “gorak sukob levičara protiv levičara” (Kearns 2018: 25) unutar Velike Britanije, već i daleko izvan njenih granica.

S tim u vezi, LGB Alliance, britanska aktivistička organizacija koja “zastupa interese LGB ljudi”, nedavno je objavila vest o osnivanju globalne mrežu antitrans LGB kolektiva – takozvanu LGBInternational – i pozdravila pristupanje pomenute LGSM. Ispitujući članstvo tih grupa, koje su – poput srpske – osnovane oko septembra i oktobra 2020. od Irske do Australije i od Norveške do Brazila, Pejsli (Paisley, 2020) je pokazao da su njihovi pratioci na društvenim mrežama skoro u potpunosti podskup pratilaca britanske LGB Alliance. Irska grupa, na primer, ima više pratilaca u Velikoj Britaniji nego u Irskoj, dok velška ima više pratilaca u Engleskoj nego u Velsu. Na osnovu te analize, Pejsli zaključuje da LGBInternational nije međunarodni pokret, već samo prividno *grassroots* (astroturf) kampanja koja šteti LGBT zajednici tako što iz nje isključuje trans osobe i potkopava decenije aktivističkog rada. Slično kao što se homofobija “izvozila” iz kolonijalnog centra, pa i dan-danas otežava ukidanje anti-LGBT zakonodavstava u mnogim

bivšim britanskim kolonijama (Akintola, 2017), netrpeljivost prema trans osobama raspiruju moćni mediji i aktivističke organizacije. Zato se postavlja pitanje kako se ta inicijativa hibridizuje s transfobnim stavovima, patrijarhalnim nasleđem i kolonijalnim/autoritarnim dispozicijama u društvenim kontekstima van Velike Britanije.

Patrijarho-neokolonijalna čvorišta jugoslovenskog marksističkog angažmana

“Jugoslovenska filozofija šezdesetih i početkom sedamdesetih bila je čudnovat društveni fenomen” (Marković, 1976, str. 63). Uvaženi (a na kraju i neslavni) jugoslovenski/srpski marksistički filozof, Mihailo Marković, teško da je mogao predvideti kontradiktorne konotacije koje će njegova izjava iz 1976. dobiti u narednim decenija. Marković je bio jedna od centralnih figura marksističkog humanističkog pokreta koji se razvijao u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, i od 1964. do 1974. objavljivao *Praxis*, jedan od vodećih međunarodnih časopisa posvećenih marksističkoj misli. Takozvana *Praxis škola* obuhvatala je filozofe i društvene naučnike uglavnom sa Univerziteta u Zagrebu i Beogradu koji su se, iako nisu imali homogenu filozofsku orijentaciju, okupljali oko ideje odbacivanja staljinističkog dogmatizma i nezadovoljstva kursom kojim je jugoslovenski socijalizam krenuo sredinom šezdesetih godina. Upuštajući se u novo čitanje “mladog Marksa”, *Praxis* je preuzeo “rizik potpune slobode u analizi današnjeg sveta i njegovog društva” (Marković, 1976, str. 63) i artikulisao kritički diskurs koji se protivi istrajavanju klasnih razlika, partijske birokratije i ekonomske neefikasnosti rasprostranjenih u tadašnjoj Jugoslaviji. Reinterpretacija marksističke filozofije koju je ova grupa ponudila postavila je *humanizam* u srž političkog angažmana, koji bi trebalo da dovede do novih oblika kritičke subjektivnosti i zada konačan udarac ostacima otuđenja koje je jugoslovenski samoupravni socijalizam nasledio od svojih kapitalističkih preteča (Vodovnik, 2012).

Međutim, politički projekat koji je slavio ljudsku kreativnost i zazivao novi tip ličnosti srazmeran autentično socijalističkom društvu bio je pretežno muški poduhvat. Ne samo što su svi glavni teoretičari *Praksisa* i iz Beograda (sa izuzetkom Zagorke Golubović) i iz Zagreba bili muškarci, već bi se teško moglo pronaći više od deset žena (npr. Blaženka Despot, Nadežda

Čačinović Puhovski, Agnes Heller) na spisku od 224 naučnika i naučnice (praxis.memory of the world, n. d.) koji su ikada učestvovali u Korčulanskoj letnjoj školi, gde su se članovi i članice grupe okupljali svake godine sa svojim uglednim međunarodnim kolegama, uglavnom sa Zapada. Bez obzira na tako neuravnoteženu rodnu distribuciju Praksisa, pionirske feminističke aktivistkinje tog vremena (npr. Vesna Kesić, Slavenka Drakulić, Biljana Kašić) hvale neke njegove članove (Ivana Kuvačića, Gaja Petrovića, Rudija Supeka) zbog spremnosti da podrže zametke autonomnog feminističkog organizovanja tako što su, na primer, dozvolili da se seanse o feminizmu održavaju u okviru njihove istraživačke grupe na Sveučilištu u Zagrebu (Lóránd 2018). Ipak, među aktivistkinjama je dominirao utisak da feminizam nije tema od velike važnosti i da “levim idejama nedostaje feministički ugoš” (Lóránd, 2018, str. 48). Na primer, Biljana Kašić (Lóránd, 2018, str. 32) izjavila je da “filozofi Praksisa nisu ozbiljno shvatali feminizam, a na sastancima žene nisu mnogo komentarisale”. Slično, Vesna Kesić (Lóránd, 2018, str. 32) imala je neprijatan susret s pomenutim Mihailom Markovićem, “koji je rekao da možemo da dođemo i razgovaramo o feminizmu, ali nas je pitao: ‘Da li biste, molim vas, mogle da izgledate ženstvenije?’”.

Praksis očigledno nije mogao da uspostavi produktivnu vezu sa sve intenzivnijim feminističkim angažovanjem koje je počelo da se razvija u političkom sistemu u kom je deklarirana jednakost muškaraca i žena bila obavijena debelim naslagama patrijarhata. Jugoslovenski feministički aktivizam, na koji socijalistički režim nije blagonaklono gledao i koji nije nalazio mesto u njegovoj (levoj) alternativi, doživće procvat tokom sedamdesetih i osamdesetih godina, nakon raspada Praksis grupe (Bonfiglioli, 2008).

Štaviše, Praksisov maskulini karakter nije odražavao samo njegove patrijarhalne dimenzije, već i možda nešto prigušenije kolonijalne tonove. Prilazeći tom kolektivu kroz dekolonijalnu prizmu, Karkov i Valiavičarska (Karkov i Valiavicharska, 2018, str. 17) pokazuju da je, uprkos svojoj teorijskoj novini, Praksis

operisao sa kolonijalnom definicijom čoveka čija navodna univerzalnost počiva na izuzetno isključujućim temeljima. Jugoslovenski koncept “socijalističkog čoveka” bio je samo još jedna verzija (zapadnog) muškarca koji sebe *preterano predstavlja* kao ljudsko biće nauštrb raznih ne/pod-ljudskih drugih.

Autori tvrde da je artikulacija marksističkog humanizma ove grupe imala zapadnjačke kolonijalne osnove i da je nekritički učestvovala u logici zapadne kolonijalnosti kroz evrocentričnu etnohumanističku perspektivu s navodno univerzalnom primenljivošću. Pažljivim čitanjem dela mnogih najistaknutijih članova Praksisa (Marković, Životić, Vranicki, Suppek), Karkov i Valiavičarska (2018) otkrivaju sveprisutne rasizirajuće binarne distinkcije (npr. srpski nacionalisti nasuprot Turaka Osmanlija, civilizovani muškarci posvećeni praksičkoj delatnosti nasuprot primitivnih ljudi, etnocentrizam i divljačke navike nasuprot istinski humane univerzalne kulture) koje su ti filozofiji koristili u naporu da objasne prepreke s kojima se socijalizam suočavao na putu ka punom emancipatornom ostvarenju (koji, prema Životićevom mišljenju, ometa i multietnički sastav jugoslovenske federacije; Karkov i Valiavicharska, 2018). S jedne strane, prizivanja nove socijalističke ličnosti u velikoj meri su prenebregavala duboke pukotine rase, klase, roda, etničke pripadnosti, i geografske lokacije (urbane naspram provincijskih/ruralnih sredina) koje su se neprekidno otvarale u jugoslovenskoj socijalističkoj stvarnosti. S druge strane, iako dobro pozicionirani za tako nešto u zemlji koja je bila jedan od osnivača Pokreta nesvrstanih (Stubbs, 2020), članovi Praksisa nisu uspostavili bliže konceptualne veze s globalnim jugom i njegovim bogatim nasleđem dekolonijalne borbe crnih ljudi.

Takav teorijski propust predstavlja “kolonijalnu kratkovidost” (Karkov & Valiavicharska, 2018, str. 15; Karkov, 2015) usled koje su neki članovi kolektiva počeli “da kopiraju strategije unutrašnjeg kolonijalizma sa represivnim posledicama po ranjivu populaciju” (Karkov & Valiavicharska, 2018, str. 24).⁴ Raspad šireg socijalističkog okvira krajem osamdesetih i tokom devedesetih godina, kako na domaćem, tako i na međunarodnom planu, omogućio je spajanje patrijarhalnih i kolonijalnih dimenzija na posebno destruktivan način. U Srbiji je Socijalistička partija Slobodana Miloševića sistematski podrivala i “otimala levicu u ime etnonacionalističkog projekta praćenog intenzivnom repatrijarhalizacijom koja je počela da briše feministička dostignuća. U okviru tog procesa odigrali su se naizgled iznenađujući politički preobražaji: na primer, Mihailo Marković, ranije nepokolebljivi socijalista, postao je glavni ideolog rasističkih diskursa Miloševićevog režima koji su raspirivali vatru etničke mržnje (Fuchs, 2017; Jakišić, 2011). Iako se kompleksnost Praksisa svakako ne može svesti na lične sudbine nijednog od njegovih članova, ona ipak svedoči o degenerativnom potencijalu

Metod

Poput svog daleko poznatijeg prethodnika, grupa M21 (koja broji tridesetak članova) posvećena je revolucionarnoj intervenciji čija je namera uspostavljanje besklasnog društva. U okviru tog sveobuhvatnog cilja, kolektiv navodi da je angažovan u dve velike borbe: prva je “protiv svakog vida potlačenosti [jer] je nemoguće zalagati se za socijalističku revoluciju ukoliko se aktivno ne borimo za oslobođenje žena i LGBTTIQA+ populacije”, dok je druga okrenuta protiv “uplitanja imperijalističkih sila Zapada i Istoka i njihovih lokalnih nacionalističkih klijenata iz redova vladajućih klasa, koji su kroz čitavu istoriju našeg regiona bili glavna prepreka mirnom i zajedničkom suživotu svih naroda Balkana” (Marks21, n. d./b, na internetu). U svetlu njihove nedavne kampanje koja isključuje trans osobe, oslanjam se na petnaest polustrukturisanih intervjua s trans (i) feminističkim aktivistkinjama i aktivistima. U tim razgovorima istražujem šta one i oni (uključujući i dve bivše članice kolektiva) misle o tome u kojoj se meri M21 držao ova dva deklarirana principa.

Intervjui su organizovani u dva kruga: prvi krug (osam intervjua) vođen je u decembru 2019. u okviru mog šireg istraživačkog projekta o razvoju trans podržavajućih politika u Srbiji. Tu su se moja pitanja ticala motivacije za aktivističko angažovanje i artikulaciju aktivističkih strategija uopšte. Na početku svakog intervjua, sagovornici i sagovornice su imali priliku da govore o svom učešću u trans inicijativama. S obzirom na to da je transfobno raspoloženje u levom i feminističkom organizovanju imalo istaknuto mesto u intervjuiima prvog kruga i da se debata u međuvremenu intenzivirala, drugi krug intervjua (sedam intervjua) obavljen je u decembru 2020. godine. Tada su se intervjui usredsredili na internu rodnu dinamiku grupe M21 i status žena i trans osoba unutar kolektiva. Jedna bivša članica M21, koja je i trans aktivistkinja, intervjuisana je u oba kruga, dok sam s drugom bivšom članicom razgovarao samo u drugom krugu.

Učesnici i učesnice u istraživanju su bili žene, muškarci, trans žene, trans muškarci i jedna rodno nebinarna osoba, starosti između 23 i 40 godina. Rekrutovani su na osnovu svog trans i feminističkog angažmana uzorkovanjem po *snowballing* principu

i intervjuisani na srpskom jeziku. Intervjui su trajali između 45 minuta i dva sata i snimani su mp3 diktafonom. Svi ispitanici i ispitanice dobili su usmene informacije u vezi sa oblikom i procedurom istraživanja i dali su informisani pristanak. Intervjui su naknadno transkribovani i analizirani korišćenjem induktivne tematske analize s ciljem identifikovanja obrazaca koji se odnose na dva proklamovana cilja aktivističkog kolektiva.

Rezultati

Na osnovu empirijskog korpusa, analiziram tri međusobno povezana elementa delovanja grupe M₂₁: 1) patrijarhat i seksizam, 2) TERFizam i 3) nekritički uvoz/prevod debate o trans pravima.

PATRIJARHAT I SEKSIZAM

Kada se pojavio 2008. godine, M₂₁ je obećavao da će ponuditi novi odgovor na pitanje kako se feminističke i leve struje mogu spojiti u radu jedne aktivističke organizacije. To je podrazumevalo stvaranje širokog fronta akcije koji bi se izdvojio učešćem i angažovanjem onih koji trpe ugnjetavanje, uključujući žene i LGBT osobe. Po rečima jedne sagovornice:

Kada sam se pridružila, veoma rano, činilo mi se da kolektiv nije samo prazna priča, već da oni stvarno pokušavaju da urade nešto značajno... tamo je bilo više mesta za žene nego u drugim levim inicijativama... imali su principe, veoma drugačije od nekih drugih levih organizacija koje se ne bave feminizmom... u to vreme, M₂₁ važio je za grupu koja ne samo što se drži ekonomskih pitanja, već se trudi da sagleda širu sliku i obrati pažnju na rod i seksualnost (lična komunikacija, decembar 2019)...

Uprkos emancipatornoj orijentaciji, rodne hijerarhije pratile su ovaj kolektiv od samog početka. To je bilo očigledno, na primer, u načinu na koji su tretirane nove članice:

Primitila sam, posebno u slučaju jedne drugarice, da se ženama mnogo manje povlašćivalo nego muškarcima... kada bi se pridružile organizaciji bez dovoljno znanja ili ako bi imala blaga liberalna skretanja, odmah bi bile čak i ismejane... Naročito mislim na jednu ženu konkretno, dobro sada muškarca, ali tada

je učestvovao u diskusiji kao žena... nakon njene intervencije, jedan muškarac je rekao: "I kad biste je pitali da objasni o čemu se tu stvarno radi, ne bi umela da kaže"... mogla se osetiti neka vrsta prezira... (lična komunikacija, decembar 2019)

Takve distinkcije na osnovu roda takođe su se odražavale i u načinu na koji su raspoređivane aktivnosti među članovima i članicama kolektiva:

vrlo često su žene dobijale zaduženja da hvataju beleške ili da prevode ili su im dodeljivane neke pasivnije aktivnosti... većina žena u grupi bila je zadužena za tehnička i netehnička pitanja, dok su muškarci govorili: "ja ću da pišem...", "ja ću da govorim...". Činilo se da se oni mnogo češće bave teorijom i govorenjem nego žene... Kada je reč o diskusijama na sastancima, njima su uglavnom dominirali muškarci... Ne kažem da muškarci uopšte nisu radili ništa praktično, ali nekako je postojala podela rada koja je bila jasno rodno obeležena... kako je vreme prolazilo, situacija je postajala sve ozbiljnija... (lična komunikacija, decembar 2020)

Sagovornici i sagovornice koji su učestvovali u radu grupe ili pratili njen razvoj navode da su članovi i članice bili svesni seksističkih stavova, ali da nikada nije bilo dovoljno spremnosti da se njima odlučnije pozabave.

...uglavnom su feminističke teme ostajale u pozadini čak i kada su u pitanju bile ozbiljne stvari... njima se nisu baš bavili... nije stvar u tome da grupa nije radila na seksizmu... samo nikada nisu radili temeljno, uglavnom su bili zainteresovani za to da spreče otvorene incidente, ali su odnosi snaga ostajali netaknuti... nešto bi se rešilo usput, ali to nije bilo deo "centralnog programa", da tako kažem... pojave su kritikovane tokom cele godine i stalno se činilo kao da se ulažu naponi da se problemi prevaziđu, ali su se oni uvek iznova javljali... imali smo nekoliko muškaraca u grupi koji su se godinama kritično ponašali; jedan je izbačen, ali saopštenje o tome nikada nije objavljeno... činilo se da bismo, ako se dovoljno potrudimo, mogli da prevaziđemo probleme, bar u izvesnoj meri, bar neke od njih... međutim, sve je ostajalo po starom i stalno su se javljale nove smetnje, koje su bile prilično toksične... (lična komunikacija, decembar 2019)

S obzirom na interesovanje za LGBT politiku, kolektiv je pratio razvoj LGBT aktivizma u zemlji, posebno u vezi sa organizacijom parada ponosa. Pošto mu je cilj bio da ispita kako bi LGBT inicijative mogle da ojačaju levu dimenziju, kolektiv je 2015. godine – nekoliko godina pre transfobnog talasa – objavio dva teksta trans aktivistkinje Sonje Sajzor. Po rečima jedne aktivistkinje:

M21 je bila jedina leva grupa u kojoj je bilo više ljudi koji nisu strejt... neki su se, međutim, autovali kao trans tek nakon što su napustili grupu... M21 je aktivno pratio šta se dešava na prajdu i učestvovao tu i tamo u nekim manjim akcijama... Uvek je postojala ideja da nam je potrebna kvir organizacija leve orijentacije, ali ona nikada nije baš podsticana... Sećam se da se vodila debata pre jednog prajda i da smo zaključili da on treba da ima neki oblik levog protesta... Zbog toga smo 2015. zamolili Sonju Sajzor da objavi neke od svojih tekstova koji kritikuju način na koji je organizovan prajd... to je bilo moguće jer je stav grupe prema trans pitanju tada bio drugačiji... (lična komunikacija, decembar 2020)

Međutim, kako su patrijarhalni obrasci ponašanja sve više pritiskali kolektiv preteći da ga podele, neke članice doživele su intenziviranje trans aktivizma i pojavu TERF narativa kao priliku da ojačaju “feministički” kurs grupe. TERFizam je omogućio mnogim članovima grupe ne samo da zaobiđu složene debate u vezi s rodnom, već i da se predstave kao ljudi kojima ženska emancipacija leži na srcu.

TERFizam se pojavio kao vid marginalizacije problema seksizma, način da se on prikrije... Ne računajući jednu posebno glasnu ženu, glavni izvor transfobije zaista su bili muškarci... Činilo se da su usvojili TERF argumentaciju jer im je tako lakše da se nose s feminizmom... Koriste radikalni feminizam kao alternativu temeljnom bavljenju feminizmom... to ima veze s činjenicom da su putem TERF-a počeli da povlače neke paralele između pola i klase, pa su pokušali da uguraju kompleksnost rodnih pitanja u tumačenja klasičnog marksizma. Ali niko od njih nije zaista upoznat s temom do te mere da o njoj može da govori na suvisao način... lakše im je da se jednostavno ne upuštaju u nju... istini za volju, njihovo tumačenje je ispravno u izvesnim aspektima, ali problem je daleko komplikovaniji...

Konkretnije, kada je stav isključivanja trans osoba počeo da uzima maha u proleće 2018, brzina kojom se širio među članstvom bila je iznenađujuća za mnoge moje sagovornike i sagovornice. U pokušaju da to objasni, jedna od njih dovodi ovu promenu u politici grupe u vezu sa idejom da su transfobiju počeli da promovišu njeni najistaknutiji članovi:

U leto 2018. održali smo kongres gde trans pitanje uopšte nije bilo tema... tema je bio naš kodeks⁶ ponašanja, a ja sam učestvovala u njegovom pisanju... ironično, taj kodeks još uvek postoji na njihovoj veb-stranici i govori o LGBTQ ljudima... u međuvremenu su promenili stavove, promenili praksu i ostavili kodeks tamo... Nisam to mogla sebi da objasnim dugo nakon što sam napustila grupu... Mislila sam, ako se okupljamo na levoj strani pošto smatramo da su ljudi jednaki bez obzira na pol, rod, veru itd... kako onda možeš da zagovaraš praksu koja je potpuno nesaglasna s tim, kako ne vidiš da to što radiš direktno ugrožava živote ljudi, i borbu za koju tvrdiš da se zalažeš? Kasnije sam mislila da je postojao pritisak najglasnijih ljudi u grupi koji su počeli da dele gomilu problematičnih tekstova, pa je bilo lako da se takva uverenja učvrste... U početku, ti ljudi koji su imali TERF stavove nisu bili brojni, ali stvar je u tome što su to bili iskusniji i, takoreći, stariji aktivisti... čak i ako ih ne posmatraš na način da veruješ svakoj njihovoj reči, ipak ih doživljavaš kao uzore... (lična komunikacija, decembar 2020)

U ovom procesu, položaj nezvaničnog vođe kolektiva bio je posebno važan, jer je on sam počeo da koristi retoriku isključivu prema trans osobama kako bi skrenuo pažnju s rastućih optužbi za seksizam. Nekada prijatelj s pomenutom Sonjom Sajzor i prilično naklonjen poboljšanju društvenog statusa trans osoba, prošao je kroz upečatljiv politički preobražaj u nastojanju da sačuva svoju "feminističku" reputaciju. Po rečima jedne sagovornice:

...polako je počeo da gubi legitimitet zbog načina na koji se ophodio prema ženama i u grupi i van nje... u početku je, zapravo, prilično podržavao trans borbu... nije se slagao sa svojom tadašnjom devojkom koja je bila TERF, ali kako je vreme prolazilo i kako se suočavao sa sve većim kritikama, polako je

prelazio na drugu stranu... našao je podršku među nekim TERF ženama i nastavio da se ponaša kao veliki feminista... i tako je, u jednom trenutku, postao najkritikovaniji čovek u organizaciji i preuzeo TERF narativ kako bi ponovo postao “zaštitnik žena”... glumio je viteza na belom konju za neke žene iz organizacije... u izvesnom periodu stalno je postavljao objave na trans teme, bio je potpuno opsednut... usvojio je TERFizam u trenutku kada je mislio da će mu to odgovarati... videlo se da njegovo zastupanje TERFizma sve više jača što mu položaj u organizaciji slabi... (lična komunikacija, decembar 2020)

Ovakav strateški izbor vođe grupe imao je dugotrajan uticaj na članstvo kolektiva učvršćujući njegovu perspektivu isključivosti prema trans osobama, čime je postao prilično nepropustan za znanje i proživljeno iskustvo trans ljudi.

...u trenutku kada je on počeo otvoreno da zastupa TERF, kolektiv još nije imao jasan stav... osim još dva istaknutija muška člana koji su delili njegovo mišljenje i jedne ili dve radikalne feministkinje, većina članstva je ipak bila bliža protrans orijentaciji... onda je sam odlučio da prisustvuje događaju na kom se raspravljalo o statusu trans žena... tu je izneo TERF stav ne obazirući se na kolektiv, kritikujući panelistkinje... i već tada ga je samo korak delio od isključenja ... Mislila sam da će organizacija iskoristiti tu priliku da stavi tačku na takvo ponašanje i da raskine s tom patrijarhalnom praksom... Sećam se da sam imala snažan utisak da će, ako ga ne izbace, cela grupa ući u tu priču... i upravo se to desilo... pridružili su se još neki ljudi naklonjeni TERF-u, čak i oni koji su govorili “nismo dovoljno informisani”... čak i oni s kojima sam bila u dobrim odnosima nikada me nisu pitali za bilo kakav izvor ili razgovor da bi dobili informacije o trans temama... vrlo tipična priča u kojoj se unutrašnji problemi prikrivaju pronalaženjem spoljnog neprijatelja – a to su trans žene... (lična komunikacija, decembar 2020)

Iako je vođa i jedan od osnivača kolektiva uspeo da sakupi podršku oko netrpeljivosti prema trans osobama, to nije bilo dovoljno da se on održi. Isključen je iz grupe u avgustu 2020, posle čega je kolektiv napustilo još pet članova/članica. U zvaničnom saopštenju navodi se da se “njegov veoma personalizovan način rada u novoj fazi razvoja Marks21 pokazao kao kočnica daljem rastu i efektivnom

Razdor do kojeg je došlo u grupi nema veze s transfobijom jer su
obe strane transfobne... ali ima veze sa seksizmom... osoba koja
je nekada bila prepoznata kao vođa ispoljila je toliko seksizma
da je to bilo previše čak i za njih... bilo je privilegija u govorenju,
u zauzimanju prostora... nekih mačo trenutaka, čak i fizičkih
pretnji... zaista su uvek bili spremni da ga javno brane, ali se
previše toga nakupilo (lična komunikacija, decembar 2020).

NEKRITIČKI UVOZ/PREVOD DEBATE O TRANS PRAVIMA

Pitanje statusa trans populacije u okviru grupe verovatno ne bi
dobilo takav afektivni naboj da se nije napajalo informacijama iz
prostora u kom je imalo mnogo snažniji polarizacioni potencijal. U
tom smislu, bitan je podatak da je M21 gotovo od samih početaka
bio povezan sa Socijalističkom radničkom partijom čije je sedište u
Velikoj Britaniji. Kolektiv je tako iz prve ruke imao uvid u teme o
kojima se razgovaralo na britanskoj levici.⁷ Po rečima jedne (bivše)
aktivistkinje grupe:

M21 je toliko britanski orijentisan da su se britanski izvori
pratili mnogo više nego naši lokalni... u stvari, ti izvori su
kasnije oblikovali pristup grupe trans pitanju... M21 je imao
veze s britanskom Socijalističkom radničkom partijom, delom
Međunarodne socijalističke tendencije koja je najviše prisutna
u Britaniji... Krajem 2012. odlučili smo da se udaljimo pošto
je u Socijalističkoj radničkoj partiji nastala kriza zbog optužbi
za silovanje... Znam da smo tada odlučili da prekinemo veze
s njima i napravili poseban izveštaj o tome... u tom trenutku
su se neki članovi okrenuli više ka *Counterfire*, još jednoj levoj
organizaciji iz Britanije... (lična komunikacija, decembar 2020).

S obzirom na to da u srpskim medijima nije bilo posebno vidljive
protrans aktivističke kampanje ili debate o trans osobama,
transfobni diskurs M21 uglavnom je uvezen iz britanskog i šireg
anglosaksonskog konteksta kroz njihove veze s britanskom
levicom. Kako jedna trans aktivistkinja navodi:

skoro svi njihovi primeri dolaze iz Velike Britanije i nemaju
gotovo nikakvog dodira s našom situacijom ovde... u nedavnom
protestnom pismu povodom prikazivanja filma *Mala devojčica*

(*Little Girl*), govore o izveštaju *BBC Newsnight*, raspravljaju o funkcionisanju britanske Nacionalne zdravstvene službe...⁸ u svom izlaganju na konferenciji *Feminizam i levica* održanoj u Beogradu u novembru 2019, vođa grupe je zanemario lokalni kontekst i govorio je o vankuverskom centru za pomoć žrtvama silovanja, britanskoj organizaciji *Mermaids* i pozivao se na autorku s Novog Zelanda Renee Gerlich...⁹ Čak i naziv te nedavno pokrenute inicijative *Lezbejska i gej solidarna mreža* treba da podseća na podršku koju su lezbejke i gejevi davali britanskim rudarima 1984. i 1985. godine... na svojoj stranici govore o slučaju žene po imenu Keira Bell iz Kembridža koja se odlučila za detranziciju... izgleda da su sada deo navodne *LGBInternacional* koja ima sedište u Engleskoj... (lična komunikacija, decembar 2020).

Uticao koji britanska debata o trans osobama ima na način na koji M21 artikuliše to pitanje i unosi ga u lokalni politički milje takođe je ojačan činjenicom da jedan od najistaknutijih članova i suosnivač kolektiva živi u Velikoj Britaniji. Po rečima jedne aktivistkinje:

On počeo je tu priču prilično suptilno, uglavnom kroz individualne razgovore... Sećam se da sam u jednom trenutku sedela s njim i da je počeo da priča o "toalet debati" ili čemu već... Sećam se da je bilo nekih čudnih komentara... Onda sam podvukla da ne mogu da govorim o Engleskoj jer je, kao prvo, sasvim jasno da on ima mnogo više informacija od mene, a kao drugo, i što je još važnije, mislila sam da ne možemo prosto porediti Britaniju i Srbiju, jer je reč o različitim nivoima marginalizacije trans populacije... a posebno što se s takvim stvarima ne može uraditi puki copy-paste... izgledalo mi je apsurdno da izjednačavam te dve ravni budući da smo mi ovde na vrlo niskom nivou političke organizacije ili bilo kakve solidarnosti i podrške... (lična komunikacija, decembar 2020).

Diskusija

U ovom tekstu sam ukazao na neke dimenzije odgovora na pitanje o tome kako je moguće da u društvenoj klimi neobuzdane korupcije, sveprisutnog siromaštva i stalne pretnje fašističkih upada u javni život, jedan navodno levi kolektiv pokrene rat protiv trans osoba odnosno trans žena koje su među

najmarginalizovanim društvenih grupama. Postavio sam nedavni porast antitrans raspoloženja u dugoročni analitički okvir ukazujući na žilave patrijarho-kolonijalne struje koje su bile prisutne i unutar Praksisa, međunarodno poznatog primera jugoslovenskog/srpskog levog organizovanja. Tvrdio sam da netrpeljivost prema trans osobama koja danas potiče od marksističke aktivističke inicijative M21 i njenog ogranka, LGSM, ima bar dva isprepletena elementa: prvo, pojavljuje se kao strategija koja pomaže istaknutim muškim članovima kolektiva da sačuvaju svoju krhku feminističku reputaciju; drugo, nastaje kao rezultat patrijarho-kolonijalnih uplitanja proizvedenih nekritičkim uvozom TERF stavova (“puki copy-paste”) iz britanskog feminističkog i levog angažmana povezanog sa srednjom klasom.

Preciznije rečeno, Praksis, koji je delovao u kontekstu državnog socijalizma s relativno marginalnim feminističkim angažmanom, bio je otvorenije patrijarhalan pošto je, i pored progresivne orijentacije, u centru svog *Weltanschauung*-a imao (belog) *zapadnog muškarca* (Karkov & Valiavicharska, 2018). S druge strane, u mnogo nepovoljnijim kapitalističkim okolnostima, obeleženim političkom korektnošću u okviru koje se liberalne feminističke tvrdnje ne mogu lako zanemariti, argumentacija grupe M21 zasnovana je na figuri (bele) *zapadne žene* čiji se s mukom postignut društveno-pravni status mora zaštititi od navodno sveprisutne pretnje trans žena/osoba. Nasledivši normalizovani seksizam (dodatno pojačan tokom devedesetih) od svojih jugoslovenskih preteča, najistaknutiji članovi grupe M21 pribegavaju transfobnim stavovima kako bi skrenuli pažnju s njegovih opetovanih erupcija i umesto toga se predstavili kao zaštitnici feminističke stvari. Na taj način, transfobija se koristi kao patrijarhalni instrument koji žrtvuje veoma marginalizovanu društvenu grupu zarad demonstracije navodne posvećenosti emancipaciji žena.

Činjenica da je jugoslovenski/srpski marksistički “humanizam” u svojim rodno zasnovanim, patrijarhalnim reprezentacijama potencirao kako *zapadnog belog muškarca* (u slučaju Praksisa) tako i *belu ženu* (u slučaju M21), svedoči o njegovom izrazito heteronormativnom (Praksis) i sve više takođe homonormativnom (M21) karakteru. Teškoće podržavanja rodne subjektivnosti koja bi prevazišla binarne opozicije obeležene značajnim razlikama u pogledu društvene moći odražavaju upornost kojom se ta vrsta aktivističkog zalaganja opire suštinskom i potencijalno politički plodonosnom uplivu kvira.

Žena je ovde subjekt onih feminističkih struja koje je konstruišu pre svega kao žrtvu stalno zabrinutu za svoja teško stečena prava (Vilenca, 2019). U tom smislu, netrpeljivost M21 prema trans osobama, umesto da im pomogne da ostvare svoje deklarisanе ciljeve, otkriva kontrarevolucionarnu prirodu postjugoslovenske “tranzicije” koja region drži u “drugom feminističkom talasu”: žena u centru kolektiva danas svakako nije univerzalna, biološki zasnovana realnost, već upravo *politički subjekt* koji je trebalo da ima istaknutiju ulogu u delovanju Praksisa pre skoro pet decenija.

To da se jedna navodno leva inicijativa 2020. godine zalaže za rigidnu rodnu distinkciju pokazuje u kojoj meri je na srpsku levicu u međuvremenu uticao imperio-kapitalistički ekspanzionizam koji je stavio tačku na život socijalističkog sveta. Usvajanjem takvog pristupa, M21 ne samo da nije u toku s najprogresivnijim tendencijama transnacionalne rodne emancipacije, već propušta priliku da se nadoveže na progresivne aspekte nasleđa jugoslovenskog socijalizma koji je pokušao da destabilizuje rodnu binarnost (barem ustavnim) izjednačavanjem političkog, socijalnog i ekonomskog statusa muškaraca i žena, što je pitanje s kojim se mnoge kapitalističke zemlje i dan-danas bore. Dominacija neoliberalnog kapitalizma na jugoslovenskom prostoru tokom poslednjih decenija praćena je snažnim procesima repatrijarhalizacije koji su zaoštrili granicu između “muškaraca” i “žena” i doprineli učvršćivanju tradicionalnih rodniх uloga. To se ne bi desilo da “otvrdnuta” rodna razlika nije od presudnog značaja za način na koji kapitalizam organizuje podelu rada na postsocijalističkoj poluperiferiji (Blagojević 2009): on, naime, nastoji da smanji troškove sistematskom reprodukcijom patrijarhata i degradacijom prava radnika i radnica, žena, a posebno trans osoba koje se teško uključuju u radnu snagu (Gonan & Gonan, 2018; Jandrić, 2018).

Prema tome, posthladnoratovska inkorporacija Srbije i šireg jugoslovenskog regiona u globalnu geografiju neokolonijalnog kapitalizma, za koju je plaćena ogromna društvena cena, svakako se odražava i na način na koji se organizuju (navodno) levi kolektivi. Lišena svog rečnika zahvaljujući rasističkim/nacionalističkim “socijalistima” (SPS), levica Srbije osujećena je dugotrajnom međunarodnom izolacijom, brisanjima socijalističkog feminističkog znanja i erozijom intelektualnog potencijala izazvanom sistematskim uništavanjem naučnih standarda (Blagojević, 2009). Aktivno razbijana i lišavana emancipatorne suštine, levica je bila sve izloženija rizicima “nekritičkog”

uvoza/prevoda zapadnih feminističkih debata. U nedostatku socijalističko-feminističke “kritične mase” koja bi ih konstruktivno “prevela” (Clarke et al., 2015), tako uvezenim društvenim procesima omogućuje se da se hibridizuju s lokalnim patrijarhalnim/rasističkim tradicijama na način koji proizvodi znatnu političko-ličnu štetu. Kroz ovaj proces, kolektiv M21 ne samo da se ne opire, već učestvuje u neokolonijalnoj logici koja marginalizuje i osiromašuje region istovremeno nudeći “preventivni” konzervativni odgovor na zamišljenu pretnju trans osoba koja bi se, prema njihovom mišljenju, mogla pojaviti u nastupajućim godinama. Na taj način, transfobno raspoloženje kolektiva pokazuje kako *backlash* ne treba shvatiti samo kao povratak (nekada poraženih) konzervativnih snaga, već kao silu koja obavlja čitavo političko polje pomerajući “referentni sistem” političke borbe udesno i tako omogućavajući neuobičajene, “desno-leve” koalicije.¹⁰

S tim u vezi, ovaj tekst ukazuje na jednu od dimenzija afektivne rekonfiguracije koja se odvija nakon ratova za jugoslovensko nasleđe, navodno vođenih u ime želje jugoslovenskih naroda da žive u *svojim* (nacijama-)državama. Dok takvi državotvorni procesi nastavljaju da služe kao izvor napetosti, etničko rasparčavanje jugoslovenskog prostora dovelo je do toga da se neprijateljstvo “rezervisano” za *etničke druge* povuče pred netolerancijom prema *seksualnim i rodnim drugim* (Bilić, 2017; Bilić, 2020; Bilić & Radoman, 2019). Na primer, u multietničkoj Bosni i Hercegovini, gde je etnička pripadnost zacementirana kao ključni kriterijum političkog života, prva parada ponosa održana je tek 2019, dok se takvi događaji u etnički homogenijoj Sloveniji odvijaju od 2001. godine. To pokazuje koliko su etnička pitanja u stanju da obuzmu politički program i ponište, degradiraju ili odbace bilo koji politički zahtev u vezi s (trans)rodnom i (nehetero) seksualnošću. Međutim, kada se “etnički drugi” drži “pod kontrolom”, nenormativni rodovi i seksualnosti prelaze u prvi plan konzervativne politike. U tom slučaju se unutar državnih granica iznova iscrtavaju linije podela i menjaju transregionalni savezi kako bi se pojedini segmenti levice i desnice susreli u pokušaju da se patrijarhalna rodna norma opet uspostavi na esencijalističkim osnovama.

Takvi procesi, ugrađeni u polarizovane i afektivno nabijene okolnosti regionalne politike, odvijaju se u atmosferi u kojoj se znanje o trans osobama brzo razvija. Uprkos činjenici da je Beograd međunarodno poznata destinacija za hirurške zahvate kojima se telo prilagođava rodnom identitetu (Nord, 2019), i samim

tim mesto na kom se tokom poslednjih decenija akumuliralo medicinsko znanje o trans telima, socijalni i politički aspekti tekuće “trans revolucije” u velikoj su meri još uvek *terra incognita* na postjugoslovenskom prostoru. Međutim, leve grupe nisu do sada pristupile pitanjima u vezi s trans osobama kao oblašću interseksionalno osetljivog *učenja* koje bi moglo imati koristi od otelevljenog trans iskustva i uvažavati način na koji rasa, klasa, rod i seksualnost međusobno deluju unutar njihovog, neokolonijalno obeleženog, društvenog konteksta. “Preventivna” hegemonija anglosaksonskog narativa o “trans pretnji” smanjuje prostore za razmenu ideja i ometa jezičku evoluciju koja bi preciznije izrazila lokalne živote i dala im pristup u javni prostor na ravnopravnoj osnovi. Jedan od mogućih načina da se dozvoli pojava novog “jezika” bio bi udaljavanje “od konvencionalnih zapadnih načina saznanja” (Escobar, 1995, str. 216) ka pluralnijim, dekolonijalnim konceptima čoveka koje nude crni feminizam i globalni jug (Karkov, 2015). Ukoliko je Praksisu, koji je potekao iz jednog od centara Pokreta nesvrstanih, bilo teško da uspostavi diskurzivne veze s tim emancipatornim nasleđem, utoliko je takav poduhvat teži i neophodniji savremenom levom organizovanju koje se odvija u svetu lišenom socijalističke “brane” neokolonijalnoj/kapitalističkoj ekspanziji. I Praksis i M21 mogu poslužiti kao upozorenje o tome kako upliv rasističkog diskursa u naizgled leve krugove može emancipatornu borbu odvesti putevima ugnjetavanja i dehumanizacije.

Na kraju, prikaz koji poredi dve marksističke inicijative iz dva vremenska perioda – jugoslovenskog socijalizma i postjugoslovenskog/srpskog neoliberalnog kapitalizma – ne može u dovoljnoj meri da obuhvati razmere skorašnje transfobije. Iako ih je teško razmrsiti zbog preklapanja članstva, regionalne leve i feminističke/ženske/lezbejske organizacije imaju svoje posebne razvojne putanje i moguće je da netrpeljivost koju neke ispoljavaju prema trans i rodno nebinarnim osobama proizlazi iz ideološki različitih, ali komplementarnih izvora (vidi npr. Bakić 2020). Trebalo bi detaljnije sagledati dinamiku kojom delovi regionalnog feminističkog pokreta poslednjih godina napuštaju svoje socijalističko nasleđe i učvršćuju binarnu rodnu podelu. Na primer, organizatorke beogradskog Lezbejskog marša 2015. insistirale su na tome da to bude događaj *samo za žene*, čime su eksplicitno isključile muškarce iz učešća u protestu koji se odvija u *javnom* prostoru (Bilić, 2020). Takav strateški izbor, sličan ranije navedenim marksističkim poteškoćama, ukazuje na

kombinovani uticaj kapitalizma i repatrijarhalizacije: zaoštrava rodnu binarnost tako što reprodukuje patrijarhalni obrazac isključivanja i deli kapitalističku želju za privatizacijom opšteg dobra. Iako oslobađanje trans osoba tek treba da se suoči sa izazovima u deceniji koja sledi, ono ne može izvojevati pobedu sve dok diskriminatorni stavovi prema ženama, muškarcima i drugim rodovima potiču upravo od onih koji bi trebalo da budu njegovi glasni zagovornici.

- 1 LGSM su u Beogradu 2020. osnovali lezbejski i gej članovi i članice grupe M21. Nedavno je usredsredila svoje aktivnosti na pomoć gejevima, lezbejkama i biseksualnim osobama suočenim s pretnjom gubitka krova nad glavom i/ili nasilja. "Manifest" ove inicijative dostupan je ovde: <https://lgsolidarnamreza.org/about/>
- 2 Koristim reč "trans" kao skraćenicu za "transrodan/transrodna", što je kišobran-pojam koji se odnosi na ljude čiji se rodni identitet ili izraz razlikuje od onog koji im je dodeljen na rođenju. Osim trans muškaraca i trans žena, taj pojam obuhvata i one koji su nebinarni ili dženderkvir.
- 3 Dok je pojam "TERF" u opštoj upotrebi među pristalicama trans osoba, aktivistkinje koji isključuju trans osobe smatraju ga mizoginim.
- 4 Slično, Bejker (Baker, 2018, str. 111) tvrdi da je poistovećivanje Jugoslavije s globalnom antikolonijalnom borbom često bilo slepo prema rasi, dok Subotić i Vučetić (2019) tvrde da, iako je bio deklarativno antikolonijalan, jugoslovenski socijalistički režim nije u dovoljnoj meri uvažavao rasizovanu strukturu globalnog društva.
- 5 Pojam "TERF" uvezen je u srpski jezik zajedno sa širim debatama o trans osobama i sada ga često koriste trans aktivisti/kinje i njihove pristalice. S druge strane, kao i ostali članovi njihove međunarodne mreže, aktivisti i aktivistkinje M21 i LGSM smatraju tu reč problematičnom i ističu njene lokalne pežorativne verzije, terfulja i terfača.
- 6 Dostupno ovde: <https://marks21.info/kodeks-ponasanja/>
- 7 Neke britanske antitrans feministkinje bave se pitanjima društvene istorije žena radničke klase i radničkog pokreta. Vidi npr. kontroverzu u vezi sa istoričarkom Selinom Todd (Woolcock, 2020).
- 8 Dostupno ovde: <https://marks21.info/otvoreno-pismo-festivalu-slobodna-zona-povodom-prikazivanja-dokumentarnog-filma-mala-devojica-stop-transovanju-dece/>
- 9 Dostupno ovde: <http://theinnerscar.blogspot.com/2019/11/feminizam-i-levica-panel-rod-i-pol.html>
- 10 Treba se osvrnuti na polemiku koja je nastala oko izdanja (tom LV, br. 3) časopisa *Sociološki pregled* koje je, pod velom naučne slobode, doneo niz problematičnih, kako homo- (npr. Švaković, 2021) tako i transfobnih (Vuković, 2021), "doprinos" aktuelnoj debati o (homo)seksualnosti i (trans)rodnosti u srpskoj javnoj sferi. To izdanje podstaklo je "jedan deo srpske sociološke zajednice" da organizuje peticiju za podršku istopolnim partnerstvima i LGBTI osobama, uopšte. U reagovanju na peticiju (dostupno ovde: <https://lgsolidarnamreza.org/2021/11/02/odgovor-socioloskoj-i-naucnoj-zajednici/>), LGSM se ograničio na neslaganje sa određenim homofobnim tvrdnjama, uključujući Švakovićevu (2021, str. 730) ideju da istopolne zajednice "nemaju nikakvu društvenu funkciju do zadovoljenja sopstvenih seksualnih potreba [tj. potreba lezbejki i gejeva, BB]".

Literatura

- Akintola H. E. (2017). Britain can't just reverse the homophobia it exported during the empire. Dostupno na www.theguardian.com/commentisfree/2017/jul/28/britain-reverse-homophobia-empire-criminilisation-homosexuality-colonies
- Baker, C. (2018). *Race and the Yugoslav region: Postsocialist, post-conflict, postcolonial?* Mančester: Manchester University Press.
- Bakić, A. (2020). TERF: Radikalna desnica u feminističkom ruhu. Dostupno na <https://voxfeminae.net/pravednost/terf-radikalna-desnica-u-feministickom-ruhu/>

- Bettcher, T. M. (2006). Understanding transphobia: Authenticity and sexual violence. U K. Scott-Dixon (ur.), *Transforming feminisms: Transfeminist voices speak out* (str. 203–210), Toronto: Sumach Press.
- Bilić, B. (2020). *Trauma, violence, and lesbian agency in Croatia and Serbia: Building better times*. London: Palgrave Macmillan.
- Bilić, B., & Radoman, M. (ur.). (2019). *Sestrinstvo i jedinstvo: (Post)jugoslovenski lezbejski aktivizam*. Novi Sad: Mediterranean Publishing.
- Bilić, B. (ur.). (2017). *Preko duge u Evropu: LGBT aktivizam i evropeizacija na prostoru bivše Jugoslavije*. Beograd: Centar za kvir studije.
- Blagojević, M. (2009). *Knowledge production at the semiperiphery: A gender perspective*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Bonfiglioli, Ch. (2008). "Belgrade 1978 Remembering the Conference "Drugarica žena. Zensko pitanje – novi pristup?" "Comrade Woman. The Women's Question: A New Approach?" Thirty Years After. [Neobjavljena master teza]. Univerzitet u Utrehtu.
- Clarke, J., Bainton, D., Lendvai, N., & Stubbs, P. (2015). *Making policy move: Towards a politics of translation and assemblage*. Bristol: Policy Press.
- Escobar, A. (1995). *Encountering development*. Princeton: Princeton University Press.
- Fuchs, Ch. (2017). The Praxis School Marxist humanism and Mihailo Marković's theory of communication. *Critique: Journal of Socialist Theory*, 45 (1-2), 159–182.
- Gonan, L., & Gonan, M. (2018). Transfobija i ljevica. Dostupno na <http://slobodnifilozofski.com/2018/12/transfobija-i-ljevica.html>
- Hall, S. (1997). *Representation: Cultural representations and signifying practices*. Milton Keynes: The Open University.
- Hasenbush, A., Flores, A. R., & Herman, J. L. (2019). Gender identity nondiscrimination laws in public accommodations: A review of evidence regarding safety and privacy in public restrooms, locker rooms, and changing rooms. *Sexuality Research and Social Policy*, 16 (1), 70–83.
- Jacques, J. (2020). Transphobia is everywhere in Britain", *The New York Times*, dostupno na www.nytimes.com/2020/03/09/opinion/britain-transphobia-labour-party.html
- Jakšić, B. (2011). Nacionalističke kritike Praxisa. *Filozofija i društvo*, 22 (2), 77–104.
- Jandrić, I. (2018). Institucionalni patrijarhat kao zakonitost kapitalizma. Dostupno na <http://slobodnifilozofski.com/2018/12/institucionalni-patrijarhat-zakonitost.html>
- Karkov, N. R. (2015). Decolonizing Praxis in Eastern Europe: Towards a South-to-South dialogue. *Comparative & Continental Philosophy*, 7 (2), 180–200.
- Karkov, N. R., & Valiavicharska, Zh. (2018). Rethinking East-European socialism: Notes toward an anti-capitalist decolonial methodology. *Interventions: International Journal of Postcolonial Studies*, 20 (6), 785–813.
- Kearns, M. (2018). TERF Wars. *National Review*, 25–26.
- Lewis, S. (2019). How British feminism became anti-trans. *New York Times*. Dostupno na www.nytimes.com/2019/02/07/opinion/terf-trans-women-britain.html
- Lóránd, Zs. (2018). *The feminist challenge to the socialist state in Yugoslavia*. London: Palgrave Macmillan.
- Marković, M. (1976). Marxist philosophy in Yugoslavia: The Praxis group. *Marxism and Religion in Eastern Europe*, 63–89.
- Marks21. (2020). Izveštaj s osmog kongresa. Dostupno na <https://marks21.info/iz-vestaj-s-osmog-kongresa-marks21/>
- Marks21. (n.d./a). O nama. Dostupno na <https://marks21.info/o-nama/>

- Marks21. (n.d./b). Kodeks ponašanja. Dostupno na <https://marks21.info/kodeks-ponasanja/>
- McClintock, A. (2013). *Imperial leather: Race, gender and sexuality in the colonial conquest*. London: Routledge.
- Nord, I. (2019). Routes to gender-affirming surgeries: Navigation and negotiation in times of biomedicalization. U G. Griffin i M. Jordal (ur.), *Body, migration, re/constructive surgeries* (str. 209–224). London: Routledge.
- Paisley, D. (2020). LGB Alliance. Dostupno na <https://twitter.com/davidpaisley/status/1330480707043471360?s=25&fbclid=IwAR2rBA7MCRN-VNdAfVZFSWogjFdpRqIBq-7om9-7c69iyWbRi8twycYB3ISI>
- Pearce, R., Erikainen, S., & Vincent, B. (2020). TERF Wars: An Introduction. *The Sociological Review Monographs*, 68 (4), 677–698.
- Praxis.memory of the world. (n.d.). Učesnici Korčulanske ljetnje škole – popis. Dostupno na <https://praxis.memoryoftheworld.org/#/book/3c821ef4-1336-42do-a846-f21d65od71bc>
- Pride in London. (2018). Statement from Pride in London regarding the 2018 protest group. Dostupno na <https://prideinlondon.org/news-and-views/statement-from-pride-in-london-regarding-the-2018-protest-group/>
- Stubbs, P. (2020). Socialist Yugoslavia, the Global South and the Non-Aligned Movement: the limits of Yugocentrism. Dostupno na <https://www.youtube.com/watch?v=s94vaVINHoA&list=UUwM2JKE3w1-sv-3pqaHheKw>
- Subotić, J., & Vučetić, S. (2019). Performing solidarity: Whiteness and status-seeking in the non-aligned world. *Journal of International Relations and Development*, 22 (5), 722–743.
- Šuvaković, U. (2021). Prilog raspravi o društvenom priznavanju brakolikih i porodicolikih društvenih pojava. *Sociološki pregled*, 55 (3), 714–730.
- Vilenica, A. (2019). Tri pravca rodnog abolicionizma. Dostupno na <https://www.bilten.org/?p=28496>
- Vodovnik, Ž. (2012). Democracy as a verb: Meditations on the Yugoslav Praxis philosophy”, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 14 (4), 433–452.
- Vuković, A. (2021). Circulus vitiosus dihotomije pol/rod: feministička polemika sa trans aktivizmom. *Sociološki pregled*, 55 (3), 650–659.
- Woolcock, N. (2020). Selina Todd: feminism professor in trans row defended by free-speech activists. Dostupno na <https://www.thetimes.co.uk/article/professor-selina-todd-barred-from-event-celebrating-womens-lib-is-backed-by-free-speech-campaign-7r98m5j9p>

**Trans-feminističke koalicije na
postjugoslovenskom prostoru:
Ka radikalnoj feminističkoj
solidarnosti**

Maja Pan

Nedavno je i na postjugoslovenskom prostoru izbio sukob između radikalnih feministkinja koje isključuju trans osobe (TERF) i onih koje ih podržavaju, inače decenijama prisutan u zapadnim feminističkim inicijativama (Bakić, 2020; Bilić, ovaj zbornik; Enke, 2012; Straub i Epstein, 1991; Stryker i Bettcher, 2016). Ova tenzija učinila je artikulaciju trans feminizma gorućim pitanjem ovdašnjeg feminističkog pokreta (Kancler, 2013; Koletnik, 2014; Sekulić, 2019; Čolović, Gonan i Gonan, 2020). Taj zadatak je naročito važan u kontekstu kapitalističkih preplitanja s repatrijarhalizacijom (Burcar, 2015), rastućom društvenom i moralnom kontrolom žena, jačanjem ekonomskih i političkih pritisaka na žene i LGBT osobe, podstaknutih globalnim usponom populističkih “antirodnh ideologija” (Kuhar i Paternotte, 2017; Zaharijević, 2019). Dovoljno je pogledati napade vlasti na prava žena i transrodnih ljudi širom centralno-istočne Evrope (International Federation of Human Rights, 2018; Transvanilla, 2020; Pan, 2021, 2022) da bi se shvatila neophodnost radikalne solidarnosti koja bi se suprotstavila brisanju trans iskustva. Optužbe da trans žene preuzimaju feminističke organizacije, tuku feministkinje, siluju druge žene ili koriste “neodgovarajuće” toalete (u kontekstu Velike Britanije, trans-isključivi stavovi takođe se označavaju kao rodno kritički feminizam; vidi: Burns, 2019; Jones i Slater, 2020), teško da imaju bilo kakav značaj za postjugoslovenski politički milje. Ipak, na ovakve stavove se nailazi u aktivističkim sporovima koji se uglavnom putem društvenih mreža vode protiv ozbiljno marginalizovane trans populacije (vidi Bilić, ovaj zbornik).

Ovaj tekst dovodi u vezu *rod* i *solidarnost*, odnosno povezuje feminističku solidarnost s trans identitetom (Bettcher, 2014b) dajući centralno mesto onima koji nepokolebljivo sprovode rodno varijantne i trans-inkluzivne feminističke politike i programe. Vođena željom da doprinesem razvoju feminističkih i trans aktivističkih koalicija, razgovarala sam s feminističkim aktivistkinjama u nameri da na osnovu njihovog iskustva istražim kako se može postići solidarnost s društvenom grupom koja nije uvek identična njihovoj i da li se takva praksa može konceptualizovati kao *feministička radikalna solidarnost*.

Neodložna potreba za ovom vrstom solidarnosti upućuje na neslaganja među rodnim filozofijama koje su u temeljima feminističkih politika. Bavljenje “epistemologijama i praksama koje proizvode rod” (Enke 2012: 1) podrazumeva spremnost da promišljamo značenja “ženskosti” na nove načine. Imajući u vidu te probleme, u prvom delu rada osvrćem se na neke od

feminističkih teorija o samom subjektu feminizma. U drugom delu koncentrišem se na postjugoslovenski prostor sa željom da pokažem da su lezbejske feminističke aktivistkinje tokom osamdesetih godina prošlog veka nastojale da *lezbejstvo*¹ stave na političku agendu feminističkog pokreta. Tvrdim da su bili potrebni vreme i trud kako bi lezbejstvo bilo prepoznato kao legitiman učesnik u projektu feminističke emancipacije, pa je sada red na trans osobe da prođu kroz isti proces. Posle metodoloških napomena, izlažem rezultate istraživanja i ukazujem na izazove s kojima su se postjugoslovenske lezbejske, kvir i trans feminističke aktivistkinje susretale u borbi za solidarnost s trans osobama. Tvrdim da, umesto da budu prepreka, lezbejska i kvir feministička, pa čak i radikalna feministička teorija i iskustva, mogu biti presudni u nastojanju da se *inkluzija* za koju smo se kao lezbejke, zajedno sa značajnim hetero-saveznicama, borile u feminizmu, naposljetku stavi u službu ideje da je trans feminizam takođe sastavni deo ženskih studija, da su trans žene subjekti feminizma, a trans osobe naši politički i lični saveznici.

O feminističkoj solidarnosti

Pitanje “šta je žena?” jedno je od centralnih tema feminizma. Pošto je odgovor do današnjeg dana otvoren, feministička solidarnost nema jasno teorijsko utemeljenje, odnosno često je teško ostvarljiva u praksi. Kako onda teorijski utvrditi da je feministička solidarnost između cis i trans osoba moguća? Da li je pitanje neuhvatljivosti subjekta feminizma povezano i s propustima feminističkih “talasa” da se pozabave osama moći kakve su rasa, klasa, kolonijalne i nacionalne pripadnosti, (nehetero)seksualnost?

Da bi lezbejke bile priznate kao subjekti feminizma sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka na Zapadu, lezbejske feministkinje insistirale su na solidarnosti sa ženama, s obzirom na to da su i same bile dvostruko potlačene (Rich, 1979; huks, 2006; Bunch, 1987; Lord, 2001). U borbi za vidljivost lezbejki i njihovu angažovanost u feminizmu posebno su bile uticajne aktivistkinje za prava crnih žena i lezbejske feminističke aktivistkinje kao što su Charlotte Bunch, Rita Mae Brown, Adrienne Rich, Audre Lorde, čija se dela već od početka 90-ih prevode u postjugoslovenskim republikama (Đurić, 2011).

Kako bih osnažila argument da su borbe lezbejki i trans žena za uključivanje u feminizam slične, oslanjam se na tezu Monique

Wittig (1992) o tome da lezbejke nisu žene, jer ne ispunjavaju uslov ulazanja u heteroseksualne odnose s muškarcima. Čini se da je taj stav, s jedne strane, suprotan inače uobičajenoj ideji uključivanja (tj. inkluzije, engl. *trans inclusion*, ko koga uključuje u kategoriju “žena” ili u feminizam) na temelju moći i da dovodi u pitanje lezbejsku feminističku solidarnost zasnovanu na ženskom identitetu (tj. uključuje se na osnovu kojih kriterijuma), s druge. Samu ideju “uključivanja” u feminizam kritikujem zbog toga što ona podrazumeva razliku u moći, odnosno postojanje autoriteta koji odlučuje šta i ko se u/isključuje. Imajući to u vidu, predlažem i istražujem koncept *radikalne solidarnosti* zalažući se za *prihvatanje* umesto pukog *uključivanja*.

Naime, negativna tvrdnja Wittig da lezbejke nisu žene može se proširiti na tvrdnju da trans žene takođe nisu žene, jer ne ispunjavaju uslov za naturalizovane i esencijalističke odnose s rodom/u rodu. Ako je tako, onda su trans feministkinje u istoj istorijskoj poziciji kao i lezbejke koje su se borile, i još se bore, za feminističko savezništvo. U tom smislu, moglo bi se tvrdi da je ono što je interpolno za pol, transrodnost za rod, a lezbejstvo (i biseksualnost) za heteroseksualnost. Ovde rod i seksualnost, dakle, imaju potencijal za pružanje otpora, jer do izražaja dolaze njihova dekonstruktivna značenja (za remetilački potencijal pojma “lezbejka”, vidi Pan, citirano u Puača, 2006; za narušavanje hegemonističkog rodnog značenja *trans* i *interpolno*, vidi Bettcher, 2015). Drugim rečima, konstitutivni raskid roda i seksualnosti s binarnošću je politički relevantan za oslobođenje i emancipaciju (Lugones, 2008), jer oni nisu vezani samo za ideju dekonstrukcije roda, već i za mogućnost njegove promene (*gender change*). Ako se rod može menjati, to znači da je on kao kategorija ne-esencijalan, pa se i subjekt feminizma ukazuje kao liminalan i potencijalno transgresivan. Od monolitnog koncepta “žene”, politički bi bila važnija njegova suprotnost, to jest koncept koji bi doprineo feminizmu kroz koalicione i liminalne prakse (Bettcher, 2015; Moya, 1997).

Štaviše, detaljniji uvid u ukrštanja naturalizacije žene s klasom i delovanjem kapitalizma ukazalo bi na dublju društvenu i ekonomsku hegemoniju. Arruzza (2013: 86) tvrdi kako je odnos između roda i klase posebno relevantan u eri u kojoj globalni kapitalizam menja odnose između porodice, seksualnosti i proizvodnje: “društveni i ekonomski faktori povezani s proizvodnjom, eksproprijacijom i distribucijom viška i radne snage, a ne s biologijom, ključni su u objašnjavanju porekla

ugnjjetavanja žena”. Lociranje porekla ugnjetavanja žena u biologiji, a zatim i stav po kom se biologija smatra ekskluzivnim označiocem identiteta pod kojim se ujedinjujemo (naturalizacija) mora da se problematizuje ako želimo da smanjimo klasni i rodni jaz i osiguramo interseksionalnu osetljivost feminizma. Nedostatak konsenzusa oko toga šta je predmet feminizma i dalje, dakle, ostaje osnovni nerešeni problem koji se odražava u neujedinjenim strategijama i koalicijama protiv patrijarhalnih rodni binarnosti.

Povrh toga, feministkinje i da ne mogu da se usaglase da li se neko rađa kao žena ili se ženom postaje. Imaginarni utopijski konceptualni prostor koji je Wittig kreirala svojom izjavom dalje se otvorio s De Lauretis (1990; 2003) i njenim razlikovanjem naglašavanja između “Ženom se ne rađa, ženom se postaje” Simone de Beauvoir i izjavom Monique Wittig “Ženom se ne rađa” (izvorno naglašavanje).

Skoro iste reči, a ipak tako velika razlika u značenju – da ne kažem, tolika polna razlika. Kada Wittig premešta naglasak s reči *rađa* na reč *žena* citirajući De Beauvoir, ona priziva ili imitira heteroseksualnu definiciju žene kao “drugog pola” istovremeno destabilizujući njeno značenje i premeštajući njen afekat (de Lauretis, na internetu, 2003).

Stanovišta radikalnih feminističkih aktivistkinja koja se drže rodnog esencijalizma i nepromenljivosti roda kao društvene i lične kategorije, izgleda da su motivisana podržavanjem istorijskih i aktuelnih feminističkih napora na polju borbe protiv ugnjetavanja žena, koga god da ta kategorija obuhvata i politički predstavlja u datom trenutku. U skladu s nekim feminističkim autorkama inspirisanim dekonstrukcijom (Butler, 1999; Preciado, 2018), može se tvrditi da se naši polni i rodni sistemi ne mogu konceptualizovati kao čvrst binarni stub. Isto važi i za one trans feminističke stavove koji tvrde da je medicinska regulacija transrodnosti jedan od glavnih načina na koji društvo pokušava da izbriše trans ljude gurajući ih u rodnu binarnost (Bettcher, 2014a). Rodni model koji je “izvan binarnog” ne poništava one trans osobe ili lezbejke koje se identifikuju kao muškarci ili žene, već se fokusira na potencijalno brisanje onih identiteta koji okupiraju binarnost prikazujući se kao da su strukturno dihotomni i nepromenljivi. Ako žene nisu binarni pandan muškarcima, onda promena žene u muškarca i obrnuto ne implicira iskorenjivanje “izvornog” roda, već promenu strukturalnog mesta i stabilnosti

nečijeg roda (Pan, 2014). Inspirisana lezbejskom seksualnošću, de Lauretis (1990) tvrdi da moramo da naučimo da sebe posmatramo kao “ekscentričan subjekat” – dakle, subjekt ekscentričan u odnosu na heteroseksualne, tradicionalne kodove tela i jezika.

Ekscentrični subjekat odlikuje se dvostrukim izmeštanjem: prvo, psihičko izmeštanje erotske energije na figuru koja prevazilazi kategorije pola i roda, figuru koju Wittig naziva “lezbejka”; a drugo je samoizmeštanje ili deidentifikacija subjekta od kulturnih pretpostavki i društvenih praksi koje prate kategorije roda i pola (de Lauretis, 2003, na internetu).

Prevazilaženje postjugoslovenskih i rodnih granica

Isključivanje trans osoba na postjugoslovenskom prostoru podseća na način na koji su lezbejske feminističke aktivistkinje bile umešane u procese razbijanja heteronormativnosti u feminističkom pokretu drugog talasa u kontekstu u kom su se sudarali seksualna prava, antinacionalizam i rat (Hughes, Mladenović i Mršević, 1995; Iveković, 2005; Miškovska Kajevska, 2017; Špehar, 1994).² Zbog nevidljivosti delovanja feministkinja lezbejki u humanitarnoj pomoći i mirotvorstvu pre i tokom rata, bilo je neophodno da se lezbejske aktivistkinje založe za uključivanje lezbejki kao političkih subjekata u feministički pokret kojem su već davale snažan doprinos. Danas nailazimo na sličan zadatak u vezi sa učešćem trans osoba i transfeminizmom kao feminističkim aktivizmom i politikom.

U Jugoslaviji i na postjugoslovenskom prostoru, lezbejske feministkinje koje su bile istaknute u nekim od mnogobrojnih feminističkih inicijativa, morale su da se bore za to da se vidljivost lezbejki smatra feminističkim pitanjem (Pamuković i Dobnikar, 2009). “Granica” između privatnog i javnog umnogome je doprinela lezbejskoj nevidljivosti unutar pokreta koji je počeo da puca u vreme osnivanja prvih lezbejskih organizacija od 1985. godine. Na četiri jugoslovenska feministička skupa održana u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani u periodu od 1987. do 1991, bilo je više poziva da se lezbejke podrže u stvaranju grupa, mreža i razmeni informacija širom Jugoslavije (Pamuković i Dobnikar, 2009; Živković, 2015). Bilo je i poziva da se novim ustavom zabrani diskriminacija žena i muškaraca na osnovu seksualne orijentacije. To govori o želja za feminističkom politikom koja bi

priznala lezbejstvo kao deo svoje agende i borila se za lezbejska prava od, o čemu mogu da svedočim na osnovu svog angažmana u postjugoslovenskom lezbejskom feminističkom aktivizmu od 1997. godine.

Štaviše, u dokumentima koja su lezbejske feministkinje pisale u formi izjava na jugoslovenskim feminističkim skupovima, može se primetiti očekivanje da će lezbejstvo, kao feministički subjekt, prestati da bude predmet interesovanja samo lezbejskih feministkinja, već da treba da ga prihvate i feministkinje koje nisu lezbejke. Istovremeno, (post)jugoslovenske lezbejske feministkinje tražile su da feminizam, kao borba za prava žena, uključi lezbejske aktivistkinje koje još nisu bile lezbejke feministkinje (Oblak i Pan, 2018). Iako su se seksualno razlikovale od drugih feministkinja, lezbejke (i biseksualke itd.) tražile su solidarnost sa feministkinjama na osnovu rodnog identiteta i ljudskih prava, to jest prava na seksualni izbor koje je bilo odjek preovlađujuće globalne lezbejske feminističke teorije iz sedamdesetih. Ponovno brisanje lezbejstva pokazalo se posebno relevantnim u mizoginim kontekstima rata koji “stvara prioritet potreba za opstanak” (Mladenović, 2012, str. 129; vidi i Mladenović, 2019) i u kojem su mnoge lezbejske feministkinje, iako nisu bile vidljive kao lezbejke, doprinele miru i angažovale se zajedno sa heteroseksualnim ženama (Bilić, 2020). Borba lezbejki da budu prihvaćene kao “prave feministkinje” u nekim feminističkim krugovima i dalje traje, dok se nevidljivost lezbejki upliće u opciju isključivanja trans osoba tako što se lezbejka promovise kao politički “pravilna” pozicija žene naspram trans osobe kao “pogrešne”.

Diskusije o postjugoslovenskoj interseksionalno-osetljivoj feminističkoj saradnji, obeležene iskustvom rata, često su se bavile pojmom *granica* (Zaharijević, 2012; Iveković, 2005), koji bi se u kontekstu ovog teksta mogao odnositi na rodnu promenljivost i kategoričku liminalnost. Unutar trans aktivističkih grupa, pojam granice je prisutan u tekstovima o rodu i seksualnosti, a prekoračenje rodnih granica istaknuto u brojnim feminističkim aktivističkim, teorijskim i umetničkim praksama (Poštić i Hodžić, 2005; Puača, 2006; Gržinić i Stojnić u Kosmala, 2014; Gržinić, 2018). Osim univerzalnih filozofskih stavova o normativnom subjektu feminizma, za postjugoslovenski prostor politički su važna iskustva feminističkog antimilitarizma (vidi Kašić, 2015; Lazić i Urošević, 2016), socijalistički antipaternalistički konteksti u okviru aktivizma za prava LGBT populacije (vidi Bilić, 2019) i potraga za lokalnim i regionalnim savezima sklopljenim kroz

Metod

Da bih stekla uvid u to kako je koaliciona feministička solidarnost artikulisana na postjugoslovenskom prostoru, u maju 2020. sproveda sam ukupno devet polustrukturisanih intervjua sa feminističkim aktivistkinjama: šest cis lezbejki, jednom cis biseksualkom, jednom dženderkvir osobom i jednom nebinarnom osobom iz Severne Makedonije, Slovenije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije. Svih devet aktivistkinja* su dugo uključenei u LGBTQ (ili samo lezbejske i feminističke) grupe ili organizacije, nevladine organizacije i pripadaju generaciji srednjih godina. Intervjui su se odnosili na proces prihvatanja sopstveni roda i seksualnosti, razmišljanja o aktivizmu i problemima koji prate inkluziju trans osoba od početka prve decenije 21. veka.

Svrha odabira “pro-trans” feminističkih aktivistkinja, umesto trans feministkinja, bila je u pružanju prostora onim feminističkim aktivistkinjama koje se ne identifikuju kao trans i koje bi, upravo iz biseksualne i lezbejske feminističke perspektive, mogle da potkrepe moj koncept radikalne solidarnosti koji sam im tokom intervjua predstavila. Osim njihovih iskustava, zanimalo me je kakve rodne koncepte te aktivistkinje imaju i kako oni utiču na njihovu feminističku praksu. Cilj ovog članka nije da istražuje postojeće konflikte, te stoga nije dat direktan glas feminističkim aktivistkinjama koje ispoljavaju TERF stavove, niti sam bila zainteresovana za istraživanje konfliktnih odnosa često povezanih sa istaknutim akterkama kako na ranom tako i na savremenom postjugoslovenskom feminističkom (lezbejskom) aktivističkom prostoru (Bilić i Milanović, ovaj zbornik; Bilić, ovaj zbornik).

Rezultati

Koncept feminističke radikalne solidarnosti koji sam predložila sagovornicama ispostavio se kao produktivan i intrigantan; budio je mišljenja i emocije u vezi s radikalnim feminizmom i TERFizmom, te iskustva koje sam grupisala oko tri preovlađujuće teme. Te tri teme, obuhvaćene naslovima odeljaka preuzetim iz intervjua, pokrivaju sledeće aspekte: razumevanje roda od

strane aktivistkinja; načine upotrebe iskustava različitosti u aktivizmu i njihovo povezivanje sa širom potrebom feminizma za inkluzivnošću; i radikalne prakse uključivanja i s njima povezane izazove (na primer, sigurni prostori, feministička prihvatilišta za žrtve nasilja).

Kao brodovi u noći: Aktivistički sukobi unutar feminizma

Radikalnu politiku i shvatanja radikalne solidarnosti aktivistkinje tematizuju u obliku kritičke samorefleksije i samopreispitivanja. U razgovoru o postjugoslovenskim feminizmima i trans pitanju, jedna od sagovornica je kroz metaforu izrazila svoje viđenje dugotrajnog procesa uključivanja trans osoba u feminizme: “Naši feminizmi su bili kao brodovi u noći”. To se odnosi na pitanje o zajedničkim premisama koje bi mogle da ujedine ili razdvoje različite feminizme. Radi se o važnosti teorijske navigacije kao neke vrste satelitske komunikacije koju vredi koristiti kod plovidbe, pogotovo onda kad se golim okom ne vidi putanja drugih brodova i mogućnost sudara je veća. Po rečima iste feministkinje i LGBTIQ aktivistkinje:

Problem je uvijek bio u tome kako se spol račva, jer ljudi to računaju drugačije i strukturiraju drugačije. Ako se račva samo na muški i ženski, već tu odmah postoji problem. Ako se račva na fleksibilniji način, onda tu već postoji prostor i za puno drugih ljudi koji jednostavno obitavaju u tom prostoru. (intervju s LS)

Uopšteno govoreći, sagovornice vide politički potencijal za koalicionu solidarnost u “širokom razumevanju roda”. Ipak, složile su se da je raniji feminizam bio izuzetno važan. Nedavni napadi na prava na abortus i nametanje tradicionalizma ženama u zemljama sa autoritarnom vlašću (Mađarska, Poljska, Rusija) to indirektno pokazuju: ista ideologija koja napada LGBT osobe napada(la) je (istorijski) takođe žene. Ovde se čini da su pluralitet polazišta i epistemička vrlina (epistemic virtue) koju je Medina (2013) nazvao “metalucidnost” implicirani u samom subjektu, a sam se feminizam praktikuje kao zasnovan na solidarnosti. U principu, rezonovanje ispitnica može se predstaviti ovim stavom:

Kao feministkinja, uključujem trans osobe; naravno, moramo biti inkluzivne. Ne možemo se vratiti nekoliko generacija unazad

da bismo se svele na pol, polne karakteristike i na vaginu, to je prevaziđeno. Takođe ne vidim poentu u tome da među organizacijama na postjugoslovenskom prostoru formiramo različite frontove, ili još gore, u vraćanju na proveru pola, ne, ne. Trebalo bi da se ujedini u solidarnosti, zaboga jer, na kraju krajeva, svi vodimo istu borbu! (intervju s LA)

Ipak, svest o strukturnoj rodnoj hijerarhiji zasnovana je na uvidima o performativnom funkcionisanju moći i odbijanju da se stvori monolitno, odnosno biološki orijentisano sestrinstvo kao temelj za feminističku solidarnost i otpor. Sagovornice podržavaju stav da nas nepromenljiva kategorija roda neće zaštititi od kapitalističkog patrijarhata koji ga zapravo i proizvodi kao naturalizovanog i fiksiranog onemogućavajući emancipaciju. Stoga, aktivistkinje pozivaju na dublji strukturalni pristup obeležen radikalnom solidarnošću:

Zakonski se bavimo zločinima iz mržnje kada je u pitanju nasilje nad trans osobama, dok se nasilje nad ženama posmatra u porodičnom kontekstu. Ali tu bi zapravo mogao postojati prostor za solidarnost i za to nam treba sveobuhvatniji pristup. Jer imamo iste neprijatelje, najčešće i iste uzroke, pa hajde da vidimo šta možemo da učinimo zajedno! (intervju s LE)

Sagovornice izražavaju stav da je intersekcionalna feministička solidarnost pitanje odgovornosti kako za LGBT prava, tako iza prava žena, na primer abortus. Generalno podržavaju premisu da što su društveni stavovi opresivniji prema trans i LGB osobama, to su opresivniji za žene i obrnuto.

Činjenica da su bili potrebni vreme i trud kako bi lezbejstvo dobilo status feminističkog pitanja u intervjuima je često indirektno povezana sa feminističkim isključivim stavovima o identitetu:

Feminizam se pozicionirao kao moralni sudija. Okrenula sam se feminizmu da bih pobegla od moralnih osuda svoje porodice, ulice itd. Moramo da se borimo za svoj položaj u okviru feminizma, jer je pravedno to što radimo. (intervju s LI)

Ali na čemu se takva “proširena” solidarnost može zasnivati, osim na pravednosti? Svesne činjenice da im to što su lezbejke daje ozbiljan društveni i politički uticaj, većina aktivistkinja uspela je da

potkrepi svoju solidarnost ne samo političkim uverenjem, nego i zasnovanjem na vlastitom iskustvu rodne i polne različitosti:

276

U detinjstvu meni je rodno izražavanje bilo takvo da svi mislili da sam dečak, a onda su u javnim prostorima počeli da me utišavaju kao ženu. I jedno i drugo su za mene ženska iskustva. Danas me većina ljudi, na primer po izgledu, ne bi smatrala lezbejkom. Svesna sam da mi s jedne strane moj rodni izraz potencijalno nudi privilegiju, a da mi s druge strane otvara nove sojeve, nepravdu i gomilu drugih stvari. (intervju s LE)

Naravno, u feminizmu treba odlučiti ko je pravi subjekt feminističke politike, a ko nije. Ali ne bi trebalo da postoji autoritet koji odlučuje o tome ko se računa kao žena. Ma koliko to bilo kontradiktorno, bitno je – posebno u vezi s čestim problemom “nestanka lezbejki” zbog “prelaska u trans” – da se potrudimo da vidimo maglovite granice između identiteta, a ne biološki jaz među njima. Takav pristup svakako bi mogao doprineti prihvatanju i poštovanju trans osoba i otklanjanju utiska o *brisanju lezbejskog identiteta*:

U našu grupu i programe dolazile su buč lezbejke koje su, takoreći, “živele kao muškarci” i bile su integrisane u svoje zajednice kao neka vrsta muškarca. To je olakšavalo prihvatanje trans identiteta, pa su komentari usmereni protiv trans osoba bili sporadični. (intervju s BJ)

Ideja infiltracije koja se pretežno javlja u odnosu na trans žene pretpostavlja jasno određene i normativne rodne granice. Dok neke feminističke aktivistkinje njihovo zamagljivanje ne vide kao dobrodošlu, već kao preteću mogućnost, moje sagovornice smatraju da nespojivost rodnih percepcija vodi isključivanju trans osoba iz feminizma, jer čak i njihova dekonstrukcija značajnije ne ugrožava cis rodnu normu. Ako želimo da se bolje nosimo s navodnom invazijom “trans-ideologije”, koja je potencijalna pretnja našim lokalnim i regionalnim feminističkim postignućima, prvo moramo biti u stanju da je kontekstualizujemo:

Ovaj sukob oko uključivanja/isključivanja trans osoba započeo je među nevladinim organizacijama u kontekstu njihovog kapitalističkog korporativnog sistema finansiranja. Druga važna tačka u tom sukobu je osećaj traženja zasluga; da se

prepoznata koliko su starije aktivistkinje učinile za lezbejke, za žene tokom svih ovih godina. A onda su trans i kvir osobe srušile ta dostignuća za nekoliko godina, i odjednom je njihov aktivizam postao nekako suvišan i previše isključiv. Pametnije nevladine organizacije proširile su svoje polje rada na različite opresije. Zato smatram da je taj sukob snažno ukorenjen u trvenjima između nevladinih organizacija i politika finansiranja. (intervju s LT)

Zbog traženja zasluga za aktivistička dostignuća, važno je pronaći zajedničke tačke usred društvene i političke raspršenosti, na primer u vezi s nevidljivošću lezbejki i trans osoba, pri čemu je i jednim i drugima potrebna uzajamna podrška, tj. radikalna solidarnost.

Čini mi se da lezbejkama i trans osobama nedostaje pozitivna vidljivost u javnosti. U mejnstrim kulturi vidimo da su trans žene prikazane u kontekstu seksa, što je pre dvadeset godina važno i za lezbejke. Osnovale smo svoju lezbejsku organizaciju naročito da bismo promenile percepciju o lezbejkama kako bi prestali da ih posmatraju očima strejt muškaraca. Budimo realni, trans žene danas takođe nemaju skoro nikakav prostor da se pozitivno izraze u raznim oblastima. (intervju s LA)

Otvorenost za propitivanje i promenu

Na pitanje o problemu uključenosti trans osoba i/ili lezbejki u feminizam, jedna sagovornica je upotrebila metaforu kapije (feminizma) koja mora ostati otvorena za dalje samopreispitivanje, bez obzira na poteškoće. Što se tiče nasilja, među ispitanicama postoji konsenzus da trans osobe ne treba da budu isključene iz podrške i solidarnosti koji postoje među lezbejkama.

Tokom feminističkog festivala u susednoj postjugoslovenskoj zemlji držale smo transparent: "Trans žene su naše sestre". Zaista je tužno što nemamo vidljivih trans feministkinja. Nažalost one nisu dovoljno osnažene da se pojave, i za to će biti potrebno nekoliko generacija trans feministkinja, isto koliko je trebalo i cis ženama. (intervju s LA)

Za nas trans pitanja nisu bila u žiži, iako smo bile svesne da je politički jasno da su ona deo naših pitanja, da smo na istoj strani. Kao i gejevi, i trans osobe su deo toga. Noću su kod nas dolazili

pretučeni gejevi tražeći sklonište, a kada smo prešle da radimo u javnom prostoru, bilo nam je važno da obeležimo TDOR (Dan sećanja na ubijene transrodne osobe). Ako mi to ne uradimo, ko će? (intervju s BJ)

Nasuprot brisanja lezbejki i isključivanja trans pitanja u nekim feminističkim organizacijama, oba citata upućuju na važnost političke odgovornosti u odnosu na celi spektar rodne i seksualne pripadnosti. Istorijski gledano, čini se da su razne vrste “uljeza” uzrokovale probleme feminizmima i predmet feminizma morao je da se “zakapija”. U prvom talasu su muškarci feministi – koji “ne mogu biti feministi po definiciji” – smatrani tim uljezima. U drugom talasu su ti uljezi bile lezbejke – koje se “prema ženama ponašaju kao muškarci”. Trenutno se trans žene smatraju uljezima u feminizmu – jer se “pretvaraju da su žene a zapravo su muškarci”. Čini se da je čuvanje kapije (gatekeeping) jednako bitno i u savremenim lezbejskim i/ili feminističkim sigurnijim prostorima. Jedna rodno nebinarna osoba je opisala kako taj širi dugoročni proces funkcioniše u njihovoj grupi:

Kada smo osnivalei svoju lezbejsku feminističku grupu, raspravljalei smo o tome koliko bi se članice bezbedno osećale kada bi im se priključila trans žena. Osećale bi se ugroženo od cis muškarca jer, muškarac je muškarac, rekle su. Posle nekog vremena zaključile smo da smo otvorene za lezbejke, trans žene, trans muškarce i nebinarne osobe. Suština je u tome da, ako se makar jedna žena ne oseća bezbedno, moramo to da poštujemo i nastavimo da razgovaramo sve dok ne dođemo do konsenzusa. (intervju s NB)

U tom smislu, praksa sigurnog prostora je važna platforma za učenje (kao što pokazuje gornji primer procesa koji je vodila nebinarna osoba i u kojem se unapred debatiralo is/uključivanje) gde su osobe bezbedne i mogu slobodnije razmišljati o rodu i takođe dobiti podršku zajednice za promene svojih ubeđenja. Istovremeno, ispitanice su ukazale na potrebu za separatizmom i bezbednim prostorima kako bi se izgradile političke prakse *odozdo prema gore*. Separatizam ovde funkcioniše kao “nagomilavanje”, neophodna organizacijska i zajednička bezbednosna mreža koja štiti od nevidljivosti lezbejki, biseksualnih, a posebno trans lezbejki, koje su najniže pozicionirane u političkoj hijerarhiji.

Radikalne feminističke prakse zbrinjavanja snabdele su lezbejke dragocenim veštinama stvaranja sigurnih prostora koji ciljaju dalje od uključivanja, ka prihvatanju. Sagovornice ističu da takvu praksu uzajamne brige i deljenja treba proširiti i na trans NVO. Neke aktivistkinje imaju iskustva s prihvatilištima za žene i decu žrtve porodičnog nasilja i pružaju podršku trans ženama. Ipak, usred aktuelnih praksi neprihvatanja trans osoba u prihvatilišta, koje su sve sagovornice pomenule, treba promisliti i izbegavati probleme koji se odnose na pristupe ponekad više orijentisane na principe, a manje na zajednicu. Zahtev za uključivanje trans žena u sigurne kuće, koji se uglavnom rešava na nivou zastupanja, ne podstiče trans grupe da bliže sarađuju na širem pitanju nasilja nad ženama, poput nasilja u partnerstvu ili pitanja pristanka. Osim toga, nekim aktivistkinjama je teško da ubede aktivistkinje koje više od dvadeset godina rade u oblasti nasilja nad ženama da treba da rade drugačije. To rezultira različitim stavovima o tome da li lezbejke i trans osobe treba da budu uključene u postojeće oblike podrške ili treba osmisliti nove:

Ovo konkretno pitanje je veoma složeno. Znamo da mnoge osobe smatraju i prisustvo lezbejki maskulinijeg izgleda u prihvatilištima problematičnim. Stoga, treba da razvijamo svoje zahteve u okviru postojećih službi koje bi bile dostupne i trans ženama i lezbejkama. Ali ne na isključiv način, inače ćemo izostaviti nebinarne osobe i trans muškarce. Ovakvi zahtevi se moraju rešavati holistički. Svesna sam da je neke zahteve lakše ostvariti zakonski nego u praksi. Službe su poprilično esencijalističke i deluju veoma zaštitnički prema cis ženama. Uostalom, da li je iko ikada pitao cis žene i trans žene gde i s kim bi se osećale najbezbednije? (intervju s LT)

Čini se da su do sada samo aktivistkinje u Severnoj Makedoniji uspele da osnuju prihvatilište koje prima i trans osobe. To je usluga koju nudi LGBT, a ne ženska organizacija. Međutim, u vezi s pomenutim pristupom odozdo nagore, sve intervjuisane aktivistkinje pozivaju prihvatilišta na otvorenost. Po rečima sagovornice iz Severne Makedonije:

Godine 2012/13. otvorile smo prostor pošto nam je bio preko potreban. Postojale su samo kafeterije, a na žurkama je vladala velika klasna segregacija, nisu svi mogli da uđu. Naš centar je bio otvoren za sve. U to vreme slučajno smo pronašle snimak na

jutjubu, jedna osoba je kačila objave o svojoj tranziciji, stupile smo u kontakt s njom. Došla je s drugaricom i počele su da dolaze u našu kancelariju da štampaju tekstove, bilo je zaista bazično. Tako je, od te dve osobe, počela da se formira zajednica. Na taj način je pokrenuta ova trans grupa. (intervju s LI)

Kako izgleda feministička radikalna solidarnost

U svetlu složenih problema, sagovornice su snažno zagovarale kritičko samopreispitivanje i samorefleksiju kako na ličnom tako i na grupnom planu. To se čak može postaviti i kao sistematski zadatak (na primer s nekom vrstom protokola koji bi ispitivao da li je prostor pristupačan za siromašne žene, za seksualne radnice, za trans žene koje su seksualne radnice i slična ukrštanja). Ova ispitivanja usmeravaju naše kretanje ka pitanjima koja izazivaju najveću društvenu nelagodu, koja podstiču polemiku, protivrečnosti ili nasilje. Sagovornica koja je više od decenije radila na polju nasilja nad ženama to je istakla na sledeći način:

Sigurno bih se sećala da smo ikada primile poziv za pomoć od trans osobe. Bilo je i drugih teških situacija, na primer kada su lezbejke zvale iako smo svi znali da su lezbejke uključene u osnivanje tih feminističkih službi. Lezbejka zove jer ju je prebila žena. Toliko čutimo o ovoj vrsti nasilja! Ali čekaj, evo, tu je paralela između lezbejki i trans žena. (intervju s BJ)

U skladu sa zahtevima za samopreispitivanjem, neki aktivistički odgovori na problem tokenizacije angloameričkih pojedinačnih slučajeva nasilja, koje obično iznose TERF, ukazuju na nedostatak suočavanja s nasiljem među lezbejkama. Pomeranje fokusa i gledanje na trans žene isključivo kao na potencijalne silovateljke lezbejki i žene koje tuku žene, način je da se veći deo nasilja pretvori u tabu, upravo tamo gde postoji rizik od nasilja počinjenog među samim lezbejkama. S druge strane, kao što je istakla jedna sagovornica, može doći do izvesne tabuizacije usled "političke korektnosti", gde se ne rešavaju pojedini slučajevi maltretiranja trans osoba u trans-inkluzivnim grupama. U borbi protiv nasilja nad ženama, sagovornica je zaključila da su lezbejke i trans osobe ključne za feminističku solidarnost:

Mi uključujemo lezbejske i trans osobe zato što je to ključno za naše prakse solidarnosti. Upravo to za mene znači radikalna solidarnost (iz intervjua sa LT).

Kada se uspostavlja na raskršću klase, rase i nacije, solidarnost deluje kao univerzalna, ali i kao specifična. Insistiranje na univerzalnosti solidarnosti počiva na ideji zajedničkog koja se razlikuje od konteksta do konteksta. Dakle, ono što se na datom mestu smatra radikalnim, neizbežno će se promeniti i može se razumeti samo na nivou radikalne slobode (radikalne) drugosti. Sledeće iskustvo pokazuje koliko je teško sprovesti radikalnu solidarnost u delo:

Posle međunarodne lezbejske konferencije u Beču, koja se održala van centra grada i bila je trans-inkluzivna, srele smo grupu lezbejki koje su kувale za migrante na demonstracijama za podršku migrantima. Ispostavilo se da su isključive prema trans osobama. Poveo se razgovor i odlično smo se razumele po mnogim drugim pitanjima, ali smo se uzdržale od razgovora o trans osobama. Jedna od nas dovela je u pitanje dalju saradnju s njima s obzirom na to da smo se interseksionalno dobro povezale, ali ne i po pitanju trans osoba. Zapitale smo se da li je zaista potrebno da se bira između saradnje s TERF ili s “finim” liberalnim feministkinjama. (intervju s autorkom)

Uspostavljanje radikalne solidarnosti deluje jednako teško, ako ne i utopijski, kao i uspostavljanje zajedničkog stava u konačnom cilju koalicioniх feminizama, to jest rodne ravnopravnosti i emancipacije. Preobražaj sadašnjeg pokreta i otvaranje za “zajednički rad na zajedničkim ciljevima i zajedničkom pokretu” (intervju s LE i LA) ne odnosi se samo na feminizam već i na naše LGBT aktivizme, najviše zbog toga što su, kako su sve sagovornice tvrdile, LGBT aktivizmi pretežno fokusirani na gej muškarce, a trans osobe su, sve donedavno, bile “najčutljiviji deo LGBT zajednice” (intervju s LI).

Različiti aspekti ideološkog sukoba manifestuju se u kontroverzama oko finansiranja, što je standardna komponenta argumenata za isključivanje trans osoba:

Napetost se takođe stvara oko lažne dileme o LGBT organizacijama, za koje se kaže da oduzimaju novac ženskim organizacijama. Mnoge žene zaista veruju da je to istina.

U odnosu na trans-isključive aktivistkinje ili one kojima je još uvek neprijatno zbog trans pitanja, ispitanice snažno veruju u moć ubeđivanja i obrazovanja. Važno im je da misle da su neke isključive pozicije samo privremene, što je bitno u slučaju mlađih aktivistkinja koje su sklone tome da odmah “kenseluju te osobe”. Emocionalno nabijene reakcije, umesto procesualnog pristupa, mogu obeshrabriti ljude da se odluče za prihvatanje. U svakom slučaju, važno je imati priliku da se iskusi produktivno epistemičko trvenje različitih pogleda u cilju unapređenja znanja (Medina, 2013). Kako su izjavile sve sagovornice, nakon početne konfuzije, prikazane metaforom brodova koji lutaju kroz noć, neumornim edukovanjem i debatom stečena su izvesna iskustva. Zbog njih već možemo svedočiti rastućim talasima prihvatanja i izgradnje koalicije protiv anti-trans pozicija prisutnih u postjugoslovenskom lezbejskom feminističkom prostoru.

Zaključak: Ka trans-feminističkim koalicijama

U ovom radu osvrnula sam se na pitanje predmeta feminizma i istoriju lezbejskog “uključivanja” u feminizam s ciljem da podržim stvaranje koalicija zasnovanih na feminističkoj radikalnoj solidarnosti s trans osobama na postjugoslovenskom prostoru. Lezbejsko feminističko iskustvo može biti ključno za takve političke prakse, jer su lezbejstvu bili potrebni vreme i trud da bi postalo prepoznato kao “legitiman” učesnik u feminističkoj emancipaciji. To je upravo proces kroz koji sada prolazi transrodnost zahtevajući novu, otvoreniju koncepcija roda.

Vođena sopstvenim aktivističkim iskustvom od sredine devedesetih i dokumenata nastalih nakon četiri jugoslovenska feministička skupa (1987–1991), želela sam da osvetlim paralele između *lezbejske* i *trans nevidljivosti*, s jedne strane, i između njihovih napora i prepreka da se smatraju feminističkim subjektima i na taj način postanu *subjekti feminističke solidarnosti*, s druge. Koncept radikalne solidarnosti može se dovesti u vezu sa širim pojmom “radikalne imaginacije”, koji se odnosi na društvene pokrete (Haiven i Khasnabish, 2014) i ideju “mrežne solidarnosti” koja se “ne postiže nauštrb razlika, već odnosima koji čuvaju razlike” (Medina 2013, str. 308). Takođe je kompatibilan sa idejom

bell hooks o “intersekcionalnoj preobražajnoj solidarnosti” (huks, 2006), koja se može uskladiti sa idejom feminističkih koalicionih pokreta zasnovanih “ne na esencijalističkim već na transformacionim identitetima”. Takav pristup, povezan s principom pravde unutar marksističke koncepcije radikalne solidarnosti Ann Ferguson (2009), otvara prostor i za doprinos trans osoba ženskim studijama i feminizmu uopšte (Bettcher, 2015).

Štaviše, teme o kojima sam razgovarala sa sagovornicama u bliskoj su vezi s pojmom *granica* kom se ne pristupa samo u smislu podela, već pre svega kao mestu rodne i seksualne razlike, nove artikulacije feminističke subjektivnosti, kapiju koja je otvorena za ispitivanje i revitalizaciju feminističke tradicije, politički prelaz između privatnog i javnog onako kako je kontekstualizovan u lezbejskoj i trans nevidljivosti, filtriranje informacija između sigurni(ji)h aktivističkih prostora, i most između različitih feminističkih koncepata.

Skoro sve ispitanice dotakle su se teme bezbednijih prostora ukazujući na relevantnost trenutnog isključivanja trans ali i LGB osoba iz feminističkih prihvatilišta. Bezbedniji prostori mogu se shvatiti na dva načina: kao prihvatilišta za žrtve nasilja ili kao prostori koji su otvoreni za deljenje afiniteta unutar grupe – još jedno nasleđe fokusa radikalnog lezbejskog feminizma na zbrinjavanje i povezanost koje treba preneti u nove kvir zajednice (Rudy, 2001). S tim u vezi, boreći se s TERFizmom, sagovornice su naglašavale poverenje u procesualnost, bilo kroz obrazovanje (posebno protiv nekritičkog “kopiranja” iz angloameričkih konteksta), ili kroz ograđivanje štetnih, isključivih stavova kao privremenih sve dok se ne preobrazu u inkluzivne. Međutim, to nije uvek lako postići, posebno u slučajevima nelagodnosti ili konzervativizma u vezi s rodom i seksualnošću, ili onda kad se opaženi nedostatak priznanja feminističkih dostignuća (drugog talasa) poklapa sa optužbama u vezi s finansiranjem i njihovim korišćenjem u političke svrhe (Bakić, 2020).

Jedan izvor radikalne solidarnosti je i u ličnom iskustvu sagovornica da su trans žene žene koje imaju isto toliko problema sa svojom “ženskošću” koliko i lezbejke. Kritikujući ideju da imaju zajedničko iskustvo o tome šta znači biti žena (Mikkolla, 2019), sagovornice su se osvrnule na “nejasne granice između buč i trans identiteta” (Manders, 2020). Drugi izvor solidarnosti se shvata politički, u doživljaju sebe i trans osoba kao društveno nevidljivih, prekomerno seksualizovanih i višestruko ugnjetenih. Ideja radikalne solidarnosti vodi nas od samorefleksivnih praktičnih

pitanja, poput onog kako isključujemo druge ljude svojim postupcima ili nedostatkom postupaka, do razmišljanja o tome kako smo i same potlačene.

Konačno, tenzije povezane s TERF-om rezultiraju sve većim nedostatkom koalicione saradnje, posebno u okviru kapitalističkog korporativnog sistema finansiranja NVO, koji usađuje sukobe između nevladinih organizacija. To se pokazuje kao važna tačka razdora u borbama poput onih oko kontrole nad sopstvenim telom. Potreba za koalicijom posebno je izražena u vreme pisanja ovog rada, kada je mađarski parlament (sused Slovenije, Hrvatske i Srbije) zabranio zakonsko rodno prepoznavanje za trans i interpolne osobe (Transvanilla, 2020, na internetu). To podrazumeva direktno nametanje autoriteta koji želi da odlučuje o našim imenima, telima i rodom, i poziva na konsolidaciju protiv zajedničkog neprijatelja. U tom pogledu, umesto da budu prepreka, iskustva nebelih žena, lezbejki i kvir feministkinja mogu biti ključna za to da solidarna (a ne normativna) inkluzija (za koju se lezbejke i/ili nebele žene bore kao feministkinje, Heyes, 2003), na nestabilnom političkom prostoru kakav je naš, postane politički izbor i šansa za pravedniju budućnost.

- 1 Pojam “lezbejstvo” naspram “lezbijanzizam” u skladu je s načinom na koji se primenjuje u Olasik (2015), kao i u Bilić i Radoman (2019). Oblik “lezbejstvo” umesto “lezbijanzizam” podržan je u našim južnoslovenskim jezicima, tj. lezbištvo (u slovenačkom) ili lezbejstvo i lezbijstvo (u bosanskom, srpskom, hrvatskom) umesto patologizacijom i/ili ideologijom opterećenog *izma* (npr. homoseksualizam).
- 2 Revidirana verzija teksta Lepe Mladenović pojavila se u Bilić i Janković (2012).

Literatura

- Arruzza, C. (2013). *Dangerous Liaisons: The Marriages and Divorces of Marxism and Feminism*. Pontypool: Merlin Press, Resistance Books i IIRE.
- Bakić, A. (2020). TERF: radikalna desnica u feminističkom ruhu. *Vox Feminae*. Dostupno na <https://voxfeminae.net/pravednost/terf-radikalna-desnica-u-feministicom-ruhu/>
- Banč, Š. (1996). Lezbejska-feministička teorija. Prev. Nataša Milenković i Zorica Mršević. *Feminističke sveske* br. 5–6. Beograd: Autonomni ženski centar.
- Banč, Š. (1997). Ženska ljudska prava u ratu i ratnim sukobima. Prev. Slavica Stojanović. *Feminističke sveske* br. 9–10. Beograd: Autonomni ženski centar.
- Banč, Š. (1997). Samoodređenje i politički opstanak. Prev. Aleksandra Vesić. *Feminističke sveske* br. 7–8. Beograd: Autonomni ženski centar.
- Bettcher, T. M. (2015). Intersexuality, transgender, and transsexuality. U Disch, L. i Hawkesworth, M. (ur.), *The Oxford Handbook of Feminist Theory*. Oxford Handbooks Online.
- Bettcher, T. M. (2014a). Trapped in the wrong theory: Rethinking trans oppression and resistance. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 39 (2), 383–406.
- Bettcher, T. (2014b). Feminist perspectives on trans issues. U Zalta, E. N. (ur.). *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Dostupno na <https://plato.stanford.edu/archives/spr2014/entries/feminism-trans>
- Bilić, B. (2020) *Trauma, Violence, and Lesbian Agency in Croatia and Serbia: Building Better Times*. London: Palgrave Macmillan.
- Bilić, B. (ur.) (2019). *U mrežama drugosti: Interseksionalnost i LGBT aktivizam u Hrvatskoj i Srbiji*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Bilić, B., & Janković, V. (ur.). (2015). *Opiranje zlu: (Post)jugoslavenski antiratni angažman*. Zagreb: Jesenski i Turk, Documenta, i Kuća ljudskih prava.
- Bilić, B., & Radoman, M. (ur.). (2019). *Sestrinstvo i jedinstvo: (Post)jugoslo/avenski lezbe/ijski aktivizam*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Burns, K. (2019). The rise of anti-trans “radical” feminists, explained. Dostupno na <https://www.vox.com/identities/2019/9/5/20840101/terfs-radical-feminists-gender-critical>
- Bunch, Ch. (1987). *Passionate Politics*. New York: St. Martin’s Press.
- Burcar, L. (2015). *Restavracija kapitalizma: Repatriarhalizacija družb*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Butler, J. (1999). *Gender trouble: feminism and the subversion of identity*. Njujork: Routledge.
- Čolović, N., Gonan, L. i Gonan, M. (2020). Feminizam i transfobija. Dostupno na: <http://slobodnifilozofski.com/2020/12/feminizam-i-transfobija.html>
- De Beauvoir, S. (2011 [1949]). *The Second Sex*. Njujork: Vintage Books.

- De Lauretis, T. (2003). 'When lesbians were not women*'. Labrys, études féministes. Dostupno na <https://www.labrys.net.br/special/special/delauretis.htm>
- De Lauretis, T. (1990). Eccentric Subjects: Feminist theory and historical consciousness. *Feminist Studies*, 16 (1), 115–150.
- Dobnikar, M. i Pamuković, N. (ur.). (2009). *Ja ti one... Za nas: Dokumenti jugoslovenskih feminističkih skupova*. Ljubljana: Vita Activa i ROSA Centar za žene žrtve rata.
- Đurić, D. (2011). Feministički i ženski časopisi u postjugoslovenskim kulturama. U Petrović, J. i Arsenijević, D. (ur.), *Pro femina*, specijalno izdanje (str. 263–282). Beograd: Fond B92.
- Enke, A. F. (ur.). (2012). *Transfeminist perspectives in and beyond transgender and gender studies*. Philadelphia: Temple University Press.
- Ferguson, A. (2009). Feminist paradigms of solidarity and justice. *Philosophical Topics*, 37 (2), 161–177.
- Gržinić, M. (ur.). (2018). *Border thinking. Disassembling histories of racialized violence*. Berlin: Sternberg Press.
- Gržinić, M. i Stojnić, A. (2014). From feminism to transfeminism: From sexually queer to politically queer. U Kosmala, K. (ur.), *Sexing the Border: Gender, Art and New Media in Central and Eastern Europe* (str. 231–252). Newcastle Upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Haiven, M. i Khasnabish, A. (2014). *The Radical Imagination: Social Movement Research in the Age of Austerity*. London: Zed Books.
- Hale, C. J. (1996). Are lesbians women?, *Hypatia: A Journal of Feminist Philosophy*, 11 (2), 94–121.
- Heyes, C. J. (2003). Feminist solidarity after queer theory: The case of transgender. *Signs*, 28 (4), 1093–1120.
- huks, b. (2006). *Feministička teorija: Od margine ka centru*. Prev. Milica Minić. Beograd: Feministička 94.
- huks, b. (1998). Čvor nadmoći belaca: intervju sa Marijom Nadoti. Prev. Jasmina Tešanović. *Feminističke sveske*, 11–12. Beograd: Autonomni ženski centar.
- Hughes, D., Mladjenovic, L. i Mrsevic, Z. (1995). 'Feminist Resistance in Serbia' *European Journal of Women's Studies*, 2(4), str. 509–532. DOI: 10.1177/135050689500200406.
- International Federation for Human Rights. (2018). EU/Poland: LGBT + rights and abortion left behind (report). Dostupno na <https://www.fidh.org/en/issues/lgbt-rights/eu-poland-attacks-against-lgbt-rights-and-abortion-left-behind>
- Iveković, R. (2005). Borders and partitions: Exception as space and time' (Abstrakti sa konferencije Polemos, Stasis ... War, Civil War, 24.–27. jun 2005. National Chiao Tung University. Tajvan: Centar za humanistiku i društvenu teoriju.
- Jones, Ch., i Slater, J. (2020). The toilet debate: Stalling trans possibilities and defending 'women's protected spaces. *The Sociological Review*, 68 (4), 834–851.
- Kancler, T. (2013). Tongue untied, tongue with tongue: Mining the binary matrix' identities. *Journal for Politics, Gender and Culture*, 10 (1-2), 14–19.
- Kašić, B. (2015). Političnost antiratnog djelovanja. U Bilić, B. i Janković, V. (ur.), *Opiranje zlu: (Post)jugoslavenski antiratni angažman* (str. 263–280). Zagreb: Jesenski i Turk, Documenta, i Kuća ljudskih prava.
- Koletnik, A. (2014). Cisseksizem ni feminizem. Dostupno na: <https://spol.si/blog/2014/11/13/cisseksizem-ni-feminizem/>
- Kuhar, R., i Paternotte, D. (ur.). (2017). *Anti-gender campaigns in Europe: Mobilizing against equality*. London i Njujork: Rowman and Littlefield International.

- Lazić, R., i Urošević, M. (ur.). (2016). *Buntovnica s razlogom: Biljana Jovanović*. Beograd: Žene u crnom.
- Lord, O. (2001). *Sestra autsajderka: Eseji i govori*. Prev. Dragana Starčević. Beograd: Feministička 94 - Žene u crnom.
- Lugones, M. (2008). The coloniality of gender. *Worlds and Knowledges Otherwise*. Dostupno na https://globalstudies.trinity.duke.edu/sites/globalstudies.trinity.duke.edu/files/file-attachments/v2d2_Lugones.pdf
- Manders, K. (2020, 13. april). The Renegades. *The New York Times*. Dostupno na: <https://www.nytimes.com/interactive/2020/04/13/t-magazine/butch-stud-lesbian.html>
- Medina, J. (2013). *The Epistemology of Resistance: Gender and Racial Oppression, Epistemic Injustice, and Resistant Imaginations*. Njujork: Oxford University Press
- Mikkola, M. (2019). Feminist perspectives on sex and gender. U Zalta, E. N. (ur.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Dostupno na <https://plato.stanford.edu/archives/fall2019/entries/feminism-gender/>
- Miškovska Kajevska, A. (2017). *Feminist activism at war: Belgrade and Zagreb Feminists in the 1990s*. Njujork i London: Routledge.
- Mladenović L. (2001). Notes of a feminist lesbian during wartime. *The European Journal of Women's Studies*, 8 (3), 381–392.
- Mladenović L. (2018). Moja lezbejska gnezda u Jugo 'Foreword: Searching for our lesbian nests in Yugoslavia and after'. U Bilić, B. i Radoman, M. (ur.) *Sestrinstvo i jedinstvo: (Post)jugoslo/avenski lezbe/ijski aktivizam* (str. 11–26). Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Moya, P. M. L. (1997). Postmodernism, 'Realism,' and the Politics of Identity. U Alexander, M. J. i Mohante, Ch. T. (ur.), *Feminist Genealogies, Colonial Legacies, Democratic Futures* (str. 125–150). Njujork: Routledge.
- Oblak, T. i Pan, M. (2018). Čežnja za prostorom, užitkom i znanjem: Autonomno lezbejsko i kvir aktivističko organizovanje u Ljubljani. U Bilić, B. i Radoman, M. (ur.) *Sestrinstvo i jedinstvo: (Post)jugoslo/avenski lezbe/ijski aktivizam* (str. 50–81). Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Olasik, M. (2015). Location, location: Lesbian performativities that matter or not. U Browne, K. i Ferreira, E. (ur.), *Lesbian geographies: Gender, place and power* (str. 201–218). London: Routledge.
- Pan, M. (2014). Pravljični gambit: filozofska analiza pravljice o premeni spola. U: Bahovec, E. D. (ur.), *Uganka, skrivnost, čudež ali naključje?* (str. 107–139). Ljubljana: Društvo za kulturološke raziskave.
- Pan, M. (2021, 19. februar). Ker pravljicni svet ni za vse. *Mladina*, br. 7. Dostupno na: <https://www.mladina.si/205217/ker-pravljicni-svet-ni-za-vse/>
- Pan, M. (2022, 1. april). Orodje populizma: zakaj so v toliko državah na udaru ravno pravice žensk, lezbijk, gejev in transspolnih oseb. *Mladina*, 13, 52–53.
- Pearce, R., Erikainen, S. i Vincent, B. (2020). TERF wars: An introduction. *Sociological Review*, 68 (4), 677–698.
- Popović-Srdanović, D. (1996). Volja za promenom: Poetski put Adrijen Rič. *Pro Femina: časopis za žensku književnost i kulturu*, 8, 133–144.
- Poštić, J., Đurković, S. i Hodžić, A. (2006). *Kreacija spola/roda*. Zagreb: Ženska soba.
- Poštić, J. i Hodžić, A. (ur.). (2005). *Transgressing gender: Two is not enough for gender (e) quality: The conference collection*. Zagreb: CESI i Ženska soba.
- Preciado, P. B. (2018). *Countersexual Manifesto*. New York: Columbia University Press.
- Puača, M. (ur.). (2006). *Preparing a Space*. Beograd: Queer Belgrade Collective.

- Rich, A. (1979). *On Lies, Secrets, and Silence. Selected Prose 1966-1978*. New York: WW Norton & Co.
- Rudy, K. (2001). 'Radical feminism, lesbian separatism, and queer theory. *Feminist Studies*, 27 (1), 191–222.
- Sekulić M. N. (2019). 'O "prirodi" jednog političkog spora: heteronormativnost, transrodnost i ugrožavanje prava žena. Dostupno na <https://www.noviplamen.net/author/nada-sekulic/>
- Straub, K., i Epstein, J. (ur.). (1991). *Body Guards: The Cultural Politics of Gender Ambiguity*. New York: Routledge.
- Stryker, S. i Bettcher, T. (2016) Introduction: Trans/Feminisms. *TSQ* 3 (1-2), 5–14.
- Špehar, A. (1994) Lesbians in Croatia' in War Resisters' International. Dostupno na <https://wri-irg.org/en/story/1994/lesbians-croatia>
- Transvanilla (2020). Legal gender recognition (LGR) for Hungary! Dostupno na: <http://transvanilla.hu/home/news/legal-gender-recognition-lgr-for-hungary>
- Wittig, M. (1992). *The straight mind and other essays*. New York: Harvester Wheatsheaf.
- Zaharijević, A. (2019). Spaljivanje u 21. veku. Šta stoji iza "rodne ideologije"? *Kultura*, 163, 28–45.
- Zaharijević, A. (2012). *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene 21. veka*. 4. dopunjeno izdanje. Sarajevo: SOC, Fondacija Heinrich Böll, Fondacija CURE.
- Živković, L. (ur.) (2015). *Hronologija 20 godina Labrisa organizacije za lezbejska ljudska prava 1995–2015*. Beograd: Labris.

Kako smo ustalasali trans aktivizam u Srbiji

Kolektiv Talas TIRV

Ideja o organizaciji koja bi se u Srbiji primarno bavila problemima TIRV osoba i koju bi istovremeno vodile TIRV osobe rodila se u Podgorici početkom 2020. godine na aktivističkom treningu koji je organizovala Trans Mreža Balkan u saradnji sa Asocijacijom Spektra (vidi Ulićević & Brković, ovaj zbornik). Tu smo kroz radionice i dosta razgovora sa aktivistkinjama i aktivistima iz regiona uvideli neophodnost ovakvog modela organizovanja i kod nas. Iako su se podrška i rad cisrodnih saveznica/ka pokazali značajnim za našu zajednicu, smatramo da je neophodno da sama zajednica upravlja radom TIRV organizacije i na taj način osnaži samu sebe kako bi bila reprezent sopstvenih prioriteta. Kolektiv Talas je od samog početka zamišljen kao organizacija koja će na interseksionalno-feminističkim osnovama edukovati i osnaživati zajednicu, ali i povećavati njene kapacitete da sama razvija i formuliše svoje stavove i vrednosti.

Nakon što smo se iz Podgorice vratili/e s predlogom o osnivanju nove organizacije, veliki broj trans i rodno nebinarnih osoba je pokazao interesovanje da učestvuje u tom poduhvatu. Okupili/e smo se nekoliko puta i diskutovali o projektima koji bi se mogli realizovati, a potrebni su zajednici već dugi niz godina, makar kao odskočna daska za dalju borbu. Ubrzo potom, inicijalne dogovore je prekinulo proglašenje pandemije COVID-19, zbog čega su svi razgovori na ovu temu morali da budu privremeno obustavljeni. Međutim, već u septembru regionalnu zajednicu okupio je digitalni Transpozijum koji je Trans Mreža Balkan organizovala online zbog nemogućnosti da se okupi uživo. Diskusije, paneli i radionice na zoom-u omogućile su povezivanje i druženje lokalne i regionalne zajednice, otvorile nove teme, a time i potencijal za aktivističko organizovanje u Srbiji. Početkom oktobra smo se ponovo sastali/e i usvojili/e predloženo prvo, radno ime za organizaciju koje je glasilo TOTA i sa kojim smo se prijavili za članstvo u TGEU.

Navikavajući se na „novu normalnost” tokom jeseni i zime smo nastavili/e da razvijamo plan organizovanja zajednice započeti u Podgorici. Ono što smo tim planom predvideli/e kao našu misiju je izgradnja edukovane, raznolike, osnažene, vidljive i dobro organizovane zajednice. Razume se, morali smo najpre da identifikujemo glavne prepreke i probleme koje treba savladati da bismo došli do cilja. Jedan od ključnih problema koji smo uočili/e bio je nedostatak socijalnih kapaciteta (uključujući i

zdravstvenu podršku i usluge drugih javnih institucija) za bavljenje aktivizmom kao i fragmentisanost naše TIRV zajednice, što je mnoge pasivizovalo. Druga dva problema odnosila su se na manjak sigurnih prostora unutar kojih bi zajednica mogla da se okuplja i naravno ograničen pristup psihološkoj podršci (koja je neophodna ne samo za osnaživanje, već i za nesmetano svakodnevno funkcionisanje u transfobnoj sredini kakva je Srbija, vidi Vidić i Bilić, ovaj zbornik). Međutim, pored slabosti identifikovali/e smo i naše prednosti od kojih je najvažnija brojnost zajednice i raznovrsnost članstva u smislu profesija, interesovanja i znanja kojima ljudi raspolazu.

Da bi smo kao organizacija skrenuli pažnju na neophodnost inkluzije različitih identiteta najpre smo rešili/e da promenimo ime čiji akronim je ukazivao na to da se bavimo samo zaštitom i promocijom trans prava. U tu svrhu smo otvorili/e anketu na fejsbuk grupi koja okuplja preko 50 TIRV osoba iz Srbije i zamolili članstvo grupe da predlaži ime za organizaciju. Nakon dosta predloga i mirenja s tim da je većina opcija već iskorišćena, spontano je predloženo i konačno izglasano ime *Talas*. Prvi put smo s tim imenom nastupali/e na panelu pod nazivom *Trans aktivizam u Srbiji* koji je sredinom decembra 2020. godine organizovao Centar za kulturnu dekontaminaciju (CZKD) u okviru programa koji je realizovan kao deo projekta *Raznorodnost u kulturi i aktivizmu*. U tom periodu intenzivirali smo rad, sastanci su bili sve učestaliji i planovi su se kretali u smeru priprema naše prve prijave za grant koji bi nam omogućio da se i zvanično registrujemo kao udruženje i pokrenemo aktivnosti. Međutim, zahvaljujući entuzijazmu koji je vladao u grupi, naš prvi set predavanja i radionica pod nazivom *Zapluskivanje* održan je online još pre naše registracije i prvog budžeta. Ako se uzme u obzir već pomenuti plan za organizovanje zajednice koji smo razradili kao tim onda nije neobično to što je u fokusu naše prve aktivnosti bila edukacija zajednice, ali i saveznika i saveznica. Zapravo, sve naše kampanje u osnovi imaju edukaciju koja je na različite načine povezana sa osnaživanjem, informisanošću, vidljivošću, samoreprezentacijom i samozagovaranjem za bolji društveni položaj TIRV osoba.

Koordinatori tim su prilikom osnivanja činile tri osobe, međutim taj broj se menjao pa nas je u je u jednom dužem periodu bilo pet, da bi smo se danas našli u sastavu od četiri osobe od kojih su tri osobe s početka i dalje deo tima. Naš cilj je da se koordinatori tim proširi, da se članstvo uveća, odnosno da ovaj kolektiv uključi u svoj rad što veći broj ljudi iz zajednice. Samo otvorene organizacije koje neprekidno rade na tome da osnaže ljude da se bave aktivizmom i promišljaju sopstveni položaj mogu doneti održive promene. Uključivanje zajednice u aktivistički rad može se izvoditi na različite načine, ali je bitno da je reč o kontinuiranom procesu uključivanja. Dakle, to se može ostvarivati putem povremenih angažmana odnosno u skladu sa željama, potrebama i mogućnostima angažovanih osoba, ili postepenim uključivanjem u rad koordinacionog tima. Aktivistički rad mora da organizovanje zajednice ima kao prioritet, jer je ono ključno za ostvarivanje vizije koju svaka organizacija ima i koja se univerzalno svodi na želju za boljim, pravednijim društvom. Nerealno je očekivati da nas nekoliko stvori takvo društvo, za to nam treba što više ljudi i zato je važno dopreti do onih koji žele menjati status quo i pružiti im prostor da kroz praktičan rad razviju svoje sklonosti i potencijale.

Koordinatori tim od početka čine osobe koje su se površno poznavale, a neke su se upoznale tek u Talasu. Uprkos razlikama koje postoje između nas kao individua, slažemo se po pitanju izbora aktivističkih strategija i prioriteta kada je reč o problemima koje treba rešavati. Ono što je još važnije je da poštujemo principe i vrednosti koje zastupa naša organizacija, u koje spada i solidarnost, te u skladu s tim brinemo jedni o drugima, imamo razumevanja jedni za druge i vodimo računa o tuđim potrebama i sklonostima. To su osnovni uslovi koje bi trebalo ispuniti da bi bilo koji kolektiv dobro funkcionisao i da bi svakoj osobi unutar kolektiva bilo dobro. Dakle, bez obzira na to koliko su ljudi različiti međusobno, oni unutar kolektiva mogu dobro funkcionisati ukoliko imaju zajedničke ciljeve i interese i ukoliko su solidarni i solidarne jedni s drugima.

Talas je prva organizacija u Srbiji koju vode trans i rodno nebinarne osobe i kojoj je glavni fokus promocija i zaštita prava TIRV osoba. Organizacija je formirana pre svega iz potrebe za adresiranjem problema TIRV zajednice, s tim da je naš rad fokusiran na promene i kreiranje sveta u kome će svaka osoba imati priliku i potrebne materijalne uslove da slobodno istražuje i izražava svoj identitet bez obzira na pol i rod koji su joj pripisani po rođenju, ali i bez obzira na sve druge lične karakteristike i društveni status. Neke od naših ključnih vrednosti oblikuju naš rad u okviru koga se podrazumeva poštovanje i implementacija feminističkih principa, promocija i zalaganje za antifascističke vrednosti i ideje, kao i zalaganje za slobodu i toleranciju i zaštitu ljudskih prava. Zalažemo se za promociju pacifističkih vrednosti pri čemu se vodimo tvrdnjom da rat, i generalno nasilje, nisu načini za rešavanje međunarodnih, nacionalnih i bilo kojih drugih sporova. Inkluzivnost, interseksionalnost i solidarnost se odražavaju u našim inicijativama i akcijama, te u skladu sa tim težimo da budemo povezani i da sarađujemo s drugim organizacijama, kolektivima, pojedinkama i pojedincima koji poštuju i promovišu ove vrednosti kako na lokalnom tako i na regionalnom području. U Srbiji, to se ogleda u više razgovora, predavanja i akcija s kvir i feminističkim organizacijama u kojima je Talas učestvovao, doprinoseći debatama o širim društvenim pitanjima iz trans perspektive. Takođe, trenutno radimo s tri druge TIRV organizacije iz regiona na razvijanju trans-feminističke mreže. Smatramo da se izvor snage za borbu za naša prava nalazi u solidarnosti i udruživanju, kao i razmeni znanja i iskustava. Takve prakse imaju veliki potencijal da povećaju uključenost i vidljivost TIRV osoba kao aktivnih članova/ica društva, što je neophodno za upliv novih ljudi u pokret.

Kuda idemo nakon dve godine postojanja?

Talas je organizacija koja postoji za i zbog TIRV zajednice. Za samo godinu dana postojanja Kolektiv Talas TIRV je već prepoznat kao jedna od najrelevantnijih organizacija za zastupanje prava TIRV osoba. Ono što je potrebno našoj zajednici jeste siguran prostor, edukacija, osnaživanje, pa i zaštita od transfobije s kojom se svakodnevno susrećemo, čemu ćemo težiti u daljem radu. Jedan

od glavnih problema naše zajednice je njena fragmentisanost i izolovanost mnogih njenih delova. Ona je uslovljena i nejednakim ekonomskim razvojem unutrašnjosti Srbije. Mnoge TIRV osobe iz unutrašnjosti nikad se i ne autuju iz straha od odbacivanja i gubljenja osnovnih uslova za život. Stoga ćemo posebno raditi na osnaživanju i povezivanju zajednice širom Srbije kao i na pritisku na institucije da joj obezbede odgovarajuću podršku i usluge izvan Beograda. To znači decentralizaciju trans-specifične zdravstvene zaštite, ali i psihološke i socijalne podrške, kao i potpunu depatologizaciju transrodnih identiteta. Ovo je važno isticati u našem kontekstu, jer je i u drugim sferama učestalo da institucije, pa i stručnjaci koji sa njima sarađuju, samo deklarativno usvoje savremene principe rada dok oni koji bi trebalo da ih sprovede ne dobijaju adekvatnu edukaciju i ne razvijaju osetljivost za rad sa TIRV osobama. Sporo i partikularno prevazilaženje prepreka s kojima se naša zajednica svakodnevno suočava najčešće se pravda „malim brojem TIRV osoba” – a zapravo njihovom nevidljivošću. Ono na čemu već sada radimo, pored dijaloga sa institucijama, jesu istraživanja o položaju i potrebama naše zajednice, lokalnim resursima (npr. sigurni prostori) koji joj mogu koristiti, ali i nastojanje da od institucija dobijemo što više podataka i dokumenata koji nas se tiču. S obzirom na pomenutu situaciju, ovo često predstavlja dodatan, a ne zasebno isplaniran posao koji zahteva puno povezivanja, oslanjanja na iskustva starijih aktivista/kinja, ali i novih pristupa.

Podjednako je važno i da naša zajednica bude vidljiva javnosti. Prema našim analizama u Srbiji mediji o trans osobama gotovo isključivo govore kroz patologizujuću prizmu, bilo da nas predstavljaju kao opasnost po društvo ili kao žrtve „nesklada tela i uma” koje treba da izazovu sažaljenje, a ne preispitivanje ključnih predrasuda cis osoba. Pokazalo se i da medije retko zanimaju naše priče koje se ne mogu pretvoriti u senzaciju, ređe nego što smo i očekivali. Iz tih razloga dosta ulažemo u kapacitete da sami stvaramo kreativni, kulturni i informativni sadržaj i da privučemo ljude iz zajednice sa veštinama u ovim oblastima. Tako na društvenim mrežama redovno delimo vesti o našim pravima i radu institucija sa kojima sarađujemo, informacije o procedurama tokom tranzicije, osnažujuće lične priče, preporuke knjiga i filmova, kao i seriju videa Kampanja vidljivosti u kojima same TIRV osobe govore o svojim problemima, potrebama i uspesima.

Kulture

**Trans artivizam na
postjugoslovenskom prostoru:
Strategije otpora i inkluzije**

Aleksa Milanović

Moje prvo pojavljivanje sa članovima, članicama i saveznicama trans zajednice na uličnom protestu dogodilo se nakon čitave decenije mog aktivističkog angažovanja u regionalnoj trans zajednici. Pre toga sam učestvovao na brojnim antifašističkim i LGBTIQ+ protestima u Beogradu, ali ovo je bilo moje prvo učešće u uličnoj akciji koju je organizovala lokalna trans zajednica kako bi istupila i stekla vidljivost u javnom prostoru, ali se i borila za prava trans, interpolnih i rodnovarijantnih osoba (TIRV). Moje učešće u ovoj konkretnoj akciji bilo je motivisano, najpre, željom da srpska trans zajednica “doživi” ovaj vid aktivizma, a potom, željom da taj događaj analiziram za potrebe ovog teksta. Skoro šest meseci pre tog događaja napisao sam sažetak za ovo poglavlje najavljujući da ću pisati o trans artivizmu kao obliku društvene intervencije na postjugoslovenskom prostoru. Bio sam zainteresovan za pisanje o jednom konkretnom događaju – uličnom performansu pod nazivom *Maske*, koji je tada već dva puta izveden u Crnoj Gori i jednom u Hrvatskoj. Shvatio sam da bi za moje istraživanje bilo korisno da predložim da se isti performans organizuje i u Srbiji kako bih mogao da se u okviru njega angažujem i kao učesnik i kao istraživač. Kada sam izložio tu ideju na sastanku trans grupe samopodrške, koordinatori grupe su mi rekli da su već razmišljali o izvođenju takve akcije povodom obeležavanja Dana sećanja na žrtve transfobije. Članice i članovi grupe bili su oduševljeni inicijativom i nastup je održan 20. novembra 2019. godine.

Aktivisti i aktivistkinje su za taj dan pripremili transparente čija je jedna strana bila obojena u crno, a druga u belo. Tekst na crnoj površini ukazivao je na problem s kojim se trans osobe suočavaju zbog transfobije, dok je tekst na beloj površini nosio pozitivnu i afirmativnu poruku otpora transfobiji. Scenario za taj performans podrazumevao je da svi aktivisti i aktivistkinje uzmu po jedan transparent i masku, zatim da naprave krug u javnom prostoru i 30 minuta drže ka publici crno obojenu stranu transparenta koja sadrži negativnu poruku. Nakon toga bi trebalo da skinu maske i sledećih 30 minuta drže ka publici belo obojenu stranu transparenta koja sadrži pozitivnu poruku (skidanje maske nije bilo obavezno i osobe kojima nije bilo prijatno da je skinu mogle su da zadrže masku na licu). Nažalost, ja nisam mogao da učestvujem u celom procesu pripreme tog događaja, ali sam prisustvovao kao učesnik na dan performansa. Kada sam stigao na dogovoreno mesto, izabrao sam transparent koji mi je odgovarao i stao sam u krug sa ostalima. To je bilo četvrto izvođenje *Maski* u roku od 12 meseci, u tri različite države i uz učešće tri različite

grupe aktivista i aktivistkinja. Sva četiri događaja su se na više načina međusobno razlikovala, ali su i pored toga ukazivala na povezanost trans zajednica na postjugoslovenskom prostoru – koji se može posmatrati kao zajednički aktivistički prostor. Ta povezanost je velika prednost koja bi se mogla iskoristiti za ostvarivanje lokalnih aktivističkih ciljeva, ali da bi se iskoristio njen pun potencijal, TIRV zajednice u pomenutom zajedničkom prostoru treba najpre da se organizuju na iste ili slične načine.

U ovom tekstu pišem o mogućnostima da same trans i rodno varijantne osobe i njihove zajednice preuzmu sopstvenu reprezentaciju i zastupaju same sebe u javnom diskursu. U skladu sa tim, usredsređujem se na primer performansa *Maske* i bavim se načinima na koje se umetnost koristi kao aktivistički alat u trans zajednicama na postjugoslovenskom prostoru. Moj argument je dvojak: prvo, tvrdim da je artivizam moćna alatka putem koje TIRV zajednica može da ostvari samoreprezentaciju i da bude prepoznata i vidljiva u javnom prostoru i medijima; drugo, pokazujem da artivizam može poslužiti kao oblik društvenog delovanja s potencijalom da omogući i podrži društvene i političke mehanizme promene. S tim u vezi, tvrdim da TIRV zajednica mora da postigne određeni nivo strukturalnog razvoja kako bi njeni aktivistički događaji imali društveni uticaj.

Umetnost i artivizam

Kao prva i jedna od najvažnijih u nizu funkcija koje umetnost može imati, najčešće se izdvaja funkcija reprezentacije, odnosno predstavljanja i prikazivanja društvenih pojava. Kada razmišljam o trans identitetima u kontekstu umetnosti, uvek prvo razmatram politike reprezentacije, odnosno načine na koje se trans i rodno varijantne osobe predstavljaju (ili se pak uopšte ne predstavljaju) u različitim umetnostima. U okviru umetnosti kao polja reprezentacije, koncept roda se konstruiše i razvija kao poseban fenomen, a usled uticaja društvenih normi neki rodni identiteti se otkrivaju, reprezentuju, tematizuju i intenzivno predstavljaju, dok se neki ostavljaju po strani ili se pomeraju u polje marginalnog Drugog. Rodno izražavanje ili rodni identiteti označeni kao Drugi najčešće se predstavljaju kao devijantni, opasni, apsurdni, čudni, tragični ili smešni (Uzel, 2014). Neophodno je osvestiti značaj i moć koju takve predstave imaju jer oni koji su u poziciji da predstavljaju imaju vlast nad svojim (pasivnim) objektima

predstavljanja. Stoga trans i rodno varijantne osobe ne smeju ostati u pasivnom položaju. Da bismo promenili taj položaj, moramo da preuzmemo reprezentaciju u svoje ruke i koristimo je kao aktivni činioči. “Jednostavno rečeno, ako se ne postaramo za predstavljanje i ne radimo kolektivno na stvaranju novih vizuelnih gramatika (pamteći i otkrivajući onu suzbijenu), onda ćemo ostati zarobljeni u zamkama prošlosti” (Gosset, Stanley, Burton, 2017., str. xviii). Dakle, ako uzmemo u obzir činjenicu da umetnost može biti moćno političko oruđe, preuzimanje reprezentacije u svoje ruke i njeno korišćenje u aktivizmu dovodi nas do još jedne važne funkcije umetnosti, a to je – društvena promena.

Pojava trans osoba u javnom diskursu na postjugoslovenskom prostoru svodi se na sporadične medijske nastupe pojedinaca u intervjuima, što znači da je vidljivost naše zajednice prilično ograničena. Osim toga, medijske reprezentacije trans osoba i medijski članci o trans temama uglavnom su senzacionalistički i svode se na priče o medicinskim procedurama, na ličnu borbu s rodnim identitetom, opisuju lokalne slučajeve nasilja prema TIRV osobama i prenose svetske tabloidne vesti o TIRV osobama. Jezik kojim se novinari i novinarka koriste u člancima o TIRV osobama pretežno je uvredljiv i patologizujući. Da bi to promenile, neke aktivističke organizacije objavile su priručnike za izveštavanje o TIRV temama i podelile ih lokalnim medijima kako bi ih upoznale s prihvatljivom terminologijom (Spektra, 2019; Trans Aid, 2019; Milanović & Stefanović, 2022). Međutim, čak i ako novinarka i novinari pročitaju i sprovedu u delo neke od tih predloga, ostaje pitanje o kojim će temama mediji izveštavati kada su u pitanju TIRV osobe. Ako nastave da izveštavaju o istim temama kao i ranije, onda će naša zajednica možda biti predstavljena prihvatljivijom terminologijom, ali i dalje u istom negativnom kontekstu. Jedno od mogućih rešenja ovog problema je proizvodnja novih afirmativnih priča vezanih za različite aktivističke događaje i akcije. To znači povećanu vidljivost, stvaranje mogućnosti za pojavu drugačije vrste reprezentacije i istovremeno uključivanje TIRV osoba kao subjekata umesto kao objekata lokalnih vesti. Performans *Maske* bio je jedna od tih prilika da ljudi iz lokalne TIRV zajednice pristupe medijima, povećaju vidljivost i predstave se u javnom prostoru. On je takođe primer koji govori o tome na koji način umetnost može da se stavi u službu aktivizma i koji pokazuje kako u zavisnosti od načina na koji je zajednica angažovana i koliko je uključena u tu aktivnost zavise i rezultati tog rada. Osobe koje su kreirale i izvele ovaj

performans nisu profesionalne umetnice i umetnici, nego amateri čiji plan nije bio da stvore umetničko delo, već da ostvare svoje ciljeve umetničkim delanjem. Pojavili su se u javnom prostoru kako bi izveli politički, a ne umetnički čin.

Jedan od mogućih oblika aktivističke reakcije i političkog delovanja su umetničke prakse koje kritikuju svakodnevni život i problematizuju društvenu stvarnost. Takve umetničke prakse su jedan od mogućih oblika otpora dominantnom diskursu moći i obično se javljaju kao posledica prisustva društvene moći. Dakle, slično kao i aktivizam, i umetnost može da bude usmerena na različite vidove analize, problematizaciju i preispitivanje svakodnevnih i društvenih problema, na intervenciju u određenom društvenom prostoru ili čak može ciljati na rušenje ustaljenog društvenog poretka. Međutim, ako se sagledaju društvene funkcije koje ove umetničke prakse obavljaju, mogu se uočiti razlike između njih. Američka kritičarka umetnosti i aktivistkinja Luci Lipard (Lucy Lippard, 1984) napravila je razliku između političke i aktivističke umetnosti, koja se zasniva na tendencijama umetničkog delovanja. Političku umetnost definisala je kao umetničku delatnost koja se bavi društvenim temama ali samo na nivou analize i kritike, dok aktivistička umetnost, pored analize i kritike, teži da se direktnom intervencijom uključi u teme kojima se bavi kako bi donela ili pokrenula društvene promene. To znači da aktivistička umetnost izlazi iz okvira političke umetnosti i ulazi u sferu aktivnog političkog angažovanja (Aladro Vico et al., 2018). Prema tome, ako umetnici i umetnice svoj umetnički rad doživljavaju kao sredstvo za postizanje političkih i društvenih promena, ta praksa bi se mogla definisati kao poseban hibridni oblik umetničkog društveno-političkog angažmana poznat kao *artivizam*.¹ Važno je napomenuti da artivizam ne treba doživljavati kao novi vid umetničke prakse ili novi oblik umetničkog izražavanja, već kao novi vid političkog delovanja i novi metod zagovaranja (Novović, 2021). Artivizam je, stoga, politička strategija koja bi se mogla implementirati kroz neformalno obrazovanje umetnika i umetnica kako bi se podstaklo njihovo interesovanje za društveno-političke probleme ili kroz osnaživanje i podsticanje ljudi iz marginalizovanih društvenih grupa da se bave umetničkim radom koji bi odražavao stanje date zajednice i povećao njenu vidljivost.

Stiven Dankomb (Stephen Duncombe, 2016), jedan od osnivača Centra za umetnički aktivizam u Njujorku, identifikovao je glavne ciljeve aktivizma koji se skoro u potpunosti poklapaju sa opštim ciljevima TIRV aktivizma u našem regionu. Da bih istakao njihove primarne funkcije, razvrstaću te komplementarne ciljeve prema njihovoj glavnoj orijentaciji, odnosno orijentaciji ka zajednici ili ka širem društvu. Ciljevi orijentisani ka zajednici uključuju izgradnju zajednice, pozivanje na učesće, pružanje korisnih alata, podsticanje eksperimentisanja i inspirisanje vizija o boljem svetu. Ciljevi orijentisani ka javnosti uključuju negovanje dijaloga, podizanje svesti i promenu percepcije o važnim pitanjima. Oni takođe obuhvataju preispitivanje dominantnih i opštih mišljenja i stavova, izazivanje kulturnih promena i stvaranje trenutnih i dugoročnih strukturnih promena u društvu. Na Dunkombovom spisku postoje dva cilja koja definišem kao podjednako orijentisana ka zajednici i ka širem društvu. Oni uključuju stvaranje prostora za kreativan rad i preobražavanje okruženja i iskustva.

Prva grupa, odnosno ciljevi orijentisani ka zajednici, podrazumeva komunikaciju unutar zajednice i usredsređuje se na članove zajednice i njihovu dobrobit, potrebe i osnaživanje. Zbog visokog nivoa transfobije u postjugoslovenskim zemljama i činjenice da su TIRV zajednice relativno mlade,² izgradnja zajednice i briga o njenim članovima i članicama su među najvažnijim aktivističkim ciljevima. Shodno tome, aktivistički rad, koji podrazumeva zajedničke aktivnosti i rad na međusobnom boljem upoznavanju, druženju, vršnjačkoj podršci, edukaciji i osnaživanju – ima suštinski značaj i vrednost za lokalne zajednice. Pošto većina trans osoba na ovim prostorima želi da uđe u medicinski proces tranzicije, mnoge od njih, nakon što završe sve medicinske procedure, napuštaju zajednicu i stapaju se sa opštom populacijom (Zulević, 2012). Zbog takvih tendencija, ključno je da se ti ljudi motivišu da održavaju veze sa zajednicom i da obavljaju bilo kakav aktivistički rad koji je orijentisan ka širenju zajednice i osnaživanju njenih mladih i novih članica i članova.

Druga grupa, odnosno ciljevi usmereni ka javnosti, fokusira se na komunikaciju između zajednice i šireg društva. Ta komunikacija ima za cilj da informiše opštu populaciju o pitanjima u vezi sa TIRV osobama, da pokrene razgovor s drugima radi podizanja svesti, da razbija stereotipe i predrasude o TIRV osobama i našoj zajednici i da započne razgovor koji

će dovesti u pitanje opšte stavove društva kada je ova tema u pitanju. Većinu komunikacije s ljudima van zajednice ostvaruju predstavnici nevladinih organizacija putem zagovaranja i lobiranja. Oni govore u ime cele zajednice pred državnim institucijama i medijima te su često jedini glas koji se može čuti. Ako je zajednica nezainteresovana ili nedovoljno povezana s ljudima koji rade za te NVO, onda te organizacije ne mogu adekvatno da utiču na institucije da promene politike, zakone i javno mnjenje. To je način na koji artivizam može doprineti razvoju različitih pristupa rešavanju problemā i stvaranju mogućnosti da članovi zajednice govore sami za sebe i u svoje ime.

Preostala dva cilja koja sam pomenuo odnose se na pitanja sigurnog prostora i javnog prostora. Isključivanje TIRV osoba iz domena javnog života i javnog prostora u direktnoj je vezi sa transfobijom. Da bismo rešili taj problem i ostvarili pravo da budemo vidljivi u javnom prostoru, moramo da budemo osnaženi kao pojedinci i kao zajednica. Prvi korak je stvaranje sigurnog prostora za dijalog s ljudima van zajednice. To bi na primer mogle biti galerije ili kulturni centri gde bi TIRV osobe mogle da izlože svoje umetničke radove široj javnosti i upoznaju one koji su zainteresovani da vide te radove i razgovaraju sa autorima i autorkama. Drugi korak bi mogao biti izlazak na otvorene javne prostore, kao što su ulice i javni trgovi u urbanim sredinama gde bi TIRV zajednica mogla da se susretne s prolaznicima. "Potreba za vidljivošću kao i odbijanje da se krije identitet u javnom prostoru predstavlja direktno suprotstavljanje mehanizmima disciplinske moći i pokušaj da se prostor reorganizuje tako da bude otvoren i dostupan svima" (Milanović, 2017, str. 119). Artivističkom intervencijom, TIRV zajednica mogla bi da preobrazi i reorganizuje javni prostor u političkom smislu i naruši njegovu homogenost. Ovakvi postupci proizvode novi javni diskurs ukazujući na nepravdu, diskriminaciju, svakodnevne probleme i životna iskustva TIRV zajednice komšijama, sugrađanima i svim ljudima koji dele ovaj zajednički javni prostor. To su glavni razlozi zbog kojih bi se ovakav cilj mogao shvatiti kao orijentisan prema TIRV zajednici kojoj je zabranjen pristup javnom prostoru, a ujedno i prema širem društvu koje pokušava da isključi iz javnog prostora svakoga ko se ne uklapa u propisane norme.

Pre nego što uđu u fazu u kojoj bi mogle da koriste umetnost u aktivističke svrhe, TIRV zajednice moraju proći kroz nekoliko formativnih faza. Prva faza je izgradnja zajednice koja podrazumeva komunikaciju i okupljanje ljudi koji dele iste ili slične

identitetske pozicije. U većini bivših jugoslovenskih republika ovaj proces započeo je formiranjem grupa za samopodršku (Milikj, 2020; Uličević, 2020; Milanović, 2020b; Hodžić et al., ovaj zbornik). Sledeća faza je obično rad na osnaživanju okupljene zajednice, što bi naposljetku trebalo da dovede do izgradnje kapaciteta za aktivistički rad. U početku, tokom sastanaka grupe za samopodršku, članovi zajednice razgovaraju o svojim problemima i polako se uključuju u rad na pronalaženju rešenja za svakodnevne teškoće s kojima se suočavaju u okviru specifičnog društvenog konteksta. Kada zajednica postane dovoljno osnažena, njeno članstvo odlučuje da spoljnom svetu javno predoči probleme poput diskriminacije i transfobije. Jedan od načina da se to uradi je kroz kreativno aktivističko delovanje, koje obuhvata različite umetničke projekte.

Samo dobro organizovane i osnažene zajednice uspevaju da dođu do te faze. Obično se, umesto da dođe u tu fazu, lokalna zajednica povremeno okupi oko neke aktivističke nevladine organizacije. Ta organizacija obavlja sav aktivistički posao dok većina članova i članica zajednice ostaje pasivna i koristi samo usluge te organizacije kao što su grupe samopodrške, radionice ili psiho-socijalna i pravna podrška. Stepenn aktivističkog angažovanja članova i članica koji pripadaju nekoj određenoj zajednici ne zavisi od toga koliko dugo ta zajednica postoji ili koliko osoba čini to članstvo, već zavisi od toga koliko dobro je ta zajednica organizovana i osnažena. Aktivistički rad koji obavljaju organizacije izolovane od zajednice uglavnom nije orijentisan ka razvoju kreativnih i umetničkih praksi koje uključuju timski rad članova i članica zajednice. Smatram da ta vrsta aktivističkog rada može biti važna za članove i članice zajednice, ali ne i za izgradnju zajednice ili njen razvoj, rast i solidarnost među članstvom.

Primer toga se može videti ako uporedimo trans aktivizam u Srbiji i Crnoj Gori. Grupa samopodrške za trans osobe u Srbiji osnovana je 2006. godine (Vidić i Bilić, ovaj zbornik), što bi se moglo smatrati polaznom tačkom trans aktivizma u toj zemlji. U Crnoj Gori je prva grupa za samopodršku osnovana 2013. godine, dakle sedam godina kasnije nego u Srbiji. Ipak, TIRV zajednica u Crnoj Gori je vidljivija. Izvodila je više kreativnih aktivnosti koje su joj donele veću vidljivost kroz javne nastupe i medijsku pokrivenost u poslednjih sedam godina (Milanović, 2020a). Tri godine od svog osnivanja, Asocijacija Spektra, kao jedina organizacija u Crnoj Gori koja se posebno bavi zaštitom i unapređenjem ljudskih prava TIRV osoba, utrostručila je svoje

članstvo, koje učestvuju u donošenju strateških odluka, raznim akcijama i aktivnostima zajednice (Ulićević, 2020).

U međuvremenu, TIRV zajednica u Srbiji je bila nekoherentna, neorganizovana i nevidljiva u javnosti. Takođe, samo se mali broj TIRV osoba u Srbiji bavi TIRV aktivizmom jer nema dovoljno motivisanih članova i članica zajednice za aktivistički rad. Sve to za ishod ima nedostatak organizovanih društvenih događaja, bezbednih prostora, radionica, predavanja, panel-diskusija, aktivističkih projekata i drugih aktivnosti u zajednici. Zbog manjka tih aktivnosti, srpska TIRV zajednica ne može da postane osnaženija, vidljivija, raznovrsnija, organizovanija, obrazovanija i sposobnija da preuzme samoreprezentaciju u svoje ruke. Promene na tom polju počele su se dešavati tek od 2021. godine odnosno od prvog javnog pojavljivanja organizacije Kolektiv Talas TIRV kao jedine u Srbiji koju su osnovale i koju vode isključivo trans i rodno nebinarne osobe.

U sledećem odeljku, analiziraću performans *Maske* kako bih uporedio razvoj ove dve zajednice i pružio uvid u njihove sličnosti i razlike. Sama činjenica da je isti performans izveden u Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji – u kratkom vremenskom razmaku – pokazuje da postjugoslovenski prostor može funkcionisati kao jedinstveni aktivistički prostor. Međutim, način na koji su *Maske* pripremane i izvedene u Srbiji i Crnoj Gori, kao i rezultati i ishodi ove aktivističke akcije u te dve zemlje govore da njihove TIRV zajednice nisu u istoj fazi razvoja i da imaju različitu strukturu i organizaciju.

Performans *Maske* u Crnoj Gori

Ovaj performans dizajnirali su i prvi put predstavili 2018. godine u Podgorici aktivisti i aktivistkinje nevladine organizacije Asocijacija Spektre. To je bio prvi javni performans i prvi javni skup TIRV osoba u Podgorici kao i u Crnoj Gori uopšte (Ulićević, 2020). Da bih objasnio kako je do njega došlo, ukratko ću predstaviti istoriju razvoja trans aktivizma u Crnoj Gori. Okupljanje TIRV osoba u Crnoj Gori krenulo je početkom 2013. godine, kada je osnovana grupa samopodrške za transrodne osobe u okviru organizacije Kvir Montenegro. U početku je ta grupa imala samo dva člana, a jedan od njih je bio osnivač i facilitator grupe Jovan Ulićević Džoli. U naredne dve godine grupi se pridružilo još ljudi, a krajem 2015. godine brojala je deset članova. Odlučili su da obrazuju

neformalnu trans aktivističku grupu i nazvali su je Transovci. Dve godine kasnije iz nje je izrasla Asocijacija Spekra koja je registrovana 2017. godine kao prva trans aktivistička organizacija u Crnoj Gori. Spektru je osnovalo šest transrodnih i rodno nebinarnih osoba, a sada ona ima sedamnaest aktivnih članova i članica koji su uključeni u strateško odlučivanje, različite akcije i aktivnosti (Ulićević, 2020).

Ljudi okupljeni oko grupe samopodrške i kasnije oko neformalne grupe Transovci radili su na samoosnaživanju i osnaživanju i jačanju zajednice, i zahvaljujući tome, za nekoliko godina bili su spremni da formiraju Asocijaciju Spekra. Prvu javnu akciju trans zajednice u Crnoj Gori *Transovci* su izveli su 2016. i ona je obuhvatala izradu postera sa edukativnim i kreativnim porukama koje su delili širom Podgorice. Akcija je nazvana “Prođimo ispod duge zajedno”, a glavni cilj joj je bio podizanje vidljivosti deljenjem ličnih poruka i priča o TIRV osobama. Iste godine *Transovci* su organizovali još jednu akciju vidljivosti koja je uključivala izradu postera. Ovoga puta posteru sa edukativnim sadržajem deljeni su ne samo široj javnosti već i raznim institucijama i akademskoj i naučnoj javnosti. Akcija je nosila naziv “Slavimo ljudske različitosti”. Sledeći nivo u sticanju veće vidljivosti za TIRV zajednicu u Crnoj Gori bilo je javno autovanje nekih članova i članica Spekre i deljenje njihovih ličnih priča u lokalnim medijima. U tom trenutku su postali spremni za svoj prvi javni skup kao zajednica. Godine 2018. odlučili su da Dan sećanja na žrtve transfobije obeleže javnim performansom i da po prvi put zajedno izađu u javni prostor s namerom da pokažu “pobunu protiv sistema koji ne priznaje njihovo postojanje” (PR Centar, 2018).

Performans su pripremili i izveli aktivisti i aktivistkinje Asocijacije Spekra (vidi Ulićević i Brković, ovaj zbornik). Kupili su sav materijal za izradu maski i transparentata, napisali scenario, preduzeli sve mere predostrožnosti u slučaju da dođe do incidenata i osmislili sistem podrške aktivistima i aktivistkinjama koji će stajati u krugu s transparentima na glavnom podgoričkom trgu. Maske su bile ručno izrađene od gipsa i rolni gaze nanesenih direktno na lice preko plastične folije, tako da se oblik maske prilagođavao obliku i konturama lica svakog učesnika i učesnice. Maske su morale biti napravljene najmanje jedan dan pre performansa. Transparenti su bili izrađeni od kartona i ručno obojeni sa obe strane. Jedna strana je bila obojena u crno i na njoj je stajala “negativna” poruka, odnosno kratka rečenica o

diskriminaciji ili nasilju prema trans i rodno nebinarnim osobama. Druga strana je bila bela i nosila je “pozitivnu” poruku, odnosno ohrabrujuće reči kao reakciju na negativnu poruku s druge strane transparenta. Evo nekoliko primera.

Na crnoj strani: “Zbog nasilja koje sam trpio, morao sam da prekinem školovanje.”

Na beloj strani istog transparenta: “Uprkos svemu, živim slobodno.”

Na crnoj strani: “Od oktobra 2017. do septembra ove godine, ubijeno je 368 trans osoba.”

Na beloj strani istog transparenta: “10 živih ponosnih trans osoba je danas na ovom Trgu.”

Na crnoj strani: “Da bih promijenio oznaku pola, morao sam proći sterilizaciju.”

Na beloj strani istog transparenta: “Stojim ovdje ponosan što sam tu i što odbijam da pognem glavu.”

Na crnoj strani: “Momak iz škole me je gađao stolicom. Iz straha ga nijesam prijavila.”

Na beloj strani istog transparenta: “Strah me više nikad neće paralisati.”

Opis priprema za ovaj performans pokazuje da je zajednica morala neko vreme da radi na dizajniranju, pronalaženju i kupovini neophodnog materijala i da na kraju samostalno napravi maske i transparente. Performans je koncipiran kao jednosatno stajanje u krugu van bezbednog prostora što bi moglo biti neprijatno, pa čak i veoma opasno ako bi došlo do provokacija ili napada. Zato takve akcije moraju da osmisle, organizuju i izvode ljudi koji dele iste vrednosti i ciljeve i koji se dobro slažu, bodre i veruju jedni drugima. Ovakvim zajedničkim radom na projektima kao što su *Maske*, lako bi se ostvarili aktivistički ciljevi orijentisani ka zajednici.

Što se tiče uticaja na društvo, zajednička aktivistička intervencija u javnom prostoru svakako je uticala na slučajne prolaznike, ali je ova aktivistička grupa isplanirala i druge strategije uticaja. Aktivisti i aktivistkinje su deljenje informacija i slanje poziva na platformama društvenih mreža, kao i pozivanje medija da prisustvuju i izveštavaju o događaju, prepoznali kao najvažnije

ciljeve performansa čijim ostvarenjem bi se mogao izvršiti uticaj na javnost. Treba napomenuti da je najmanje šest onlajn medija u Crnoj Gori (Vijesti, RTCG, FOS, Dan, Antena M, CdM) objavilo tekstove o ovom događaju, a među njima i javni servis Radio-televizije Crne Gore s nacionalnom pokrivenošću. Medijski izveštaji, koji su znatno povećali vidljivost trans populacije, sastojali su se od fotografija, video-snimaka, objašnjenja ovog događaja i izjava koje su nakon performansa dali izvršni direktor Spektre Jovan Ulićević Džoli i aktivistkinja Hana Konatar. Oboje su poslali javnosti slične poruke. Naveli su da je trans zajednica odlučila da pokaže da su njihovi životi i sloboda najvažniji, da je trans zajednica spremna da se zauzme za svoja prava, te da ih nasilje i ugnjetavanje neće sprečiti da istupe i pokažu da su spremni da se suprotstave transfobičnim pritiscima društva (PR Centar, 2018).

Osim u Podgorici, aktivisti i aktivistkinje Asocijacije Spektra izveli su performans *Maske* u Kolašinu, reagujući tako na nasilje koje je u tom gradu doživela trans osoba krajem avgusta 2019. godine. Performans je održan 16. septembra iste godine i mediji su ga najavili kao prvo javno okupljanje trans osoba u Kolašinu. Većina medija u Crnoj Gori objavila je tekstove o tom događaju, zajedno sa izjavama dve aktivistkinje Asocijacije Spektra, Hane Konatar i Marije Jovanović, i aktiviste Nikole Ilića. Ovo je bitno zato što ukazuje na osnaživanje novih članova zajednice koji žele da javno govore i komuniciraju s medijima. Njihove izjave bile su slične izjavama iz Podgorice. Marija Jovanović je istakla da je glavni cilj performansa, kao i svih njihovih aktivističkih akcija, da pošalje poruku da trans zajednica postoji u Crnoj Gori i da neće odustati od borbe za svoja ljudska prava niti tolerisati nasilje. Nikola Ilić je rekao “da građane Kolašina nije zanimalo da čitaju šta piše na transparentima” i da su u Podgorici “imali veći stepen pažnje” (PR Centar, 2019). Kao i u Podgorici, glavna strategija za postizanje vidljivosti ovim performansom uključivala je pozivanje medija. O tom događaju pisali su čak i neki od najčitanijih onlajn medija u Srbiji ističući da je to bio prvi skup trans osoba u Kolašinu.

U patrijarhalnom i transfobnom društvu kao što je Crna Gora, do javnog nastupa i javnog protesta TIRV osoba može doći samo kada je TIRV zajednica dovoljno jaka da se odupre strahu i da se zauzme za svoja građanska prava. Oni su izabrali artivizam kao sredstvo samoreprezentacije i izražavanja bunta u nadi da će to biti najpristupačniji i najefikasniji način komunikacije s medijima i širom javnosti. Medijski izveštaji o TIRV populaciji

na Balkanu uglavnom se usredsređuju na senzacionalističke članke o medicinskom procesu tranzicije ili na izveštaje o nasilju i negativnim aspektima života TIRV ljudi. Da bi se to promenilo, neke od aktivističkih organizacija redovno obaveštavaju lokalne medije o aktivnostima i događajima koje organizuju. Shodno tome, javne aktivističke akcije ili umetnički događaji mogu biti dobra prilika za izveštavanje o problemima TIRV osoba. Trans zajednica u Crnoj Gori prepoznala je potencijal artivizma i odlučila je da iskoristi tu strategiju kako bi dobila više prostora u medijima. Asocijacija Spektre je 2019. godine organizovala dva javna performansa u Crnoj Gori, aktivistkinja Spektre, Marija Jovanović, je imala dve izložbe fotografija u Podgorici, a Spektre je, uz organizaciju Kvir Montenegro, bila domaćin izložbe fotografija *Trans Balkan* beogradskog fotografa Aleksandra Crnogorca. O svakom od tih događaja izveštavali su lokalni mediji. Prema *Analizi izveštavanja o transrodnim osobama u onlajn i elektronskim medijima u Crnoj Gori za 2019. godinu* (Milanović 2020a), na šest posmatranih onlajn medijskih portala, 45% tekstova koji se bave trans tematikom bili su izveštaji o aktivističkim i artivističkim događajima i intervjui s TIRV aktivistima i aktivistkinjama. Iako su ti medijski izveštaji imali uglavnom neutralan ton, ovakav publicitet može se smatrati pozitivnim za TIRV zajednicu. Jedan od ciljeva aktivista i aktivistkinja je edukacija medijskih radnika i radnica o TIRV temama i o tome kako da izbegnu negativne prakse izveštavanja, senzacionalističke i neetičke pristupe ili negativno etiketiranje i diskriminirajući jezik kada su u pitanju teme u vezi s TIRV osobama. Još jedan cilj aktivizma je da se obezbedi materijal za novinare i dobije prostor u medijima kako bi TIRV osobe bile vidljive i prepoznate kao zajednica koja pripada tom društvu. Aktivisti i aktivistkinje u Crnoj Gori odlučili su da se pozabave tim ciljevima i da puno pažnje posvete medijima, koje su identifikovali kao mogućeg saveznika u borbi za građanska prava i kao instrument za uspostavljanje komunikacije sa institucijama i uopšte sa javnošću.

Maske u Hrvatskoj i Srbiji

Performans *Maske* održan je u Zagrebu u martu 2019, a u Beogradu u novembru iste godine, ali mediji nisu propratili te događaje, niti su njihovi organizatori i organizatorke imali isti plan i strategiju iskorišćavanja samih događaja u cilju vidljivosti kao što je to bio

slučaj u Crnoj Gori. Povod za izvođenje *Maski* u Zagrebu bio je prvi Balkanski trans inter marš, održan 30. marta. Organizatori tog događaja bili su Asocijacija Spekra iz Crne Gore, kolektIRV (nekadašnji Trans Aid) iz Hrvatske i regionalna organizacija Trans mreža Balkan. Zamisao im je bila da iskoriste *Maske* za promociju i najavu Balkanskog trans inter marša kao značajnijeg događaja. Performans je održan nekoliko dana pre Marša, u centru grada, dok su aktivisti i aktivistkinje delili letke s pozivima za Marš i informacijama o problemima trans osoba. Aktivisti i aktivistkinje Asocijacije Spekra doneli su maske koje je napravila trans zajednica u Podgorici, dok su transparente napravili u Zagrebu. Bilo je šest izvođača i izvođačica: tri osobe iz Crne Gore, dve iz Hrvatske i jedna iz Severne Makedonije. Kao podršku imali su tri bubnjarke iz kolektiva *Drum 'n' bijes*. KolektIRV je organizovao snimanje izrade transparenata, zajedničkog izlaska na javni trg kao i samog performansa. Od tog video-materijala napravili su dvominutni snimak za društvene mreže. S obzirom na to da je nekoliko različitih organizacija organizovalo *Maske* u Zagrebu s namerom da promovišu regionalno okupljanje, ta akcija se ne može analizirati kao rad lokalnih aktivista i aktivistkinja i TIRV zajednice iz Hrvatske. Što se tiče organizovanja i izvođenja ovog performansa u Srbiji, situacija je drugačija nego u Hrvatskoj jer je u Srbiji, kao i u Crnoj Gori, događaj iskorišćen za obeležavanje Dana sećanja na žrtve transfobije. Iz tog razloga ću analizirati i porediti izvođenje performansa *Maske* samo u Crnoj Gori i Srbiji kako bih uporedio razvoj te dve zajednice i njihove kapacitete za upotrebu umetnosti kao aktivističkog sredstva.

Trans zajednica u Srbiji postoji duže od trans zajednice u Crnoj Gori. Budući da je broj stanovnika Srbije jedanaest puta veći, u Srbiji ima mnogo više trans osoba nego u Crnoj Gori, ali i pored toga, trans aktivizam je na višem stepenu razvoja u Crnoj Gori nego u Srbiji. Okupljanje TIRV osoba u Srbiji počelo je 2006, kada je osnovana grupa samopodrške za transrodne osobe u okviru organizacije Geten – Centar za prava LGBTIQa osoba (ranije Gayten–LGBT). Grupu su u početku činile četiri osobe, ali se u narednim godinama taj broj povećavao. Puno trans osoba iz Srbije bilo je u nekom trenutku deo grupe za samopodršku, ali su te osobe samo koristile usluge Getena i nisu bile uključene u aktivistički rad. Nije bilo programa za izgradnju zajednice niti organizovanih aktivnosti u zajednici, kao ni programa za osnaživanje trans osoba za aktivistički rad. Rezultat toga je postojanje neorganizovane i nekoherentne zajednice, odsustvo

društvenih aktivnosti, osim sastanaka grupe za samopodršku, i nizak nivo vidljivosti trans osoba u javnom diskursu.

U uvodu ovog teksta opisao sam kada i kako je srpska TIRV zajednica odlučila da izvede *Maske*. Taj plan sproveden je u delo novembra 2019. godine kada je u centru Beograda održan performans *Maske* povodom obeležavanja Dana sećanja na žrtve transfobije. Organizovala su ga dva koordinatora grupe za samopodršku, a sponzorovala ga je organizacija Geten. Jedan od koordinatora grupe za samopodršku, Saša Lazić, stupio je u kontakt s Marijom Jovanović, aktivistkinjom Asocijacije Spektra. Marija mu je poslala detaljna uputstva o tome kako da se pronađu materijali za maske i transparente, objasnila kako se prave maske i pripremaju transparenti i uputila ga kako da postavi performans. Takođe je ponudila savete za odabir lokacije, mere predostrožnosti, organizovanje podrške zajednice i saveznika, i strategiju promocije i komunikacije s predstavnicima medija. Međutim, srpska TIRV zajednica imala je kapacitet da isprati i ispuni samo deo tih predloga zbog manjka ljudi zainteresovanih za aktivizam i nedostatka prostora potrebnog za pripremu materijala. Plastične maske su kupljene u prodavnici kostima, a transparente su napravili ljudi iz grupe za samopodršku. Svi smo se okupili na glavnom trgu u centru grada nekoliko minuta pre 19 časova i svako je izabrao transparent koji mu je odgovarao. Evo nekoliko primera.

Na crnoj strani: “Ni kod kuće se više ne osećam bezbedno.”

Na beloj strani istog transparenta: “Nikada neću prestati da se borim za svoja prava.”

Na crnoj strani: “Moja majka mi je rekla da me niko neće voleti.”

Na beloj strani istog transparenta: “Trans osobe hrabro ostaju ono što jesu.”

Na crnoj strani: “Nevidljivost me ubija.”

Na beloj strani istog transparenta: “Nebinarne osobe postoje.”

Petnaest članova i članica grupe za samopodršku i njihovih prijatelja s maskama i transparentima obrazovali su krug. Okupljena grupa je odlučila da performans bude kraći nego što je bilo predviđeno u prvobitnom scenariju. Umesto sat vremena, stajali smo manje od pola sata – desetak minuta pokazujući crnu stranu i desetak minuta pokazujući belu stranu transparenta. Neuniformisani policajci, koji su sve vreme bili prisutni, neosetno

su nas pomerili ka uglu trga, što je smanjilo prečnik kruga koji smo prvobitno formirali. Na trgu je stajalo dvadesetak naših saveznika i saveznica koji su došli da nas podrže. Slučajni prolaznici uglavnom su nakratko zastajali ispred nas, a zatim produžavali dalje. Bilo je vetrovito i prohladno novembarsko veče i na trgu nije bilo mnogo ljudi. Nakon performansa zapalili smo sveće u znak sećanja na trans osobe ubijene u proteklih godinu dana, a zatim smo napustili trg. Ovaj događaj nisu propratili srpski (ili bilo koji drugi) mediji, niti je Dan sećanja na žrtve transfobije obeležen u lokalnim medijima. Da bi ovakve akcije mogle da ispune svoj pun potencijal i dopru do što većeg broja ljudi, potrebno je na lice mesta pozvati predstavnike medija i razgovarati s njima o događaju. Uz medijsku pokrivenost, takvi događaji bili bi vidljiviji široj populaciji, ali i članovima TIRV zajednice širom Srbije.

Srpska trans zajednica nije razvila sopstvenu strategiju ni plan za pripremu i izvođenje ovog performansa. Njihov jedini cilj bio je da izvedu *Maske* kao pojedinačnu akciju javnog okupljanja. Performans je više ličio na fleš mob akciju, izolovan od bilo kakvog konteksta i svrhe. Tim nastupom nismo ostvarili medijsku vidljivost niti smo postigli osnaživanje zajednice koje bi moglo da motiviše njene članove i članice na nove slične akcije ili zajedničke aktivističke projekte. Razlozi za to su brojni. Da bi se artvizam koristio kao oruđe koje daje rezultate, zajednica mora imati uslove da ga implementira u aktivistički rad. Pre svega, članovi zajednice moraju imati bezbedan prostor za razmenu ideja i kreiranje artivističkih akcija. Takođe, moraju biti dovoljno osnaženi da te akcije izvode javno. U trenutku izvođenja ovog performansa srpska TIRV zajednica nije imala osnovne uslove za okupljanje i nije bila dovoljno osnažena niti povezana da bi iskoristila pun, ili bilo kakav, potencijal artvizma. Ova aktivistička akcija ukazala je na činjenicu da u Srbiji postoje TIRV ljudi koji su zainteresovani za bavljenje aktivizmom i koji se lako mogu mobilisati za akcije ovog tipa. Trans pitanja su tema o kojoj se povremeno raspravlja u srpskim feminističkim i levičarskim krugovima i uopšte u javnom diskursu. Pošto je u Srbiji ojačao pokret koji isključiv prema trans osobama, ta tema se u poslednje vreme sve češće pominje i zbog toga će uvek biti TIRV ili LGB osoba koje su spremne da podrže trans aktivističku inicijativu i da se povremeno uključe u akcije poput ovog performansa. Međutim, da bi se ostvarila neka značajna promena, nije dovoljno s vremena na vreme mobilisati ljude. Da bi se iskoristio aktivistički potencijal koji ti ljudi mogu da pruže, potrebno je organizovati ih u jaku, povezanu i osnaženu

Zaključak

U ovom poglavlju predstavio sam performans koji je održan u četiri društvena konteksta: u prestonicama tri zemlje i u jednom manjem gradu. Organizatori i učesnici tih aktivističkih događaja bili su aktivisti i aktivistkinje i ljudi iz tri različite zemlje. Povezani su zahvaljujući aktivističkom umrežavanju koje u ovoj oblasti razvija Trans mreža Balkan – regionalna organizacija za trans, interpolne i rodno varijantne osobe koja deluje u osam zemalja (Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Crna Gora, Srbija, Kosovo, Severna Makedonija, Slovenija i Albanija). Te tri zajednice su u različitim fazama razvoja i imaju na raspolaganju različite resurse za bavljenje aktivizmom, što se odrazilo na organizaciju i izvođenje performansa *Maske*. U skladu sa navedenim razlozima njihov izbor aktivističke strategije bio je različit. Aktivisti i aktivistkinje iz Crne Gore bili su usredsređeni na izgradnju zajednice, medijsko praćenje događaja i komunikaciju s javnošću; u Hrvatskoj je performans iskorišćen kako bi se najavio Marš i kako bi se pozvalo više ljudi da učestvuju u predstojećem događaju, dok su aktivisti i aktivistkinje u Srbiji želeli da se pojave u javnom prostoru i izraze protest u ime svih TIRV osoba izloženih transfobiji. Sva tri performansa ukazuju na povezanost i saradnju koja postoji između lokalnih TIRV zajednica na postjugoslovenskom prostoru, ali i na brojne razlike između tih zajednica.

Komparativnom analizom pripreme i izvođenja performansa *Maske* u Crnoj Gori i Srbiji, pokušao sam da ukažem na to da, korišćenjem aktivizma TIRV zajednica može ostvariti određeni stepen vidljivosti i pružiti otpor, ali i na činjenicu da su za aktivizam potrebni razvijena zajednica i materijalna sredstva. Srpskoj zajednici nije teško da obezbedi te dve neophodne komponente zbog postojećih veza i saradnje regionalnih zajednica i aktivista i aktivistkinja. Naša prednost je u tome što imamo priliku da učimo iz iskustava drugih zajednica i da vidimo njihove dobre rezultate. To nam pruža ne samo nova neophodna znanja, već i motivaciju da se bavimo aktivističkim radom. Potvrda te tvrdnje nalazi se u najnovijim dešavanjima u oblasti TIRV aktivizma u Srbiji. U februaru 2020. godine, nekoliko trans i nebinarnih osoba iz Srbije učestvovalo je na treningu organizovanja zajednice u

Podgorici. Trening su održali aktivisti i aktivistkinje Trans mreže Balkan i Asocijacije Spektra, a bio je namenjen TIRV osobama koje žive na teritoriji Severne Makedonije, Srbije, Albanije i Crne Gore. Nakon tog događaja, dve učesnice iz Srbije pokazale su inicijativu da se uključe u aktivistički rad, te su ubrzo uz podršku Trans mreže Balkan počele da okupljaju ljude u Srbiji i obrazuju neformalnu aktivističku grupu pod nazivom TOTA – Trans organizacija trans aktivista (Milanović, 2020b). Krajem 2020, nakon glasanja i na predlog TIRV zajednice u Srbiji, naziv TOTA preinačen je u Talas. Uz pomoć i podršku aktivista i aktivistkinja iz regiona, ta neformalna grupa 2021. godine postala je formalno registrovana organizacija pod imenom Kolektiv Talas TIRV (vidi Kolektiv Talas TIRV, ovaj zbornik). Ujedinjenim snagama, regionalni aktivisti i aktivistkinje pružili su ključne resurse za stvaranje lokalne organizacije čiji je glavni cilj da se izgradi jaka, dobro organizovana, osnažena i inkluzivna trans i nebinarna zajednica u Srbiji (Azdejković, 2021). Preostaje da se vidi hoće li Kolektiv Talas TIRV koristiti artvizam kako bi podigao vidljivost i povezao, podstakao i osnažio fragmentiranu trans i nebinarnu zajednicu širom Srbije.

- 1 Pojam *artvizizam* skrovao je 2005. slovenački teoretičar umetnosti Aldo Milohnić. Ovaj pojam je kovanica dve različite reči – umetnosti i aktivizma (Niehoff, 2018). Stvaranje društveno angažovanih umetničkih dela čiji je glavni cilj aktivistička intervencija svakako je starije od pojma *artvizizam* i razvoja artvizizma kao teoretskog koncepta. Štaviše, uvođenje tog pojma samo obuhvata različite umetničko-aktivističke prakse i postupke čija je zajednička namera borba za bolji i pravedniji svet.
- 2 Srpska zajednica je najstarija, dok su hrvatska, bosanskohercegovačka, kosovska i crnogorska osnovane kasnije.

Literatura

- Aladro-Vico, E., Jivkova-Semova D. & Bailey, K. (2018). Artivism: A new educative language for transformative social action. *Comunicar: Media Education Research Journal*, 57 (26),9–18.
- Asocijacija Spektra. (2019). *Preporuke za medijsko izveštavanje o transrodnim, interpolnim i rodno varijantnim osobama*. Podgorica: Spektra.
- Azdejković, P. (2021). Talas: nova organizacija za trans, interseks i rodno varijantne osobe. *Optimist: vodič kroz gej Srbiju*, 60, 26–31.
- Duncombe, S. (2016). Does it work?: The Effect of activist art. *Social Research: An International Quarterly*, 83 (1), 115–134.
- Lippard, L. R. (1984). Activating Activist Art, *Circa*, 17, 11–17.
- Majcen Linn, O. (2019). Pojam subverzije u savremenoj teoriji medija i medijske umetnosti. *Srpska politička misao – posebno izdanje*, 41–54.
- Milanović, A. (2017). Public space and a knot of visibility: Genders and sexualities exposed. *AM Journal*, 14, 113–122.
- Milanović, A. (2020a). *Analiza izveštavanja o transrodnim osobama u onlajn i elektronskim medijima u Crnoj Gori za 2019. godinu*. Podgorica: Asocijacija Spektra & Kvir Montenegro.
- Milanović, A. (2020b). Trans community (self)organizing in Serbia. U A. Milanović (ur.), *Community (self)organizing of transgender movement in Western Balkans region* (str. 41–48). Podgorica: Asocijacija Spektra.
- Milanović, M., & Stefanović, M. (2022). *Preporuke za medijsko izveštavanje o transrodnim, interpolnim i rodno varijantnim (TIRV) osobama*. Beograd: Kolektiv Talas TIRV.
- Milikj, L. (2020). Trans community (self)organizing in North Macedonia. U A. Milanović (ur.), *Community (self)organizing of transgender movement in Western Balkans region* (str. 7–12). Podgorica: Asocijacija Spektra.
- Novović, A. (2021). Intervju sa Jovanom Ulićevićem: Queer je biti svoj i imati kičmu. Portal Kombinat. Dostupno na <https://portalkombinat.me/queer-je-bit-i-svoj-i-imati-kicmu/>
- PR Centar. (2018). *Perfomans Maske bunt protiv sistema koji ne prepoznaje postojanje trans osoba*. Dostupno na <http://prcentar.me/clanak/perfomans-maske-bunt-protiv-sistema-koji-ne-prepoznaje-postojanje-trans-osoba/541>
- PR Centar. (2019). *Montenegro Prajd karavan krenuo Crnom Gorom: Prvo javno okupljanje trans osoba održano danas u Kolašinu*. Dostupno na <http://prcentar.me/clanak/montenegro-prajd-karavan-krenuo-crnom-gorom-prvo-javno-okupljanje-trans-osoba-odrano-danas-u-kolainu/912>

- Simone, N. (2018). Unmasking the fake: Theatrical hoaxes from the dreadnought hoax to contemporary activist practice. U D. Becker, A. Fischer i Y. Schmitz (ur.), *Faking, forging, counterfeiting: Discredited practices at the margins of mimesis* (str. 223–237). Bielefeld: Transcript Verlag.
- Trans Aid. (2019). Osnovne smjernice za izvještavanje o interspolnosti. Zagreb: Trans Aid.
- Ulićević, J. (2020). Trans community (self)organizing in Montenegro. U A. Milanović (ur.), *Community (self)organizing of transgender movement in Western Balkans region* (str. 23–40). Podgorica: Asocijacija Spektra.
- Uzel, O. (2014). Tragic Tropes: Transgender Representation in Contemporary Culture. Geek Melange. Dostupno na <http://www.geekmelange.com/2014/03/tragic-tropes-transgender-representation/>
- Vilenica, A. (2011). Aktivizam i umetnost. U A. Veselinović, P. Atanacković i Ž. Klarić (ur.), *Izgubljeno u tranziciji: kritička analiza procesa društvene transformacije* (str. 323–331). Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung.
- Zulević, J. (2012). Istraživanje problema transeksualnih osoba u sferama školstva, rada i zapošljavanja, zdravstvene zaštite i državne administracije. U S. Gajin (ur.), *Model zakona o priznavanju pravnih posledica promene pola i utvrđivanja transeksualizma: prava trans osoba – od nepostojanja do stvaranja zakonskog okvira* (str. 27–49). Beograd: Centar za unapređivanje pravnih studija.

**Ka ne/zajedničkoj budućnosti:
Kritička istorija beogradske
dreg scene**

Andrija Filipović

Dreg je u proteklih nekoliko godina zadobio veliku vidljivost u Beogradu. Najpre, toj temi bio je posvećen desetominutni segment u emisiji *Scena* na N1 (2019), kablovskoj televiziji sa znatnim brojem gledalaca. Dve dreg kraljice, Dekadencija i Karma Geddonia, opisale su kako se transformišu u svoje dreg persone i šta za njih znači dreg. Šta je Srbija čula? Za Dekadenciju, transformacija je ključ za dreg performanse, gde se njeno svakodnevno sopstvo povlači pred njenim dreg likom. Inspiracija joj je obična žena “smoždena patrijarhatom i kapitalizmom”, ali koja ipak poseduje unutrašnju snagu. Karma Geddonia je rekla da se zainteresovala za dreg kroz rijaliti *RuPaul’s Drag Race* i pop kulturu uopšte. Za obe performerke, dreg je umetnost, koja “nije u vezi s ličnim preferencijama”. Dreg, za njih, nije isto što i biti gej/lezbejka ili transrodna osoba. Štaviše, za Dekadenciju je dreg alternativna vrsta performansa dostupna svima, što znači da je *za sve*. Kako ona kaže, zablude je da je dreg suštinski vezan za “biološke muškarce”, posebno dok “napredujemo ka post-rodnom društvu”. Karma Geddonia dodaje da dreg uopšte ne mora da ima nikakve veze s rodom i da su savremeni oblici i izrazi drega inspirisani životinjama, insektima, pa čak i vanzemaljskim formama. Štaviše, Dekadencija je u intervjuu do te mere deesencijalizovala dreg da je rekla da u Beogradu ne postoji dreg zajednica, nego da svi oni zapravo imaju zajednički hobi.

Kako je uopšte postalo moguće da ove dreg kraljice govore u svoje ime u zemlji s pretežno transfobnim i homofobnim stanovništvom? Šta je dovelo do toga da dreg kraljice i kraljevi, do tada doslovno nepoznati izvan LGBT zajednice, zadobiju takvu medijsku pažnju? U teorijskom smislu, šta je uslovalo da dreg kraljice i kraljevi postanu društveno prepoznati subjekti? Sledeći Delezove i Gatarijeve uvide u vezi s procesima subjektivizacije, tvrdim da je pojava drega i njegova povećana vidljivost u vezi s društveno-ekonomskim promenama u savremenoj Srbiji, a posebno u Beogradu. Najvažniji aspekt tih promena je liberalizacija tržišta s pratećom prekarizacijom radne snage i odrazom istih u kulturnoj proizvodnji u vidu kreativnih industrija.¹ Istorija drega je, dakle, dobrim delom istorija kreativnih industrija u Beogradu. Takođe, tvrdim da dreg i učestvuje u kreativnim industrijama i da nudi kritiku kako kreativnih industrija (neoliberalnog kapitalizma) tako i društva uopšte (heterocisnormativnosti i patrijarhata). Dreg kraljice i kraljevi su i pripojeni i odvojeni, što znači da su istovremeno istorijski oblikovani promenljivim ekonomsko-društvenim silama i kritički nastrojeni prema njima.

U prvom delu ovog poglavlja postavljam teorijski okvir i istorijski kontekstualizujem fenomen drega u Beogradu. Koristim Delezovu i Gatarijevu teoriju subjektivizacije kao teorijsku i metodološku polaznu tačku, i upravo kroz taj teorijski okvir razumem dreg kao *pripojen* i *odvojen*. Drugi deo eseja bavi se *pripojenim* dregom, dregom koji je za svakoga – onim koji se izvodi u središtu kreativnih industrija u vidu mejnstrim događaja sa *lip-syncing*, takmičenjima u *realness* i *runway shows*. Treći deo eseja bavi se dregom koji je *odvojen*, dregom koji je kritički nastrojen prema kulturnim industrijama, socio-ekonomskom stanju i maskulinističkoj, patrijarhalnoj kulturi u Srbiji. Dreg koji je odvojen je paradoksalan fenomen s obzirom na to da mnoge dreg kraljice i kraljevi koji nastupaju u prostorima kulturnih industrija izvode performanse koji otvoreno kritikuju te industrije i srpsko društvo kao takvo. Iako je istorija drega istorija džentrifikacije, liberalizacije i prekarizacije Beograda i u Beogradu, u njoj se javlja mogućnost da dreg postane “drugim” zajedno sa ostatkom LGBT zajednice, i to je ključni aspekt ovog teksta i same istorije drega predstavljene u njemu.

Subjektivizacija drega: Teorijska i istorijska kontekstualizacija

U ovom tekstu procese subjektivizacije, u Gatarijevom viđenju tog pojma, shvatam kao nizove puteva/glasova² *moći* koja se sprovodi na umovima i telima, puteva/glasova *znanja* proizvedenog i uspostavljenog kroz materijalno-semiotičke prakse nauke i ekonomije, i puteva/glasova *samoreferentnosti* u kojima subjekat uspostavlja odnose s mentalnim, društvenim i drugim stratifikacijama (Guattari, 2013). Koristim koncept procesa subjektivizacije, a ne koncept subjekta jer su tela uvek već uključena u različite procese, od kojih su neki isključivo društveni, dok su neki samo delimično društveni, a više afektivni. Ti procesi subjektivizacije istorijski su kontingentni, o čemu svedoče istorije trans, gej, lezbejki i drugih rodnih i seksualnih manjinskih identiteta/subjekata. Dreg zajednica istorijski je uslovljena u istoj meri kao i svaka druga “manjinska” zajednica. Osim što su istorijski kontingentni, procesi subjektivizacije su neprekidni. Kako su приметili Delez i Gatari (2009), prvi procesi subjektivizacije bili su takozvana primitivna teritorijalnost (krvno i porodično srodstvo), da bi se deteritorijalizovali s pojavom države i reteritorijalizovali u telu despota, a zatim

ponovo deterritorijalizovali aksiomatikom kapitalizma. Procesi subjektivizacije, dakle, uvek deluju na i u telima, uvek se menjaju i prilagođavaju u svojoj proizvodnji vidljivosti.

Tvrđnja da su procesi subjektivizacije istovremeno neprekidni i kontingentni posebno je tačna u postsocijalističkoj Srbiji, s obzirom na to da je iskustvo pripadnosti rodnoj i seksualnoj manjini u socijalističkoj Jugoslaviji bilo specifično za to vreme i prostor i da se razlikuje od načina na koji se manjinske forme života oblikuju i žive sada (v. Filipović, 2017). Iako tek treba da se temeljno istraži, može se reći da je tokom socijalističke ere u Jugoslaviji utelovljenje onoga što se danas shvata kao transrodnost mahom klasifikovana pod patologizujuću medicinsko-psihijatrijsku rubriku transvestizma. I to do te mere da dreg kakav danas poznajemo, ili kakav se izvodio na Zapadu, nije postojao u Jugoslaviji. Umesto toga, jugoslovenska javnost poznavala je likove poput Stevke Božurevke, ženski lik koji je stvorio komičar i imitator Dragoljub Ljuba Stepanović. To prepoznaje i beogradska dreg kraljica Dajana Ho u intervjuu za časopis *Optimist*, u kojem podseća čitaoca na to da je “dreg nešto relativno novo u Srbiji i njegovi koreni ovde nemaju nikakve veze sa LGBT pokretom, osim ako performer sam ne odluči da se priključi i zavrtla zastavom u duginim bojama” (Azdejković, 2018, str. 13).

Transvestiti i/ili imitatori žena, kako su ih tada zvali, povremeno su se pojavljivali u srpskim vizuelnim medijima tokom devedesetih i prve decenije ovog veka. Najistaknutiji među njima, Karamela (Goran Stojićević), počeo je da nastupa kao imitator pop-folk diva početkom devedesetih i tokom te decenije pojavljivao se na svim nacionalnim TV stanicama, uključujući Treći kanal Radio-televizije Beograd i komercijalni mejnstrim kanal Pink, pre nego što je, posle 2010, prešao na produciranje kontroverznih rijaliti TV emisija. Karameline emisije imale su i VHS izdanja – *Zlatno grlo* 1993, *Škola pevačica 1 i 2* 1995, i *Šašava akademija* 2001. godine – što dodatno svedoči o njegovoj popularnosti. U spotu za pesmu *Slatka mala* pop zvezde Jelene Karleuše iz 2008. pojavila su se tri krosdresera. Ranije su krosdreseri kao sporedni likovi nastupali u nekoliko filmova, poput *Čao inspektore* (1985) i *Svemirci su krivi za sve* (1991) Zorana Čalića i *Špijun na štiklama* Milana Jelića (1988), kao i u značajnijim ulogama poput Merlinka u filmu *Želimira Žilnika Dupe od mramora* (1995). Merlinka (Vjeran Miladinović) bila je prvi transvestit koja se autovala kao takva u jugoslovenskim medijima, i pojavila se u dva Žilnikova filma 1986. godine. Bila je takođe i seksualna radnica, a ubijena je 2003. godine (vidi Kalaba,

2019). Zanimljivo je da niko nije koristio termine *dreg kraljica* ili *dreg kralj* pre druge decenije 21. veka. Karamela, Merlinka i slični izvođači su, u najboljem slučaju, posmatrani kao imitatori kojima se treba smeјati, ili u najgorem, kao transvestiti koji izazivaju gađenje. Granica između performativnog i seksualnog nije bila jasno povučena kao što neke dreg kraljice i kraljevi sada nastoje da je povuku. Drugim rečima, savremeni dreg nema nikakve veze sa imitatorima žena/transvestitima s kraja prošlog veka.

U studiji o krosdresingu u Poljskoј devedesetih godina, Janion (2020) tvrdi da je “dreg anglo-američki fenomen koji se proširio svetom zajedno s globalizacijom, ekspanzijom američkog konzumerizma i internalizacijom gej identiteta”, što znači da je, kada se prevede i prilagodi neameričkom i nezapadnom kontekstu, dreg “nestabilna, kontekstualna kategorija, čija su treperava značenja izuzetno rodno, rasno i klasno podeljena” (str. 3). Iako Janion uviđa da se dreg stapa s “lokalnim ideologijama i institucijama roda/seksualnosti”, i da poprima “različite hibridne forme”, ona koristi definiciju dreg kraljice kao “homoseksualnog muškarca koji na sceni prikazuje ženstvenost publici, svesnoj da je on muško” (str. 3). To je definicija koja se koristi u ovom radu, iako ostaje sporno da li neko mora da bude homoseksualac da bi bio dreg performer. S druge strane, performans dreg kralja definiše se kao “kulturalna praksa u kojoj pojedinci (konvencionalno žene, ali i transrodni, nebinarni i drugi rodno različiti ljudi) svesno prikazuju oblike maskuliniteta u kontekstu performansa” (Drysdale, 2019, str. 3). Dreg kralj je sasvim drugačije genealogije od pomenute dreg kraljice, s obzirom na to da su uglavnom lezbeјke dreg kraljevi. U kontekstu srpskog patrijarhalnog društva, žene su, a posebno lezbeјke, nevidljive,³ tako da nastup dreg kralja i performans maskuliniteta na pozornici koji izvode lezbeјke poseduje performativne aspekte koji proizvode drugačije estetske i društvene efekte u odnosu na nastup dreg kraljice (vidi Rupp et al., 2010; Barnett and Johnson, 2013; Berbery and Johnson, 2016). Moglo bi se tvrditi, kao što kaže i Dajana Ho (2018, str. 3), da u sadašnjem obliku kapitalizma u Srbiji, gde značajan deo proizvodnje viška vrednosti zavisi od nematerijalnog rada, gde se označitelji roda prodaju kao i svaki drugi potrošački proizvod, seksualna orijentacija gotovo da nije ni bitna – kao što se može zaključiti iz izjava nekih od dreg performerа, poput Dekadence, citiranih na početku ovog poglavlja. Međutim, u odnosu na LGBT zajednicu, ta proizvodnja odvija se kroz naročite tehnologije koje obuhvataju tehnologije (in)vizibilizacije.

Kao što sam ranije pokazao (Filipović, 2019), u proizvodnji lezbejskih i gej subjekata u Srbiji postoje posebne afektivne i druge vrste tehnologija (in)vizibilizacije. Te tehnologije vezane su za diskurs ljudskih prava i oblike aktivizma koji su se oformili oko tog diskursa. Te tehnologije su u vezi i sa infrastrukturnim aspektom gej i lezbejske zajednice, odnosno s klubovima, barovima, galerijama i drugim prostorima, koji po samoj svojoj materijalnoj prirodi uključuju tokove kapitala, realnog i simboličnog, gde se obavlja i (ne)materijalni rad. I jedno i drugo, diskursi i infrastrukture, stvaraju posebne uslove mogućnosti da neka tela postanu vidljiva kroz subjektivizaciju, dok su druga tela ili aktivno invizibilizovana različitim zakonima i politikama, ili postala skrajnuta putem marginalizacije. Vizibilizovana su ona tela i identiteti koji se poistovećuju s diskursom ljudskih i LGBT prava (i određenim načinima na koje se ona stižu, uključujući društvene i prateće neoliberalne ekonomske reforme) i koji su u stanju, telesno i finansijski, da učestvuju u kreativnim industrijama razvijenim u klubovima i barovima i oko njih. Tela koja propadaju kroz pukotine subjektivizacije ne prepoznaju se kao LGBT subjekti, ili ako se prepoznaju delimično, ne učestvuju na isti način u zajednici, niti procesi poistovećivanja sa zajednicom deluju istim afektivnim intenzitetom.

Dakle, osnovna namera ovog rada je da pokaže zašto je i kako dreg zajednica postala tako vidljiva kao što je danas. Sredstva i ciljevi vizibilizacije kroz subjektivizaciju nisu jednoznačni. Pre svega, forme subjektivizacije dreg kraljica i kraljeva, s obzirom na razliku koja se stvara između ženskosti i muškosti u patrijarhalnom društvu,⁴ biće manje ili više podložne komodifikaciji u zavisnosti od njihovog potencijala za spektakularizaciju. Kao što ću pokazati, dreg zajednica i učestvuje u diskurzivnim, a u manjoj meri i infrastrukturnim, aspektima LGBT zajednice u Beogradu i opire im se/kritikuje ih. Dreg zajednica i često isti pojedinci, iste dreg kraljice i dreg kraljevi u različito vreme i na različitim mestima, jesu *pripojeni*. Dreg kraljice i kraljevi su, istovremeno, *deo* kreativnih industrija i materijalno-semiotičke proizvodnje vidljive LGBT subjektivnosti. Dreg kraljice su ponekad čak i najvidljiviji deo, posebno tokom parada ponosa. Dita von Bil se nakratko proslavila tako što je privukla bujicu pretnji i uvredljivih primedbi na novinskim portalima i društvenim mrežama kada se obukla u narodnu nošnju za Paradu ponosa 2018. godine. Tom prilikom je rekla: “Ljubav je ono što je tradicionalna vrednost, a ne nasilje i mržnja – to želim da poručim

svojim autfitom. Jako sam ponosna na vas i na sebe” (Marinović, 2018, str. 6). Dreg kraljice i kraljevi takođe su *odvojeni* kroz otpor i kritiku, posebno kroz performanse koji se izvode u prostorima udaljenijim od epicentra beogradskih kreativnih delatnosti, i čiji su sadržaji otvorenije politički nego u uobičajenim dreg zbivanjima na komercijalnijim mestima.

Dreg za svakoga: Kako je dreg postao deo kreativnih industrija

Kreativne industrije u Beogradu, a posebno njihovi aspekti koji su u vezi sa LGBT zajednicom, razvijale su se sporo. Koristim koncept kreativnih industrija (vidi Bolaño, 2015; Lovinik & Rossiter, 2007; Hartley, 2005) kako bih istakao da proizvodi i popularne i visoke kulture proizvode i reprodukuju pojedince kao pripadnike određene društvene klase, rase, roda i seksualnosti. Napetost između “visoke” i “niske” kulture veoma je prisutna u tom kontekstu. Sam dreg proizvodi takvu napetost zato što stvara i “visoku” umetnost i “nisku” popularnu kulturu složenim performansima i “običnim” *lip-sync*-ovima. Stavljam reč *običnim* pod navodnike jer tu zapravo nema ničeg običnog. Ove izvedbe su bogate značenjem kao i svako umetničko delo. Nadalje, kreativne industrije kroz (re)produkciju LGBT subjekata kao potrošača naturalizuju LGBT subjekte i njihov društveni položaj. One stvaraju naročitu vrstu vidljivosti za koju se potom smatra da označava celokupno postojanje LGBT subjekata. Time što postaju vidljivi kroz prakse kreativnih industrija, LGBT pojedinci i, u ovom slučaju, dreg kraljice i kraljevi, naturalizovani su i kao proizvođači stvarnog i simboličnog kapitala kroz nematerijalne, afektivne i druge oblike rada, ali i kao potrošači proizvoda napravljenih takvim oblicima rada.

Dok se u godinama nakon stounvolških protesta LGBT infrastruktura, u smislu barova, klubova, knjižara i drugih mesta za proizvodnju i potrošnju popularne kulture, naglo širila i postala vidljivija na Zapadu, u Srbiji je bio drugačiji slučaj zbog društvene, ekonomske i političke situacije, pre svega režima državnog socijalizma 1945–1991. godine. Situacija je počela da se menja tek kasnih osamdesetih, prvo u Ljubljani u Sloveniji, obrazovanjem aktivističke grupe Lezbejska Lilit (1985), koja se zalagala za priznavanje prava homoseksualaca i lezbejki (v. Gočanin, 2014), i osnivanjem prvog evropskog gej i lezbejskog filmskog festivala, *Magnus*, 1984. godine (v. Kajinić, 2017). U Beogradu

su, međutim, samo nekoliko meseci nakon osnivanja slične srpske organizacije, Arkadije, izbili jugoslovenski ratovi i većina aktivista je preusmerila fokus na antiratnu i mirovnu kampanju umesto na pitanja roda i seksualnosti. Te godine, devedesete, bile su obeležene ekonomskom i društvenom izolacijom, ali i sve većim otporom režimu Slobodana Miloševića. Razvila se mreža alternativne i proevropske/prozapadne umetničke i kulturne produkcije, uključujući izdavački poduhvat *Rende*, deo opozicione radio i TV stanice B92. *Rende* je objavio neka dela gej i lezbejskih autora i autorki, kako srpskih/jugoslovenskih, tako i u prevodu sa engleskog. U godinama nakon pada Miloševića 2000. bilo je više pokušaja da se održi Parada ponosa (Bilić, 2016), i pojavila se infrastruktura u vidu gej i lezbejskih barova i klubova. U vreme pisanja ovog teksta, 2020. godine, još uvek ne postoji LGBTIQ+ knjižara ili bilo koji drugi kulturni ili poslovni prostor poput onih u većim gradovima na Zapadu, samo jedan klub, dva bara i sauna.

Ono što je poznato o istoriji gej i lezbejskih klubova i barova u Beogradu uglavnom je ograničeno na usmenu tradiciju unutar LGBT zajednice. Najstariji klub zvao se X. Otvoren je 1997, a zatvoren 2006. godine. Bio je jedini gej klub u gradu skoro deset godina, osim 2003–2004, kada je radio i klub Kan-kan. Iako, nažalost, nije precizan na šta misli pod “transrodnim” i “transseksualnim”, Burmaz je o klubu X napisao:

Okupio je širok krug gostiju, nezavisno od njihovog muzičkog ukusa, godina, pola, seksualnog i društvenog statusa, što nije bilo protiv namera organizatora jer se petkom i subotom uveče, kada je radio kao gej klub, puštala popularna muzika. u dva bloka prvo “strana” pa “domaća”, a ulaz je bio otvoren za sve, bez prethodnih rezervacija, najava i preporuka. Iako su gosti uglavnom bili gej muškarci različitog porekla, među njima je bilo lezbejki, transrodnih, transseksualnih i strejt osoba (Burmaz, 2014, str. 199).

Floyd se otvorio posle X (tačan datum možda nije dokumentovan), zatim Alijansa 2006–2007, a VIP 2007. godine. Toxic je otvoren 2008, zatim Hrabro srce i Van Helsing 2009, a 2010. Apartman i Pleasure. U trenutku pisanja ovog teksta postoji samo jedan LGBT klub. Činjenica da sada postoji samo jedan klub ne znači da su LGBT kreativne industrije nestale u drugoj deceniji 21. veka. Barska i klupska scena se raspršila, a glavni razlog je liberalizacija ekonomije i prateća džentrifikacija grada.

Savamala je dobar primer odnosa džentrifikacije,⁵ ekonomske liberalizacije i procesa (in)vizibilizacije LGBT zajednice. Početkom prve decenije ovog veka, Savamala je bila zapušteno i opasno mesto. Takođe je bila lokacija gej i lezbejskog kluba Apartman, što je značilo da se u blizini kluba povremeno dešavalo organizovano batinanje. Sve se to promenilo od 2010, kada je Savamala ribrendirana kao glavna boemska četvrt i kreativni kraj grada, i uvećao se broj barova, galerija i klubova. Apartman je zatvoren, verovatno zato što se većina korisnika preselila negde drugde, pa se gej i lezbejska klupska scena, ranije koncentrisana u jednom prostoru, raširila po celom komšiluku. Otvoreni su KC Grad, Mikser House i niz drugih klupskih/kulturnih prostora, od kojih je većina takođe služila za LGBT događaje tokom nedelja ponosa. KC Grad danas je takođe jedno od tačaka dreg aktivnosti. I druge lokacije u Beogradu postale su središta kreativnih industrija, poput kompleksa barova i klubova u bivšoj pivari u Cetinjskoj ulici. Nekoliko barova u tom kompleksu su i prostori za zabavu u kojima dreg kraljice i kraljevi izvode svoje performanse. U baru Dim, na primer, Dekadencija i Markiza de Sada održavaju bingo večeri “Poslednja šansa”. Suština je da dreg scena funkcioniše u drugačijem okviru od LGBT barske i klupske scene tokom prethodne decenije. LGBT klupska i barska scena sada je difuzna zbog ekonomske liberalizacije, a naglasak je na kreativnim delatnostima, to jest na proizvodnji stvarnog i simboličnog kapitala nematerijalnim, afektivnim, intelektualnim i fizičkim radom.⁶ Klupska i barska scena više nije usredsređena isključivo na seksualni i rodni identitet, kao što je to bio slučaj početkom prve decenije ovog veka. Stoga se dreg izvodi na mestima i u okruženjima koja više nisu rezervisana samo za LGBT publiku, već su sada otvorena za sve.

Kao što je Dekadencija rekla u emisiji *Scena*, dreg je za sve – a posebno za prekarnu klasu radnika kreativnih industrija, o čemu svedoči članak časopisa *Vice* (Jakšić, 2018). Sve dreg kraljice koje su intervjuisane u tekstu ističu da nisu adekvatno plaćene i da ne zarađuju dovoljno da pokriju troškove svojih nastupa, recimo šminke, odeće, obuće i rekvizita. Biti dreg kraljica znači, dakle, trošiti da bi postao proizvođač simboličnog kapitala i njegovih afektivnih uticaja na barsku/klupsku scenu i urbane kreativne industrije uopšte. Članak takođe pokazuje da postoji novo i raznoliko dreg “tržište”, u rasponu od “klasičnih” dreg performansa do izvođenja drega samo za snimanje i fotografisanje. Temeljni je narativ da postoji tržišna niša za svaku dreg kraljicu ako je

dovoljno spretna na tržištu. (Dreg kraljevi se ne pominju.) U tekstu se konstruiše i projektuje neka vrsta preduzetništva sopstva, u kojem se pretpostavlja da svaka dreg kraljica može da ostvari uspeh ako se smatra da je ona “prava stvar”.

Većina događaja najavljuje se na društvenim mrežama, najčešće na Facebooku. U KC Gradu je 19. oktobra 2019. održan “domaći bal, dreg šou i pop žurka” u organizaciji *Haus of KayGie*, gde su učestvovali Dekadencia, Lana Vee, Ostroga Mi, Asia Gemini, Golden Orb, Aurora Obscene, Karma Geddonia, Lucy Fer i dreg kralj Mali Srba. Ulaz je bio 300 dinara, a na vratima su se prodavali bedževi s likovima dreg kraljica za nekoliko stotina dinara. Događaj je ovako opisan: “Za ovaj događaj smo kod kuće, bebo! U KC Gradu slavimo razne čari naše kulture i zajedno s dreg umetnicima i umetnicama predstavljamo lokalnu svakodnevicu, uz domaći bal i lokalni dreg šou naših poznatih kraljica” (KC Grad, 2019a). Manifestacija je imala takmičarske kategorije u vezi sa srpskom kulturom, uključujući “Domaćica/domaćin”, “Jelena Karleuša Runway”, “Slovenska mitologija” i “Korporativni službenici”. Kategorija “Domaćica/domaćin” opisana je: “preko slavskog stola do svakodnevnih obaveza praktične žene i oženjenog domaćina, otvaramo kategoriju za izmeštanje i premišljanje o ovim figurama”. “Jelena Karleuša Runway” posvećena je srpskoj pevačici Jeleni Karleuši, nazvanoj “kvir saveznicom”. Kategorija “Korporativni službenici” ovako je predstavljena: “Executive realness kao Ana Brnabić, bankarski službenici, besna šalteruša i ostali korporativni svet”, uz šalu na račun otvoreno gej premijerke. (Za više o ulozi Ane Brnabić u srpskom političkom životu, uključujući i način na koji ona stiže delimično izuzeće od diskriminacije zahvaljujući društvenoj klasi kojoj pripada, što je možda implicirano i kritikovano time što je navedena u reklamama za ovaj događaj zajedno s bankarskim službenicima i šalterskim radnicima, vidi Bilić, 2020). Poslednja kategorija je slobodna, navedena pod heštegom #BudiSvoj/a, i posvećena “svima onima koji se ne pronalaze u pomenutim kategorijama”. Iako je ovaj događaj u principu bio otvoren za sve, budući da je organizovan u KC Gradu, žiži kreativnih industrija popularnoj među LGBT klijentelom, većina posetilaca bile su lezbejke i gej muškarci, sudeći po odgovoru na jedan šautaut hostese. Publika je takođe bila primetno mlada, u ranim dvadesetim, ako ne i mlađa, o čemu svedoči prisustvo majke koja je došla da podrži sina. Bitna je starost dreg kraljica, kao i publike, jer ukazuje na uticaj rijalitija *RuPaul’s Drag Race*. Moglo bi se reći da je nagli procvat beogradske

dreg scene delimično inspirisan tom emisijom. Program je svakako ostavio traga na formiranje koncepta dreg kraljice i na vizuelnu prezentaciju kraljica. Međutim, same kraljice su ambivalentne po pitanju uticaja emisije *Drag Race* na domaću scenu, a neke i negoduju tvrdeći da su pojedini oblici drega isključeni iz beogradske scene jer se ne smatraju odgovarajućim pošto nisu prisutni u toj emisiji. To se posebno odnosi na art dreg kraljice i one čiji rad dovodi u pitanje normativnu rodnu prezentaciju i rodnu binarnost.

U KC Gradu je 15. februara 2020. održan još jedan dreg šou pod nazivom *KayGie: Queer Valentine Drag Show + Party*. Najavljuje ga ovaj tekst:

I love you the first time,
I love you the last time,
I love you forever! 💜

♥ Haus Of KayGie organizuje *Valentine's Drag Show + Party!*
Slavimo sve moguće ljubavi ovog sveta uz drag show program zasnovan na ljubavi i romantičnu pop hits žurku sa stranim i domaćim hitovima. ♥

💜 Ostavljamo vas da 14. 02. konačno izađete na taj intimni dejt sa svojom simpatijom, uživajte u društvu svog partnera i pogledate po koji film, a 15. 02. nam se obavezno pridružite u KC Gradu od 21h gde ćemo imati mnogo da kažemo o ljubavi kroz fantastičan drag show naših vrednih dreg kraljica:

- ♥ Dekadence
- ♥ Karma Geddonia
- ♥ Lana Vee
- ♥ Diva Big Heart
- ♥ Dita von Bill
- ♥ Asia Gemini
- ♥ Kelly with a C
- ♥ Eva Gas
- ♥ Velma Kelly & Roxxi Hart

💜 Veoma zabludeli ljubavni program vodiće naša draga hostesa Mrs. Lilly Cafe, a odmah nakon drag show programa sledi prava romantique žurka najvećih ljubavnih hitova domaće i strane scene koje će puštati Dita von Bill & Diva Big Heart. 🎵🎵💜

🌈 Dođite 15.02. u KC Grad sa svim svojim queer ljubavima i nežnostima da nastavimo ljubav koju smo započeli, otkrijemo nove ljubavi i pružimo ljubav našim dreg kraljicama! 🌈

♥ Karte se prodaju na ulazu u KC Grad na dan događaja po ceni od 300 rsd. Vidimo se, ljubavi!

The taste, the touch, the way we love

It all comes down to make the sound of our love song ♪

(KC Grad, 2019b)

Noći igara na sreću, “Poslednja šansa”, koje su vodile Dekadenca i Markiza de Sada u klubu Dim u Cetinjskoj još su jedan zanimljiv oblik dreg događaja. Igrama na sreću 29. decembra 2019. prisustvovala je mnogo šarenolikija publika, uključujući turiste i nekoliko heteroseksualnih roditelja s decom. Događaj je ovako najavljen na Fejsbuku:

Rukovodeći se poznatim izrekama poput “Sneško beli sreću deli” ili “Treća sreća najveća”, etablirane zvezdetine beogradskog noćnog života poznate po samostalnim nastupima, radu u kolektivu Efemerne Konfesije i duo spektaklima, Dekadenca i Markiza De Sada predstaviće prednovogodišnje izdanje spleta igara na sreću Poslednja Šansa!

Ove žene veće od života podcrtaće svu draž kockarske strasti, tog poroka vrednog svake pare i svrgnuća sa vlasti. Zaboravite na društveno političku zbilju, odbacite sve brige, loše sentimente i uživajte sve groteskne elemente!

Od publike čarobnog Dima očekujemo maksimalnu participaciju, a srećnice ili srećnici će zasluženo osvojiti neku od vrednih nagrada – večeru za dvoje, luksuznu čokoladu, misteriozni predmet ili možda frenetičnu stimulaciju.

Pripremite svoje kukove, biće dosta facijalnih ekspresija i plesa, nadamo se da ste spremni za ludu vožnju prepunu iznenađenja i podesnu za oslobađanje od stresa! (Dim, 2019)

Ova poslednja dva navedena događaja pokazuju nekoliko bitnih stavki, kao i drugi citati u ovom odeljku. Događaji se oglašavaju prvenstveno na Fejsbuku. Sama ta činjenica govori o sveprisutnosti digitalnih tehnologija. Štaviše, moglo bi se reći da je upotreba digitalne tehnologije *sine qua non* za kreativne industrije (što se može zaključiti i iz rečenice na vladinom veb-sajtu), i kao takva, ona je neraskidivo povezana sa subjektivizacijom drega. Drugim rečima, ne postoji dreg za svakoga bez te integralne odlike kreativnih industrija 21. veka – digitalne tehnologije. Dreg kraljice i kraljevi koriste digitalne platforme kako bi najavili svoje

dogadaje, dok ih korisnici tih digitalnih platformi upotrebljavaju kao bi se informisali o događajima. Dreg kraljice i kraljevi i publika, korisnici sajta, svi su oni subjektivizovani kao potrošači digitalnih tehnologija, a zatim kao proizvođači nematerijalnog rada, simboličnog kapitala, a kasnije i realnog kapitala. Što se tiče nematerijalnog rada, kao što je već pomenuto, on može biti afektivni, intelektualni, emocionalni itd. Afektivno-emocionalni oblik nematerijalnog rada može se videti u upotrebi emodžija i uzvika. Emodžiji su ideogrami koji se koriste u onlajn komunikaciji za izražavanje emocionalnog stanja, i njihova upotreba u tom kontekstu otkriva obično skrivenu stranu afektivnog rada koji obavljaju i dreg kraljice i kraljevi u svom nastojanju da učestvuju u kreativnim industrijama i sami korisnici koji su afektivno umešani putem čina čitanja najave događaja. Kraće rečeno, emotikon srca nas “interpelira” da osetimo vizuelno i druge vrste zadovoljstava i da dovedemo u vezu te vrste zadovoljstva sa učešćem u kreativnim industrijama.

Još jedan važan aspekt je publika. Publika na ovim dreg performansima uglavnom se sastoji od osoba u ranim dvadesetim, a neki su i mlađi, kao što je pomenuto. Sami dreg performereri su istih godina kao i publika, s nekoliko izuzetaka. Dimenzija starosti takođe se uklapa s dematerijalizacijom rada i važnom ulogom koju digitalne tehnologije igraju u sastavljanju dreg performansa, kreativnim industrijama i promenljivim socio-ekonomskim okolnostima kao što je prekarizacija, kao i urbana džentrifikacija. Mlađi članovi publike i izvođači, koji su i sami *natives* digitalnog sveta, prihvataju taj sklop ne samo kao neizbežan, već i kao prirodan. Kako bi inače organizovali i približili svoje događaje što široj javnosti – glasi ovo naturalizujuće rezonovanje. Isto važi i za formu i sadržaj najava i opisa događaja, posebno u pogledu skraćenica i referenci na fenomene pop kulture. Štaviše, navedeni spiskovi dreg performerera obuhvataju nekoliko imena koja se pojavljuju u svim događajima. To pokazuje da se scena stapa, da postoje prepoznatljivi dreg performereri i da će neki od njih privući na događaj svoje fanove i pratioce koji s njima održavaju kontakt putem društvenih mreža, ličnih veb-stranica i drugih digitalnih platformi. Diverzifikacija se takođe ističe kao važna, a različitost se slavi kao jedna od najbitnijih vrednosti. Različitost je ono što čini dreg performerera i osnova je LGBT zajednice. To je narativ koji se može pročitati iz tih opisa događaja. Međutim, može se tvrditi da se upravo ta raznolikost i razlika kapitalizuju u diskursu kreativnih industrija. U tekstu o kreativnim industrijama, “Srbija stvara”, kako

je citirano u šestoj fusnoti, piše da su “kreativnost, inovativnost i originalnost” vrednosti savremene Srbije: upravo te vrednosti koriste se za proizvodnju realnog i simboličnog kapitala u KC Gradu i kompleksu u Cetinjskoj ulici tokom dreg performansa.

Dreg je došao u kompleks Cetinjske ulice preko KC Grada i kreativnih industrija u Savamali. Savamala je bila prvi kraj u Beogradu koji je džentrifikovan putem kreativnih industrija, kao što je već pomenuto, a njena džentrifikacija kasnije je iskorišćena kao odskočna daska za izgradnju Beograda na vodi.⁷ Ta velika rekonstrukcija je “kombinacija komercijalnog i stambenog luksuznog prostora. Reč je o stranom investicionom projektu za koji je država obezbedila zemljište i pružila jasnu podršku. Ako se bude realizovao u planiranom obimu, znatno će preobraziti taj deo grada kroz proces profitabilne džentrifikacije. Prostor će biti pristupačan samo pripadnicima elite i stranim građanima” (Backović, 2015, str. 183). Projekat je od samog početka kontroverzan iz više razloga, uključujući priliv krupnog inostranog kapitala koji je potpuno promenio lokalni pejzaž i, s njim, decenijama star lokalni način života (Eror, 2015; Wright, 2015, Rudić et al., 2019). Savamala se nalazi odmah pored Beograda na vodi. U nekim slučajevima srušene su starije zgrade koje su služile kao stecišta kreativnih industrija, a zaposleni i firme preseljeni su u kompleks u Cetinjskoj ulici. Priča o kompleksu u Cetinjskoj ulici pokazuje koliko je on umešan u procese liberalizacije/ džentrifikacije koji menjaju lice Beograda. Pojava drega u tom kompleksu nije nezavisna od tih procesa. Bez liberalizacije tržišta, ne bi bilo urbane džentrifikacije, bez koje ne bi bilo barova i klubova otvorenijih za LGBTIQ+ ljude. Bez dalje liberalizacije tržišta ne bi došlo do raspršivanja prvobitne LGBT klupske scene, a ni dreg ne bi postao svima pristupačan kao što je sada u Savamali i kompleksu u Cetinjskoj ulici. Vizibilizacija dreg zajednice u suštinskoj je vezi s procesima ekonomske liberalizacije i urbane džentrifikacije. Subjektivizacija zavisi od materijalno-semiotičkih tokova i čvorova kao što su materijalna infrastruktura, ekonomija, zakoni, gradske i državne politike. Vidljivost drega u Srbiji ne zavisi od liberalizacije društvenih normi, kako se obično pominje kada se govori o ljudskim pravima, nego od složenih ukrštanja mnoštva materijalno-semiotičkih tokova, od kojih je najvažniji, u ovoj analizi, zapravo podsticaj ka neoliberalnoj tržišnoj ekonomiji i posledičnom preduzetništvu sopstva kroz kreativni, afektivni i kognitivni rad.

Gatari dovodi u vezu procese subjektivizacije s tri puta/glasa, od kojih je prvi kontrola nad umovima i telima, drugi je znanje proizvedeno i utvrđeno kroz materijalno-semiotičke prakse nauke i ekonomije, a treći je samoreferentnost kojom subjekt uspostavlja odnose sa mentalnim, društvenim i drugim stratifikacijama. Kao deo kreativnih industrija, dreg je sastavni deo tih procesa subjektivizacije, koji tela dreg performeru vezuju za te puteve/ glasove i pretvara ih u društveno prepoznatljive subjekte. Međutim, pored tih procesa koji tela čine pripojenim, postoje i procesi koji ta tela odvajaju. Ti procesi su delatnosti tih tela, izvedene na osnovu subjektivizacijskih procesa na kritički način. Ti kritički nastupi obavljaju se usred prostora kreativnih industrija. Za njih su oni imanentni, ali istovremeno stvaraju kritičku distancu prema njima. Efemerne konfesije predstavljaju jedan od načina na koji dreg kraljice i kraljevi izvode taj imanentni i nedijalektički otpor.

U intervjuu s Predragom Azdejkovićem za LGBT magazin *Optimist* u izdanju Gej lezbejskog info centra, Markiza de Sada govori o nastanku kolektiva Efemerne konfesije i njegovih članova:

Post kabaretski igrokaz jedinstvenog, a pompeznog naslova “Efemerne konfesije” nastao je iz Johanine i moje potrebe da pročistimo naša sećanja, čakre i aspiracije, da se intelektualno ušinem i podelimo sa auditorijumom razne situacije. Prvi put se to zbilo na Befem festivalu, kada je Fric Klajn svirao, a nas dve pustile po koji krik i šalu malu. Nešto kasnije i Dekadencu se nama ukaza na sceni, iako ju je najviše morilo da li je slonovača na ceni. Taman kada se našosmo na Mediteranu, puče skandal i Johana se zapita ko joj je otac i da li živi u Iranu. Veličanstveni kralj Zed Zeldić Zed ote Dekadencino srce, meni nije pukla čarapa, jer smo, zaboga, na moru, a iz dubine mraka u sve to umeša se i Darlin Brando ta misteriozna postura i tek tada nastade zbrka i nasluti se nova avantura (Azdejković, 2019, str. 44).

Efemerne konfesije su performans kolektiv, čije osnovno članstvo čine dreg kraljice Markiza de Sada i Dekadencu, biokraljica⁸ Johanna Helmut Kohl i dreg kraljevi Zed Zeldić Zed, Darlin Brando i Fric Klajn, s kojima povremeno nastupaju još neke dreg kraljice. Efemerne konfesije su od 2015. izvele nekoliko predstava nastupajući na festivalima, kao što je BeFem – Beogradski feministički festival,

2015, i Kondenz – festival savremenog plesa i performansa, 2019, na alternativnim kulturnim prostorima, kao što je *Imago*, 2019, pa čak i na radiju, takođe 2019. godine. Za Radio Beograd 3, kolektiv je snimio dramu *Efemerne audio-pinjate* u trajanju od gotovo sat vremena. Kao što piše na veb-stranici kolektiva: “U ovom eksperimentalnom delu umetnički kolektiv Efemerne konfesije oslanja se na nasleđe nadrealističke drame i aleatorne muzike, čija je suština u improvizaciji. Kroz neobične likove, autori se poigravaju i referencama pop-kulture” (Efemerne Konfesije, 2019).

Dreg kraljice Markiza de Sada i Dekadencija izvode ženskost koja je teatralna i preterana, kao uostalom i (skoro) svaka dreg persona. Dekadencija ovako opisuje sebe: “Dekadencija je proizvod moje velike ljubavi prema sceni, mjuziklu, brodvejskim i holivudskim divama koje su ‘veće od života’ i čija je veličina izdržala test vremena. Njeno ime potiče od mjuzikla *Kabare* i lika Seli Bouls, koja često ponavlja frazu ‘Božanska dekadencija!’ Takođe, odajem počast drag performerki Divajn, raskošnoj dami sa stavom, jedinstvenim stilom i jedinstvenim obrvama” (Dekadencija, N/A). Dreg kraljevi, Zed Zeldić Zed, Darlin Brando i Fric Klajn svoju muškost prikazuju svedenijim pristupom, na isti način na koji se srpska muškost proizvodi kao proživljeno iskustvo. U ulozi Zeda Zeldića Zeda je aktivistkinja za ženska i lezbejska prava Zoe Gudović. Gudović kaže da je Zeda stvorila da bi inspirisala više dreg kraljeva u zajednici, da bi svaka žena osetila kako je to biti muškarac “bar jedan dan, osetiti to iz korena, stajati i šetati gradom i samo biti muškarac” (Starr, 2019). Gudović dodaje da joj je Zed pokazao kako muškarci nisu objektivizovani u patrijarhalnom društvu kao što je Srbija, naime Zed joj je dao “mnogo više sigurnosti, samopouzdanja i neku vrstu drugačijeg pogleda na društvo u smislu moći i načina upotrebe te moći... Sa muškarcima, nije važno ako izgledate malo čudno, oni neće učiniti ništa” (Starr, 2019). Gudović opisuje Zeda rečima: “tamnih brkova i gadnog jezika... veoma dominantnog, mačo, šupak... On je običan Balkanac. Misli da mu je sve dozvoljeno. Može da te popiša, pljune, da te opsuje bez ikakvih posledica. Zed misli da su žene stvorene za muškarce. U tom smislu, on se ne razlikuje toliko od bilo kog drugog muškarca” (Starr, 2019).

Šou *Efemerne konfesije u svemiru – songovi o dekadenciji, krizi spiritualnosti i azotu*, drugi put je izveden u *Imagu*, u aprilu 2019, i najavljen je ovako:

U novoj predstavi neobična grupa karaktera se, nakon različitih telesnih i vokalnih dogodovština, obrela u svemiru. Vanzemaljska jedinica ih je prvobitno kidnapovala zarad istraživanja ljudske vrste, ali kada su shvatili da to sa ovom grupom nije moguće, katapultirali su ih duboko u galaksiju. Njihov spejsšatl obrušio se na obronke nepoznate planete poznate kao Valkira VIII. Eoni su prošli, a kao posledica pada dogodila se nečuvena promena – Markiza de Sada postaje smirena i blagonaklona, Johana je u pubertetu i mašta o odlasku, Dekadencija prakticira Zedbudizam, religiju posvećenu Zedu Zeldiću Zedu koji postade svemirski čistač željan sigurnosti. Jedino Fricu ništa nije pomoglo - i dalje je ispičutura. Grupa je ravnodušna i čeka bolje sutra. Ostaje samo pitanje šta li se, zaboga, dogodilo sa Darlinom Brandom, tom moralnom gromadom i zavodnikom svetskog glasa... (seecult, 2019)

Opis se nastavlja i dodaje: “Performans je promišljen u odnosu na leve ideje solidarnosti, kolektivnog duha i ukidanja hijerarhije, te može biti posmatran u svetlu potencijalno nove produkcije znanja o emancipatorskim praksama dekonstrukcije rodnih, klasnih i društvenih uloga” (seecult, 2019). Kolektiv “insistira na hibridnoj scensko-muzičkoj formi, koja referiše na istorijske primere performansa u čijem je fokusu čin preoblačenja, integrišući sve oblike dreg izraza i kritično artikulišući dnevno-političku stvarnost” (seecult, 2019).

Šou *Efemerne konfesije – Songovi o dekadenciji, krizi očinstva i alkoholu* premijerno je prikazan na dvanaestom *Kondenzu – festivalu savremenog plesa i performansa*, 2019. godine. Najavljen je na stranici događaja *Fejsbuk* stranice Stanica / Station – service for contemporary dance, koji organizuje Kondenz festival, sledećim rečima:

Nakon različitih razotkrivanja, previranja i borbe oko pulenstva, čuvena Markiza De Sada, luckasta Dekadencija i sumanuta Johanna Helmut Kohl provode ugodne dana dokolice na jednom uskom i usijanom ostrvu na Mediteranu. Mirisom lavande ophrvan spokoj iznenada počinju da remete Johanina nepristojna pitanja o poreklu njenog oca. Misterija ponovo isplivava, drama je opet na vrhuncu. Da li će Johana saznati ko joj je otac, hoće li Markizi pući čarapa ili će Dekadencija sve prisutne baciti u bazen i pobeći sa šanerom parfema – otkrijte u ovoj suludoj epopeji. Atmosfera će, kao i uvek, biti

dopunjena muzičkim toboganima ludog pijaniste Fritza Kleina. Ne propustite neponovljivi scensko-vokalni spektakl prepun grehova, intriga i skandala! [sic] (Stanica, 2019)

U intervjuu iz 2017, Markizu de Sadu pitali su o “parodiranju ‘muškosti’ i ‘ženstvenosti’” i “(ne)mogućnosti prihvatanja rodni i društvenih normi”, a ona je o levici i rodnoj politici Efemernih konfesija rekla sledeće:

Da, Efemerne konfesije su u suštini izuzetno politične. Konstantno poigravanje sa rodni i polni datostima, kao i sa normiranim međuljudskim odnosima, nam je neizmerno uzbudljivo. Prema tome, kroz prizmu roda razmatramo različite sporne društveno političke probleme na tragu levih politika. Iako su Efemerne Konfesije događaj koji moja malenkost piše, misli i oseća, insistiram na tome da je u pitanju kolektivna stvar. Kroz ovakvu formu svaki performer ima prostora da u celosti izrazi vlasite nadražaje a istovremeno je odlična površina za artikulisanje svega onog šta nas inače mori – a ovde najpre mislim na kapitalizam ili kako mi volimo da kažemo – REVOLUCIJA JE BITNA, NEBITNA JE NITNA! (Kolarić, 2017)

Johana dodaje da je dreg revolucija. Štaviše, upitana o predrasudama prema dregu, koje su karakteristične za lokalni beogradski milje, Johana kaže da su ljudi uvereni kako dreg “ne može imati jasnu ideološku poziciju i zrelu subverzivnu ulogu. To nisu čak ni netačne predrasude, već nesvesne. Ljudi se neodređeno plaše ludosti, dok je svaka perika mala smrt (francuski naziv za orgazam), svaka emisija je nova prilika za revoluciju”. Dekadencija dodaje da smatra kako smo svi nestabilni, te da “kabareashi moraju da budu na ivici da bi uopšte postojali” (Kolarić, 2017).

Politička oštrica Efemernih konfesija bila je jasna od samog početka, kao što možemo videti u intervjuu iz 2016, neposredno nakon performansa *Efemerne konfesije: songovi o dekadenciji, raskoši, ljubavi i mržnji* u KC Grad. Na pitanja o performansu, Markiza de Sada je odgovorila:

Moram priznati da sam i dalje pod utiskom prethodne večeri! Zaista je bilo čarobno, a ta magija se nikako ne bi desila da nisam radila u timu sa mojoj prkosnicom Johanom Helmut Kol i Fricom Klajnom, najvećim vagabundom među pijanistima. Večeri su dodatno doprineli beskrajno prešarmatna

su Magacin ili Imago, koji se fizički nalaze na marginama zone kulturnih industrija. Međutim, iste dreg kraljice pojavljuju se i u kritičkim performansima i u komercijalnim oblicima drega. Ista tela koja učestvuju u kulturnim industrijama proizvode kritičke oblike subjektivizacije. Prateći Gatarijev teorijski okvir, može se reći da se glasovi/putevi moći, znanja i samoreferiranja preklapaju kako bi se stvorili imanentni uslovi za otpor. Dok moć i znanje, diskurzivni i nediskurzivni aspekti (neo)liberalizacije tranzicionog (post)socijalističkog stanja u Srbiji, oblikuju uslove pojavljivanja drega, upravo put/glas samoreferiranja omogućava njegovu kritiku.

Još jedan primer radikalne rodne politike je dreg kraljica Dajana Ho. Najbolji način da predstavim rad Dajane Ho je njenim rečima:

Dajana Ho je rodni fenomen, živi u Beogradu, u Srbiji. Jedna je od prvih srpskih dreg izvođačica. Njen prvi javni nastup bio je 2012. godine, u amaterskoj pozorišnoj produkciji pod nazivom Američka burleska, gde je glumila samu sebe. Dajana je do sada nastupala na raznim mestima u Beogradu i Novom Sadu. U svojim nastupima inkorporira različite plesne stilove i pozorišne pristupe, pre svega zasnovane na latino i savremenom plesu i klovnovskim i primenjenim pozorišnim tehnikama. Dajana je učestvovala u nekoliko umetničkih rezidencija i projekata, kao što su: imerzivna pozorišna rezidencija Diversity is Super-city (Sremski Karlovci, 2016), predstava imerzivnog pozorišta Dan u noći koja je takođe predstavljena i na osamnaestom Bitefu polifonija (Beograd, 2017). Dajana je i ponosni član dreg grupe Wyrđ Sisters od 2016. Njen najnoviji projekat Dajana Ho & Sons (Beograd, 2018) osmišljen je kao deo projekta Puzzle #3 u organizaciji servisa za savremeni ples Stanica. Dajaninih dvanaest sinova zajedno sa njom neprekidno se razvijaju i rastu u aktivnu zajednicu (Ho, 2018, str. 2, izvorno na engleskom).

Ovaj citat preuzet je iz odeljka "Kratak uvod" u okviru podnaslova "Ko je Dajana Ho?" Tekst na engleskom jeziku na sedam stranica "Dajana Ho i sinovi: rekolekcija neobične budućnosti" napisan je za šesnaesti Međunarodni simpozijum pozorišnih kritičara i pozorišnih teoretičara održan 2018. pod nazivom *Kolektivni radovi: Pitanje kolektiviteta u savremenom pozorištu*. Projekat "Dajana Ho i sinovi: rekolekcija neobične budućnosti" je

deo završnog rada master programa Primenjenog pozorišta na Akademiji umetnosti u Novom Sadu. Kroz interdisciplinarnu tehniku primenjenog pozorišta, savremenog plesa, scenskog pokreta i performans plesa, ovaj rad istražuje autentičnost i identitet koji prevazilazi rod, svesno i nesvesno, individualno i kolektivno. Pitanje autorstva u ovom projektu ostaje otvoreno i fluidno, dok centralni deo rada čini dvanaest alter ega. Nastali su iz lika Dajane Ho, jedne od najstarijih beogradskih dreg izvođačica. Ovi alter egoi drugog reda idu dublje u polje liminalnog postajanja ALTEROIDA – efemernih fenomena koji nisu fizički fiksirani (Ho, 2018, str. 1).

Kompleksna slika Dajane Ho izranja kako tekst odmiče. Ona je čvrsto ukorenjena u lokalni, beogradski kontekst, akutno i oštroomno svesna međunarodnog aspekta drega. Štaviše, Dajana Ho je kritična prema zapadnim i međunarodnim oblicima drega, prikazanim u RuPolovom rijalitetu, *Drag Race*, koji ograničavaju dreg na sistem pravila o tome kako treba prikazivati ženskost i kakva treba da bude struktura dreg performansa. S druge strane, dreg je u Srbiji nedovoljno razvijen jer se “srpski izvođači još trude da pronađu svoju ciljnu publiku, pošto nisu istorijski povezani sa LGBT pokretom kao njihove kolege iz Sjedinjenih Država. Dakle, ta supkultura još nije supkultura u Srbiji jer je zajednica gotovo nepostojeća” (Ho, 2018, str. 3). Dajana “je počela da istražuje različite pristupe koji bi mogli da ponude rešenja za problem što dreg nije deo ničega u Srbiji. Što je više istraživala, postajala je sve više frustrirana” (Ho, 2018, str. 3). Usled te frustracije, Dajana Ho odlučila je da više ne bude kraljica i da “rodi” dvanaest alter ega, svojih “sinova”. Titula kraljice je, prema Dajani, upitna pošto zbog istorijske upotrebe termina poprima neku vrstu hijerarhije, a takođe ju je, što je značajno, nemoguće adekvatno prevesti na srpski jezik. Dajana Ho citira rad Roberta Mekruera o krip teoriji povezujući kvir teoriju i aktivizam s aktivizmom osoba sa invaliditetom protiv diskriminacije. Kako se u tekstu kaže, “cela ova teorija imala je snažan smisao za Dajanu, jer ujedinjuje toliko različitih zajednica i na taj način odbija narativ o ostajanju unutar unapred definisane margine stvorene unutar heteronormativnog društva. Pojedinci retko pripadaju samo jednoj zajednici, pa ujedinjavanjem svih tih marginalizovanih i zanemarenih zajednica daje ljudima mogućnost da zaista učestvuju i zajedno stvaraju nešto drugačije” (Ho, 2018, str. 4). Koristeći krip teoriju, Dajana Ho je dodatno motivisana da “preispituje identitet i primenu te

inkluzivnosti u tranzicionu dreg kulturu, koja je obično povezana isključivo sa LGBT zajednicom. Dajana Ho nikada nije smatrala da dreg izvođač uopšte mora da bude direktno povezan s bilo kojom zajednicom, što se pokazalo tačnim sudeći po raznovrsnoj publici koja prati njene performanse i učestvuje u njima” (Ho, 2018, str. 4-5). Ona je takođe kritična prema čitavom narativu o borbi za prava koji preovlađuje u mejnstrimu, kao i prema integraciji drega, koja ga je pretvorila u uniformisani identitet. Prema mišljenju Dajane Ho, čovek mora otkazati poslušnost “toj estetskoj diktaturi” jer dreg “kao pristup, kao metodologija za ljudski razvoj, ipak predstavlja mnogo više od neosvešćenog postajanja privilegovanom ženom” (Azdejković, 2018, str. 13).

Iako je Dajana Ho svesna da “nije izvođačica sa invaliditetom”, ona “čvrsto veruje da samo u stvaranju jakih veza sa svim zajednicama, koje su u najmanju ruku zanemarene, leži ključ za otključavanje punog potencijala otpora... i pronalaženje puta do jačeg društvenog i kulturnog uticaja” (Ho, 2018, str. 5). Pun potencijal drega leži u “neprekidnom nastajanju kroz izgradnju zajednice”, a Dajana je kritična prema sebičnosti stvarne beogradske i međunarodne dreg zajednice “čiji je glavni cilj obično postizanje neverovatnog ideala savršenstva bića, koje nameće kapitalističko društvo” (Ho, 2018, str. 5). Dajana Ho se zalaže za povezivanje raznih zajednica – hipermarginalizovanih pojedinaca i grupa. To je politička strana drega i dreg performansa ako se izvode uz kritičko razmišljanje o sredstvima i okruženju performansa. Dajanini sinovi “rođeni su” u okvirima tog performativnog političkog konteksta njene predstave Dajana Ho i sinovi. “Otrprilike u to vreme Dajana je rodila svojih dvanaest alter ega, dvanaest sinova. Shvatila je da nikako ne može sama da se nosi sa svim poslom koji je planirala. Stoga su svi njeni sinovi detaljno upućeni u krip teoriju i fokusirani na izgradnju zajednice” (Ho, 2018, str. 5). Ona svoje Sinove definiše kao alteroide – “efemerne fenomene fokusirane na zajednicu koji nisu fizički fiksirani” (Ho, 2018, str. 6). Većina ovih alteroida su radne verzije, uključujući:

Purvu S-Primu, Viki LLX, Indi Sajsi (V), Silov Anu (muško ime Pit Isdi), Lidiju Oleninu, Suportju Loku, Poli Dick, Mis Peti Beti Blek, Radnu Verziju (engl: Miss Work in Progress), Dragicu Bradicu (engl: Lisa Capitalista), Nicoletu and Orb Hanu. Oni se dijametralno razlikuju jedan od drugog i svaki predstavlja arhetip, manifestaciju problema duboko ukorenjenog u našem društvu koji žele da ispituju sa zajednicom u kojoj rade

(npr. pitanje vlasništva, političke korektnosti, rodnih normi, (odsustvo) kritičkog razmišljanja, emocionalna pismenost, problemi mentalnog zdravlja i vidljivost itd.) (Ho, 2018, str. 6).

Sveobuhvatna svrha tih alteroida, od kojih svaki ima ulogu u određenom performativnom kontekstu, jeste “povezivanje s publikom kako bi se stvorilo solidno imerzivno iskustvo za ljude koji su prisutni kad god se oni pojave. Kada ne uspeju da se povežu, propuštaju priliku da postanu. Bez svoje zajednice nisu niko i ništa. Postaju nebitni” (Ho, 2018, str. 6). Cilj je da se sinovi osamostale od svoje “majke”, stvoriteljke, Dajane Ho, i da zakorače u proces zblžavanja sa zajednicom s kojom su stvoreni da komuniciraju. Oni dele “neobično zajedničku” budućnost sa svojim zajednicama.

Dajana Ho je kritična prema individualizmu i neoliberalno modelovanoj konkurentnosti među dreg kraljicama u Beogradu. Ona nudi svoje alteroidne sinove kao političku strategiju za borbu protiv takvog poretka. U tom pogledu, Dajana Ho je odvojena, iako je i ona deo nastupa na mestima koja su žarišta kreativne industrije. Efemerne konfesije su u tom smislu i odvojene i pripojene, budući da i one insistiraju na kolektivnosti i kritici trenutnog društveno-političkog stanja, ali da kritiku ispoljavaju na istim mestima (KC Grad, Imago, Savamala, klubovi u Cetinjskoj, itd). Oba pristupa dregu, i pristup Dajane Ho i pristup Efemernih konfesija, upadljivo se razlikuju od drega koji se izvodi u “svrhe klabinaga”, odnosno kao sastavni deo kreativnih industrija bez kritičnog odmaka od sredstava i uslova proizvodnje dreg performansa, osim neposredne težnje za spektaklom.

Međutim, mnogi dreg performer i su pojedinci koji rade i jedno i drugo. To sugeriše da je otpor imanentan ovim tranzicionim neoliberalnim uslovima koji obeležavaju kreativne industrije. On je imanentan u smislu da se kritika izvodi unutar granica kreativnih industrija; kreativne industrije otvaraju mogućnosti za pojavu kritike. Ili, drugim rečima, kritika se ne izvodi izvan kreativnih industrija, već u samoj kreativnoj industriji. Takođe, ona je nedijalektička jer ne nudi utopijsku viziju budućeg društvenog prostora u kome bi se te protivrečnosti razrešile. Politički nabijeni dreg performansi i dreg subjektivacije sarađuju i deluju uporedo s kontradikcijama koje proizvode i one i kreativne industrije, bez ikakvog razrešenja ni u stvarnosti ni u projekciji nekog drugog prostora/vremena. To ne znači da nema kritike, već upravo suprotno – kao što se i moglo videti. To znači da se

kritika pojavljuje i postoji zajedno sa onim što se kritikuje bez ikakvog mogućeg razrešenja jer bi razrešenje značilo revoluciju koja je nezamisliva, posebno sa stanovišta poznog neoliberalnog kapitalizma, prilagođenog lokalnom kontekstu. Dreg deli svoju navodnu neobičnost sa zajedničkom budućnošću svih prekarnih radnika u postsocijalističkom tranzicionom društvu.

Zaključak

Iako je ova pojava stara svega nekoliko godina, dreg se u Beogradu pojavljuje kao rezultat većeg broja činilaca. Procesi dreg subjektivizacije obuhvataju pojedinačna tela, njihove međusobne odnose, njihove odnose prema okruženju (društvenom, ekonomskom, političkom), kao i njihov odnos prema istoriji u kojoj stvaraju i rade. Ta tela izvode mnoštvo oblika rada da bi se subjektivizovala kao dreg kraljice i dreg kraljevi. Dreg kraljice i dreg kraljevi različito su subjektivizovani zbog različitih pozicija koje ženskost i muškost zauzimaju u društvenim registrima iz (andergraund) LGBT kulture, koja je sa svoje strane različito materijalizovana za gejeve, lezbejke, biseksualce ili trans ljude, kao i za različite rase i klase, pa sve do patrijarhalnog strukturisanja srpskog društva u celini. Dok uloge dreg kraljica i dreg kraljeva stvaraju raznovrsna materijalno-semiotička dejstva za različite pojedince i društvene grupe, uslovi za pojavu drega uopšte su liberalizacija tržišta i prateća džentrifikacija pojedinih delova grada, što se odrazilo i na raspršivanje gej i lezbejske klupske i barske scene. Dreg se pojavio u trenutku kada je ostalo samo nekoliko klubova i barova posvećenih gejevima i lezbejkama. Većina barova i klubova u džentrifikovanim oblastima sada je "LGBT friendly", a dreg se izvodi za sve posetioce. Kraće rečeno, istorija drega u Beogradu u velikoj meri je istorija liberalizacije, prekarizacije i džentrifikacije.

S druge strane, dreg je i sredstvo otpora posebne vrste. Mnoge dreg kraljice i dreg kraljevi koji su deo kreativnih industrija, razvijenih, i još uvek razvijanih, na temeljima liberalizacije, prekarizacije i džentrifikacije, takođe izvode kritičke performanse na istim mestima kao i one standardnije i komercijalne. Ti performansi obeležavaju imanentne oblike otpora koji proizvode različite vrste subjektivizacije drega i publike, koliko god nepostojane one bile. Od drugih dreg performansa, ovi nastupi izdvajaju se svojim namernim insistiranjem na

kolektivitetu, zajednici i zamišljanju drugačijih oblika društvenih odnosa od kapitalističkih i cis-hetero-patrijarhalnih. Međutim, ta kritička, politički nabijena zamišljanja drugih prostora/vremena izvode se usred kreativnih industrija – dakle, imanentna su ovim tranzicionim, neoliberalnim uslovima.

- 1 Koristim pojmove *liberalizacija*, *neoliberalni kapitalizam* i *pozni liberalni kapitalizam* u odsustvu terminologije koja bi preciznije opisala hibridni fenomen kakav je srpska ekonomija. Naime, proces društvenog i ekonomskog restrukturisanja počeo je odmah nakon pada Miloševića 2000, privatizacijom prethodno državne svojine, i otvaranjem tržišta za prodor stranog kapitala (poslednji i najpoznatiji slučaj je "Beograd na vodi" o kome se govori u drugom delu poglavlja, u vezi sa džentrifikacijom i kreativnim industrijama). Proces privatizacije još nije završen i najveći procenat radnog stanovništva zaposlen je u javnom sektoru. Ukratko rečeno, srpsko društvo i ekonomija još uvek su u tranziciji od postsocijalističkog ka onome što se shvata kao savremeno zapadno društvo, s jasnim uticajem neoliberalne tržišne ekonomije praktikovane na Zapadu, ali uz izvesne relikte socijalističke prošlosti. Čini se da sama država stvara tu kontradikciju jer s jedne strane promovise ekonomiju znanja poznog kapitalizma, dok s druge održava svoj udeo u najvećim kompanijama te je najveći poslodavac. Država, dakle, upravlja ekonomskim razvojem – ili njegovim odsustvom – što se kosi sa postulatima ekonomije slobodnog tržišta.
- 2 Put/glas (fr. *voie/voix*), deo je onoga što Gatari (Guattari, 2013, str. 2) naziva kolektivnim sredstvima subjektivizacije, gde obuhvata "uvodne, društvene, retorske mašine ukorenjene u klanskim, verskim, vojnim, korporativnim itd. institucijama". Gatarijev koncept puteva/glasova sledi fukoovsku diferencijaciju onoga što se može videti (put) i onoga što se može reći (glas), ali sa šizoanalitičke tačke gledišta, koja pretpostavlja posebnu vrstu monizma zasnovanog na razlici kao ontološkom temelju (na primer, nema suštinske razlike između diskurzivnog i nediskurzivnog). Sve to znači da procesi subjektivizacije, posmatrani kroz prizmu puteva/glasova uključuju i diskurzivne i nediskurzivne strane iste stvarnosti i ukazuju na njenu imanentnu prirodu gde proizvodnja subjekta, subjektivizacija, podrazumeva i materijalni i semiotički aspekt, odnosno materijalno-semiotički – telo i subjekat su neraskidivo povezani i proizvode se u isto vreme kao isprepleteni polovi iste materijalnosti. Ne postoji razlika u prirodi između tela i subjekta, kao što ne postoji ni ontološka razlika između kulture i prirode.
- 3 Situacija postaje složenija s obzirom na stalno rastuću vizibilizaciju lezbejki u protekloj deceniji, od Marije Šerifović koja je pobedila na Evroviziji 2007. i zbog toga slavljena kao nacionalna ikona, do Ane Brnabić koja je postala premijerka 2017. pa potom i uz brojne lezbejke različitih rodnih izraza u mnogim rijaliti TV emisijama (od kojih je jedna *Zadruga*).
- 4 Iako je rod očigledno bitna kategorija za razumevanje i praktikovanje drega, moglo bi se reći da je *sine qua non* subjektivizacije drega rasa jer je srpski dreg isključivo bela kulturalna praksa, posebno kada se analizira u okviru kreativnih industrija. Srpska rasna struktura i odnosi potpuno su drugačiji u poređenju sa Zapadnom Evropom ili Sjedinjenim Državama, i brojna su i složena pitanja koja okružuju problem rase. Za položaj Roma, koji se u srpskom društvu smatraju rasno drugačijim, vidi Knežević et al., 2013; Bašić i Marković, 2018. Vidi i Stefanović, ovaj zbornik.
- 5 Džentrifikacija u Beogradu donekle je drugačije vrste nego što je slučaj s gradovima na Zapadu. Kao što kaže Backović: "Postoje sporadični primeri pretvaranja prostora (Beton hala, KPGT, BIGZ, KC Grad, projekti u Savamali...), u kojima se devastirani prostori revitalizuju uz pomoć kulture, naročito putem stvaranja kulturnih centara. Pošto oni nemaju stambenu funkciju, može se zaključiti da, slično drugim postsocijalističkim gradovima, u Beogradu nema pionirske džentrifikacije. Međutim, ti projekti utiču na stvaranje alternativnih kulturnih prostora koji doprinose drugačijoj upotrebi urbanog prostora i cvetanju donekle drugačijeg stila života" (2015, str. 183). Moglo bi se reći da drugačija upotreba gradskog prostora postaje temelj kreativnih delatnosti, a drugačiji stilovi života koji se pojave tokom i nakon džentrifikacije podvode se pod sveobuhvatni okvir ekonomije slobodnog tržišta, gde sama različitost proizvodi i simbolični i realni kapital.

- 6 Razvoj kreativnih industrija, uz jasnu i namernu upotrebu tog pojma, seže najdalje do 2015. godine. U vezi je s nastojanjima vlade da liberalizuje čitavu ekonomiju, što je glavni politički i ekonomski diskurs nakon pada Slobodana Miloševića 2000. godine. Otuda i insistiranje aktuelne vlasti na kreativnim industrijama osnivanjem Savetodavnog odbora za kreativne industrije 2018. i razvojem strategije za unapređenje agende kreativnih industrija, odnosno agende daljeg restrukturiranja, privatizacije i liberalizacije tržišta. Kako se navodi na sajtu Vlade, "kreativne industrije su značajan sektor u srpskoj ekonomiji sa udelom između 3,4% i 7,1% u BDP-u (zavisno od toga da li se posmatra u užem ili širem smislu), i rastu brže od ostatka privrede. Ovaj sektor čini preko 30.000 registrovanih preduzeća, koja zapošljavaju više od 115.000 radnika, od kojih je skoro 70% starosti između 25 i 44 godine, polovina je fakultetski obrazovana, a veliki broj čine žene. Sektor kreativnih industrija obuhvata izdavaštvo, štampane medije, grafičku industriju, IT i razvoj softvera, reklamnu, muzičku i filmsku industriju, dizajn, radio i televiziju, advertajzing, modu, stare zanate" (Vlada Republike Srbije, N/A). Savetodavni odbor i njegovi projekti predstavljeni su na platformi *Srbija stvara – Serbia Creates* kojoj je namera da "afirmiše vrednosti savremene Srbije – kreativnost, inovativnost i originalnost. Ovaj novi koncept ima za cilj da prepozna, afirmiše i istakne umetničko i svako kreativno stvaralaštvo i uspeh u oblastima obuhvaćenim ekonomijom zasnovanom na znanju" (ibid.).
- 7 Beograd na vodi "predstavlja kombinaciju komercijalnog i stambenog luksuznog prostora. Reč je o stranom investicionom projektu za koji je država obezbedila zemljište i pružila jasnu podršku. Ako se bude realizovao u planiranom obimu, znatno će preobraziti taj deo grada kroz proces profitabilne džentrifikacije. Prostor će biti pristupačan samo pripadnicima elite i stranim državljanima" (Backović, 2015, str. 183). Projekat je od samog početka kontroverzan iz više razloga, uključujući priliv krupnog inostranog kapitala koji je potpuno promenio pejzaž okruženja i, s njim, decenijama star lokalni način života (v. Eror, 2015; Wright, 2015; Rudić et al., 2019).
- 8 Biokraljica je cis žena koja nastupa na dreg performansima i ponaša se kao dreg kraljica.

Literatura

- Azdejković, P. (2018). Dajana Ho: Čuvajte se mizoginije. *Optimist*, 44, 11–13.
- Azdejković, P. (2019). Efemerni intervju. *Optimist*, 47, 44–45.
- Backović, V. D. (2015). *Džentrifikacija kao socio-prostorni fenomen savremenog grada: Sociološka analiza koncepta*. Beograd: Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Barnett, J. T., & Johnson, C. W. (2013). We are all royalty: Narrative comparison of a drag queen and king. *Journal of Leisure Research*, 45 (4), 677–694.
- Bašić, G., & Marković, K. (2018). Social status of the Roma in Serbia – Demographic aspects in public multiculturalism policies. *Stanovništvo*, 56 (1), 43–61.
- Berbary L. A., & Johnson, C. W. (2017). En/activist drag: Kings reflect on queerness, queens, and questionable masculinities. *Leisure Sciences*, 39 (4), 305–318.
- Bilić, B. (2020). *Trauma, violence, and lesbian agency in Croatia and Serbia: Building better times*. London: Palgrave Macmillan.
- Bolaño, C. (2015). *The culture industry, information and capitalism* (J. Penney, Trans.). London, UK: Palgrave Macmillan.
- Burmaz, B. (2014). Gej klubovi u Beogradu: Unutrašnja periferizacija kvir prostora. U J. Blagojević i O. Dimitrijević (ur.), *Među nama: Neispričane priče gej i lezbejskih života* (str. 190–209). Beograd: Hartefakt Fond.
- Dekadencija. (N/A). Dekadencija. Dostupno na <https://dekadencija.com/>

- Deleuze, G., & Guattari, F. (2003). *Anti-Oedipus: Capitalism and schizophrenia*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Deleuze, G., & Guattari, F. (2004). *A thousand plateaus: Capitalism and schizophrenia*. London, UK: Continuum.
- Drysdale, K. (2019). *Intimate investments in drag king cultures: The rise and fall of a lesbian social scene*. Cham, UK: Palgrave Macmillan.
- Error, A. (2015). Belgrade's 'top-down' gentrification is far worse than any cereal café. Dostupno na <https://www.theguardian.com/cities/2015/dec/10/belgrade-top-down-gentrification-worse-than-cereal-cafe>
- Efemerne Konfesije. (2019). Efemerne audio-pinjate. Dostupno na <https://www.rts.rs/page/radio/sr/story/1466/radio-beograd-3/3468775/umetnicki-kolektiv-efemerne-konfesije-efemerne-audio-pinjate-premijera.html>
- Filipović, A. (2017). YugoQueer: Technologies of spatialization, temporalization and universalization in discursive formation of sexuality from the late 19th century until today. *AM: Journal of Art and Media Studies*, 13, 61–72.
- Filipović, A. (2019). We do not know what queers can do: LGBTQ community between (in)visibility and culture industry in Serbia at the beginning of the 21st century. *Journal of Homosexuality*, 66 (12), 1693–1714.
- Gočanin, S. (2014). Počeci LGBT organizovanja u Srbiji – Pismo iz Slovenije koje je pokrenulo istoriju. U J. Blagojević i O. Dimitrijević (ur.), *Među nama: Neispričane priče gej i lezbejskih života* (str. 334–347). Beograd: Hartefakt Fond.
- Guattari, F. (2013). *Schizoanalytic cartographies*. London, UK: Bloomsbury.
- Hartley, J. (2005). *Creative industries*. Oxford, UK: Blackwell Publishing.
- Ho, D. (2018). Dajana Ho and Sons: re-collecting an uncommon future. Dostupno na <http://www.pozorje.org.rs>
- Jakšić, A. (2018). Koliko košta biti dreg kraljica u Srbiji. Dostupno na <https://www.vice.com/sr/article/pavdq7/koliko-kosta-biti-dreg-kraljica-u-srbiji>
- Janion, L. (2020). The rise and fall of the progressive drag queen: Westernization of cross-dressing in 1990s Poland. *Sexualities*. Dostupno na <https://doi.org/10.1177/1363460719888438>
- Kalaba, A. (2019). Merlinka, prvi deklarirani transvestit u eks-Ju i najtragičnija zvezda domaćeg filma. Dostupno na <https://noizz.rs/kultura/merlinka-zivotna-prica/srepyl>
- KC Grad. (2019a). KayGie: Ballroom drag show pop party. Dostupno na <https://www.facebook.com/events/kulturni-centar-grad/kaygie-ballroom-drag-show-pop-party/371152260250781/>
- KC Grad. (2019b). KayGie: Queer Valentine drag show + Party. Dostupno na <https://www.facebook.com/events/kulturni-centar-grad/kaygie-queer-valentine-drag-show-party/781763502325747/>
- Kajinić, S. (2017). Prvi evropski festival gej i lezbijskog filma bio je u Jugoslaviji: Razgrađivanje geotemporalnosti evropeizacije u Sloveniji. U B. Bilić (ur.), *Preko duge u Evropu: LGBT aktivizam i evropeizacija na prostoru bivše Jugoslavije* (str. 63–84). Beograd: Centar za kvir studije.
- Knežević, A. et al. (2013). Belgrade slums: Life or survival on the margins of Serbian society? *Trames: Journal of the Humanities and Social Sciences*, 17 (1), 55–86.
- Kolarić, M. (2017). Revolucija je bitna, nebitna je nitna. Dostupno na <https://www.beforeafter.rs/stil/revolucija-je-bitna-nebitna-je-nitna/>
- Lovinik, G., & Rossiter, N. (2007). *MyCreativity reader: A critique of creative industries*. Amsterdam, NL: Institute of Network Cultures.

- Marinković, L. (2016). Perfektna drama beogradskih dreg kraljica. Dostupno na <https://www.vice.com/rs/article/xydyxd/efemerne-konfesije-beogradskih-dreg-kraljica>
- Marinović, N. (2018). Dita Von Bil na Paradi Ponosa: Zadržaću pravo svoje da nosim narodnu nošnju. *Optimist*, 44, 6–7.
- N1. (2019). Scenske priče: Ko su srpske dreg kraljice. Dostupno na <http://rs.n1info.com/Video/Ostalo/4486457/Scenske-price-Ko-su-srpske-dreg-kraljice.html>
- Rudić, F. et al. (2019). Serbians protest as controversial demolitions remain unexplained. Dostupno na <https://balkaninsight.com/2019/04/24/serbians-protest-as-controversial-demolitions-remain-unexplained/>
- Rupp, L. J. et al. (2010). Drag queens and drag kings: The difference gender makes. *Sexualities*, 13 (3), 275–294.
- Seecult. (2019). Efemerne konfesije u svemiru ponovo u Imagu. Dostupno na <http://www.seecult.org/vest/efemerne-konfesije-u-svemiru-ponovo-u-imagu>
- Starr, M. (2019). Burgeoning drag scene pushes boundaries in macho Serbia. Dostupno na <https://www.researchingbalkans.com/blog/2019/05/14/balkan-insight-burgeoning-drag-scene-pushes-boundaries-in-macho-serbia/>
- Stanica. (2019). 12. Kondenz: Efemerne konfesije. Dostupno na <https://www.facebook.com/events/394515271222692/>
- Vlada Republike Srbije. (N/A). Kreativne industrije: Upoznajte Srbiju. Dostupno na <https://www.srbija.gov.rs/tekst/329887/kreativne-industrije.php>
- Wright, H. (2015). Belgrade Waterfront: an unlikely place for Gulf petrodollars to settle. Dostupno na <https://www.theguardian.com/cities/2015/dec/10/belgrade-waterfront-gulf-petrodollars-exclusive-waterside-development>

Ka nebelom trans feminizmu:
Intervju sa Anom Jovanović

Matea Stefanović

Ko je Ana Jovanović, a ko je Paola Yo Wolff? Da li je, za tebe lično, bavljenje dregom samo umetnički čin ili i aktivizam?

Ja sam Ana Jovanović, transrodna žena, imam 35 godina i živim u Novom Sadu. Završila sam Visoku školu strukovnih studija za obrazovanje u Novom Sadu, ali se već par godina bavim aktivizmom i zaposlena sam kao saradnica za finansije u novosadskoj LGBT organizaciji Grupa Izađi. Paola Yo Wolff je dreg karakter, izmišljena persona inspirisana meksičkim telenovelama. Za mene lično, dreg je i umetnički i politički čin. Činjenica da se neko bavi dregom u Srbiji je političko pitanje, ma koliko ljudima možda to zvuči čudno i ne mogu da te dve stvari povežu. Dreg je za mene platforma pomoću koje mogu da izrazim svoj otpor binarnom rodnom normativu i patrijarhalnom društvu, to je za mene protest protiv nejednakosti, diskriminacije, rasizma, transfobije, ali isto tako i platforma za izražavanje emocija kroz umetnost. Za mene su te komponente, umetnička i aktivistička/politička, isprepletene i neodvojive.

Mnoge trans osobe pre tranzicije koriste dreg kao način za istraživanje i spoznaju sopstvenog roda. Da li je i u tvom slučaju dreg igrao ulogu u prihvatanju trans identiteta?

I mnogo pre nego što sam počela da se bavim dregom, znala sam da sam trans žena, ali nisam imala priliku da svoj rodni identitet istražim. Prvi put sam nastupala u dregu 2019. godine i to je za mene bila prekretnica. Znala sam da želim i da je samo pitanje vremena kada ću i izvan drega da živim svoje autentično "ja". Dreg mi je mnogo u tome pomogao, dao mi je prostora upravo za bezbedno istraživanje i spoznaju svog rodnog identiteta, ali pored toga mi je pomogao i u izgradnji moje ličnosti. Pogurao me je da konačno "izađem iz ormara", da živim pravu sebe i izgradim samopouzdanje.

S obzirom na to da si trans Romkinja, koliko si povezana s romskom zajednicom i kako se ona odnosi prema trans osobama i posebno trans ženama?

Romska zajednica u Srbiji je danas mnogo organizovanija i povezanija nego ranije. Ja sam i dalje deo zajednice, ali iz senke, jer nakon autovanja nisam više toliko povezana s njom, osim s delovima zajednice koji su u aktivističkim krugovima. U suštini nema velike razlike između većinske zajednice i romske kada je u pitanju odnos prema trans osobama, dakle bilo da li su

u pitanju trans žene ili trans muškarci. Kod romske zajednice je možda akcenat više stavljen na spiritualnost, u smislu da je transrodnost posledica kletve ili loše sreće, ali ovakav pristup transrodnosti nije isključiv za romsku zajednicu. Čini mi se da su kod Roma trans žene prihvatljivije, zato što su to ipak u njihovim očima “muškarci” koji su feminizirani ali nisu gej već oni samo žele da budu žene. Mada i cis muškarci koji su feminizirani se posmatraju generalno kao žene, a recimo cis žene lezbejke se posmatraju kao muškarci. O trans muškarcima iz mog dosadašnjeg iskustva mislim da se vrlo malo govori, ali sve u svemu o samim transrodnim osobama unutar romske zajednice zapravo se skoro uopšte ne govori.

Možeš li da nam kažeš nešto o tome kako vidiš i živiš intersekciju rasizma i transfobije?

Rasizam sam na svojoj koži osetila još u osnovnoj školi, a nešto kasnije, kad sam se autovala, susrela sam se i s transfobijom. Iz mog iskustva, ljudi najčešće prvo osuđuju na osnovu boje kože, a zatim po drugim osnovama. Stereotipi i predrasude su u osnovi rasizma i transfobije, pa u tom smislu imam utisak da su razmišljanje i interspekcija ljudima generalno problematični. Treba uložiti trud kako bi se određena manjinska grupa razumela, to je, dakle, posao koji oduzima vreme. Zato je mnogo lakše neku stereotipnu, senzacionalističku informaciju iz medija ili javnog diskursa, usvojiti bez preteranog kritičkog preispitivanja. Nažalost, predrasude i stereotipi su prisutni i unutar LGBT i romske zajednice. Sve je to mentalno iscrpljujuće na svakodnevnom nivou za osobu koja pripada različitim manjinskim grupama istovremeno. Rasizam, a kasnije i transfobija su dosta uticale na važne sfere mog života: preko pronalaska posla, emotivnih odnosa, sve do narušavanja mog zdravlja... Često sam u poziciji da edukujem ljude oko sebe u zavisnosti od toga u kojoj zajednici se nalazim i izložena sam rasističkim i transfobnim komentarima na koje ponekad ne mogu da ostanem ravnodušna.

Kako gledaš na politiku romskog aktivizma u Srbiji? Da li tu vidiš mesto za sebe?

Politika romskog aktivizma je već godinama usmerena na četiri krucijalne oblasti: obrazovanje, zapošljavanje, zdravstvo i stanovanje. Ove oblasti se bave egzistencijom najmarginalizovanije grupe ljudi u Srbiji. Tema LGBT Roma i

Romkinja se gotovo uopšte ne spominje, jer je akcenat stavljen na preživljavanje, pa je ova tema u senci. Nema romskih predstavnika ni u javnom niti u političkom životu koji bi predstavljali prioritete Roma. Moja uloga ili mesto u romskom aktivizmu jeste da adresiram LGBT temu iz svoje perspektive i na svoj način, jer očigledno politika romskog aktivizma ide ka smeru rešavanja bazičnijih egzistencijalnih problema ali ja lično mislim da pitanje rodnog i seksualnog identiteta treba da bude prepoznato kao jednako važno.

U poslednjih par godina, feminizam polako postaje tema o kojoj sve češće slušamo i van aktivističkih krugova. Kako se nosiš s “belošću” mainstream feminizma u Srbiji?

Ne čudi me dominacija “belog” feminizma, jer je feminizam u Srbiji generalno vrlo malo razvijen. Teško da takva vrsta feminizma može da odgovori na potrebe nekog ko pripada i nacionalnoj manjinskoj grupi i društvenoj grupi koju povezuje transrodnost. Mislim da bi za promenu, mainstream feminizam trebalo da pronađe načina da osnaži glas Romkinja i trans žena generalno, jer bi feminizam sam po sebi trebao biti inkluzivan i naročito osetljiv po pitanju marginalizovanih grupa u okviru ženskog iskustva. Jedan od prvih koraka bi bio pronalazjenje načina da se napravi prostor ovim grupama da kroz svoje iskustvo govore o svojom položaju i problemima. Interseksionalno organizovan feminizam je potreban ovom društvu kako nijedna žena ne bi bila zapostavljena.

Kako komentarišeš pojavu benda *Pretty Loud* na muzičkoj sceni?

Sjajan primer za to kako se muzička scena može iskoristiti kao aktivistički alat. Muzika je odličan način da se dođe do velikog broja ljudi, devojke iz benda šalju ozbiljnu poruku javnosti a i samoj romskoj zajednici o položaju Romkinja unutar, ali i izvan romske zajednice. Njihove pesme tiču se ozbiljnih tema kao što su dečiji brakovi, nasilje u porodici, ravnopravnost polova, samostalnost žena... to pesme koje šalju drugačiju poruku o romskoj zajednici široj javnosti.

Za kraj, na koji način možemo biti (bolji) saveznici/e romske emancipacije u Srbiji? Šta bi trebalo da znamo i da radimo? Kako da idemo ka nebelom feminizmu?

Mislim da se reči poput emancipacija i integracija Roma mogu pogrešno protumačiti. Stiče se utisak da su Romi vanzemaljci koje treba "popraviti" kako bi se integrisali u društvo kojem već pripadaju. Ono što možemo učiniti je da u okvirima našeg (aktivističkog) delovanja dajemo više prostora Romima i Romkinjama, da ih uključujemo u što veći broju aktivnosti, da reagujemo na diskriminaciju i rasizam svaki put kada za to imamo priliku, da pratimo i podržavamo romski aktivizam. Ne treba da se pretpostavlja šta su problemi i prioriteti romske zajednice, već da se omogući i da se da prostor da Romi i Romkinje govore u svoje ime, predlažu rešenja i donose odluke. U tome je važno da postoji i podrška saveznika_ca bilo da su u pitanju druge organizacije, institucije ili pojedinci_ke.

Istina je ono što je u telu:
Intervju sa Aleksom Zainom

Sladana Branković

Aleks Zain je plesač/performer i autor u oblasti umetnosti performansa, savremene plesne koreografije, video i audio-radova, koji svoj konceptualni okvir i umetničku praksu bazira u telu i na telu, kao primarnom fizičkom i čulnom sredstvu stvaranja, percepcije i izvoru potencijala. Izlagao je i/ili nastupao u Srbiji i širom Evrope, uključujući Holandiju, Italiju, Finsku, Austriju, Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku, ali i u Sjedinjenim Američkim Državama. Osim umetničkih poduhvata, Zain je osmislio i sistem terapije pokretom, čiji je cilj da osnaži trans osobe i pomogne im da ostvare pozitivan odnos sa svojim telom, što je dovelo do saradnje sa organizacijama za ljudska prava širom postjugoslovenskog prostora, kao što su Equal Rights Assembly (ERA), XY Spectrum, Udruga Domino, Trans Mreža Balkan i druge.

U kontekstu trans reprezentacije, Zainov rad daleko nadilazi dominantni diskurs o trans telima kao inherentno i isključivo vezanim za patnju i nemogućnost samoaktualizacije. Ne samo da je telo oruđe njegovog zanata, kroz koje ističe svoju snagu, kapacitete i potencijale, već ono kroz njegovu umetnost postaje i mesto potencijalne identifikacije za svakoga, bez obzira na njihovu polnu/rodnu određenost, tako izbegavajući često nametnuto grupisanje umetnika/ca po različitosti, što dovodi do segregacije i devalvacije umetnosti i dela koje proizvode pripadnici/e marginalizovanih grupa. Za razliku od artivizma ili političke umetnosti, Zainovo delo nije samo oruđe političkog delovanja i ne zaustavlja se na nivou analize i kritike (Milanović, ovaj zbornik; Lippard, 1984), već se vodi drugačijim smernicama i potencijalno donosi naročitu vrstu intervencije u postjugoslovensku društvenu i kulturnu sferu. Krećući se grubim terenom trans (ne)vidljivosti tako što odbija da prati rute propisane marginalizovanim umetnicima i umetnicama, često primoranim da biraju između pukog svođenja na svoju različitost, njenog brisanja ili pak umetanja u romantizovane narative o posebnosti, Zain uspeva sve da ih izbegne – menjajući tako, bez nametanja utvrđenih socio-političkih rešenja, regionalni pejzaž mogućnosti za umetničku produkciju, kako za trans tako i za ostale marginalizovane umetnike/ce koji tek dolaze.

Zainov pozamašni opus ima za cilj da dovede u pitanje i dekonstruiše društveno-političke i kulturne koncepte, kao što su dom, porodica (...and then I realized I barely even speak about you, *Homebarrier*, *Apartments We Wrongly Called Home*), smrt (*Ecliptic*) i binarnost javnog i privatnog (*An Installation for One Memory*, *Intimate Depressions*, *Body Confessions*). Kroz istraživanje

najintimnijih, sirovih iskustava i introspekcije, locirajući ih u telu, pokretu i necenzurisanim tokovima misli, Zain stvara dela koja dovode intimno i lično u oštar kontrast s društvenim i političkim konceptima, koji funkcionišu kao regulatori i nadzornici tela i misli. Na taj način Zain izvodi njihovu kritiku, pritom uspevajući da izbegne zamku nametanja sopstvenog procesa ili mišljenja publici. Umesto toga, Zainova umetnost teži da otvori gledalište za sopstvenu (samo)refleksiju, da ih motiviše da razmišljaju van postojećih konceptualnih granica i istražuju svoje potencijale. U tom procesu Zain postavlja sebi izazove i proširuje svoje fizičke, mentalne i čulne sposobnosti i izdržljivost gradeći lični performativni i koreografski jezik kroz telo i pokret. Zain se takođe pojavljuje kao koautor i saradnik na brojnim umetničkim projektima, kao što su: *Cut Off Point*, *Spiral of Silence*, *After the Fear* i drugi. Učestvovao je i na retrospektivnoj izložbi Marine Abramović, *Čistač*, izvodeći neke od njenih dela, uključujući i *Imponderabilia*, *Relation in Time*, *Artist's Life Manifesto*. Pored uvida u umetnikov život i kreativni proces, u ovom razgovoru detaljnije ćemo govoriti o Zainovim delima, promišljajući njegove motive i namere u vezi s društvenim granicama i idejama kojima je posvećen.

Ti stvaraš *body-sound* instalacije, koreografije, performanse, video i audio-radove. Zašto si izabrao te medije umesto slikarstva, kojim se baviš od ranog detinjstva?

Bilo mi je potrebno nešto direktnije. U to vreme imao sam utisak kao da se krijem iza nečega ako je platno ispred mene. Prvo sam zakoračio u fizičko pozorište (koje sada jedva čekam da napustim, haha), a zatim u performans i savremeni ples. Mislim da me ljudi najbolje poznaju po umetnosti performansa, ali ples je "ljubav mog života". Trenutno pokušavam da rebrandiram sebe kao plesača jer to zaista želim da radim do kraja života (što nije moguće zbog određene starosne granice onoga što telo fizički može da izvede, ali ipak...). Nedavno sam počeo da se vraćam platnu, više zbog sebe, nego zbog izlaganja široj javnosti, ali ko zna...

U svom radu razmatraš koncepte kao što su telo, dom, porodica i smrt, koji predstavljaju intimne i lične odnose i iskustva, ali istovremeno regulisane društvom i politikom, i s te lične i intimne pozicije dovodiš u pitanje društveno-političke aspekte i njihovu represivnu funkciju. Kakva je, prema tvom mišljenju,

uloga umetnosti u raspravi o društveno-političkim temama? Da li umetnost može da ponudi drugačije pristupe ili perspektive i da li je to bitan aspekt tvog rada?

Hm, odgovor na to pitanje zaista zavisi od mog raspoloženja, kako god to zvučalo. Često izgubim veru u bilo kakav uticaj ili smisao bilo čega što uradimo, ili što ja uradim. S druge strane, kada pogledamo istoriju umetnosti, pretpostavljam da možemo videti kako se društvo menjalo zajedno s njom. Znam da neću promeniti svet. Ipak, želim da u posmatračima izazovem nešto, poput potrebe za promišljanjem i preispitivanjem određenih ideja (ne nužno onih koje ja predlažem, već ideja koje su važne njima). Mislim da je struktura društva osmišljena tako da ljudi manje misle, a više proizvode/rade/troše, tako da ne primećuju toliko ono što im se “servira”. Možda je uloga umetnosti da otvori prostor za više razumevanja i manje pukog konzumiranja. Još jednom, stvarno mi se ne sviđaju dela koja vam otvoreno poručuju: “treba ovako da mislite”. Smatram da uloga pružanja opipljivog rešenja pada na leđa aktivista/kinja, filozofa/kinja, mislilaca/teljki itd., više nego na moja. Umetnik/ca je kao prva borbena linija – otvarate im umove tako da mogu da razmisle ili da postanu spremni za akciju, a nešto što sledi mora da zada “poslednji udarac”. Zaista mi se dopada citat Jana Fabra o njegovoj dvadesetčetvoročasovnoj pozorišnoj predstavi *Mount Olympus*, koji kaže da svaka osoba koja dođe da pogleda komad učestvuje u političkoj aktivnosti. I to jeste politička aktivnost jer gledaoci/teljke odlučuju da prekinu svoje uobičajene živote, na koje smo svi mi toliko navikli, i da se izvuku iz tog izgrađenog društva na dvadeset četiri sata. Mislim da ljudi mogu izaći promenjeni nakon takve vrste iskustva (ne mora obavezno Jan Faber ako nije vaš tip umetnika, ali generalno, nakon posmatranja tela koje izvodi performans ili umetničkog dela, koje ostavlja utisak na njih). Kada je reč o represiji ili bilo kom društveno-političkom pitanju, da bi delo funkcionisalo, moram biti na određen način povezan s temom na kojoj želim da radim – to može biti zaista duboko interesovanje, može biti prepuno traumatičnih iskustava, ali moram dodati sceni nešto svoje da bi priča proradila.

Kad kažeš da moraš dodati sceni nešto svoje da bi priča proradila, to me podseća na mantru drugog talasa feminizma - “lično je političko”. Uprkos jakom efektu ove poruke, Zapadna društva i dalje naginju ideji da je lično i privatno apolitično. U

nekoliko svojih radova (*Body Confessions, An Installation for One Memory, Intimate Depressions*) baviš se problemima ličnih/političkih, privatnih/javnih binarnosti i na neki način ih, kao i umetnost performansa uopšte, urušavaš izlažući sebe i svoje intimne misli i borbe u javnom prostoru. Šta smatraš važnim u vezi s tom temom? Šta si o tome naučio iz tih iskustava kolapsa?

U vezi s poslednjom rečenicom u mom prethodnom odgovoru – verujem da je lično političko. A političko za mene ne znači podržavati određenu partiju, na primer, već to što ste deo ovog društva i radite/stvarate u njemu znači da su vaše aktivnosti političke aktivnosti – to se odnosi i na svakodnevne odluke, a ne samo na umetnička dela. Zaista volim reč “kolaps” i hvala ti na tome. Kao što sam rekao – ako ne dam nešto od sebe – delo neće uspeti, biće bezlično. Kada date deo sebe, ljudi imaju s čim da se povežu, imaju na šta da reaguju. Mislim da taj osobeni odnos ličnog i javnog uvek postoji kad je reč o radu na ovom polju, i možda je naročito vidljiv u izvođačkim umetnostima i umetnosti performansa. Čak i u video-materijalu, kao što je *Intimate Depressions*. To je, na primer, bio zaista težak proces. Iskreno rečeno, blizu mentalne torture. Kada je došlo do kolapsa, kada je video konačno prikazan, čak ne ni na projekciji u Muzeju, nego kad se okončao poslednji render, osetio sam olakšanje. Mislim, osećate to olakšanje ponekad na kraju procesa, ali ovaj put bilo je stvarno moćno. Često shvatim koliko je proces zaista zahtevan, i tek tada kad se osvrnem na vreme razvoja/stvaranja procesa, uvidim koliko me je mentalno promenio tokom određenog perioda. Kroz to možemo zapaziti na koji način nam misli kojima smo opsednuti ili sve ono o čemu previše razmišljamo ili u šta se previše unosimo može promeniti ponašanje, mentalna stanja, postupke...

Što se tiče eksponiranja ličnog, mislim da se trenutak povezivanja s publikom može stvoriti kroz to eksponiranje kad vidite na sceni nekoga sa istim problemom koji i vi imate – na primer, s depresijom, pošto smo pomenuli *Intimate Depressions*. Možeš pomisliti: “Hej, nisam sam/a na ovom svetu” ili ti to može dati osećaj osnaženosti, što je deo rešenja problema, zar ne? Mislim da je za mene takođe bitno to što svojoj publici mogu da pružim tako nešto.

Jedna od dihotomija kojima se baviš je i dihotomija između javnog i privatnog. U koreografiji *Body Confessions* baviš se binarnošću tela kao javnog i privatnog i našim odnosom prema

telu u ta dva konteksta. Razotkrivaš načine na koje se telo tretira u društvu, a kroz svoj ples nudiš i mehanizme za suočavanje s tim društvenim pritiskom. Ako sam ga dobro razumeo, tvoj nastup takođe dovodi u pitanje dominantni diskurs o trans telima kao uzroku i izvoru patnje i problema, i patnji kao inherentnom svojstvu transrodnosti, predstavljajući ga kao problem prouzrokovan društvenim normama, čijem uticaju ne izmiče niko – a ne samo trans ljudi. Telo nije predstavljeno kao ljuštura u kojoj smo zarobljeni, već kao oruđe, kao snaga i neotuđiv posed, telo kao naš potencijal. Da li bi se složio s takvim tumačenjem ovog rada i da li bi mogao detaljnije da objasniš šta si pokušao da postigneš tim delom?

Mislim da se finalna i najjasnija poenta dela krije u poslednjoj rečenici, koju izgovaram u video-snimku – da je telo jedina privatna svojina koju imate i na koju niko nema prava osim vas samih.

Verujem da sva druga materijalna svojina može biti na neki način podeljena ili zajednička, ali telo je jedino što ne može da se deli i jedino što pripada samo vama (ili samome sebi ako sledimo stav o postojanju samo jedne materije).

Sam komad se sastoji iz tri dela. Prvi deo posvećen je javnoj predstavi kroz prikaz plesača koji na času ponavlja “kombinaciju” (na času modernog plesa/tokom vežbi na podu plesač/ica obično dobije kombinaciju pokreta koje izvodi uzastopno radi uvežbavanja). Ponavljanje kombinacije praćeno je snimkom mojih usta koja mi govore kako moram da radim bolje jer sam očajan. Situacija je delimično pritisak društva “ovo moraš da radiš tako i tako” i ličnog pritiska “moram da budem bolji da bi me drugi posmatrali kao plesača”, itd. Nemoj me pogrešno shvatiti, i ja želim da budem bolji zbog sebe, ovo je samo primena poznate situacije. Nagomilava se bes zbog nesavršenosti, telo gubi odeću i prelazi na meditativnije scenografije drugog dela komada. Taj deo počinje veoma sporo i u prilično zamračenom pejzažu i opisuje samo susret tela sa samim sobom. Jednom sam dobio komentar od kolege da izgleda kao da plešem i muški, ženski i nerodni deo svake osobe. Nisam to tako doživljavao, ali komentar je zanimljiv jer na neki način dokazuje da je ovaj meditativniji ples više tu da ponudi prostor ljudima da sagledaju duboku vezu koju mogu ostvariti sa svojim telom, a ne samo onu koju ja doživljavam sa svojim. Meditativno stanje prelazi iz sporog u brzo pretvarajući se u bubnjanje i užurban snažan ples koji za mene predstavlja i

slobodu i moć, ali i vođenje borbe (koje god da su vaše borbe, ja znam svoje). Poslednji, treći deo je video-snimak projektovan delimično na zid, a delimično na moja gola leđa. U videu govorim kako se osećam danas sa svojim telom tog dana, a završavam rečenicom koju sam već pomenuo na početku ovog odgovora. Dakle, to je više progresivna vizuelna prezentacija različitih faza odnosa s telom, za koju bih rekao da služi kao “diskretan mig” publici da svako od nas ima svoj materijal koji pripada samo nama.

Sviđa mi se tvoje tumačenje onoga što si mogao da uočiš samo iz pisanog koncepta koji si imao pred sobom, i moram da kažem da bi me zaista zanimalo da vidim tvoju reakciju na to uživo.

Nadam se da ću jednog dana imati priliku da prisustvujem izvođenju tog performansa uživo. Jednom si rekao da si veoma neduhovan i da reaguješ svojim telom i pokretom, a ne govornim jezikom, što mi opet zvuči kao neka vrsta kolapsa, ovog puta dihotomije telo/um. Da li bi se složio s tim?

Naprotiv. Telo je predmet ili sredstvo koje veštije koristim nego svoju vezu između jezika i mozga. Možemo to shvatiti kao kolaps u nejasnom smislu, u smislu da ne verujem u dualističku supstancu, radije biram savremeni monizam, ali iskreno nisam toliko mudar. Mislim da su mozak i telo isto. Sve je to samo jedan organizam. Neki delovi svakog organizma funkcionišu bolje od drugih itd.

Zadržimo se na temi tela, njegove snage i potencijala. Kad govoriš o snazi tela, na šta pod tim tačno misliš? Isključivo fizički aspekt ili nešto drugo? Kad pišeš: *Verujem da se svaka prepreka s kojom se telo suoči može pomeriti*, na kakve prepreke misliš? Da li slika ili prisustvo drugačijeg tela mogu da “prošire vidike” gledalaca i gledateljki, da upale iskru u njima i nateraju ih da promisle o određenim konceptima, kao što si već ranije pomenuo?

AZ: O tome bih mogao da govorim satima. Fascinira me naše ubeđenje da je ono što fizički možemo da uradimo i izdržimo ograničeno, ali zapravo naše telo može mnogo više od toga. Granice o kojima govorim u tom smislu uglavnom su fizičke. Zato volim dugotrajne performanse. Toga ima mnogo u radovima Marine Abramović, na primer. Fizička aktivnost, ma koliko bila statična, pomera granicu vaših sopstvenih mogućnosti. Mislim da postoji trenutak kada delo “proradi” i

verujem da taj trenutak nastaje kad pređemo granicu onoga što smatramo svojim fizičkim mogućnostima, onoga što mislimo da možemo i onoga što mislimo da ne možemo. Dakle, da, zanimaju me granice tela u smislu koliko daleko mogu da idem, i koliko mogu da nateram telo da izdrži i nastavi da “radi/funkcioniše”. Ako mogu da povežem sopstvenu potrebu za pomeranjem fizičke granice s nekom društvenom pojavom, bila bi to moja iritiranost tom vrstom kolektivne zablude o ograničenosti fizičkog tela. Verujem da naš organizam može mnogo više nego što mi verujemo da može. Moramo samo da naučimo da ga koristimo i da probijamo barijere. Kada je u pitanju performans ili čak ples, ili pak bilo koja vrsta rada, nepovezana sa formom – ako vam ne predstavlja izazov, verovatno neće biti ništa spektakularno.

S tim u vezi, i vraćajući se na tvoj komentar o procesu stvaranja *Intimate Depressions* koji je, kako si rekao, bio blizak mentalnoj torturi, da li si ikada bio zabrinut zbog mogućih negativnih posledica ili preteranog fizičkog napreznja?

AZ: Kad radiš telom, mislim da vežbaš, učiš i generalno moraš da savladaš upravo način na koji ćeš olakšati svom telu. Moraš dobro da razumeš u kakvom je stanju tvoje telo, šta radiš, šta se dešava... Uvek postoji rizik od povrede, naročito kad plešeš ili izvodiš fizički zahtevne performanse, ali to je deo posla i kroz svakodnevni rad učiš kako da to sprečiš i shvatiš. U suštini, to je kao profesionalni sport. Čuješ da se profesionalni sportisti ponekad povređuju i kako se oporavljaju od toga. Isto je i s nama koji fizički radimo u bilo kom smislu. Neki oporavak je teži, ali ne bih rekao da se mnogo plašim povreda. Naravno, bolje je da se služite svojim telom tako da ga izlažete najmanjoj mogućoj verovatnoći za povrede.

U kakvom je odnosu ta koreografija (*Body Confessions*) s tvojim radom na terapiji pokretom, koju si osmislio posebno za trans ljude koji osećaju nelagodnost zbog polnosti/rodnosti pripisane njihovom telu? Da li se na neki način terapija temelji na koreografiji ili su u pitanju dva potpuno različita projekta?

AZ: Ne. Ne verujem da je ono što ljudi nazivaju art terapijom zapravo umetnost. Ne stvaram dela da bih se osećao bolje. *Use, Empower and Accept* je moj sistem terapije pokretom za osobe sa disforijom. Osmislio sam ga prikupljajući vežbe iz sopstvenog iskustva, koje su mi pomogle da smanjim disforiju kako bih se

osposobio za nastupanje. Kad je reč o terapeutskoj i kreativnoj radionici, ona nema za cilj stvaranje izvođača, već je usredsređena na pronalaženje načina da se smanji disforija i stvori siguran prostor za zabavu. Dakle, da, potpuno drugačiji projekti.

Možeš li mi reći nešto više o *Use, Empower and Accept*? Kako si došao na ideju da ga kreiraš?

Kao što sam počeo da govorim, shvatio sam da postoje određene vežbe u različitim sistemima koje sam naučio od različitih mentora, u vezi s nastupanjem, fizičkim pozorištem, plesom, performansima itd, koje su mi pomogle da se osposobim za bolje korišćenje svog tela. Sakupljajući, menjajući vežbe tamo gde je bilo potrebno, i aranžirajući ih u progresivno usklađivanje dela, razvio sam sopstveni sistem. Mislim da je spoznaja da postoji nešto što mi je pomoglo pokrenula misao: "Hej, postoje ljudi u mojoj zajednici sa istim problemom kakav i ja imam, kojima je trenutno još gore, hajde da pokušam da učinim nešto za njih". Nije samo pitanje šta ja želim. Za mene, to je obaveza da pomognem ako mogu. Bar ja to tako vidim. Neće to svakome prijati, naravno. Različiti sistemi i vrste terapije ili kreativnog rada uopšte odgovaraju različitim ljudima i svestan sam toga. Takođe, pokušavam da prilagodim seanse tako da odgovaraju potrebama koje ja osetim da ljudi imaju na samom početku rada. Dakle, može se završiti na različite i neočekivane načine, što znači da se može malo iskoračiti iz početne strukture, ali mislim da je to lepota kolektivnog rada.

Vrlo nesebično. Deluje mi da tvoja izjava "Istina je ono što je u telu. Sve drugo je mentalna masturbacija" iz koncepta tvog rada *GreškaGreškaGreška i/ili Freedom is when there is none* na neki način može da sumira i poveže veliki broj tvojih radova. To je, takođe, jedan od radova koji smatram najintragantnijim. Možeš li nam reći nešto više o nameri tog dela?

Hahahaha, hvala! Još imam ambivalentna osećanja prema njemu. To je u osnovi zbirka snimaka sa ulica, iz studija itd. Često nosim svoj mali kamkorder sa sobom ili snimam nešto telefonom. Sastavio sam ga u periodu dok sam se oporavljao od operacije prilagođavanja pola. Na neki način, može se shvatiti i kao moja čežnja da se vratim u studio sada kada ga posmatram spolja, u suštini godinu dana nakon što je nastao. Stvar sa slobodom i prazninom proizilazi iz mog uverenja da sam zaista osetio i razumeo slobodu nakon izvođenja dela Marine Abramović

Freeing the body i *Freeing the voice*. Kada u tebi ne ostane ništa, kada dođeš do kraja (oba performansa izvode se do kolapsa), i ponovo si u zelenoj sobi i ležiš na jastuku, osećaš da je sve oko tebe manje važno nego što je bilo ranije... u nekom smislu kao da si na trenutak *tabula rasa*. Kad više nemaš o čemu da brineš ili kad možeš da pređeš u drugi život (ili, pretpostavljam, u drugu fazu života), to je za mene osećanje najbliže slobodi koje mogu da zamislim. Dakle, u čemu je poenta svega? Nemam odgovor. I često ne znam šta hoću da kažem, niti kako da to kažem. Dakle, taj rad je, kao što mu i opis kaže, donekle i dubioza između svega toga.

Pošto si pomenuo Marinu Abramović, bio si deo izložbe Čistač u Muzeju savremene umetnosti u Beogradu, na kojoj su mladi/e umetnici/e izvodili/e njena dela. Kakvo je za tebe bilo to iskustvo i da li je bilo izazovno i zahtevno izvoditi radove koje je neko drugi kreirao, imajući na umu tvoju izjavu s početka našeg razgovora kada si rekao da je važno dodati nešto od sebe na scenu da bi priča “proradila”?

Pa, kao osoba koja se takođe bavi umetnošću performansa u toj početnoj formi, a rođena je u Beogradu, Marina mi mnogo znači jer je moj prvi susret s tom formom bio kroz njen rad pre mnogo godina. Ja sam jedan od onih koji su išli sami u pozorište da plaću u poslednjem redu gledajući *Umetnik je prisutan*. Zato mi je čast da na neki način izvedem nešto njeno (i Ulajevo jer i njega obožavam), a pogotovo što sam dobio priličan broj radova za izvođenje tokom te izložbe. Mislim da je njen rad generalno izazovan i zahtevan. U njoj često vidite prelaženje granice o kojem govorim. Zato je volim. Voleo bih da u svom radu postignem to da dođem do kraja, kao što sam pomenuo u prethodnom odgovoru, a upravo se to dešava u njenom serijalu *Oslobađanje*, na primer. Takođe u njenom radu ima mnogo discipline i “čistoće” (specifičan pojam koji koristimo u umetnosti) koje volim i u kojima se prepoznajem. Dakle, da, ti komadi su ponekad teški, ali opet, to me zanima i tera napred. Kada je u pitanju ulaganje nečeg svog, više sam razmišljao o autorskom radu. Drugačije je kada nešto kreiraš i kada nastupaš za nekog drugog. Različite su instance. Marina je u svoje radove uložila svoje priče i misli i život, ideje, traume itd. Ja ulažem svoje veštine i snagu da ponovim ono što je ona već uložila. Zapravo, pošto se sve više okrećem modernom plesu, ponekad više volim da nastupam za nekog drugog nego da budem autor.

Čistač ti je pružio priliku da stupiš u vezu i saraduješ s drugim umetnicima i umetnicama, što je dovelo i do vašeg zajedničkog nastupa na kolektivnom događaju pod nazivom *Fali ti i papir*. U okviru tog projekta stvorio si još jedno intimno delo preispitujući koncept biološke porodice. Koliko su takve saradnje važne za tvoj rad i razvoj kao umetnika?

Oh, veoma su važne. Verujem da umetnici/e ne bi trebalo da žive na jednom mestu celog života, već treba da se krećemo da bismo učili jedni od drugih i razumeli i doživeli različite perspektive. Na kraju, dobijate i nove mogućnosti za saradnju/rad/izlaganje i veze, ali čak i više od toga – možete steći prijatelje. :) Razumem da ovo zvuči kao previše jednostavan odgovor, ali to je što je. xD

Koji su najveći izazovi s kojima se susrećeš, kao mlad umetnik u Srbiji, i kako uspevaš da ih prevaziđeš?

Novac, mobilnost i psihologija male sredine. Ne znam, često sam frustriran, posebno zbog ovog poslednjeg. Uvek se zbunim kada me to pitaju, jer nisam siguran da li zaista imam dokazan mehanizam ili strategiju za život u svetu umetnosti. Pretpostavljam da ideš od projekta do projekta, ponekad prihvatiš posao koji možeš dobiti, a ponekad uspeš da ostvariš sopstveni projekat. Ali definitivno nije lako. Ponekad moram da prihvatim i posao izvan svoje željene karijere, kao što je samostalni angažman na daljinu i slično. Trenutno sam, osećam, na određenoj prekretnici, jer poslednjih meseci težim da imam mnogo posla i radim na tome da se u potpunosti izdržavam samo od svog umetničkog rada i nastupa. Jedan od najvećih snova mi je da budem deo međunarodne plesne/performans trupe, a kada mi telo ostari, da osnujem svoju. Ali taj cilj prevazilazi granice života u Srbiji, tako da istražujem mogućnosti preseljenja u inostranstvo. Ovde je problem u tome što jedva sastavljaš kraj s krajem ako nisi za stalno zaposlen u državnom pozorištu (ponekad čak i ako jesi) ili ako nemaš stvarno dobrog i posvećenog kustosa ili kustoskinju.

Da li si i dalje zainteresovan za koncepte kojima si se do sada bavio, od kojih se neki ponavljaju, kao što su dom, porodica, binarnost javnog i privatnog, ili prelaziš na nešto drugo? Šta možemo očekivati od tebe u budućnosti?

Definitivno. Mislim da moja nesposobnost da proniknem u ideju o uož porodici nikada neće biti razrešena, hahaha. Međutim, tri pojma koja me takođe trenutno zanimaju su

depresija, san (u smislu performansa za usnule gledaoce, opsednut sam albumom Maksa Rihtera i koncertom *Sleep* koji je komponovan i snimljen za publiku koja spava) i sukob. Postoje koncepti na kojima trenutno radim, a u vezi su sa svim navedenim, pa se nadam da ćete u narednim godinama moći sve to da vidite. Kad je reč o kratkoročnim planovima, trenutno tražim načine da organizujem kvalitetnu turneju za *Body Confessions* i nadam se da će se to desiti u drugom delu sezone. Takođe, postoji i jedan težak performans koji želim da izvedem i nadam se da ću uskoro uspeti u tome. Saradujem s dvema organizacijama, jedna je u Crnoj Gori, a druga u Sloveniji, na režiranju i kreiranju koreografije za dva aktivistička performansa/predstave u kojima će učestvovati ljudi iz zajednice. Pored toga, još sanjam o tome da nađem stalnu trupu (zapravo, novi dom). :)

Literatura

Lippard, L. R. (1984). Activating Activist Art, *Circa*, 17, 11–17.

**Sevdah na kvir način:
Rodni nekonformizam u
tradicionalnoj muzici Bosne i
Hercegovine**

Tea Hadžiristić

Od albuma *Moj sevdah* iz 2014, Božo Vrećo postao je verovatno jedan od najpopularnijih pevača u Bosni i Hercegovini (BiH). Započevši solo karijeru nakon uspeha koji je doživeo kao pevač (sada neaktivne) grupe *Halka*, Vrećo je izdao tri albuma, održao regionalnu turneju, rasprodao koncerte od Stokholma do Beograda, dobio odlične kritike i stekao veliki broj obožavalaca. On peva sevdah, tradicionalnu narodnu muziku koja se naširoko smatra jednim od glavnih kulturnih izvoznih proizvoda zemlje – i “suštinski bosanskom”. Podjednako je poznat po kreativnim muzičkim spotovima i nastupima na sceni, kao i po smeljoj rodno nekonformnoj estetici. Vrećo je po rođenju muškarac, a za sebe kaže da je i muškarac i žena, i jedna je od retkih javno autovanih LGBT osoba u BiH i regionu. Takođe razbija društvene tabue o etničkoj pripadnosti i veri eksplicitno se osvrćući na religijska pitanja i žaleći žrtve rata “drugih” etničkih grupa.

Njegov spot *Aladža* iz 2015. dirljiv je primer očiglednih kontradiktornosti i novine koje i sam Vrećo oličava. Spot je snimljen na poznatoj planini Zelengori i u njemu se Vrećo pojavljuje s dugom crnom kosom, u raznim haljinama, s bradom i tamnom šminkom, noseći replike bosanskog srednjovekovnog nakita. U pojedinim scenama prikazan je usred stećaka, srednjovekovnih nadgrobnih spomenika rasutih po bosanskim planinama i često simbola prošlosti zemlje. Sve te. predstave evociraju srednjovekovnu bosansku državu, koja se često zamišlja kao utopijsko vrijeme, nezagađeno etno-verskim razlikama, kao pretkolonijalni period bosanskog jedinstva, pa čak i moći. Sama pesma oplakuje ratno razaranje džamije Aladža u Vrećovoj rodnoj Foči i slavi njenu obnovu, završenu 2019. godine. Preplitanje rodnog nekonformizma i međunacionalne žalosti i solidarnosti sa simbolikom nacionalne pripadnosti po mnogo čemu je transgresivno i neočekivano.

Možda je i prijem na koji je pjesma naišla bio jednako neočekivan. U zemlji za koju se tvrdi da je prožeta mačo kulturom (Cercez, 2015), netrpeljivoj prema rodnoj i seksualnoj raznolikosti, beznadežno etnički podeljenoj, koja još uvek vida ratne rane, ne bi se očekivalo da će kvir pevač poput Vreća biti toliko popularan. Tradicionalna muzika takođe ne deluje kao žanr koji će pomerati granice rodni i seksualnih normi. Iako je on, očekivano, na meti desničarskih lidera i slično orijentisanih medija, kao i uobičajene gorčine anonimnih komentara na internetu, ipak većina medija u zemlji i dalje srdačno piše o Vreću i pozdravlja ga nazivajući ga “Princem sevdaha”. O njegovoj popularnosti svedoče rasprodati koncerti, fanovi u celom regionu i oduševljeni komentari njegovih

obožavalaca na društvenim mrežama. Tome doprinosi i činjenica da Vrećo svoj kvir izražava izvan zapadnog idioma zadubljujući se u lokalne tradicije i istorije i opovrgavajući ideju da je kvir neka vrsta “spoljašnje” (tj. zapadne) pretnje.

Ovo poglavlje nastoji da ispita paradokse i dualnosti koje Vrećo oličava, kao i da pozicionira “fenomen Vrećo” u širi kontekst žanra sevdaha, ali i LGBT aktivizma. Da li je kvir pevač tradicionalne sevdalinke zaista toliko šokantan kao što izgleda? Je li njegova popularnost neočekivana? Kakav politički potencijal generiše “kvir” sevdah i u kakvoj je on vezi sa aktivizmom za prava i dostojanstvo kvir i trans osoba u BiH? Kako bih istražila ta pitanja, dajem kratak pregled žanra sevdaha, te govorim o Vrećovoj muzici i nastupima u tom kontekstu, ali i promišljam LGBT prava u BiH. Zatim prelazim na tematsku analizu komentara na Vrećove spotove i analiziram nalaze u pokušaju da shvatim značaj i politički potencijal njegove popularnosti. Moja analiza istražuje te nalaze postavljajući afektivne veze između Vreća i njegove publike u društveno-politički i istorijski kontekst, te povezuje artikulaciju “lokalnog” kvir identiteta unutar BiH s drugim savremenim pokretima koji nastoje da ispituju lokalne istorije i prakse kako bi se mogla zamisliti nova, povoljnija politička budućnost za Bosnu i Hercegovinu.

Sevdah: Nacionalna tradicija, zona slobode

Jedan od iznenađujućih aspekata Vrećove popularnosti je njegov izbor žanra – pretpostavlja se da je tradicionalna narodna muzička forma konzervativnija od “liberalne paradigme pop muzike” (Kapetanović, 2014). Međutim, uloga sevdaha kao “nacionalne” umetničke forme BiH, njegova funkcija arhive društvene istorije i njegov značaj kao sfere afekta, destabilizuju ideju o tome da je taj žanr čvrst kanon, ili da nužno odražava društveno konzervativnu tradiciju. Štaviše, kako ističe Kapetanović (2014), postoje stare sevdalinke koje se eksplicitno bave istopolnom željom i ljubavlju ili društvenim ulogama koje prevazilaze granice roda. Mnoge od njih su dvosmislene po pitanju pola i roda, odražavaju prilično otvorene seksualne običaje i poruke o važnosti pristanka¹ ili opasnostima seksualnog uznemiravanja na radnom mestu.² Svojim savremenim interpretacijama žive arhive sevdah muzike, muzičari kao što su Vrećo, Amira Medunjanin, Merima Ključo, a posebno Damir Imamović, redefinišu značenje “tradicije” oslanjajući se na otvorenost, slobodu i različitost nagoveštene u kanonu sevdaha.

Sevdah je oblik svetovne gradske narodne pesme s Balkana i etimološki potiče od arapske reči *sawda*, što znači “crna žuč” ili “melanholijska” (Buturović, 2007). Mnoge sevdalinke zaista su melanholične i dotiču se tema nesrećne ljubavi ili gubitka, iako su neke i šaljive, razigrane i erotske. Topos žanra oživljava sliku bosanskog života u proteklih 500 godina – posebno pod otomanskom vladavinom – i stoga je vredna društvena istorija normi i običaja (Durić, 2018). Žanr se “uglavnom dovodi u vezu s muslimanskom gradskom elitom i njihovim životom, težnjama, običajima i društvenim i estetskim normama” (Buturović, 2007, str. 80), ali u prošlom veku počinje da se doživljava kao bosanska nacionalna muzika. Uobičajeno smatran ženskom pesmom zbog svoje lirske tematike, za razliku od “junačke” tematike muške pesme (Hajdarpašić, 2015), sevdah je istorijski dopuštao “prevazilaženje rodnih kodova” omogućavajući pevačima i pevačicama da pevaju glasom suprotnog pola i muškarcima da izraze emocionalnu i lirsku patnju koja se dovodi u vezu sa ženskošću (Buturović, 2007, str. 79). Budući da je nastao tokom otomanske ere, sevdah je oduvek bio arena u kojoj su se istraživala pitanja Istoka i Zapada, nacionalnog osećanja, imperijalne prošlosti, savremenosti, sebe i drugih.

Mesto sevdaha kao bosanske “nacionalne” muzike definisalo se tokom dva veka. U periodu procvata evropskih nacionalizama u 19. veku, kulturni artefakti povezani sa Otomanskim carstvom budili su nelagodnost, a muzikolozi su nastojali da negiraju otomanski uticaj na bosansku muziku pokušavajući da “prečiste nacionalnu narodnu muziku” (Pennanen, 2008, str. 132). Potraga za “čistim” lokalnim izvorom sevdaha bila je komplikovana zbog njegovog heterogenog porekla, iako je borba da se dokaže “autentičnost” sevdaha kao bosanske/slovenske muzike odgovarala pokušajima da se artikuliše nacionalnost krajem 19. i početkom 20. veka. Kao takvi, ti pokušaji da se definiše sevdah često su se oslanjali na klasične orijentalne motive koji su suprotstavljali dekadentni, emotivni, puteni, muslimanski Istok racionalnom, modernom, hrišćanskom Zapadu. Sevdalinku su neki videli kao hibridni proizvod dostojanstvene, melanholične slovenske duše pomešane sa otomanskim erotizmom – “erotizovanu konvergenciju” istoka i zapada (Hajdarpašić, 2008) koja je nekako istovremeno “mešavina mnogih elemenata” i “apsolutno originalna i autentična” (Kadragić, citiran u Pennanen, 2010, str. 84). Hibridnost bosanskohercegovačke nacionalne pesme odražava način na koji sama zemlja izgleda u zapadnoj imaginaciji – kao

raskrznica između “civilizovanog” Zapada i erotizovanog Istoka – i njeno mesto na periferiji Evrope.

“Zlatno doba” sevdaha nastupilo je u posleratnom periodu izgradnje “nacionalnog” identiteta u novoj federativnoj republici BiH u nastojanju da se promoviše kulturna i etnička raznolikost u socijalističkoj Jugoslaviji. Taj period zacementirao je popularnost sevdaha (Janković, 2006) i institucionalizovao njegov savremeni kanon, pri čemu su mnogi muzičari igrali i ulogu sakupljača i arhivista narodnih pesama i snimali ih za radio. Posle nasilnog raspada Jugoslavije, bilo je pokušaja da se sevdah definiše kao autentična bosansko-muslimanska (bošnjačka) muzika i došlo je do sveukupnog konzervativnog i sve religioznijeg zaokreta u njegovoj interpretaciji³ (Kozorog i Bartulović 2017). Najnoviji trend u sevdahu je postnacionalističko, poststrukturalističko tumačenje žanra, koje obuhvata njegovu inherentnu hibridnost i mnoštvo preklapajućih kulturnih istorija koje su ostavile traga na njemu (Kožul, 2016). To je usledilo nakon porasta popularnosti sevdaha u žanru etno muzike (Nenić, 2015).

Taj zaokret možda najviše karakteriše Damir Imamović, nagrađivani pevač i istraživač sevdaha koji sevdahu pristupa kao alternativnom arhivu društvene istorije (Dukić, 2015). U Imamovićevoj interpretaciji, sevdah je žanr “emancipacije društveno marginalizovanih” (Kozorog i Bartulović 2017, str. 176) i mnoge sevdalinke koje on peva (i spasava iz arhive) ističu žensku seksualnu aktivnost, istopolnu želju i fluidnost rodni identiteta. Tumačeći je na “nekanonski način” (Nenić, 2015), Imamović ističe da u bosanskoj tradiciji nema ničeg inherentno konzervativnog i da su otvorenost prema različitostima i isticanje slobode sami po sebi tradicionalni. Svojim interpretacijama sevdaha i kvir rodnim predstavljanjem, kao i pevanjem i “muških” i “ženskih” tekstova, Vrećo je deo tog nekanonskog pristupa sevdahu koji se oslanja na tradiciju, ali nastoji i da proširi njeno razumevanje.

Vrećova kvir Bosna

Iako nije uobičajena u narodnoj muzici, postoje preteče Vrećove estetike rodnog nekonformizma u jugoslovenskoj muzici, naročito osamdesetih godina, u doba prvih talasa gej aktivizma, kao i onoga što bi se danas moglo tumačiti kao kvir eksperimentisanje u muzici (Čulić, 2019). Taj period je, na izvestan način, okarakterisao Oliver Mandić, pop pevač koji je u svojim muzičkim spotovima i na

scenskim nastupima nosio šminku i odeću koja se percipira kao ženska, sve dok nije napustio tu osobu tokom jugoslovenskih ratova devedesetih i postao podržavalac srpskih paravojskih snaga (Ramet, 2002). Ipak, za razliku od Mandića, Vrećov rodni dualizam nije samo karakteristika njegovog umetničkog nastupa – on usvaja istu kvir estetiku i u svakodnevnom životu. Vrećo se često naziva bosanskom Končitom Vurst (Conchita Wurst), austrijskom pevačicom koja se zalaže za rodnu ravnopravnost i koju su srpske verske vođe okrivile za poplave u regionu 2014. godine (Gander, 2014). Međutim, za razliku od Končite, Vrećo nema umetničko ime ni osobu, ne nosi dreg (njegovo rodno predstavljanje retko kad liči na prenaplašenu ženstvenost drega). Njegova komunikacija sa obožavaocima na društvenim mrežama mnogo je doprinela tome da se normalizuje rodni nekonformizam; primer su njegovi opisi dečjačke opčinjenosti šminkom i haljinama (Đokić, 2017). Kada o Vreću u ovom tekstu govorim kao o “kvir” osobi, imam u vidu načine na koje njegova seksualna orijentacija, koju sam opisuje, i javno predstavljanje roda prkose heteronormativnosti i rodnom konformizmu. Držim se Maljkovićeve (2014, str. 364) definicije kvira kao “identiteta koji negira identitet”, ne kao fiksne oznake identiteta, već kao širokog označioca svega što osporava heteronormativnost dovodeći u pitanje čak i same “esencijalizovane” identitete pod okriljem LGBT, kao i ideju da su ti identiteti stabilni u vremenu i prostoru. Vrećo ne koristi reč “kvir” ili “transrodan” da bi opisao sebe. Svoj rodni identitet naziva “dualnim” i kaže da nema želju da “menja pol” (Telegraf, 2015). Vrećo često opisuje sam sevdah kao sredstvo da izrazi svoj rod, kao “zonu slobode” koja mu omogućava da živi i kao muškarac i kao žena, delom kroz pevanje i muških i ženskih sevdalinki (Radio Tivat, 2016; Gvozdenović, n. d.).

Štaviše, Vrećovu otvorenost mnogi s pravom smatraju hrabrom, s obzirom na sveukupni nedostatak društvenog prihvatanja LGBTI osoba u BiH i diskriminaciju s kojom se suočavaju kvir osobe u gotovo svim sferama života (Wakefield, 2020). Posebno se trans osobe suočavaju s nasiljem kod kuće i u javnosti (Banović et al., 2015), a većina kvir osoba u BiH zabrinuta je za svoju bezbednost (Wakefield, 2020). Rizici koje autovanje povlači sa sobom znače da postoji opšti nedostatak vidljivosti kvir osoba, što potkrepljuje negativne stavove u široj javnosti (Gaillard, 2015). Problemi trans ljudi još su manje vidljivi, a transfobija unutar LGBT grupa predstavlja dodatne barijere. Medicinsko težište tranzicije može zamagliti postojanje drugih trans identiteta

i rodno nekonformnih ljudi koji nemaju želju za tranzicijom – koji bi verovatno mogli još više da “poremete” binarno razumevanje roda tako što će obujmiti više identiteta. Vrećo je jedan od takvih primera jer sebe ne opisuje kao transrodnog, već kao “i muškarca i ženu”.⁴

Društveno konzervativna gledišta obično zastupaju verski predvodnici i političke stranke. Tri glavne verske zajednice u Bosni (rimokatolička, srpska pravoslavna i islamska) neobično su ujedinjene kada je reč o osudi kvir događaja (Gavrić, 2017) i tvrđnji da one brane “tradicionalne porodične vrednosti” (CBC, 2019). S obzirom na ulogu religije u definisanju etničkog identiteta u zemlji, antiLGBT stavovi takođe su ukorenjeni u etnokratskom sistemu.

Međutim, Vrećo nije predstavnik LGBT/kvir pokreta u zemlji. U intervjuima, Vrećo retko govori o svom identitetu na političkom nivou. Govori o tome kako ga privlače muškarci, o svojim odnosima s muškarcima, o svom dvojnopolu i naglašava teme ljubavi, slobode, emocija, poštenja, iskrenosti i hrabrosti. Retko koristi LGBT terminologiju, i nije voljan da označi svoj rodni identitet:

Smatram se borcem za slobodu, da budeš to što jesi i za ljubav, ali ne nužno tako da budem deo nekog okvira. Najviše volim definiciju *New York Timesa*, koji je nakon što je prvi put imao dodir s mojom muzikom napisao da sam osoba koja je sinonim za slobodu. To je najbolja definicija. Kada živiš kao muškarac i kao žena – nemaš barijera. Tvoja muzika i ličnost nemaju barijeru, naprosto propagiraš da budeš to što jesi jer u ovom životu nema ništa bitnije od toga (Story.rs, 2020).

Oslanjanje na donekle depolitizovan pojam “ljubavi” i nedostatak angažovanja u savremenim diskursima o rodnom identitetu povremeno se kose sa aktivističkom borbom za prava. Razgovor s Vrećom iz 2017. u jednoj regionalnoj televizijskoj emisiji izazvao je razočaranje LGBT zajednice. Nakon što su ga tobože na to navela homofobna pitanja voditeljke (i komentari poput “ti nisi feminiziran, nisi ti sad neki ženski petko”), Vrećo je omalovažio “feminizirane” manire gej muškaraca kao “izveštačene” i suprotstavio svoj “autentični” rodni dualizam drugim, navodno neautentičnim, rodnim identitetima. Sarajevski otvoreni centar, organizacija za prava LGBT osoba, objavila je reakciju kojom je skrenula pažnju na homofobni i transfobni karakter njegovih izjava i istakla njegovu odgovornost kao poznate ličnosti da

se više potruđi i izbegava škodljive stereotipe u budućnosti (Sarajevski otvoreni centar, 2017). Iako to ponekad frustrira LGBT populaciju, Vrećo uživa popularnost među opštim stanovništvom, možda upravo zbog toga što zaobilazi politički diskurs. Njegov “apolitični” pristup političkim temama mogao bi biti iskren s obzirom na gotovo potpunu disfunkcionalnost formalne politike u BiH uzrokovane posleratnom etnokratskom pat-pozicijom.

Komentari obožavalaca na Vrećove spotove

Jedan od iznenađujućih aspekata Vrećove popularnosti je žar i obožavanje njegovih fanova, uočljivo i na njegovim rasprodatim koncertima i na internetu. Upadljiv entuzijazam i emocionalni naboj mnogih komentara na internetu (na njegovu muziku i na njegovim profilima na društvenim mrežama) neizbežno dovode do pitanja o njihovom političkom potencijalu. Naime, može li “kvir zaokret” u sevdahu dovesti do promene stavova o rodu i seksualnosti? Konkretno, kakav politički potencijal (uprkos njegovom apolitičnom stavu) ima Vrećov domaći izraz rodne dualnosti kroz žanr sevdaha? Vrećovi muzički spotovi imaju mnogo komentara na internetu, a posebno upada u oči odsustvo nacionalističkog, homofobnog ili transfobnog sadržaja, koji se često može naći u odeljcima za komentare o balkanskoj muzici (opisanim kao “plodno tlo za govor mržnje” [Lakić, 2019]). Analizom komentara na spotove na drugim kanalima (ne samo na Vrećovom, koji može da izbriše poruku mržnje) utvrđeno je da su negativni komentari takođe daleko u manjini.

Da bih to istražila, analizirala sam komentare na njegove muzičke spotove i snimke nastupa služeći se pristupom kvalitativne tematske analize (Nowell et al., 2017), što mi je omogućilo da razmotrim značenje tih onlajn komentara u punom kontekstu, zajedno sa *Python* skriptom, zahvaljujući kojoj je analiza podataka bila rigoroznija. Koristeći *YouTube Data Tool* (Rieder, 2019), izdvojila sam odeljke s komentarima za 15 videa, uključujući 10 muzičkih spotova na Vrećovom kanalu i 5 snimaka nastupa, koje su hostovali razni drugi kanali.⁵ Budući da je većina od 4515 analiziranih komentara bila na bosansko-hrvatsko-srpskom (BHS), koristila sam *Stemmer* (Milošević, 2012) kako bih dobila spisak sa učestalošću svake osnove reči. Nakon brisanja predloga i zamenica, dobila sam skup najčešće korišćenih reči u komentarima. Na osnovu toga i nakon sortiranja komentara prema broju lajkova

koje su dobili od drugih korisnika, počelo je da se ocrtava nekoliko tema. Koristila sam induktivni pristup da identifikujem glavne obrasce u komentarima razmišljajući o istorijskom i društvenom kontekstu i upoznavajući se sa sirovim podacima.

Nekoliko ključnih tema identifikovano je na osnovu ključnih reči koje su bile česte u tekstu, kao i druge za koje sam pretpostavila da će biti relevantne (LGBT, na primer), i dobila sam spisak ključnih reči koje bi odgovarale svakoj temi, uključujući različite moguće načine pisanja na BHS, sa i bez dijakritičkih znakova, i na engleskom. Provukla sam ih kroz skriptu koja je grupisala te ključne reči prema temi i dala broj njihove učestalosti. Teme su takođe rangirane prema popularnosti – za šta je merilo bio prosečan broj lajkova komentara dobijenih od drugih korisnika Jutjuba – kako bi se procenila njihova usaglašenost s drugim korisnicima. Najčešći komentari bili su pohvale i čestitke, koji nisu dalje analizirani.

Na osnovu tog empirijskog istraživanja, identifikovala sam četiri teme koje proizilaze iz najčešćih i najpopularnijih komentara i koje mogu odgovoriti na pitanje istraživanja: metafizičke teme (osećaj da je Vrećo izvan vremena), mesto i nacija (osećaj da je s nekog drugog mesta i pitanja nacionalne pripadnosti), kvir pod bilo kojim nazivom (reči koje se koriste da opišu i ukažu na Vrećovu rodnu fluidnost) i afektivna iskustva.

IZVAN VREMENA: METAFIZIČKE TEME

Metafizička tema pojavila se 628 puta. Vrećo se doživljava kao da ga je “Bog poslao” i njegov glas često se opisuje kao božanski ili anđeoski:

“Sam Bog je u njegovom glasu, neka ga Bog čuva i nek bude pun ljubavi i sreće... blagosloven bio.”

“Božo, ti si anđeo.”

Ove teme prisutne su i u mnogim komentarima koji Vreća nazivaju onostranim, transcendentnim i čarobnim. Taj diskurs govorio je o Vrećovoj muzici kao kosmičkoj i predstavljao Vreća kao nekog ko ne pripada ovozemaljskoj ravni.

“Ti si vanzemaljac!”

“Totalna hipnoza i putovanje u drugu dimenziju.... Sve je van ovoga sveta, Božo i orkestar, i tekst i muzika, njihova sinergija. Sve...”

Vrećo se prikazuje kao nadljudsko, božansko, neovozemaljsko i onostrano biće, kako na osnovu svog talentovanog pevanja, tako i na osnovu rodne fluidnosti. Njegov kvir, udružen s njegovim talentom, posmatraju se ne samo kao su “van ovog sveta”, već i van vremena – ili ispred njega. Često se pominje da Vrećo prepliće prošlost s kvir budućnošću.

“Ovo nije sa ovog sveta... Pesma kao da je napisana pre 300 godina, a izgleda da je došao iz daleke budućnosti.”

“Božo nas vodi u budućnost, kroz prošlost.”

“Božo je pionir nove ere. Posle svega što se dogodilo i svega što će se desiti, doći će do drastične promene naših vrednosti. Ljudi će suditi jedni o drugima drugačije, životi drugih biće dragoceni, a zajednica će brinuti o drugima znajući da smo svi međuzavisni. Divno! Napred, ne gledaj unazad...”

Tema Vreća kao predstavnika budućnosti jedna je od najčešćih, pomenuta 97 puta, ali je i daleko najpopularnija među drugim korisnicima, što ukazuje na njen poseban značaj.

VAN MESTA: MESTO I NACIJA

Druga tema koja se javlja u komentarima je osećaj “lokacije” i etnoreligijskog identiteta. Ta mesta ne izgledaju fiksno, a “bosanski” se preleva u “balkanski” ili “slovenski” identitet, i sveukupan je utisak da se Vrećo obraća svim etnoreligijskim grupama u Bosni i na Balkanu. Mnogi komentari izražavaju osjećaj ponosa što je Vrećo Bosanac, ili objašnjavaju da su, “iako” su određene verske ili etničke pripadnosti, ipak njegovi obožavaoci.

“Ja sam Srbin i s ponosom kažem da uživam u njegovoj emociji i glasu, nije me briga ko je i šta je, njegov glas me vodi u posebnu emociju i dimenziju.”

“Ja sam musliman i tvoja pesma me je dirnula do suza. Samo tako, Vrećo!”

Tema regionalnog jedinstva pominje se više puta.

“Balkanska braća svih vera, nacija itd, hteli mi to da priznamo ili ne, Božo nas predstavlja, i to je divno.”

Uobičajeno je ponavljanje tropa da je Balkan (a naročito Bosna) “zaostalo” i društveno konzervativno mesto gde bi neko kao Vrećo

imao problema da bude prihvaćen, i da je hrabar što se oblači tako kako se oblači i što je otvoreno kvir. To pozicionira Vreća ispred svog vremena, posebno u odnosu na to gde se nalazi, a njegovi klevetnici nazivaju se nezrelim, uskoumnim i provincijalcima.

“Božo, ti se zaista izdižeš iznad balkanskog provincijalizma.”
 “Bosna i dalje treba da sazri kako bi tolerisala tu energiju i originalnost koju Božo ima, da ne pominjem njegovo odevanje i rodni pluralizam.”

Neki komentari pominju da je Vrećo rođen na pogrešnom mestu u pogrešno vreme, ali da to samo doprinosi njegovoj umetničkoj sposobnosti, kao i potencijalu da “promeni stavove” prisutne u Bosni.

“Impresivno. Božo našim ljudima može izgledati malo čudno. Ne treba nikoga osuđivati zbog neznanja. Božo, ti živiš sevdah, bolno i melanholično. U tebi žive ljudi različitog pola. Ova tajna izlazi na videlo kada te čujemo i vidimo kako pevaš.”

Kvir pod bilo kojim nazivom

LGBT terminologija ne pominje se često po svom pravom imenu. Umesto toga, o Vrećovom kviru govori se gotovo eufemistički – Vrećo se opisuje kao jedinstven, drugačiji, hrabar, autentičan i slobodan, a sve to se odnosi na njegovo rodno predstavljanje u muzičkim spotovima i inače. Zanimljivo je da takav jezik odražava način na koji on sam sebe opisuje.

Mnogi komentari naglašavaju Vrećovu autentičnost i iskrenost, što znatno odstupa od uobičajenog transfobnog uverenja da je rodna fluidnost neautentična ili neprirodna.

“Dragi Božo, ovo je tako iskreno i čisto. Odličan video i prava umetnost. Beskrajno ti hvala.”

Osećaj Vrećove smeće kvir estetike protkan je evidentnim poštovanjem obožavalaca prema njegovom talentu. Druga uobičajena tema je umetnost, a komentatori i komentatorke ističu da je Vrećova umetnost “prava”, a ne samo “obična” popularna muzika, već nešto uzvišenije, transcendentno i jedinstveno.

“Vi ste, gospodine Božo, umetnik. Ne samo da izvanredno pevate, već u svakoj pesmi pričate stare i uglavnom zaboravljene narodne priče i čuvate ih od zaborava.”

Neki komentatori i komentatorke posebno govore o tome kako su zavoleli Vreća zbog njegovog talenta, kao i hrabrosti koju pokazuje u prikazivanju svoje rodne nekonformnosti.

“Prvo što sam pomislio kada je počeo video bilo je: ‘On je u haljini’. Posle prvog minuta, sve moguće negativne misli ili predrasude su nestale.”

“Ne znam, možda misliš da si žena, ali šta god da si, neverovatno si hrabar da se ovako predstaviš na Balkanu!”

Iako ne govore jezikom LGBT prava, ovi komentari pokazuju prihvatanje Vrećove rodne fluidnosti u drugom smislu: pravo da budeš drugačiji, pravo na ljubav, sloboda da budeš ono što jesi, značaj autentičnosti. Takođe postoji osećaj da je Vrećo izaslanik te poruke prihvatanja, ali uz malo pomena popularne LGBT terminologije. To odražava Vrećov lični apolitični stav o LGBT pravima, njegovo oklevanje da koristi etikete za svoj rod i njegovu želju da bude “borac za slobodu da budeš ono što jesi, i za ljubav, ali ne nužno kao deo bilo kakvog okvira”.

“Božo je sloboda, Božo je samo svoj i predivno to radi, predivno kao i ova naša predivna Bosna.”

“Možda nije sveštenik, ali čini mi se kao da ga je Bog poslao da širi ljubav, mir i slobodu svojim anđeoskim glasom i ponašanjem.”

“Božo. Tvoja snaga, ljubav i lepota moćniji su od njihove mržnje i uskoumnosti. Ništa ti ne mogu, ma koliko da kevcu.”

Afektivna iskustva

Jedna od najčešćih tema u komentarima su živopisna, otelovljena afektivna iskustva obožavalaca dok slušaju njegovu muziku i gledaju spotove. Najčešće se pominju emocije, ljubav i duša.

“Kad bi svi imali toliko emocije i ljubavi kao dragi Božo, ovaj svet bi bio raj.”

“Nikada nisam čula snažniji glas. Dopire do same duše.”

“Ovo kida dušu, uvlači se u srce i izaziva eksploziju emocija.”

Mnogi komentatori i komentatorke opisuju kako im kreću suze, kako ih podilaze žmarci, kao i da osećaju tugu i bol.

“Plaćem svaki put kada čujem ovu pesmu. Toliko je lepa da boli.”

Postoji i jaka struja uverenja da je Vrećova muzika lekovita ili isceljujuća – “melem za dušu”, ili psihički okrepljujuća i meditativna.

“Božo leči i neguje naše duše svojim glasom i pojavom.”

Vlada jasan utisak da je Vrećova muzika terapijska kako na ličnom, tako i na društvenom nivou. Na primer, njegova pesma *Elma*, o drugarici iz detinjstva stradaloj tokom rata u Bosni, privukla je veoma potresne komentare koji saosećaju s njegovim iskustvom i dele priče iz rata. Jedan komentator iz Vrećove rodne Foče rekao je da Vrećo “ispravlja sve nepravde koje su ovde učinjene, te ljubavlju povezuje i leči ljude”.

Artikulisanje življive budućnosti

Iz analize komentara izdvajaju se dva ključna nalaza. Jedan je da fanovi doživljavaju Vreća kao nekoga ko svojim talentom i kvir estetikom prevazilazi vreme, mesto, etničku pripadnost i rodnu binarnost. Drugi je da slušaoci i slušateljke imaju duboko ukorenjeni afektivni odnos prema Vreću, a smatram da je to u vezi s načinom na koji on predstavlja budućnost Bosne kao mesta tolerancije, različitosti i mira (ili stvara tu budućnost u sadašnjem vremenu svojih muzičkih spotova). Ta budućnost osmišljena je na nov način premda se poziva na zajedničku prošlost, kao i na isceljenje trauma podela i rata. Nalazi potkrepljuju ideju da Vrećova popularnost možda ima širi politički potencijal, iako ona ne mora nužno ukazivati na postojanje nekog još netaknutog izvora tolerancije prema seksualnim različitostima i rodnoj raznolikosti u BiH. Štaviše, s obzirom na to da se naglašava Vrećo kao “vanzemaljac” koji je izuzetan i jedinstven, moguće je da postoji osećaj da mu upravo njegov talenat daje za pravo da podriva heteronormativnost i rodnu binarnost. Nije sasvim jasno koliko bi to značilo za toleranciju rodnog nekonformizma u širem smislu.

U Bosni i Hercegovini sevdah se često opisuje kao područje snažnih emocija: u sevdah se *pada*, pod uticajem muzike. Istraživanja o afektu u interakcijama na internetu ispitivala su koliko se obožavaoci i publika emocionalno uživljavaju u interakciju s medijima (Barnes, 2013). Metodološki alat koji nude

Chatterje-Doody i Crilley, za ispitivanje emocionalnog uživanja online publiku kroz komentare na slike rata, posebno je koristan za istraživanje značenja stvorenih reakcijama publiku na medije. Oni tvrde da “online video-snimci deluju kao diskurzivni čvorovi; referentne tačke za emocionalno angažovanje na temu o kojoj se izveštava” i to emocionalno angažovanje ima politički i društveni značaj i pomaže “da se uobliče diskursi, vrednosti i norme” (2019, str. 169) o temama o kojima je reč.

Ako kvir telo može biti “objekat afektivnog transfera” (Liu, 2020) kroz koji se stvaraju osećanja nelagodnosti, pripadanja, straha i srama, afektivna iskustva Vrećove publiku teško da se mogu razdvojiti od njegovog dvorodnog, trans, kvir tela, glasa i estetike. Mistični i umetnički elementi koje primećuju njegovi obožavaoci i obožavateljke deluju neraskidivo vezani za njegovu rodnu fluidnost, a to važi i za načine na koje Vrećo predstavlja budućnost celog regiona (“kao da je došao iz daleke budućnosti”). Ta budućnost mogla bi se opisati kao vreme u kojem se prihvataju rodna fluidnost i polne razlike i kada u regionu vlada mir. Upravo kroz Vrećovu kvir estetiku artikuliše se to obećanje budućnosti – kako je Muñoz napisao, kvir estetika “često sadrži nacrt i šeme budućnosti koja se rađa... kvir estetika mapira buduće društvene odnose” (2009, str. 1). Ta budućnost utemeljena je na shvatanjima prošlosti koja se usredsređuju na otvorenost i jedinstvo.

Duboko traumatizovanoj zemlji Vrećova muzika nudi isceljenje kroz umetnost, koja je sama po sebi domen snažnih emocija, ali i osećaja nacionalnog identiteta. Ponos na Vreća može se tumačiti kao neka vrsta afektivnog nacionalizma (Militz, 2019) za ujedinjenu i inkluzivnu BiH, koji je u oštroj suprotnosti sa isključivim patriotizmom etnički definisanih grupa. U svojim spotovima, Vrećo performativno oličava naciju svojom simbolikom i tetovažama⁶ koje predstavljaju raznoliku etnoreligijsku prošlost (i sadašnjost) zemlje (Vrećo, 2016). Društveno rasparčana i fizički podeljena zemlja ponovo se sastavlja kroz kvir telo koje obuhvata dva roda istovremeno; on istovremeno personifikuje tu mitologizovanu, harmoničnu prošlost i budućnost u kojoj se različitost prihvata. Kao i kad je reč o njegovom rodnom identitetu, nema tranzicije – on sada sjedinjuje i “pre” i “posle”.

Ako je kvir ono što dovodi u pitanje normativnost, esencijalizam i ideju da su identiteti nepomični u vremenu i prostoru, Vrećo svojim sevdahom na kvir način uspeva da unese kvir u naciju i nudi predstavu BiH koja je ujedinjena, heterogena i prihvata seksualnu i rodnu različitost. U isto vreme, povezujući

sevdah i kvir, Vrećo boji kvir lokalnim i nacionalnim osporavajući uvreženo gledište da je sam kvir stran BiH. Možda se njegovi obožavaoci i obožavateljke emocionalno uživljavaju upravo u tu političku i socijalnu budućnost prikazanu u njegovim spotovima i psmama. To obećanje može biti daleko značajnije od onoga što imaju da ponude glavni politički akteri u zemlji, a može se razlikovati i od onoga što nudi pristupanje EU i liberalna LGBT politika. Na neki način, to je paralelno s drugim političkim strujama u BiH koje nastoje da budućnost zemlje povežu sa socijalističkom prošlošću i tako ospore nacionalističku hegemoniju sadašnjosti (Kurtović i Hromadžić, 2017).

Zapravo, zahvaljujući Vrećovom izbegavanju da za sebe koristi LGBT terminologiju, njegova rodna neusklađenost možda lakše pada bosanskoj publici. Budući da su LGBT prava ključni deo “paketa” uslovljavanja nametnutog BiH u njenom procesu pridruživanja EU (Slootmaeckers, 2019a), LGBT aktivizam – i terminologija – ponekad se doživljavaju kao suštinski “strani”. Takvo gledište zastupaju nacionalistički i konzervativni političari koji instrumentalizuju homofobiju kako bi propagirali svoje “tradicionalne” vrednosti nasuprot Zapadu, a njega gaji i veliki deo bosanskohercegovačke populacije – skoro polovina ispitanika u jednom istraživanju izjavila je da su LGBT pitanja generalno nešto što je Zapad nametnuo (Gavrić, 2017). S obzirom na uzajamno konstitutivne procese nacionalizma i maskuliniteta (Slootmaeckers, 2019b), ne iznenađuje što je muška anksioznost zbog zamagljenih rodnih uloga i istopolne želje u tolikoj meri isprepletana sa strahom od toga da će spoljne sile ugroziti nacionalni suverenitet.

Norme o rodu i seksualnosti u BiH istorijski su oblikovane susretima sa hegemonističkim kulturama, imperijalnim akterima, nacionalističkim pokretima i ekonomskim promenama. Konkretno, pozicija BiH na promenljivoj periferiji Evrope i pod otomanskom i austrougarskom vlašću direktno je uticala na ideje o rodu i seksualnosti – i na njihovu interakciju s pitanjima nacionalnosti i savremenosti. Burne reakcije na LGBT prava, koja imaju podršku EU, javljaju se i u drugim istočnoevropskim zemljama, gde političari ta prava smatraju “pretnjom po naciju i lokalnu kulturu” (Slootmaeckers, 2019b, str. 8). Na neki način, kvirfobni stavovi u BiH mogu se bar delom pripisati tim burnim reakcijama na homonacionalne diskurse koji naklonost LGBT pokretu vide kao pokazatelj modernosti (Puar, 2007), kao i konzervativnim etnonacionalističkim gledištima. U tom kontekstu, Vrećovo ćutanje o LGBT terminologiji može mu pomoći da izbegne osećaj da

je “još jedan u nizu vanjskih “proizvoda” uvezenih u BiH kako bi zemlja “uhvatila” korak sa ostatkom “civiliziranoga” svijeta” (Selmić, 2016, str. 211), kao što mu pomaže i njegova upotreba sevdaha da istraži šta znači biti “Bosanac” i artikuliše neku vrstu zajedničkog nacionalnog identiteta.

Zaključak

Vrećov revolucionarni sevdah može se smestiti u širi trend otkrivanja “izobilja lokalnih tradicija” (Nenić, 2015) i artikulisanja budućnosti izgrađene na emancipatornim borbama prošlosti, uključujući antifašizam, socijalizam i feminizam. Uz novo interesovanje za arhivski rad i obnovu socijalističkih formi društvenog organizovanja (Kurtović i Hromadžić, 2017), sevdah je i oruđe za iskopavanje lokalnih kulturnih resursa radi emancipatornog potencijala. Na primer, Sarajevski otvoreni centar, feministička nevladina organizacija koja se zalaže za LGBT prava, pokrenuo je dve kampanje koje su koristile popularne sevdalinke kao slogane za borbu protiv homofobije i transfobije – “Neka ljubi ko god koga hoće” 2013, iz popularne pesme *Snijeg pade na behar, na voće* i “Ah, što ćemo ljubav kriti” 2016. godine. Te upotrebe šaljivo su se oslanjale na lokalne kulturne tradicije kako bi se artikulisala tolerancija usađena u tim tradicijama dovodeći u sumnju ideju da je bosanskohercegovačko društvo nužno konzervativno. Štaviše, “Neka ljubi ko god koga hoće” sada je nešto nalik LGBT sloganu. *Snijeg pade...* otpеваo je Damir Imamović tokom prvog Prajda u BiH, održanog u Sarajevu septembra 2019,⁷ dok je povećala publika pevala uz refren: “Neka ljubi ko god koga hoće”. Nakon toga usledilo je razdragano izvođenje antifašističke himne *Bella Ciao*.

Okretanje ka lokalnom u definisanju nove postsocijalističke politike sledi nakon neuspeha postjugoslovenske “tranzicije” ka kapitalizmu da donese značajnu socioekonomsku promenu Bosni i Hercegovini, neuspeha etnički podeljene i politički zarobljene države da artikuliše zajedničku viziju bolje budućnosti, i nesposobnosti domaćih i stranih institucionalnih aktera da podstaknu pozitivne društvene promene (Kalezić i Brković, 2017). Neuspeh spoljnih aktera otvorio je prostor za strategiju “prvo lokalno”, čiji je cilj da se usredsredi na konkretne potrebe Bosanaca suprotstavljajući se “dualnoj hegemoniji” vladajućih etnonacionalnih klasa i međunarodnog liberalnog poretka (Puljek-

Shank & Fritsch, 2019). Taj pristup je “treći način” koji aktivistima i aktivistkinjama omogućava da razbiju “suzavisnu, nelagodnu pat-poziciju” između lokalnih i međunarodnih aktera, usled koje zamrznuti konflikt istrajava (Puljek-Shank & Fritsch, 2019). LGBT aktivističke grupe u BiH⁸ vrlo su svesne te dvojne hegemonije – zaglavljene, kako piše Selmić (2016, str. 207), “u rascjepu između, s jedne strane, nefunkcionalne i osiromašene države, opterećene nasljeđem etnički motiviranog nasilja, i zapadnoeuropskih narativa o LGBT pravima, slobodi i demokraciji, s druge.”

Iako se brojne neprofitne organizacije oslanjaju na međunarodno finansiranje, mnogi aktivisti su svesni da to podgreva percepciju da borba za LGBT prava potiče sa Zapada i da to finansiranje ne odražava uvek neposredne potrebe LGBT ljudi (Selmić, 2016). LGBT aktivisti uglavnom odbacuju pomenuti etnonacionalni poredak, i veća je verovatnoća će se “pozicionirati podalje od nacionalističkih diskursa i tvrditi da je njihovo pravo kao građana bosanske države, a ne kao pripadnika jedne od etničkih grupa ili nacija, da budu zaštićeni” (Cooper, 2014). Taj antinacionalizam takođe se može izraziti kroz kvir regionalnu solidarnost s drugim postjugoslovenskim državama, što je nasleđe feminističkog antiratnog aktivizma devedesetih godina (Binnie, 2016; Bilić, 2020).

U skorije vreme, LGBT aktivizam ističe i klasu kao važan element političke borbe – kako Selmić (2016) naglašava, to ima i praktičnu prednost: LGBT aktivisti koji se solidarišu s drugim diskriminiranim grupama kako bi se pozabavili gorućim socijalnim pitanjima menjaju percepciju da su LGBT prava “samo” sredstvo EU normi. To je posebno izraženo na prvom bosanskohercegovačkom Prajdu 2019, čija je tema bila “opšta solidarnost”. Organizatori događaja govorili su o potrebi da se socioekonomska situacija u zemlji šire rešava kao suštinski element LGBT prava (Povorka ponosa, 2019), a transparenti na Prajdu jasno su ukazivali na lokalne istorije antifašizma, solidarnost sa izbeglicama i migrantima, feminizam, prava radnika i prava osoba sa invaliditetom. Te “intersekcionalne” pozicije odražavaju nedavne trendove zapadnog LGBT aktivizma (i mnogi zapadni aktivisti i aktivistkinje prisustvovali su sarajevskoj Povorci ponosa), ali su “prevedene” na lokalnija shvatanja i istorije borbe za pravdu.

Savremene interpretacije sevdaha usklađene su s lokalnim kvir aktivizmom u smislu da nastoje da uklone i nacionalističke hegemonije i zapadno “nametanje” vrednosti tako što redefinišu ono što je lokalno i tradicionalno. Čini se da je Vrećova

iznenađujuća popularnost barem delom posledica njegovog predstavljanja heterogene bosanske prošlosti, kao i činjenice da rodnu fluidnost i nekonformizam istražuje kroz umetnost, a ne kroz politički aktivizam. Koristeći tradiciju u prilično avangardnom muzičkom projektu, Vrećo raspršuje teleologiju svojstvenu zamisli da BiH mora da sustigne inherentno moderan i seksualno oslobođen Zapad. Pored toga, time što se konkretno bavi religioznim temama, uključujući islam, on problematizuje ideju “kvir sekularnosti” u kojoj su kvir i islam pozicionirani kao nekompatibilni i gde kvir emancipacija zavisi od sekularizma (Khan, 2020). Kao što se vidi iz komentara njegovih obožavalaca i obožavateljki, divljenje Vrećovoj muzici u velikoj je meri prožeto temama religioznog ili transcendentnog, što nije neuobičajeno s obzirom na brojne globalne tradicije u kojima se rodno nekonformni ljudi smatraju “božanskim” (Barry, 2016; Williams, 2010).

Kvir, feministička i postkolonijalna literatura dovodi u pitanje civilizacijske diskurse koji su zapadnu hegemoniju vezali za ideju napretka. Redžepijeva (Rexhepi, 2016) kritika homonacionalizma usađenog u evropeizaciju tvrdi da se pozicioniranjem EU kao “nosioca napretka i modernosti” (str. 33), kvir ljudi van zapadne Evrope definišu kao pasivne osobe koje je potrebno spasiti. Zalaganje EU za LGBT populaciju povlašćuje zapadnjačke oblike identiteta i modele autovanja, što se može pokazati kontraproductivnim ako je cilj društveno prihvatanje (Thiel, 2018). Umesto toga, okretanja lokalnim tradicijama poput sevdaha mogu oživeti oblik kulturnog sećanja za toleranciju i otvorenost prema različitosti po pitanju seksualnih i rodnih normi, posebno kada se one tretiraju kao oblik društvenog arhiva umesto kao stabilni kanon. To “potencijalno reparativno” okretanje ka prošlosti (Rao, 2020, str. 18) podstiče nas da kvir i toleranciju vidimo kao lokalne elemente i osporava ideju o tome da su oni nametnuti spolja i da LGBT prava mogu da se ostvare samo kroz liberalnu paradigmu napretka. Takav pristup nije puka romantizacija prošlosti, već pre svega nastojanje da se stvori “nešto novo, ozdravljeno, sposobno da odgovori na izazove sadašnjosti” (Kurtović, 2018, str. 24), nešto što iznova otkriva politički potencijal onoga što je “već tu” i što može pomoći da se zamisli bolja budućnost.

- 1 *Snijeg pade na behar na voće.*
- 2 *Vino piju age Sarajlije.*
- 3 Vidi u tom smislu Institut sevdaha – fondacija Omera Pobrića, osnovan 2003. godine.
- 4 Vrećo bi se mogao opisati kao bidžender (bigender), što je pojam koji predstavlja osobu koja ima dva roda, i pada pod širu trans kategoriju – vidi Holleb (2019). Ipak, Vrećo ne koristi taj pojam.
- 5 Ovaj uzorak, razume se, nije reprezentativan za čitavu bosansku populaciju i ne može se znati iz koje zemlje dolaze komentari. Većina komentara je na BHS jeziku, što pokazuje da potiču iz postjugoslovenskog regiona i/ili dijaspore.
- 6 Vrećove brojne tetovaže, koje su i centralna karakteristika njegove predstave u javnosti, evociraju savremeni bosanski mit. Njegove tetovaže odražavaju razna verska i mitska uverenja koja su deo bosanskog kulturnog nasleđa: tradicionalne katoličke tetovaže na šakama, drevni slovenski simboli, jevrejske filakterije i amajlije, Fatimina ruka i 99 Alahovih imena.
- 7 Planiranje marša dokumentovano je filmom *We walk for love, baby*, koji je producirao Kriva kolektiv, 2020.
- 8 Aktivističke grupe u zemlji su Sarajevski otvoreni centar (SOC), Fondacija CURE, Udruženje Okvir, Queer Sport Sarajevo, BUKA (Banjalučko udruženje kvir aktivista), Liberta Mo, Tuzlanski otvoreni centar (TOC) i druge.

Literatura

- Hundreds march against Bosnia-Herzegovina's 1st LGBTQ pride parade. (2019, 6. septembar). CBC. Dostupno na <https://www.cbc.ca/news/world/bosnia-s-1st-lgbtq-pride-parade-1.5272937>
- Banović, D., Čaušević, J., Dekić, S., & Ryan F. (2015). *Život van zadatih normi: Transrodnost u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Barnes, R. (2013). Understanding the affective investment produced through commenting on Australian alternative journalism website New Matilda. *New Media & Society* 17 (5), 810–826.
- Barry, A. (2016). Mortal to Divine and Back: India's Transgender Goddesses. *New York Times*. Dostupno na <https://www.nytimes.com/2016/07/25/world/asia/india-transgender.html>
- Bilić, B. (2020). *Trauma, Violence, and Lesbian Agency in Croatia and Serbia: Building Better Times*. London: Palgrave Macmillan.
- Binnie, J. (2016). Critical queer regionality and LGBTQ politics in Europe. *Gender, Place & Culture* 23 (11), 1631–1642.
- Bonfiglioli, Ch. (2016). "An Age Fated to Vanish": Vera Stein Erlich's anthropological records of interwar Yugoslavia. *Themenportal Europäische Geschichte*. Dostupno na www.europa.clío-online.de/essay/id/fdae-1676
- Božo Vrećo: Mrznja je jača od korone! (2020, 2. april). *Story*. Dostupno na <https://www.story.rs/celebrity-news/vesti/Božo-Vrećo-mrznja-je-jača-od-korone/>
- Božo Vrećo: Mrznja može postati gora od virusa s kojim smo suočeni. (2020, 2. april). *Nezavisne Novine*. Dostupno na <https://www.nezavisne.com/kultura/muzika/Božo-Vrećo-Mrznja-može-postati-gora-od-virusa-s-kojim-smo-suoceni/592259>
- Božo Vrećo: Ne odričem se dualizma ni kroz kostime. (2016, 2. jun). *Radio Tivat*. Dostupno na <https://www.radiotivat.com/vreco-o-modi/2016/06/>

- Buturović, A. (2007). Love and/or Death? Women and Conflict Resolution in the Traditional Bosnian Ballad. U A. Buturović i I.C. Schick (ur.), *Women in the Ottoman Balkans: Gender, Culture and History* (str. 73–98). London i Njujork: I.B. Tauris.
- Cerkez, A. (2015). Cross-dressing singer wins hearts in macho Bosnia. CTV News. Dostupno na <https://www.ctvnews.ca/entertainment/cross-dressing-singer-wins-hearts-in-macho-bosnia-1.2320421>
- Chatterjee-Doodly, N. P., & Crilly, R. (2019). Making sense of emotions and affective investments in war: RT and the Syrian conflict on YouTube. *Media and Communication* 7 (3), 167–178.
- Cooper, A. (2014). Living with Prajd: LGBTQ Activism in Bosnia and Herzegovina. Reviews & Critical Commentary CritCom, Council for European Studies. Dostupno na <http://critcom.councilforeuropeanstudies.org/living-with-prajd-lgbtq-activism-in-bosnia-and-herzegovina/>
- Čulić, I. (2019). Balkan music fights for LGBT rights: forty years on the frontline. *Europa Vox*. Dostupno na <https://www.europavox.com/news/balkan-music-fights-lgbt-right-40-years-frontline/>
- Đokić, D. (2017). BOŽO VREĆO Bezmjeran u svijetu mjera. *Gracija*. Dostupno na <https://gracija.me/Božo-bezmjeran-u-svijetu-mjera/>
- Dukić, P. (2015). Razumijevanje sevdaha u kontekstu queer romantike. *Ziher*. Dostupno na <https://www.ziher.hr>
- Durić, R. (2018). The traditional Bosnian song sevdalinka as an aesthetical, musical and philological phenomenon. *Spirit of Bosnia* 13 (1).
- Gaillard, Ch. (2015). Fighting for visibility: A Bosnian coming out story. LGBT.ba. Dostupno na <http://lgbt.ba/fighting-for-visibility-a-bosnian-coming-out-story/>
- Gander, K. (2014). Conchita Wurst's Eurovision 2014 win caused Balkan floods, says Serbian Church leader. *Independent*. Dostupno na <https://www.independent.co.uk/arts-entertainment/music/news/god-punished-balkans-floods-conchita-wurst-s-eurovision-2014-win-says-serbian-church-leader-9419300.html>
- Gavrić, S. (2017). *Bosnia and Herzegovina National LGBTI Report*. UNDP. Dostupno na https://www.ecoi.net/en/file/local/1421144/1226_1515406178_undp-rbec-blee-bosnia-and-herzegovina.pdf
- Gvozdrenović, N. (N.d.) Božo Vrećo: Sevdalinkama sam se otvorio jer bude u meni nemir i smiraj, kao kada se zaljubljuje... *Elle*. Dostupno na <https://www.elle.rs/lifestyle/elle-licnosti/17258-bozo-vreco-sevdalinkama-sam-se-otvorio-jer-bude-u-meni-nemir-i-smiraj-kao-kada-se-zaljubljuje.html?p=1>
- Hajdarpašić, E. (2015). *Whose Bosnia?: Nationalism and Political Imagination in the Balkans, 1840–1914*. Ithaca: Cornell University Press.
- Hajdarpašić, E. (2008). Out of the Ruins of the Ottoman Empire: Reflections on the Ottoman Legacy in South-eastern Europe. *Middle Eastern Studies* 44 (5), 715–734.
- Holleb, M. L. E. (2019). *The A-Z of Gender and Sexuality*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Janković, I. (2006). Geologija pesme. *Vreme*. Dostupno na <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=473636>
- Kalezić, D., & Brković, Č. (2016). Kvirovanje kao evropeizacija, evropeizacija kao kvirovanje. U B. Bilić (ur.), *Preko duge u Evropu: LGBT aktivizam i evropeizacija na prostoru bivše Jugoslavije* (str 157–180). Beograd: Centar za kvir studije.
- Kapetanović, M. (2014). A što ćemo ljubav kriti: Jugoslovensko mužičko naslijeđe i post-jugoslovenski kvir. U J. Blagojević & O. Dimitrijević (ur.), *Među nama: neispričane priče gej i lezbejskih života* (str. 238–250). Beograd: Heartefact.
- Khan, A. (2020). Queer Secularity. *Lambda Nordica*, 25 (1), 133–139.

- Kozorog, M., & Bartulović, A. (2017). Sevdah celebrities narrate sevdalinka: Political (self-)contextualization of sevdalinka performers in Bosnia-Herzegovina. *Traditiones*, 45 (1), 161–179.
- Kožul, D. (2016). Damir Imamović: Sevdah je umjetnost slobode. *Novosti*. Dostupno na <https://www.portalnovosti.com/damir-Imamović-sevdah-je-umjetnost-slobode>
- Kriva Collective. (2020). Šetamo za ljubav, bebo. Dostupno na https://www.youtube.com/watch?v=t_cKY8zCS74
- Kurtović, L. (2018). An archive to build a future: The recovery and rediscovery of the history of socialist associations in contemporary Bosnia-Herzegovina. *History and Anthropology*, 30 (1), 20–46.
- Kurtović, L., & Sargsyan, N. (2019). After Utopia: Leftist imaginaries and activist politics in the postsocialist world. *History and Anthropology*, 30 (1), 1–19.
- Kurtović, L., & Hromadžić, A. (2017). Cannibal states, empty bellies: Protest, history and political imagination in post-Dayton Bosnia. *Critique of Anthropology* 37 (3), 262–296.
- Lacic, M. (2019). Reader Comments: Fertile Ground for Hate Speech in Bosnia. BIRN. Dostupno na <https://balkaninsight.com/2019/01/29/reader-comments-fertile-ground-for-hate-speech-in-bosnia/>
- Liu, W. (2020). Feeling down, backward, and machinic: Queer theory and the affective turn. *Athena Digital*, 20 (2), 1–19.
- Nowell, L., Norris, J. M., White, D. E., & Moules, N. J. (2017). Thematic analysis: Striving to meet the trustworthiness criteria. *International Journal of Qualitative Methods*, 16, 1–13.
- Maljković, D. (2014). To radi u teoriji, ali ne u praksi – identitetski (LGBT) aktivizam protiv kvir aktivizma. U J. Blagojević i O. Dimitrijević (ur.), *Među nama: neispričane priče gej i lezbejskih života*. (str. 252-267). Beograd: Heartefact.
- Militz, E. (2019). Towards affective nationalism. *Gender, Place & Culture* 26 (2), 296–300.
- Milosevic, N. (2012). Stemmer for Serbian Language. GitHub. Dostupno na <https://github.com/nikolamilosevic86/SerbianStemmer>
- Mole, R. (2018). The politics of homophobia in Eastern Europe. ZOIS Centre for East European and International Studies. Dostupno na <https://en.zois-berlin.de/publications/zois-spotlight-2018/the-politics-of-homophobia-in-eastern-europe/?L=0>
- Muñoz, J. (2009). *Cruising Utopia: The Then and There of Queer Futurity*. Njujork: NYU Press.
- Nenić, I. (2015). World music in the Balkans and the politics of (un)belonging. U I. Medić i K. Tomašević (ur.), *Beyond the East-West divide: Balkan music and its poles of attraction* (str. 259–272). Beograd: Muzikološki institute SANU.
- Oliver Mandić je nekada nastupao u haljinama i štiklama. (2017, 13. jul). Cafe del Montenegro. Dostupno na <https://m.cdm.me/zabava/muzika-film-tv/oliver-Mandić-je-nekada-nastupao-u-haljinama-stiklama/>
- Ovo je bosanska Končita! (2015, 31. januar). *Telegraf*. Dostupno na <https://www.telegraf.rs/jetset/1415461-bosanska-koncita-nikada-ne-bih-promenio-pol-foto-video>
- Pennanen, R. P. (2010). Melancholic airs of the Orient: Bosnian sevdalinka music as an Orientalist and national symbol. U P. R. Pennanen (ur.), *Music and Emotions* (str. 76–90). Helsinki: Helsinki Collegium for Advanced Studies.
- Pennanen, R. P. (2008). Lost in scales: Balkan folk music research and the Ottoman legacy. *Muzikologija*, 8, 127–147.
- Povorka Ponosa. (2019). Solidarno za slobodu – slobodu okupljanja, slobodu identiteta i slobodu ljubavi! Dostupno na <https://povorkaponosa.ba/2019/09/07/solidarno-za-slobodu-slobodu-okupljanja-slobodu-identiteta-i-slobodu-ljubavi/>

- Puar, J. (2007). *Terrorist Assemblages: Homonationalism in Queer Times*. Durham, NC: Duke University Press.
- Puljek-Shank, R., & Fritsch, F. (2019). Activism in Bosnia-Herzegovina: Struggles against dual hegemony and the emergence of 'local first'. *East European Politics and Societies: and Cultures*, 33 (1), 135–156.
- Ramet, S. P. (2002). *Balkan babel: The disintegration of Yugoslavia from the death of Tito to the fall of Milošević*. Boulder, CO: Westview Press.
- Rao, R. (2020). *Out of Time: The Queer Politics of Postcoloniality*. New York: Oxford University Press.
- Rexhepi, P. (2016). From Orientalism to homonationalism: Queer politics, Islamophobia and Europeanization in Kosovo. *Southeastern Europe*, 40 (1), 32–33.
- Rieder, B. (2019). YouTube Data Tools. Dostupno na <https://tools.digitalmethods.net/netvizz/youtube/index.php>
- Sarajevo Open Center. (2017). Reakcija na mizogine, homofobne i transfobne stavove bh. izvodaca sevdalinki Bože Vreće. Dostupno na <https://soc.ba/reakcija-na-mizogine-homofobne-i-transfobne-stavove-bh-izvodaca-sevdalinki-boze-vrece/>
- Sarajevo Open Center. (2016). Bilbord kampanja: Ah, što ćemo ljubav kriti. Dostupno na <https://soc.ba/bilbord-kampanja-ah-sto-cemo-ljubav-kriti/>
- Sarajevo Open Center. (2013). IDAHO 2013 media campaign: Let everyone kiss whomever they want! Dostupno na <https://soc.ba/en/idaho-2013-media-campaign-let-everyone-kiss-whomever-they-want/>
- Selmić, A. (2016). S one strane etnokratske države? LGBT aktivizam u postdaytonskoj Bosni i Hercegovini. U B. Bilić (ur.), *Preko duge u Evropu: LGBT aktivizam i evropeizacija na prostoru bivše Jugoslavije* (str. 207-230). Beograd: Centar za kvir studije.
- Slootmaeckers, K. (2019a.) Constructing European Union Identity through LGBT Equality Promotion: Crises and Shifting Othering Processes in the European Union Enlargement. *Political Studies Review*, 18 (3), 346–361.
- Slootmaeckers, K. (2019b). Nationalism as competing masculinities: homophobia as a technology of othering for hetero- and homonationalism. *Theory and Society*, 48, 239–265.
- Smajić, M. (2016). Božo Vrećo - virtuozi sevdaha koji širi ljubav i briše granice. Dostupno na <https://www.dw.com/bs/bo%C5%BEo-vre%C4%87o-virtuozi-sevdaha-koji-%C5%A1iri-ljubav-i-bri%C5%A1e-granice/a-19081065>
- Thiel, M. (2018). Introducing queer theory in international relations. Dostupno na <https://www.e-ir.info/2018/01/07/queer-theory-in-international-relations/>
- Velike estradne zvezde na Vučićevom mitingu u Beogradu: Lukas, Čorba, Oliver Mandić. (2019, 19. april). Dostupno na https://www.rtv.rs/sr_lat/politika/velike-estradne-zvezde-na-vucicevom-mitingu-u-beogradu-lukas-corba-oliver-mandic_1010518.html
- Vrećo, B. (2016, February 13). Moja nova tetovaža. Dostupno na <https://www.facebook.com/VrećoBožo/posts/10209155820039707:0>
- Wakefield, L. (2020). Bosnia takes first small step towards recognising same-sex relationships. *Pink News*. Dostupno na <https://www.pinknews.co.uk/2020/04/15/bosnia-herzegovina-federation-same-sex-lgbt-couples-relationships-rights-sarajevo/>
- Williams, W. L. (2010). The 'two-spirit' people of indigenous North Americans. *The Guardian*. Dostupno na <https://www.theguardian.com/music/2010/oct/11/two-spirit-people-north-america>
- WWII veterans association: Sarajevo has proven it is a city of anti-fascism. (2020, 18. maj). Dostupno na <http://ba.ninfo.com/English/NEWS/a434636/WWII-veterans-association-Sarajevo-has-proven-it-is-a-city-of-anti-fascism.html>

Indeks

- Abramović, Marina 356, 360, 362-3
- aktivizam 27, 42, 45, 49, 95, 106-8, 115, 117, 132, 152, 156-8, 173, 180, 183-4, 191, 197, 240-2, 247, 251, 271-4, 277, 281, 323, 338, 368, 370, 380, 382-3
- Albanci 156
- Alternativna Crna Gora 43-6, 50
- Američko udruženje psihologa 85
- anti-akademizam 14
- antifašizam 20, 22, 194, 220, 294, 299, 381
- artivizam 298, 300, 302-4, 309, 313-6
- Asocijacija Spektra 35, 40, 48, 229, 291, 305-7, 309-12, 315
- Aškalije 173
- Balkan 14, 19, 38-9, 44-5, 155, 192, 203, 207-8, 210-1, 232, 249, 310, 333, 369, 373, 375-7
- Beograd 37-8, 40, 44, 59, 61-5, 81, 107, 115-8, 127, 130-1, 158, 160, 178, 224, 229, 241, 246, 256, 259, 271, 295, 299, 310, 312, 319-41, 363, 367
- belost/bijelost 43, 197, 232
- Blagojević, Marina 18, 23-4
- Body Confessions* 355, 358, 361, 365
- Bojanić, Marko 36-7
- Bosna i Hercegovina 314, 370, 375-7
- Britanski feminizam 13, 244-5
- Brnabić, Ana 327
- Centar za društveni i grupni razvoj (CSGD) 158
- Centar za jednakost i slobodu (CEL) 157-8
- Centar za kulturnu dekontaminaciju 292
- Centar za ženske studije, Beograd 116
- Centar za ženske studije, Zagreb 13-4
- centralizacija 82
- Crvene zore 205-6
- ‘čuvanje kapije’ (gatekeeping) 55, 76, 278
- Dajana Ho 321-2, 336-40
- Dekadencija 319, 322, 326-9, 332-6
- Delez, Žil (Deleuze, Gilles) 319-20
- diskriminacija 42-3, 48, 56-8, 62-8, 72, 78, 82, 85, 93-4, 99-100, 104-8, 116, 119, 124, 130, 140, 161, 171, 173, 177, 181, 200, 218-26, 230, 235-6, 242, 261, 271, 304-5, 308, 327, 338, 349, 352, 371, 382
- Draškić, Marija 27
- dreg 118, 159, 319-43, 349, 371
- kralj 319-43
- kraljica 97, 118, 319-43
- Dupe od mramora* 115, 321
- džentriifikacija 320, 325-6, 330-1, 4341
- Efemerne konfesije 329, 332-6, 340
- evrocentrizam 17-8, 27, 248
- evropeizacija 44-5, 50, 383
- Fanon, Franc (Fanon, Frantz) 19
- Fajnberg, Lesli (Feinberg, Leslie) 28

- feminizam 14, 17, 22, 25, 228,
244-5, 247, 250, 252, 256, 260,
267-70, 272-8, 281-3, 351, 357,
381-2
- Filipčić, Pia 193, 212
- Fuko, Mišel (Foucault, Michel)
25, 36, 96
- Frejzer, Nensi (Fraser, Nancy)
49-51
- gej 16, 41, 44-5, 104-6, 115-16,
139, 154, 158, 161, 179, 192-6,
199, 205, 207-8, 210, 221, 241,
256, 262, 277, 281, 319-27, 241,
350, 372
- pokret 107, 196
- Geten (ranije Gayten) 55, 61-8,
71-2, 80, 85-6, 116-8, 311-2
- Godina, Marko 169
- građanstvo 18, 94-5
- Gramši, Antonio (Gramsci,
Antonio) 51
- grupa samopomoći 55, 63-5, 71-
2, 75-8, 80-1, 84
- Hil Kolins, Patriša (Hill
Collins, Patricia) 210
- homonacionalizam 19, 380, 383
- hormonska terapija 37, 57, 59,
61, 71, 74-5, 79, 94, 105, 164,
167, 170-1, 178-9
- Hrvatsko psihološko društvo
128, 132, 142
- humanitarna akcija 47, 271
- Imamović, Damir 368, 370, 381
- imperijalizam 244, 249, 380
- intersekcionalnost 17, 19, 36, 42-
3, 48-51, 63, 83, 95, 106-7, 119,
171-2, 184, 191, 193, 202, 206,
209-10, 218, 232, 235, 260, 270,
275, 281, 283, 291, 294, 351, 382
- Intimate Depressions* 355, 358,
361
- intimnost 356, 364
- Kandido Jakšić, Maja 114-5
- kapitalizam 19, 51, 241, 258, 261,
269, 319, 321-2, 330, 335
- globalni 21
- neoliberalni 15, 17-8, 23, 118,
243, 258, 260, 319, 341, 343
- tranzicija ka 17, 381
- Karamela 321-2
- Karma Geddonia 319, 327-8, 336
- Kihano, Anibal (Quijano,
Anibal) 17, 27
- klasa 17-8, 50, 249, 268, 381
- i seksualnost 260
- koalicije 208, 211, 218, 241, 259,
267, 270, 282
- Koalicija Margine 94, 106-7
- Kolektiv Talas 291-4, 306, 315
- kolonijalizam 17-20, 23-4, 27, 93,
243-9, 268
- neokolonijalni 15-6, 19-20, 242-
3, 246, 258-60
- autokolonizacija 23
- 'kolonijalna kratkovidost' 248
- Kosovo 153-5, 158, 160-2, 164,
167, 169, 171-4, 176-8, 181-5,
229, 314
- LGBT pokret 154-8, 161, 172-3,
184
- Košiček, Marijan 123
- Krasnić, Aleksandra 161, 163-72
- Krasnić, Misin 155, 161-3, 165-72,
182, 184
- kreativne industrije 319-20, 323-
32, 340-4
- Kvartir 193, 201-2, 206
- kvir (v. i queer) 20-3, 106, 113-4,
116, 119, 127, 153-8, 172, 176,
178-80, 183-4, 191, 193, 205,

- 208, 217, 219, 241, 252, 257,
268, 277, 283-4, 294, 338, 367-
8, 370-83
- LGB Alliance 245
LGBInternational 256
Legebitra193
Levizija 157
Lezbejska i gej solidarna mreža
256
lezbejstvo 116, 193, 268-9, 271-3,
275, 282, 323-6, 332
lezbejski aktivizam 107, 117,
158, 192, 194-6, 199, 205, 207,
260, 268-73
lezbejska prava 116, 158, 333
LGBT 15-7, 19, 22, 35, 44-5, 49-
50, 62-3, 84, 94, 105-8, 116-8,
125, 128-32, 137, 141, 153-9, 172,
177, 183, 192, 196, 205-6, 210-
1, 217, 219, 225, 229, 233-5, 241,
250, 252, 267, 272-9, 281, 323,
338, 341, 251, 368, 371-4, 376-8,
380-3
zajednica 196, 221, 245, 319-20,
321-2, 324-6, 330, 339, 350, 372
pokret 192, 194, 196, 199, 208,
321, 338, 380
Lokar, Jože 164-5, 168
Lori, lezbejska organizacija
Rijeka 128, 133, 141
Lugones, Maria 17-8, 191, 198,
209, 269
- Ijudska prava 49-50, 94, 105,
142, 181, 209, 217, 220, 222-3,
230, 309, 355
- Maljković, Dušan 117, 371
Markić, Željka 195
Markiza de Sada 326, 329, 332-5
Marković, Mihailo 246-8
- Marks21 241-2, 249, 254
Maske 39-40, 299-301, 306-14
Medusa 108
Mej, Tereza (May, Theresa) 244
mentalno zdravlje 55-6, 67-8, 71,
73, 81, 83-6, 98, 104, 114, 125,
127-8, 137, 140, 143-4, 178
Metelkova, Ljubljana 212
Miladinović, Vjeran Merlinka
115, 321
Milošević, Slobodan 63, 81, 115,
248, 325, 344
Miželinska, Joana (Mizielnińska,
Joanna) 16, 106, 219
Montenegro Pride 35
Morina, Blert 153, 156, 167, 173-
7, 181-3
Morina, Sadri 161-8, 184
Munjos, Hose Esteban
(Muñoz, José Esteban) 22,
197
Mustafa, Lendi 155-6, 161, 172-
81, 184
- nasilje 17, 22, 38, 40, 50, 56,
62, 64, 66-7, 93-104, 113-7,
119, 142, 156, 158-9, 197, 204,
219-22, 235, 242, 245, 275, 277,
279-80, 294, 301, 208-10, 351,
371, 382
nebinarne osobe 25, 40, 55, 57,
61, 63, 65, 79, 97, 124, 134,
140, 145, 193, 202, 232, 243-5,
249, 260, 273, 278-9, 291, 294,
306-8, 312-15, 322
Nebrigić, Dejan 116
nevidljivost 93, 191, 196, 203,
211, 217, 219, 282-3, 295, 306,
312, 322
- operacija promene pola 38, 60,
69-71, 78, 82, 102, 177-8, 230-1

- opresija 17, 21, 80, 118, 191, 196-8, 219, 222-3, 238, 275, 277
- Papić, Žarana 118
- patologizacija 39, 57, 69, 81-2, 84, 94, 124, 127, 137, 144, 183, 232, 295, 301, 321
- patologizujuće sažaljenje 36, 38-41
- patrijarhat 14, 17, 22, 24, 62, 69, 83, 108, 114, 119, 155-7, 191-2, 198, 202, 209, 219, 222, 226, 242-3, 246-50, 270, 275, 309, 319-23, 333, 336, 341-2, 349
- heteropatrijarhat 119
- performans 40, 76, 96, 159, 299-302, 306-14, 319-20, 322, 324, 326, 330-41, 355-8, 360-5
- Perović, Sava 37-9, 81-2, 115
- Plamer, Ken (Plummer, Ken) 28
- Podgorica 40
- Pokret nesvrstanih 20, 248, 260
- Polić, Milan 27
- poluperiferija 14-5, 18-9, 22-5, 258
- postsocijalizam 50, 243, 258, 321, 341, 381
- Praxis 242-3, 246-8, 257-8, 260
- Prenner, Ljuba 28, 196
- Pretty Loud* 351
- Primc, Aleš 195
- Priština 154, 157-161, 172, 174, 176-8, 183
- psihijatrija 74-6, 78-9, 83
- psihijatrijska pomoć 57, 133, 135-6, 138-40
- psihoterapija 68-75, 84, 128, 137-8
- queer (v. i kvir) 221-2, 328
- Queer Montenegro 35, 39
- rasa 17-8, 203, 211, 245, 260, 268, 343
- reakcionarno 13, 51, 242
- revolucija 21, 119, 249, 260, 335, 341
- Rilindja* 157, 161-2, 165-71
- rod 14-5, 17-9, 22-3, 25, 36, 39, 45, 47-8, 50-1, 55-7, 64-6, 70-1, 81-3, 93-5, 97, 102-4, 108, 113, 115-6, 118-20, 123, 129-31, 133-4, 138-9, 142, 144, 156-7, 163, 165, 172, 176, 191, 194, 200, 202, 209, 217-9, 221-3, 226, 242, 244-5, 248, 250-3, 258, 260-1, 267, 269-76, 278, 282-3, 294, 300, 319, 322, 325, 328, 335-8, 349, 367-9, 371-3, 377-81
- rodna binarnost 57, 78-9, 119
- rodni identitet 37, 56, 59, 66, 69-70, 82, 94, 99-101, 104, 108, 130, 156, 166, 175, 218, 220-1, 233, 300, 326, 349, 371-2
- pravno priznanje 60-1, 63, 153, 156, 181-3, 194, 200, 218, 223, 230-1, 234, 244, 284
- Rogova, Igbale (Rogova, Igballe) 157-8, 174
- Romi, Romkinje 43, 166, 172, 349, 351-2,
- romski aktivizam 166, 350-2
- romska zajednica 349
- Rouling, Džoan K. (Rowling, Joanne K.) 13
- Sajzor, Sonja 252-3, 336
- Salome 202, 221
- Saveza za jednaka prava
LGBTI osoba na Zapadnom Balkanu i u Turskoj 159
- SEE Q mreža 219, 21, 234
- seksizam 171, 196, 219, 243, 250-7

- sevdah 367-73, 376, 378-83
 sevdalinka 368-71, 381
 Severna Makedonija 93, 229,
 273, 314-5
 LGBT aktivizam u 106, 279, 311
 Skoplje 93, 178
 Slovenija 106, 161, 164-7, 170-1,
 177, 191, 198, 201-12, 229, 259,
 273, 284, 314, 324, 365
 Socijalistička Federativna
 Republika Jugoslavija (SFRJ)
 21, 47, 50
 solidarnost 22, 48-9, 105, 117,
 196, 207, 221, 243, 256, 267-8,
 274-6, 294, 305, 334, 382
 feministička radikalna 267-9,
 273-5, 277, 280-3
 intersekcionalna 275
 Srbija 1, 38, 55, 58-62, 64, 67-8,
 71-3, 78, 80-5, 113, 115, 117,
 192, 224, 229, 241-2, 248-9,
 291, 292, 294-5, 299, 305-6,
 309-15, 319-24, 330-1, 333, 337-
 8, 349-51, 364
 stručnost (v. i znanje) 23, 156
 Strajker, Suzan (Stryker, Susan)
 21
 Svetska zdravstvena
 organizacija 40
- terf, terfizam 13, 51, 119, 244-5,
 250
 tolerancija 42, 129-130, 294, 378,
 381, 383
 trans aktivizam 35, 43, 55, 62, 81,
 106, 191, 193, 196, 200, 204-11,
 215, 217-9, 22, 225-9, 232-34,
 252, 290-3, 299-306, 310-4,
 349, 382
 trans budućnost 26, 190
 trans otpornost 24, 34
 trans zajednica 25, 79, 105, 119,
 127, 133, 142, 201-4, 224-8, 232,
 234, 299-300, 307, 309-13
 trans zdravlje 64, 75
 Trans Aid 217, 224, 226-34, 301,
 311
 TransAkcija 203, 207, 229
 transfobija 13, 35, 40, 51, 67, 72,
 79-80, 83, 106, 119, 140-1, 159,
 171, 176, 191, 194, 196-7, 217,
 219, 221-2, 232, 242-3, 252-3,
 255, 257, 260, 294, 299, 303-5,
 307, 309, 311-4, 350, 371, 381
 TransForma 97, 107, 229
 Transgender Europe 62, 226
 Transovci 35, 39, 229, 307
 TransMisija 194, 207
 Trans mreža Balkan 228, 291,
 311, 314, 355
 transnormativnost 193, 202
 Transpozijum 39, 207-8, 228,
 291
 transrodnost 17-8, 57-8, 77-8,
 80-2, 84-5, 133, 139, 144, 165,
 173, 194, 232, 269-70, 282, 321,
 350-1, 359
- Use, Empower and Accept* 361-2
- Veble, Andrej 165
 Viva la Diva 118
 Vijesti 36, 40-2, 309
 vidljivost 14-5, 24-5, 35-6, 39, 45,
 56, 80-1, 94, 106-8, 119, 142-3,
 159, 161, 193, 196, 202-3, 208,
 211, 217-8, 226-9, 234-6, 244,
 268, 271, 277, 294-5, 299, 301-
 2, 305, 307, 309-10, 312-5, 319,
 321, 324, 331, 340, 355, 371
 Vikend ponosa, Skoplje 109
 Vitig, Monik (Wittig,
 Monique) 269-71

Vrećo, Božo 367-84
Vurst, Končita (Wurst,
Conchita) 371

XY Spectrum 355

Zagreb 13, 16,40, 62, 137, 143,
218, 220-8, 246, 271, 310-1

Zain, Aleks 354-6

Zed Zeldić Zed 332-4

Zapadni Balkan 19, 159

znanje (v. i stručnost) 22-5, 55,
74, 76, 81, 85, 108, 178, 183,
197, 209, 223, 254, 259-60,
332, 337

Zulević, Jelena 59-61, 78, 303

Žene u crnom 13

Ženska soba 128, 223, 228, 230

UREDNICI: Bojan Bilić
& Aleksa Milanović
NASLOV: Postjugoslo/avenski TRANS:
životi aktivizmi kulture

PREVELA: Irina Vujičić

IZDAVAČ: Multimedijalni institut
Preradovićeva 18
HR-10000 Zagreb
+385 [0]1 4856 400
mi2@mi2.hr
www.mi2.hr

LEKTURA: Bojan Bilić
KOREKTURA: Igor Marković

OBLIKOVANJE: Dejan Dragosavac Ruta
PISMO: Bara (Nikola Đurek)
PAPIRI: UPM Book Cream 70gr,
Munken 300 gr.
TISAK: Tiskara Zelina
NAKLADA: 500

Zagreb, studeni 2022.

Zahvaljujemo na podršci fondaciji
Rekonstrukcija Ženski fond i Centru
za kulturnu dekontaminaciju iz
Beograda.

Publikacija je objavljena u okviru projekta “Periferni vidovi”, suradničkog projekta European Institute for Progressive Cultural Policies, Kontrapunkta, kuda.org, Kulturtregera, Maske i Multimedijalnog instituta, a sufinancirana sredstvima programa Europske unije Kreativna Europa.

Cjelokupan projekt je financiran podrškom programa Kreativna Europa Europske unije, kao i podrškom Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske, Ureda za udruge Vlade RH i Grada Zagreba.

Co-funded by the
Creative Europe Programme
of the European Union

Republika
Hrvatska
Ministarstvo
Kulture
Republic
of Croatia
Ministry
of Culture

VLADA REPUBLIKE HRVATSKE
Ured za udruge

Napisan od strane interdisciplinarnog trans-cis kolektiva, ovaj zbornik istražuje do sada nedovoljno poznate istorije i politike trans života, aktivizama i kultura širom postjugoslovenskog prostora. Oslobađanjem znanja koncentrisanog u trans životima, ne samo da se suprotstavljamo strujama brisanja trans iskustva u istočnoj Evropi, već potcrtavamo sopstveni potencijal za opstanak, razvoj i angažovanje u politički izazovnim okolnostima. Dok posmatramo olupinu jugoslovenskog socijalističkog eksperimenta, razmišljamo o tome kako prihvatanje rodni različitosti može da vodi ka novim oblicima zajedništva.

Ova pionirska riznica postjugoslovenskog trans znanja pruža ključne uvide u način na koji se trans diskurs preobražava u istočnoj Evropi. Trebalo bi da mi na Zapadu na to obratimo pažnju.

— Susan Stryker, izvršna urednica *TSQ: Transgender Studies Quarterly*

Ova bogata i važna knjiga nije se mogla pojaviti u boljem trenutku... Iako smo dugo svjesni pitanja koja moramo postaviti ako želimo razumjeti uvjete u kojima se razvijaju trans iskustvo i aktivizam na postjugoslavenskom prostoru, nismo na njih mogli odgovoriti, a da ne pribegnemo djelu ovakve osjetljivosti i dubine. To djelo je sad tu!

— Catherine Baker, Sveučilište u Hullu

Kao i zbornici koji su joj prethodili, i ova knjiga je rezultat ljubavi, znak predanosti feminističkoj borbi i opipljiv izraz duboke želje da se čuje širi raspon glasova od onoga koji je uobičajen u regionalnom i globalnom akademskom izdavaštvu.

— Paul Stubbs, Ekonomski institut, Zagreb

Bojan Bilić radi kao sociolog na Univerzitetu u Beču i gostujući predavač na univerzitetima u Bolonji i Sarajevu. Istražuje feministički (i) LGBTQ aktivizam, predstave neheteroseksualne seksualnosti i rodne različitosti, kao i inicijative za demokratizaciju psihijatrije na (post) jugoslovenskom prostoru.

Aleksa Milanović je docent na Fakultetu za medije i komunikacije u Beogradu. Bavi se naučno-istraživačkim radom u oblasti studija tela, transrodnih i kvir studija. Učestvovao je u osnivanju Trans mreže Balkan 2014, kao i Kolektiva Talas TIRV 2020. Trenutno je koordinator za umetnost i kulturu u Trans mreži Balkan.

75 kn • 10 €
Multimedijalni institut

9